

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

На правах рукопису

Калініченко Вячеслав Володимирович

УДК 94(477)«1917/1930»:631.11](043.5)

**ІНСТИТУТ ЗЕМЕЛЬНОЇ ГРОМАДИ В ДОКОЛГОСПНОМУ
СЕЛІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1917–1930 рр.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора
історичних наук

**Науковий консультант
Волосник Юрій Петрович
доктор історичних наук, професор**

Харків – 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. Історіографія. Джерельна база. Методологія і методи дослідження	13
1.1. Історіографія.....	13
1.2. Джерельна база.....	47
1.3. Методологія і методи дослідження.....	52
РОЗДІЛ 2. Організація земельної громади	59
2.1. Аграрна політика більшовиків і трансформація сільської громади в земельну	59
2.2. Будова земельної громади: структура, функції, розміри і чисельність.....	85
РОЗДІЛ 3. Діяльність земельної громади	106
3.1. Матеріальні та фінансові ресурси земельної громади.....	106
3.2. Земельна громада і землекористування селянських господарств.....	126
3.3. Земельна громада і селянське рільництво.....	209
РОЗДІЛ 4. Земельна громада у повсякденному та суспільно-політичному житті села	259
4.1. Земельна громада у повсякденному житті села.....	259
4.2. Кооперативні можливості земельної громади.....	291
4.3. Стосунки земельної громади з радянською владою. Ліквідація земельної громади.....	314
ВИСНОВКИ	332
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	344
ДОДАТКИ	549
Додаток А. Таблиці.....	549
Додаток Б. Список земельних громад, матеріали яких були використані в роботі.....	614

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Губземвідділ – губернський земельний відділ
Губземнарада – губернська земельна нарада
Губземуправління – губернське земельне управління
Губпартком – губернський партійний комітет
Держархів – Державний архів
Держземфонд – Державний земельний фонд
Держлісфонд – Державний лісовий фонд
ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
Волземвідділ – волосний земельний відділ
Всеукрревком – Всеукраїнський революційний комітет
ВРНГ – Вища рада народного господарства
ВУПЛ – Всеукраїнське управління лісами
ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВЦВК – Всеросійський центральний виконавчий комітет
ВЧК – Всеросійська надзвичайна комісія (рос.: Всероссийская чрезвычайная комиссия)
Земгромада – земельна громада
ЗК РСФРР – Земельний Кодекс Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки
ЗК УСРР – Земельний Кодекс Української Соціалістичної Радянської Республіки
ЗУ УСРР – Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР
КВД – Комітет взаємодопомоги
КНС – Комітет незаможних селян
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
МВШСН – Московська вища школа соціальних та економічних наук
Наркомзем, НКЗС – Народний комісаріат земельних справ

Наркомфін, НКФ УСРР – Народний комісаріат фінансів УСРР
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
ОГПУ (ОДПУ – укр.) – Об'єднане державне політичне управління
Окрземвідділ – окружний земельний відділ
Окрвиконком – окружний виконавчий комітет
Окрземнарада – окружна земельна нарада
Окрземуправління – окружне земельне управління
Окрземсудкомісія – окружна земельно-судова комісія
Окрпартком – окружний партійний комітет
Повітпродком – повітовий продовольчий комітет
Посівком – посівний комітет
Райвиконком – районний виконавчий комітет
Райземуправління – районне земельне управління
Райпартком – районний партійний комітет
Райсудземкомісія – районна судова земельна комісія
РАН – Російська академія наук
РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)
РНК – Рада народних комісарів
СВД – селянське товариство взаємодопомоги
Сількомнезам – сільський комітет незаможних селян
Сільпосівком – сільський посівний комітет
Сільфонд – сільський земельний фонд
СКВ – селянський комітет взаємодопомоги
Судземкомісія – судова земельна комісія
Трудгужповинність – трудова гужова повинність
ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ВСТУП

Актуальність теми. Робота присвячена дослідженню громади – поземельно-господарському і соціальному інституту у доколгоспному селі Наддніпрянської України. Потрібно зазначити, що термін «громада» в науковій літературі використовується в кількох значеннях. У широкому значенні термін «громада» означає різні людські спільноти: селянське об'єднання, міська комуна, земляцтво, релігійну групу тощо. У деяких країнах громада – це нижча адміністративно-територіальна одиниця. У вузькому значенні цього терміна громада – це первісна форма соціальної організації людей, яка згодом перетворилася в сусідську (територіальну, селянську) громаду. Вона стала нижчою одиницею складного соціального організму суспільства, самоврядною організацією безпосередніх виробників.

Упродовж історії людства зафіксовано величезну різноманітність конкретно-історичних форм і варіантів сусідської громади. На їхній розвиток і конкретні форми вплинули природно-географічне й історичне середовище, характер господарської діяльності, етнічні особливості кожного народу. Одним із варіантів такої спільноти була громада в селі Наддніпрянської України, зокрема у доколгоспний період її існування (1917–1930 рр.).

Необхідно відмітити, що в літературі зустрічаються і інші терміни для визначення сусідської громади – «община», «мир». Термін «община» є більш книжним, безпосередньо самі українські селяни завжди використовували слово «громада», російські селяни – терміни «мир» та «общество». В офіційних джерелах – законах, постановах, декретах, судових рішеннях тощо до початку 1920-х рр. використовувався термін «сільська громада» («сельское общество» – рос.). Земельний Кодекс 1922 р. запровадив офіційний термін «земельна громада» («земельное общество» – рос.), хоча це не рівнозначне поняття з сільською громадою.

Громада на Наддніпрянщині, як поземельно-господарський і соціальний інститут, була об'єднанням селянських дворів, в якому обов'язки двору щодо

громади (на відміну від Росії) не йшли далі того, що було визначено спільною ухвалою сходу цього об'єднання. Однак і на Наддніпрянщині громада відігравала в житті селян важливу роль, що зумовлювалося аграрно-традиційним способом життя селян. Цей спосіб буття відомий в літературі під назвою «моральна економіка». У регіонах з общинною формою землекористування, де громада здійснювала час від часу розподіл землі, вона була сильнішою. В місцевостях, де була розповсюджена подвірна (дільнична) форма землекористування й переділів землі не було, залежність селянського господарства від громади була мінімальною. Але скрізь на Наддніпрянщині залежність селянського господарства від громади мала місце, насамперед через взаємодопомогу, яка культивувалася в межах цього об'єднання. Саме взаємодопомога допомагала селянам вижити, протистояти ворожим щодо селянства діям влади, у несприятливий, неврожайний рік протриматися до нового врожаю тощо.

Політика примусової колективізації, штучні голодомори, депортації, розкуркулення та інші соціальні катаклізми в радянські часи призвели до знекровлення села. Селянство не було знищене, але йому було завдано величезної шкоди, воно потрапило в ситуацію перманентної кризи. У сучасній Україні кризовий стан селянства зберігається. В аграрному секторі економіки виникли величезні приватновласницькі господарства, фактично латифундії, які ґрунтуються на найманій праці. Розселянювання набуло загрозливих розмірів, що поставило під загрозу саме існування селянства – основи української нації. Цього ніяк не можна допустити. Щоб зберегти селянство, необхідно зберегти трудове селянське господарство. Трудове селянське господарство може бути ефективним на засадах вертикальної кооперації, де кооперуються певні галузі, які економічно не вигідно виконувати одним двором (одноосібним господарством). Вертикальна кооперація відбувається на добровільній основі із збереженням двору як суб'єкту господарювання. При такій кооперації використовуються переваги великого виробництва при збереженні господарської самостійності

селянського двору. Селянин-виробник має матеріальну зацікавленість в результатах праці. В колгоспах цього не було, селянин не мав господарської самостійності, він був виконавцем, без матеріальної зацікавленості. Економічна перевага вертикальної кооперації очевидна.

До організаційно-виробничої форми вертикального кооперативу в 1920-х рр. наближалася земельна громада Наддніпрянської України. Але її потенційні можливості у кооперуванні селянських господарств не були реалізовані. Навпаки, під час суцільної колективізації селянських господарств земельна громада була знищена радянською владою оскільки не змогла стати інструментом в цьому антиселянському дійстві і чинила опір примусовій і брутальній акції більшовиків.

У сучасній Україні, в умовах ринкової економіки, зокрема і в аграрному секторі, трудове селянське господарство може бути конкурентоспроможним, а отже й зберегтися, тільки об'єднавшись у кооперативи вертикального типу. Соціальне значення цього завдання цілком очевидне, дослідження громади актуальне і необхідне. Слід зазначити, що інститут цього поземельно-господарського і соціального об'єднання в доколгоспному селі Наддніпрянської України обійдений увагою сучасних дослідників. Наша робота покликана заповнити цю прогалину у вітчизняній історіографії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрямок дослідження виконаний в 2009–2012 рр. в рамках науково-дослідної теми, що розробляється Харківською державною академією культури: «Вітчизняна та світова культура: історико-теоретичні аспекти: фундаментальне дослідження ХДАК» номер державної реєстрації 0109U000511.

Об'єкт дослідження – доколгоспне село Наддніпрянської України.

Предмет дослідження – інститут земельної громади, її організація, будова, діяльність у доколгоспному селі Наддніпрянської України.

Мета дослідження – показати місце, роль і значення інституту земельної громади в доколгоспному селі.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання:

- дослідити стан вивчення, з'ясувати повноту висвітлення теми в історіографії;
- здійснити аналіз джерел з обраної теми, з'ясувати їх ступінь об'єктивності та достовірності;
- окреслити методологічні підходи, визначити методологію та методи дослідження з обраної теми;
- уточнити визначення понять «сільська громада», «земельна громада», «община»;
- дослідити аграрну політику більшовиків та її вплив на трансформацію сільської громади в земельну;
- проаналізувати організацію земельної громади (її будову, органи управління, функції, розміри та чисельність);
- вивчити діяльність громади, зокрема її матеріальні та фінансові можливості, її роль у селянському землекористуванні та рільництві, вплив громади на повсякденне життя села, її кооперативні можливості;
- розкрити динаміку взаємовідносин громади і радянської влади, визначити її місце в системі радянських органів влади на селі, зокрема її стосунки з сільською радою;
- дослідити процес ліквідації земельної громади під час проведення більшовиками суцільної колективізації селянських господарств.

Наукову новизну одержаних результатів дослідження характеризує те, що у роботі *вперше*:

- створено цілісну концепцію організації та діяльності інституту земельної громади в доколгоспному селі Наддніпрянської України. Суть концепції: інститут земельної громади Наддніпрянської України в 1917–1930 рр. відігравав провідну роль в економічному та соціальному житті села, в стосунках із радянською владою, був самоврядною та саморегулюючою

організацією, створеною самими селянами, спирався на історичні традиції українського народу;

- визначено комплексний підхід розкриття проблеми;
- проведено системний аналіз будови земельної громади, з'ясовані її структурно-функціональні елементи, розміри та чисельність;
- знайдено та проаналізовано факти, що свідчать про вихід земельної громади за рамки поземельних справ (фінансово-фіскальні функції, страхові функції, пожежна та громадська безпека, опікунство);
- вказано на можливість використання досвіду вертикальної кооперації земельної громади в сучасному українському селі для збереження селянства як верстви українського суспільства;
- залучено нові факти та документи щодо перебігу історичного процесу із вказаної проблематики.

Спираючись на історіографічні доробки та вже відомі факти і документи, було *вдосконалено* та по-новому теоретично осмислено:

- бачення ролі громади в ході революційних аграрних перетворень (аграрної революції) 1917–1922 рр., доведено, що саме земгромада була каталізатором та рушійною силою в перетвореннях;
- процес регламентації держаного статусу земельної громади;
- матеріальні ресурси цього поземельного-господарського об'єднання селян, виявлено, що вони сприяли високому авторитету земгромад на селі;
- бачення ролі земельної громади у рільництві, зокрема вивчено її вплив на прогресивні зміни в системах землеробства і агрокультури селянських господарств, динаміку посівних площ, їх внутрішню структуру, валові збори сільськогосподарських культур та їх товарність;
- місце земельної громади у повсякденному житті села, визначено, що земгромада визначала основні аспекти роботи та поведінки селян, оцінки цієї роботи та поведінки.

Набуло подальшого розвитку:

- доведення кооперативної природи земельної громади, доведено, що земельна громада наближалася до кооперативу вертикального типу;
- дослідження політики більшовиків відносно інституту громади в доколгоспному селі, яка полягала в тому, що радянська влада намагалася усіляко утискати земельні громади і обмежувати їх вплив, вести справу до їх ліквідації під час суцільної колективізації.

Хронологічні рамки дослідження: 1917–1930 рр. Нижня межа визначена революційними подіями 1917 р., в наслідок яких змінився юридичний статус сільської громади й відбулась трансформація цього інституту в земельну громаду. Верхня межа визначена роком прийняття постанови ВУЦВК і РНК УСРР про ліквідацію земельної громади в районах суцільної колективізації селянських господарств.

Територіальні рамки дослідження – Наддніпрянська Україна (Наддніпрянщина). Це умовний термін, що використовується для позначення тієї частини українських земель, яка до 1917 р. входила до складу Російської імперії, а згодом, до 1939 р., до складу УСРР. Адміністративно-територіальний поділ Наддніпрянщини у 1917–1930 рр. неодноразово зазнав змін, що змусило нас врахувати цю обставину у нашій роботі. Так, у 1917 р. територія Наддніпрянської України поділялася на 9 губерній: Київську, Волинську і Подільську на Правобережжі; Полтавську, Чернігівську і Харківську на Лівобережжі; Катеринославську, Херсонську і Таврійську на Півдні (у Степу). В свою чергу ці дев'ять губерній (без Криму) склалися з 89 повітів і 1652 волостей. У перші роки після революції 1917 р. на місцях спостерігався процес утворення нових губерній, повітів, волостей. Так, наприкінці 1920 р. у межах УСРР (Наддніпрянщини) нараховувалося 12 губерній: Київська, Волинська, Подільська, Харківська, Полтавська, Чернігівська, Катеринославська, Кременчуцька, Донецька, Запорізька, Одеська, Миколаївська. Повітів стало 102, волостей 1989, сільрад 15696. На початку 1923 р. губернії поділили на 53 округи, 706 районів і 9307 сільрад. Наприкінці 1924 р. з частини Одеської та Подільської губерній виокремили Молдавську АСРР у складі 11 районів. У 1925 р. поділ на губернії скасували.

Територію УСРР розділили на 40 округ і Молдавську АСРР, у складі яких було 609 районів і 10492 сільради. Площа УСРР протягом 1917–1920-х рр. неодноразово зазнавала змін. У 1927 р. територія УСРР стабілізувалася і становила 451,6 тис. кв. км з населенням 29 млн чол., з яких селян налічувалось понад 22 млн, або майже 76% всього населення республіки [846; 884, с. 55–56; 920; 953, с. 2; 961, с. 1].

Всі селяни УСРР були об'єднані в земельні громади. В 1929 р. земгромад налічувалося 33800 [964, с. 351]. Земельні громади УСРР мали свої особливості, як у межах природно-історичних та економічних регіонів (Правобережжя, Полісся, Лівобережжя, Степ), так і в межах окремих губерній, згодом округ. Все це нам довелося враховувати при проведенні дослідження.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що досвід діяльності інституту громади в українському доколгоспному селі може стати в нагоді громадськості в наші часи. Кооператив вертикального типу, до якого наближалася земельна громада, може бути конкурентоспроможним в сучасних умовах ринку і сприяти збереженню українського селянства – основи нашої нації. Наше дослідження може бути використане при підготовці посібників, монографій, написання наукових статей з проблем аграрної та економічної історії України.

Особистий внесок здобувача. Всі наукові результати, викладені в дисертаційному дослідженні, отримані автором самостійно.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження були обговорені на засіданнях кафедри історії України і всесвітньої історії, кафедри культурології, Вченої ради Харківської державної академії культури, використовуються автором у процесі читання лекцій з історії України у Харківській державній академії культури.

Основні положення та висновки дисертаційної роботи викладені в монографії «На зламі епох: земельна громада Наддніпрянської України (1917–1930 рр.)» та у 41 статті (в тому числі 5 статей в іноземних

періодичних виданнях; 23 наукові статті у збірниках, що входять до переліку фахових видань з історії). Результати дослідження оприлюднені в 17 виступах на наукових конференціях та семінарах міжнародного, всеукраїнського та регіонального рівнів.

Структура роботи обумовлена її змістом, окресленою метою та завданнями. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів (11 підрозділів), висновків, списку використаних джерел (1535 найменувань), двох груп додатків на 106 стор. Загальний обсяг дисертації – 656 стор., з них основний текст – 343 стор.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА. МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

Селянська громада в дореволюційний час посідала одне із центральних місць не тільки в історичних дослідженнях, але й у всій соціально-економічній літературі Росії, а отже і Наддніпрянської України, що входила до її складу, була предметом гарячих і жвавих дискусій [1196, с. 8–9].

Революція 1917 р. показала дійсну роль та місце громади в соціально-економічному й політичному житті села. Громада активно заявила про себе під час революційних аграрних перетворень (аграрної революції) 1917–1922 рр. Тому ігнорувати цей селянський інститут радянська влада не могла. Сільську громаду, за Земельним Кодексом 1922 р., більшовики трансформували в земельну громаду і надали їй юридичний статус [878].

Постала необхідність відповісти широкому загалу: які права й обов'язки земельної громади, її відмінність від попередньої сільської громади і російської общини, визначити місце земельної громади в системі радянських органів влади, висвітлити роль земельної громади під час проведення землеустрою, запровадження громадських сівозмін, можливості цього поземельного інституту в справі кооперування селянських господарств, проведенні колективізації. Це практичні, злободенні питання в житті доколгоспного села, що потребували негайної відповіді, тому відповісти на них, в першу чергу, намагалися ті, хто безпосередньо працював на селі, відповідав за проведення в життя аграрної політики радянської влади та здійснював її. Зазвичай, це були працівники земельних установ, спеціалісти сільського господарства, партійно-радянські діячі. Професійні історики серед них не було. Це позначилося на роботах 1920-х рр., для яких характерні відсутність аналізу праць попередників, обмежена джерельна база,

лапідарність викладу матеріалу. За змістом це були, передусім, навчально-ознайомчі або агітаційно-пропагандистські праці (І. Геде, Є. Сташевського, С. Луценка, Є. Маркевича, Н. Скалиги, І. Кузнєцова, М. Резнікова, В. Іванова, П. Невронова, М. Белоніна, А. Боровецького, С. Каплунівського, С. Машури, І. Хіля, М. Лагози, І. Братуся, А. Цимбала, Т. Голіцина) [1196, с. 12–13, 325–326]. Такий характер вказаних робіт призвів до їх фактичного ігнорування в історіографічних оглядах 1920-х рр. Наприклад, історик С. Глушко в 1929 р. так оцінював наукову значимість названих праць: «Необхідно підкреслити, що селянська проблема з революцією 1917 р. починає набувати дуже великого значення, як у сфері економіки, так і політики, проте ж в українській науковій літературі цей період якось відстав. Окрім дрібних статей здебільше газетного характеру, чогось ширшого для характеристики сучасного з 1917 р. економічного стану селянства в науковій літературі, оскільки нам відомо, немає» [1100, с. 68]. На нашу думку це надто суб'єктивна точка зору на літературу 1920-х рр. Утім необхідно відзначити, що в загальних працях цього періоду про сільське [1082] або селянське [1111] господарство, аграрну революцію в Україні [1221; 1522], про інститут земельної громади автори якщо і згадували, то мимохідь, в контексті висвітлення інших питань.

Необхідність ознайомлення широкої громадськості, зокрема селян, працівників земельних органів та судово-земельних комісій із радянського аграрною політикою, земельним правом, передусім із Земельним Кодексом та його подальшими доповненнями і редакціями, викликали появу коментарів до цих документів, підручників та посібників із радянського земельного права. Автори цих публікацій – професійні вчені-правники, викладачі та професори вищих навчальних закладів (М. Гершоноу, Є. Кельман, А. Гойхберг, Д. Розенблюм), земельні та партійно-радянські працівники (Л. Дембо, М. Бронський, П. Месяцев, Ю. Есбе, В. Мілютін, О. Одинцов, О. Триліський, Є. Маркевич та ін.) [1055; 1099; 1101; 1125; 1138; 1345; 1354; 1357; 1369; 1411; 1457].

Однією з кращих була праця Є. Маркевича, котрий у 1925 р. опублікував підручник із земельного законодавства та землеустрою для курсів районних земельних працівників. У цій роботі окремий розділ присвятив земельній громаді: дав її визначення, вказав на склад громади, її права та обов'язки, описав органи управління цього поземельного інституту [1345, с. 61–68]. Є. Маркевич не ставив за мету дослідити організацію та діяльність земельної громади. Це не монографія, а підручник, й мета була не науково-дослідна, а навчальна. У праці Є. Маркевича відсутній всебічний науковий аналіз організації та діяльності земгромади.

Кращі коментарі до Земельного Кодексу УСРР у 1920-х рр. написали правники М. Гершонов та Є. Кельман. Праці цих авторів не можна повністю віднести до історіографічної спадщини. Значною мірою їх можна розглядати як джерела. Водночас вони є важливими пам'ятками історико-правової думки 1920-х рр. Коментарі мали практичне завдання: за допомогою пояснення окремих статей ЗК УСРР допомогти громадянам, яким доводилося застосувати Кодекс на практиці [1099, с. 3]. У коментарі 1924 р. М. Гершонов та Є. Кельман пояснювали права й обов'язки земельної громади [1099, с. 59–77]. Передусім вони наголосили, що земельна громада не має нічого спільного із сільською громадою, оскільки перша є земельно-господарською одиницею, а друга – адміністративною [1099, с. 59]. Це важливе застереження дослідників, оскільки на практиці, особливо в регіонах, де набула поширення обштинна форма землекористування, ототожнювали земельну і сільську громади. Цікавою є думка М. Гершонова та Є. Кельмана про існування в 1924 р. в УСРР сільської громади як адміністративної одиниці [1099, с. 59]. Як юристи вони не могли не знати, що цю функцію радянська влада поклала на сільську раду і саме вона була нижчою адміністративною одиницею. А сільська громада, зі встановленням радянської влади в Україні, формально була позбавлена цих повноважень, хоч й не було офіційного розпорядження про ліквідацію сільської громади. Можливо, що у цьому випадку М. Гершонов та Є. Кельман показали не

формальну, а фактичну ситуацію в доколгоспному українському селі першої половини 1920-х рр., оскільки вони були очевидцями цієї практики.

М. Гершонов та Є. Кельман, пишучи в 1924 р. коментар до ЗК УСРР, чітко розмежовували функції земельної і сільської громад. Земельна громада, згідно з Кодексом, мала займатися тільки земельно-господарські справами, а функції благоустрою, виконання вимог вищих органів влади, фінансові проблеми, тощо М. Гершонов та Є. Кельман покладали на сільську громаду [1099, с. 71–76]. На нашу думку, М. Гершонов та Є. Кельман формально підійшли до цього питання. Вони чітко знали, які обов'язки ЗК УСРР поклав на земельну громаду, й знали, що на селі було ще безліч справ, які обов'язково потрібно виконувати, але ці справи формально не вписувалися в коло обов'язків земельної громади. М. Гершонов та Є. Кельман вважали, що ці функції мала виконувати сільська громада (як це було до революції). Насправді, у доколгоспному селі 1920-х рр. ці обов'язки також виконувала земельна громада.

М. Гершонов та Є. Кельман, коментуючи права й обов'язки земельної громади, зазначали, що остання, серед іншого, мала право «утворювати кооперативні товариства» [1099, с. 76]. Тобто вбачали в земгромаді кооперативні можливості, але в подальшому цю думку вони не розвинули і не розгледіли, що саме земельна громада, в потенції, могла перетворитись на кооператив вертикального типу.

Цікавим є спостереження Є. Кельмана, котрий у передмові до коментарю Земельного Кодексу зазначив: «Виключаючи деякі особливості, Земельний Кодекс УСРР відтворює (з іншою нумерацією статей) зміст Земельного Кодексу РСФРР» [1099, с. 4]. Таким чином Є. Кельман показав, що самостійної аграрної політики партійно-радянське керівництво УСРР не мало, а дотримувалось курсу союзного (московського) центру.

Земельний Кодекс – це та частина радянського законодавства, що в 1920-х рр. найбільше цікавила селянство. Але з моменту видання ЗК УСРР (29 листопада 1922 р.) впродовж наступних років було видано багато

законодавчих актів центральних органів УСРР, обіжників НКЗС, що доповнювали Кодекс. Це спонукало правників (Є. Кельмана та М. Гершонова) зібрати всі законодавчі акти та циркулярні розпорядження й здійснити нові видання коментарів до ЗК УСРР [1095; 1096; 1097]. З історіографічної точки зору нам цікаві ці видання, оскільки автори цих праць висловлювали точку зору про земельну громаду, корегуючи її відповідно до змін аграрної політики радянської влади, яка, в свою чергу, помітно впливала на місце і роль земельної громади в житті суспільства.

У середині 1920-х рр., згідно з проголошеним XIV конференцією РКП(б) новим курсом на селі, посилилася увага аграрників і до земельної громади. Було поставлене завдання – використати цей поземельний інститут у соціалістичному будівництві. Зокрема, заступник наркомун земельних справ УСРР С. Луценко спробував визначити місце земельної громади в радянській кооперативній структурі [1328, с. 3–7].

Чимало спеціалістів сільського господарства, землеустрійників, агрономічних працівників у середині 1920-х рр. усвідомлювали, що земельні громади створювали умови для початкових форм кооперування селянських господарств або вже були такими універсальними кооперативами (праці Н. Скалиги, Є. Маркевича, І. Кузнєцова, М. Вольфа, Т. Голіцина, А. Боровецького, Н. Белоніна, Є. Сташевського, М. Резнікова) [1196, с. 17–18, 328]. Така точка зору зближували цих дослідників з представниками організаційно-виробничої школи в аграрній науці – О.В. Чаяновим, М.П. Макаровим, О.М. Челінцевим, Г.О. Студенським, О.К. Філіповським, І.П. Коротковим та інші [1196, с. 18–19, 228–329]. Своєю назву ця наукова школа отримала від поставленого завдання – скласти організаційно-виробничий план розвитку трудового селянського господарства для кожного району і типу сільськогосподарської діяльності. Об'єктом дослідження цих учених були природа селянського господарства, його організаційно-економічна структура та шляхи розвитку. Прибічники організаційно-виробничої школи вважали, що селянське господарство – це складна економічна форма організації

сільськогосподарського виробництва. Предметом досліджень стали селянські дрібнотоварні родинні господарства, що не застосовували найманої праці й становили переважну більшість селянських господарств.

Водночас марксистичні дослідники здійснювали аналіз соціально-економічної структури і соціально-економічних відносин на селі, але не аналізували мікроструктури – життя конкретного селянського господарства. Цим займалися представники організаційно-виробничої школи. Характерною рисою праць організаційно-виробничої школи був безпосередній зв'язок з потребами селянського господарства, в умовах зростаючої товаризації сільського господарства, – з кооперацією.

Одним із провідних учених організаційно-виробничої школи був О.В. Чаянов. Розглядаючи селянське господарство як складну економічну форму, котра у виробничо-економічному сенсі являла собою переплетіння різних галузей та операцій, він вважав, що селянське господарство повинно розвиватися через поступове та послідовне відокремлення від себе тих функцій і операцій, які не вигідно або неможливо використовувати одноосібно й кооперувати їх. На думку О.В. Чаянова, селянське господарство, як цілісний організм, можна вважати раціонально організованим, коли досягається повне оптимальне співвідношення в ньому окремих галузей. Він розробив теорію диференційних оптимумів, – суть якої полягала в тому, що в сільському господарстві різноманітні механічні, біологічні й економічні процеси і операції мають свої оптимальні режими. Так, оптимальний розмір землеробського господарства не завжди відповідає оптимальному розміру підприємства, яке переробляло сільськогосподарську сировину, а різноманітні види сировини, залежно від їх перевезення та зберігання, також мають різні оптимуми. Тому О.В. Чаянов вважав безпредметною суперечку про переваги великого або малого сільськогосподарського виробництва. Велике господарство має безперечні переваги, але вони не безмежні. Оптимум буде там, де за інших рівних умов собівартість отриманої продукції буде найменшою [1483, с. 5–82]. Досягти

цих диференційних оптимумів, за О.В. Чаяновим, можна було через вертикальну кооперацію [1484, с. 75–88, 375], адже економічний оптимум для різних виробничих процесів і операцій у селянському господарстві є різним. Вертикальна форма кооперації якраз і надавала можливості масі селянських господарств на практиці вкладатися в гнучку, розвинуту й удосконалену систему, що органічно враховувала технологію кожного елементу виробничого процесу й операції. О.В. Чаянов вважав, що тільки кооперативно організовані індивідуальні селянські господарства здатні в сільськогосподарському виробництві досягти найбільшого ефекту [1484, с. 11–112, 375]. Таким чином, розробивши теорію диференційних оптимумів і систему вертикальної кооперації, О.В. Чаянов указав реальну перспективу розвитку селянських господарств, використання їх внутрішніх можливостей, а не шлях руйнації, на який їх штовхнули в ході суцільної колективізації більшовики.

Конкретні, надзвичайно ретельні дослідження організації та функціонування селянського господарства, його виробництва та споживання, господарського обігу та бюджету, шляхів пристосування господарства до ринку, передусім через систему вертикальної кооперації та диференційних оптимумів і визначили зміст робіт, виконаних вченими організаційно-виробничої школи [1028, с. 1–27; 1196, с. 19, 329].

Поштовхом до радикальних, прогресивних змін у громаді було землевлаштування і введення багатопільних сівозмін. Ці питання в 1920-х рр. досліджували І. Максимов, Б. Вікторов, О. Щадилов, М. Белонін, М. Гаража, В. Соловейчик, М. Стрекалов, Ф. Некрасов, М. Бочков, М. Адамович, А. Шебалін, О. Степаненко, А. Силенко та ін. [1196, с. 329–330] Вони розкрили значення землевпорядження для раціонального господарювання, навели численні дані про стан землекористування селян і його форми. У цьому середовищі практиків-землевпорядників і зародилася в 1921 р. ідея про громадські сівозміни, як найдоцільнішу форму землевпорядження селянських господарств [1467, с. 34–39; 1468, с. 81–124; 1245; 1519]. Ця дуже

перспективна ідея про великі можливості, закладені в громадській сівозміні разом з роботою земельної громади в царині вертикальної кооперації, була відкинута більшовиками при практичному проведенні аграрної політики наприкінці 1920-х рр.

Застосування диференційованих мінімумів і вертикальної кооперації вело модернізацію сільського господарства еволюційним шляхом, що в перспективі дало б економічний ефект, зберегло б індивідуальне селянське господарство, а отже, і селянство – основу української нації. Але це не збігалось з цілями більшовицької аграрної політики. Більшовики вважали, що в сільському господарстві можливі тільки два шляхи розвитку: 1) велике капіталістичне господарство; 2) велике колективне господарство. Тому земельна громада, за планами більшовиків, мала стати перехідною формою колективного господарства, інакше її потрібно було ліквідувати. М. Гершонон, слідуючи за аграрною політикою більшовиків, у 1927 р. підкреслював, що за Земельним Кодексом УСРР земельна громада була створена тільки з метою «наблизити селянство до... усупільнення» [1095, с. 51]. У цьому пасажі новиною було приписування земельній громаді функції усупільнення селянських господарств. М. Гершонон трактував, що «члени земельної громади об'єднуються спільними господарськими завданнями для спільної оранки, спільного посіву, збору врожаю тощо» [1095, с. 52]. Безперечно М. Гершонон підкреслив загальну стратегічну мету аграрної політики більшовиків, спрямовану на колективізацію селянських господарств [1340, с. 9–12; 1227]. Цю ідею чітко висловив Б. Вікторов – заступник наркому земельних справ УСРР, який у розпал непу, у лютому 1925 р., писав: «Чи означає надання селянам права вільного вибору форм землекористування і розподіл землі між ними за їдацькими споживчими нормами відмову радянської влади від принципу створення великих колективних господарств? Звичайно, ні ... досягнуті завоювання ... дозволяють нам з упевненістю дивитися в майбутнє ... закінчити роботу з організації сільського господарства на соціалістичних засадах» [1077, с. 30, 36]. Для здійснення цієї

стратегічної мети більшовики сподівалися використати земельну громаду. Нарком земельних справ УСРР І. Клименко у 1925 р. зазначив: «Перед нами чітко вимальовуються основні пункти аграрної політики радянської влади, зокрема необхідно створити господарські форми сільськогосподарської кооперації та колективізації шляхом правильної організації земельних громад» [1226, с. 20]. Відомий у 1920-х рр. УСРР фахівець із землевпорядження О. Степаненко писав: «Ми відносимо земельні громади до найпростіших форм колективізації» [1446, с. 9]. М. Гершонон та Є. Кельман у 1928 р. у коментарі до нової редакції ЗК УСРР зазначили, що типовий статут земельної громади, затверджений Наркомземом УСРР 8 серпня 1927 р., визначив мету утворення цього поземельного інституту – це усупільнення сільського господарства [1096, с. 143].

Відносини земельної громади з адміністративно-командним, бюрократичним апаратом радянської влади набули певного висвітлення в літературі другої половини 1920-х рр., зрозуміло, що в позитивному для правлячого режиму світлі (праці А. Буценка, А. Майєна, І. Нагорного, В. Кобалевського, С. Здановича, І. Акімова, Г. Амфітеатрова, С. Чугунова, Г. Печериці, І. Кожикова, А. Колеснікова, В. Скотнікова, В. Плотнікова, С. Шувалова, І. Філіпова, Б. Кринської та ін.) [1196, с. 21, 331–332]. Але процес протиборства самоврядної організованої поземельної інституції селянських господарств – земгромади з адміністративно-репресивним апаратом радянської держави не привернув в 1920-х рр. уваги дослідників.

У середині 1920-х рр. посилювалися напади аграрників-марксистів (С. Дубровського, М. Кантора, І. Верменичева, Ф. Полонського та ін. [1196, с. 21, 332]) на О.В. Чаянова та його однодумців. О.В. Чаянов дійшов висновку, що трудове селянське господарство було передусім господарством родинним, весь лад якого визначався розміром і складом самої родини, співвідношенням її споживчих потреб й робочих рук. Саме цей висновок, антикапіталістичний за своєю суттю, спрямований на захист трудового селянського господарства, аграрники-марксистичні оголосили головною

теоретичною підвалиною так званої «антимарксистської, неонародницької школи». Представників цієї школи оголосили ідеологами дрібної буржуазії, відвертими захисниками куркулів. Погром завершили на грудневій (1929 р.) Всесоюзній конференції аграрників-марксистів, де з звинуваченнями проти О.В. Чаянова та його однодумців виступив Й.В. Сталін. «Незрозуміло тільки, чому антинаукові теорії «радянських» економістів типу Чаянових повинні мати вільний обіг у нашій пресі, а геніальні праці Маркса, Енгельса, Леніна про теорію земельної ренти не повинні популяризуватися і висуватися на першій план?» – зловісно запитував Й.В. Сталін [1437, с. 266–283]. Як наслідок, усі представники організаційно-виробничої школи в 1930-х рр. були репресовані, а їхні наукові здобутки вилучені з наукового обігу на багато десятків років.

Більшовицькі постулати і догми в історичній науці закріпив «Короткий курс історії ВКП(б)», що з'явився в 1938 р. [1156] У відповідності з ним, дослідницька робота істориків практично обмежувалася пошуком конкретних фактів для ілюстрації відповідних положень Короткого курсу історії ВКП(б). Будь-які спроби вийти за його межі не допускалися. Вітчизняні дослідники опинилися під тотальним контролем більшовицького режиму, перебували в жорстоких ідеологічних рамках і не могли об'єктивно вивчати події та процеси, що відбувалися в суспільстві. Кращі традиції попереднього етапу розвитку вітчизняної історіографії були перервані [1239, с. 91, 95–96].

Упродовж 1930-х – першої половини 1950-х рр. в історіографії не написано жодної праці про громаду в доколгоспному селі. Винятком є невеличка стаття П.М Першина в сільськогосподарській енциклопедії за 1933 р. [1379, с. 509]. Згідно з Коротким курсом історії ВКП(б), індивідуальне селянське господарство не мало в радянських умовах будь-яких перспектив розвитку. Цим, на думку авторів Короткого курсу ВКП(б), зумовлена необхідність суцільної колективізації та ліквідації куркульства як класу

[1156, с. 270]. Увага дослідників була зорієнтована на вивчення і популяризацію колгоспно-радгоспного будівництва [1196, с. 22, 333].

Новий етап у розвитку радянської історіографії, зокрема у вивченні інституту громади, розпочався в другій половині 1950-х рр. Критика культу особи Сталіна на XX з'їзді КПРС та розпочата після цього часткова лібералізація суспільно-політичного життя в країні позитивно вплинули на вітчизняну історичну думку. Зокрема, були усунені найбільш одіозні догми «Короткого курсу історії ВКП(б)», історики поступово позбавлялися цитатно-ілюстративного стилю викладу матеріалу, значно розширили джерельну базу історичних праць. Але, в цілому, критика культу особи після XX з'їзду КПРС була непослідовною і суперечливою, після Жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС взагалі поступово згорнута, реабілітація жертв репресій, зокрема вчених-аграрників, припинена. Тому в історіографії тривала огульна критика представників організаційно-виробничої школи [1059; 1109; 1443; 1462], «розвінчувався» і так званий «правий ухил» у партії [1068].

Серед численних монографій, брошур і статей про перехід до нової економічної політики, написаних у другій половині 1950-х – першій половині 1980-х рр., виділяється монографія Ю.О. Полякова [1393]. Фактичний матеріал, використаний цим автором, зокрема і про земельні громади («земельные общества» – рос.) [1393, с. 359–362], стосується РРФСР, але загальний перебіг процесу, спостереження і висновки автора монографії безпосередньо пов'язані з нашою темою. Ю.О. Поляков аналізував події і явища з точки зору усталеної оцінки переходу до непу, що склалася в радянській історіографії. Спроба в 1984 р. Є.А. Амбарцумова по-новому оцінити причини переходу до непу, зокрема його наголос, що політика «воєнного комунізму» була викликана не стільки громадянською війною, скільки спробою більшовиків негайно перейти до комунізму [1029, с. 15–29], зустріла негайну відсіч у теоретичному органі ЦК КПРС [1057, с. 119–126].

Марксистсько-ленінські ідеологічні догми домінували у вітчизняній історіографії, зокрема і в дослідженнях з аграрної проблематики. Еталонним зразком монографії, написаної в такому ключі, є праця С.П. Трапезнікова, присвячена аграрній політиці Комуністичної партії [1455, 1456]. Структура цієї роботи, її зміст, оцінка подій не виходять за межі окреслених «Коротким курсом історії ВКП(б)». С.П. Трапезніков упевнений, що аграрна політика більшовиків була абсолютно правильною, суцільна колективізація – об’єктивною необхідністю, передумови для її проведення цілком назріли, а її проведення – це триумф ленінського кооперативного плану. Інших позитивних шляхів розвитку для сільського господарства країни наприкінці 1920-х рр. він не передбачав.

Тема колективізації селянських господарств у другій половині 1950-х – першій половині 1980-х рр. залишалася головною в дослідженнях українських радянських істориків-аграрників (праці І.І. Слинька, З.П. Шульги, Ф.Г. Піджарого, М.Т. Куця, П.М. Денисовця, О.П. Єрмака, О.М. Крикуненка та ін. [1196, с. 23, 334]). Про інститут громади в доколгоспному селі вони не згадували.

М.О. Рубач, І.К. Рибалка, Р.О. Лях, М.І. Ксензенко й інші досліджували процес революційних аграрних перетворень [1260; 1332; 1409; 1414]. Складність цього питання полягає в тому, що аграрні перетворення здійснювалися в Україні, на відміну від центральних районів РРФСР, з перервами, в кілька етапів упродовж 1917–1923 рр. Дослідники з’ясували, що практично весь земельний фонд республіки перейшов в індивідуальне користування селян, відбулося так зване осереднячування села, був обіцяний селянам вільний вибір форм землекористування. Але в цих працях не досліджена роль громади в аграрних перетвореннях, не висвітлене її місце в громадсько-політичному житті села. Натомість явно перебільшувалася роль більшовицьких партійних осередків на селі, комнезамів та сільських рад.

У цьому плані вигідно відрізняється від досліджень українських учених праця російського історика В.В. Кабанова про місце і роль селянської

общини в роки революції та громадянської війни. Втім, стаття не містить матеріалів щодо України [1163, с. 100–150].

Окремі аспекти аграрної політики радянської влади в доколгоспний період в Україні висвітлювалися в працях Б.К. Мигаля, Є.Т. Євсєєва, П.М. Денисовця. О.П. Єрмака, О.І. Полоси, М.О. Березовчука [1047; 1127; 1141; 1355; 1392]. Але дослідники обмежувалися традиційними для радянської історіографії оцінками цієї політики. З перелічених авторів тільки Б.К. Мигаль згадав про громаду в доколгоспному селі у зв'язку із запровадженням у земельних громадах багатопільних сівозмін. Це явище Б.К. Мигаль розцінював як передумову до створення колективного господарства. Однак аналіз землеустрійних проектів та ухвал (приговорів) загальних зборів громад з цього приводу не підтверджують думку Б.К. Мигаля.

Проблему общини в доколгоспному селі в другій половині 1950-х – першій половині 1980-х рр. досліджували російські історики В.П. Данилов, В.Я. Осокіна, І.Є. Кознова, В.В. Кабанов та ін. [1196, с. 24, 335–336]

Першим серед згаданих дослідників відновив дослідження цього селянського поземельного інституту в другій половині 1950-х рр. В.П. Данилов. Ці серйозні роботи відомого і авторитетного історика базуються в основному на матеріалах Російської Федерації. Ті фрагменти роботи, де він висловлюється про земельну громаду в Україні, викликають заперечення. Так, В.П. Данилов писав: «Земельні громади на Україні не мали нічого спільного із земельними громадами Росії і Білорусії. Останні являли собою об'єднання землекористувачів. На Україні в 1925–1927 рр. склалася значна мережа земельних громад – статутних об'єднань селян-одноосібників, що створювалися з метою піднесення власних господарств... Ці земельні громади стали створюватися сільськогосподарськими кредитними товариствами з тим, щоб добитися найефективнішого використання засобів, наданих державою для поліпшення сільського господарства посушливих районів держави» [1121, с. 352]. По-перше, земельні громади в Україні, як свідчать численні різноманітні джерела, навпаки, мали багато спільного з

аналогічними поземельними об'єднаннями в Росії та Білорусії. Це однотипні селянські інституції. По-друге, не виявлено джерел, що свідчили б про створення земельних громад закладами сільськогосподарської кооперації. Земельні громади в Україні, згідно із ЗК УСРР 1922 р., охоплювали всі селянські господарства. Тобто вони існували і як земельні громади без статуту (таких була абсолютна більшість) і як такі, що прийняли статут, отже отримали статус юридичної особи. Статутні земельні громади, таким чином, отримали право брати позики, зокрема і в закладах сільськогосподарської кредитної кооперації для землеустрою тощо.

В.П. Данилов помилився, коли ототожнив земельну громаду в Україні і общину [1118, с. 107–108]. Він не врахував ту обставину, що в Україні, на відміну від Росії, згідно із ЗК УСРР 1922 р. всі селянські господарства, незалежно від форми землекористування, мусили бути членами земельної громади. А в Росії до земельної громади («земельное общество» – рос.) входили, зазвичай, тільки селяни-общинники, а селяни-хуторяни та відрубники залишалися поза громадою. Тому в ситуації, що склалася в Росії, ототожнювання земельної громади («земельного общества» – рос.) і общини, не є помилкою. Але в умовах України подібне ототожнювання призводить до помилкових висновків. Общинами в Україні були лише ті земельні громади, де існувала общинна форма землекористування [1212].

Загалом дослідження російських істориків стосується земельної общини в Російській Федерації. Земельної громади в Україні вони не досліджували.

Доробок українських істориків другої половини 1950-х – першої половини 1980-х рр. у висвітленні земельної громади в радянський період її існування дуже скромний, обмежився статтями В.В. Гречка, І.Є. Громенка та В.В. Калініченка [1108; 1110; 1212]. Так, праця В.В. Гречка присвячена аналізу законодавчої бази, на якій формувалися відносини земельних громад із сільськими радами. Матеріал поданий в історико-правовому аспекті, тобто автор описує процес з формально-юридичної точки зору, й не розкриває як у дійсності втілювалися в життя ці юридичні норми, чи

збігалися вони з реаліями повсякденного життя [1108]. Невелика стаття І.Є. Громенка повністю присвячена висвітленню вкладу земельних громад у підготовку суцільної колективізації селянських господарств. При цьому роль громад у цьому процесі, на догоду панівним ідеологічним догмам, явно перебільшена [1110]. Стаття В.В. Калініченка висвітлює діяльність поземельної общини в УСРР, зокрема, він доводить, що в Україні не слід ототожнювати сільську та земельну громади із поземельною общиною [1212].

У літературі 1960-х – першої половини 1980-х рр. було порушене питання про роль земельної громади в колективізації села. С.П. Трапезніков висловив точку зору, що боротьба більшовиків за оволодіння земельними громадами в другій половині 1920-х рр. призвела до перетворення громад в «опорні пункти соціалістичного перетворення села» [1455, с. 390]. Серед українських істориків цю точку зору поділяв І.Є. Громенко [1110].

В.П. Данилов заперечив думку С.П. Трапезнікова і наголосив, що через свої особливості земельна громада не могла стати на шлях колективізації [1118, с. 134]. Точка зору В.П. Данилова з цього питання більш аргументована. На матеріалах УСРР це ж доводив В.В. Калініченко [1212, с. 10–11].

У 70-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст. спостерігалось відродження інтересу до історії селянської громади на сесіях симпозіуму з аграрної історії Східної Європи. Більшість учасників зазначали, що громада – це форма самоорганізації сільського населення, яка виникла природним шляхом на певних етапах історичного розвитку. Дискусії сприяли розумінню громади не тільки як поземельної організації, але й як інституту місцевого самоврядування [1196, с. 26, 336].

Цікаву думку на симпозіумі з аграрної історії Східної Європи, що проходив в Уфі у 1984 р., висловив Е.П. Іванов. Він заявив, що в середині 1920-х рр., після прийняття земельними громадами статутів (котрі надавали останнім права юридичної особи), «фактично земельні громади

перетворилися на універсальні первинні кооперативи» [1151]. Цю ж думку висловлювали і білоруські дослідники В.М. Шухно та І.С. Світлицький [1517, с. 142].

Точка зору Є.П. Іванова, В.М. Шухна, І.С. Світлицького наближалась до оцінки кооперативних можливостей земельної громади, висловленої в літературі 1920-х рр. На жаль, свою точку зору Є.П. Іванов, В.М. Шухно та І.С. Світлицький не розширили і в цілому правильна версія цих учених так й залишалася в ембріональному вигляді.

В цілому, аналіз історіографічного доробку другої половини 1950-х – першої половини 1980-х рр. про земельну громаду доколгоспного періоду в УСРР свідчить: громада недооцінена в історичній літературі. Позитив полягає в тому, що про громаду почали писати після кількох десятиліть мовчання. Але питання були тільки поставлені, вирішити які мали історики наступного періоду. Оцінки соціально-економічного і політичного розвитку країни залишилися, в цілому, в рамках марксистсько-ленінської парадигми. Це повною мірою позначалося на працях, присвячених проблематиці доколгоспного села. Як приклад можна навести історію радянського селянства, що опублікована в 1980-х рр., перші два томи якої присвячені селянству в перше десятиріччя радянської влади. Виклад матеріалу зводиться до обґрунтування об'єктивної необхідності переходу до масової колективізації сільського господарства [1157, 1158]. Якісного прориву у вітчизняній історіографії другої половини 1950-х – першої половини 1980-х рр., у порівнянні з попереднім етапом, не відбулося [1239, с. 97, 100].

З другій половині 1980-х рр. змінилися умови розвитку вітчизняної історичної науки. В країні розпочалась політика перебудови. Зокрема, були зняті ідеологічні рамки, що обмежували розвиток історичної науки на протязі багатьох десятиліть. Вітчизняні історики нарешті набули можливості говорити правду, чесно висловлювати власну точку зору.

Постала необхідність заново проаналізувати всі етапи радянської історії. Під новим кутом зору почали розглядати весь комплекс питань життя країни

в 1920-х рр., зокрема і можливі варіанти розвитку селянського господарства. Зокрема, в історичній літературі кінця 1980-х – початку 1990-х рр. принципово по-іншому стали оцінювати передумови колективізації сільського господарства, її характер та перебіг. Більшість авторів вказували на відсутність передумов для суцільної колективізації, на її насильницький характер й згубність для сільськогосподарського виробництва, що спричинило небачену трагедію селянства і голодомор 1932–1933 рр. [1116, с. 7–10; 1410]

Слід відзначити визнання вітчизняною історичною думкою кінця 1980-х рр. принципової несумісності ідеї кооперації з практикою колективізації в сталінському виконанні [1318].

У цих умовах відродився інтерес дослідників до наукової спадщини представників організаційно-виробничої школи, передусім до ідей О.В. Чаянова. Виявилося, що ідеї О.В. Чаянова про вертикальну кооперацію і диференційні мінімуми в сільському господарстві актуальні й наприкінці 1980-х рр. Відбулася довгоочікувана реабілітація О.В. Чаянова та його однодумців [1037; 1038; 1140].

Паралельно відбулася реабілітація М.І. Бухаріна, М.П. Томського, О.І. Рикова [1050; 1266; 1506]. З цих діячів було стерте клеймо «правих ухильників», почалося перевидання їх творів.

Період перебудови зайняв дуже короткий проміжок часу: 1985–1991 рр. Ступінь нагромадження історичних знань не досяг критичної маси, наукове переосмислення подій радянської епохи тоді так і не вийшло за межі панівної марксистсько-ленінської методології, концепції «оновлення соціалізму». Тому в історіографії існує точка зору, що не варто виокремлювати цей період в окремий етап розвитку історичної науки [1239, с. 22–24; 1254, с. 5].

Таким чином, у другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр. учені тільки відновили дослідження земельної громади в УСРР, але комплексного дослідження цього поземельного інституту вони не створили.

Новий етап у розвитку вітчизняної історіографії розпочався на початку 1990-х рр., в умовах незалежної України.

Передусім слід назвати праці С.В. Кульчицького [1269–1277], котрий запропонував альтернативу тій історії радянського суспільства, яка спотворювалася в радянській історіографії протягом кількох десятиліть, заклав нову концепцію історії УСРР першого десятиріччя її існування.

У 1990-х рр. – на початку ХХІ ст. світ побачили праці вітчизняних істориків про аграрну революцію в Україні (дослідження І.В. Хмеля, В.С. Лозового, Н.А. Ковальнової) [1321; 1234; 1475]; впровадження радянського режиму в українському селі в 1917–1920 рр. (праці Я.Й. Малика, Д.Ю. Михайличенка, О.І. Ганжі та ін.) [1091; 1336–1337; 1358]; селянський повстанський рух в Україні в 1917–1930 рр. (дослідження Д.П. Красносілецького, М.М. Шитюка, В. Ревеука, Д.В. Архієрейського, В. Ченцова, О.М. Атояна, О.І. Ганжі, Ю.В. Котляра) [1033–1034; 1091; 1252; 1256; 1401; 1509]; аграрну політику в Україні періоду національно-демократичної революції 1917–1920 рр. (спільна монографія Н. Ковальнової, С. Корновенка, Б. Малиновського, О. Михайлюка, А. Морозова) [1233]; політику небільшовицьких режимів в українському селі в 1917–1920 рр. (праці Н.А. Ковальнової, С.В. Корновенка, В.А. Іващенко, О.М. Тараненка) [1152; 1231; 1243; 1450]; голодомори, влаштовані більшовицьким тоталітарним режимом для українських селян (праці В.І. Марочка, О.М. Мовчан, О.М. Веселової, Л.В. Гриневич, С.В. Кульчицького) [1075]; розвиток кооперації на селі, зокрема і в 1917–1930 рр. (дослідження В.І. Марочка, А.Г. Морозова та ін.) [1350; 1362]; українське село в роки непу (праці О.І. Ганжі, С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова, В.В. Калініченка, Ю.В. Котляра, Г.Т. Капустян, В.М. Лазаренка, О.С. Акуніна, В.І. Петренка, А. Зінченка, Г.М. Георгізова, Ю.А. Святця, І.В. Рибак, О.В. Десятнікова, Л.С. Скотнікової та ін.) [1196, с. 31, 342–343].

Більшість цих праць отримала оцінку в історіографічних працях В.Ф. Колесника, В.П. Коцура, Г.Г. Коцур, Л.І. Шаповал, С.В. Корновенка,

С.І. Дворозюка, О.М.Тараненка [1124; 1239; 1242; 1450; 1502] тому немає необхідності їх детально аналізувати.

Звернемо увагу на дослідження, де йдеться про діяльність інституту громади в українському селі в 1917–1930 рр., передусім праці В.В. Анісімова, І.М. Кривко, В.В. Бойка, Г.В. Калініченко [1031; 1049; 1167; 1257].

В.В. Анісімов виявив генетичний зв'язок земельної громади 1920-х рр. із дореволюційною сільською громадою, вказав на існування громади в українському селі в 1918–1921 рр. Цікавою є думка В.В. Анісімова, що земельні громади в 1920-х рр. являли собою представницькі органи селянського самоврядування, об'єднуючи всі соціальні групи села. Разом з тим, у роботі В.В. Анісімова є недоліки. Зокрема, він необґрунтовано визначив хронологічні рамки своєї роботи: 1921–1929 рр. А відомо, що інститут земельної громади в УСРР юридично оформився за Земельним Кодексом 1922 р. й був ліквідований більшовиками в 1930 р. Протягом 1917–1921 рр. спостерігався процес трансформації сільської громади в земельну. Джерельна база дослідження В.В. Анісімова надто вузька. Він досліджував земельну громаду в межах України, а використав обмежене коло опублікованих законодавчих актів. Основний масив документів про діяльність земгромад, зосереджений переважно у фондах сільських рад і місцевих земельних відділів в обласних державних архівах України, залишився поза увагою В.В. Анісімова. Він висвітлював взаємини земгромад із сільрадами, але без аналізу і конкретних фактів про дійсні стосунки громад із сільськими радами. Отже, В.В. Анісімов тільки намітив тему про земельну громаду УСРР 1920-х рр., але не розкрив її [1031].

Праця І.М. Кривко присвячена дослідженню діяльності земельних громад 1922–1930 рр. на регіональному рівні. Зокрема, визначена специфіка цих поземельних утворень у степовому регіоні України, встановлено спадкоємність земельних громад 1920-х рр. і дореволюційних сільських громад, виявлено елементи общинного самоуправління в земгромадах,

з'ясовано місце громади в системі влади на селі, їх взаємини із сільськими радами і комнезамами [1257].

У дослідженні В.В. Бойка проаналізовано діяльність земельних громад Кримської АРСР у 1922–1930 рр., яка тоді входила до складу РРФСР [1049]. Зокрема, автор слушно зауважує, що в умовах організаційної і фінансової слабкості сільрад земельні громади фактично були повноправними господарями села [1049, с. 1, 13], вони відіграли позитивну роль у роки непу як інститут самоорганізації і кооперації селянства, чинили опір насильницькій колективізації селянських господарств [1049, с. 14, 15].

Організація та діяльність земельної громади на Харківщині в 1917–1930 рр. стали предметом дисертаційного дослідження Г.В. Калініченко. Вона стверджує, що результати дослідження свідчать про кооперативну природу земельної громади 1920-х рр., що земгромада мала великі потенційні можливості для розвитку сільського господарства, об'єктивної економічної необхідності в суцільній колективізації не було [1167].

Вихід друком праць І.М. Кривко, В.В. Бойка, Г.В. Калініченко свідчить про посилення інтересу істориків до земельної громади 1920-х рр. на регіональному рівні.

В поле зору О.В. Михайлюка, котрий вивчав соціальні процеси в середовищі українського селянства в перші десятиліття ХХ ст., потрапила і сільська громада. Зокрема, він розглядав її як соціальний мікрокосм, вказував вплив на громаду аграрної революції (О.В. Михайлюк використовує ще і термін «общинна революція»). У період революції та громадянської війни, на його думку, відбулося відродження обшинних інститутів. Він слушно зауважував, що в ті буремні роки «громада стала організацією самозахисту селян у ворожому світі» [1360, с. 314]. Дослідник переконаний, що під час «общинної революції» громада зосередила в своїх руках майже все керівництво місцевими справами [1360, с. 315]. О.В. Михайлюк вважає, що громади вписалися в систему селянських рад, виконували роль низових рад. Ради були побудовані, на думку цього дослідника, на зразок прямої

демократії сільського сходу. Вони залишалися тими ж сільськими сходами, просто перейменованими в сільські ради [1360, с. 317]. Отже, сільська громада залишалася першорядною, хоча і підспудною силою в країні і після революції – робить висновок дослідник [1360, с. 389].

Окремі сюжети і факти, що стосуються земельних громад в УСРР, зустрічаються в роботах Л.С. Скотнікової, І.В. Рибак, Ю.В. Котляра, О.І. Ганжі, В.М. Олійника, Н.А. Ковальової, Г.Т. Капустян, В.В. Калініченка [1196, с. 34, 345]. Але створення комплексного дослідження інституту громади в українському доколгоспному селі ці учені перед собою не ставили. Це завдання залишилися для майбутніх істориків.

У сучасній російській історіографії, в працях 1990-х – початку 2000-х рр., проблема общини знову посіла помітне місце [1280]. Термін «община» не завжди коректний щодо земгромади на подвірному праві, яка переважала на Наддніпрянщині, але при аналізі російської історіографії ми змушені його використовувати. Дискусія з питання генезису сільської общини, її розвитку і ролі в російському суспільстві триває в історіографії понині – зазначив у 2007 р. російський дослідник громади К.Х. Ібрагімов [1149, с. 117]. Про це заявляв і визнаний спеціаліст з вказаної проблеми П.М. Зирянов [1148].

Оскільки історичні процеси в УСРР і РРФСР тісно переплітаються, тому ми в нашому дослідженні громади в українському доколгоспному селі повинні зважати на напрацювання сучасної російської історіографії. Спроби осмислення інституту земельної громади в українському селі будуть малопродуктивними, якщо вилучити їх із загального контексту дослідження общинних інституцій у Росії.

На початку 1990-х рр. В.П. Данилов висунув концепцію селянської революції в Росії (1902–1922 рр.). Розпочалася революція, по В.П. Данилову, з селянського повстання 1902 р. на Полтавщині та Харківщині і завершилася в 1922 р. прийняттям Земельного Кодексу [1112, с. 314, 319]. Він розглядає селянську революцію як безперервний процес, викликаний індустріально-ринковою модернізацією економіки, що супроводжувалося зміною

традиційного селянського господарювання, розселянням, різким погіршенням соціально-економічних умов життя переважної більшості селян. Тому селянська революція мала яскраву антимодернізаційну, антикапіталістичну спрямованість. При цьому община виявилася організатором масових селянських виступів [1112; 1117]. Селянська революція, зазначав В.П. Данилов, змусила більшовиків увести неп, визнати селянські вимоги і права, що і зафіксовано в Земельному Кодексі 1922 р. Так зване «соціалістичне земельне законодавство» 1919 р. було відмінене. Земельне питання вирішили відповідно до вимог Селянського наказу 1917 р. Відбулося осереднячування села, община відродилася [1112, с. 319]. Селянська революція перемогла, але, як зазначає В.П. Данилов, ця перемога, в недалекому майбутньому, обернулася на поразку, як завжди буває із селянськими революціями [1113, с. 76]. Він мав на увазі насильницьку, трагічну колективізацію селянських господарств наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр.

Якщо прийняти версію «селянської революції» В.П. Данилова [1113, с. 77], то хронологічно, на нашу думку, її в Україні слід обмежити 1917–1933 рр., тобто від початку революції і до її трагічного завершення під час катастрофічного голодомору-геноциду, влаштованого більшовиками в українському селі в результаті насильницької колективізації сільських господарств.

В.П. Данилов пише про величезне значення кооперації для аграрної країни. Особливо важливою була можливість долучення до ринкової економіки за допомогою кооперації величезної маси дрібних селянських господарств [1113, с. 77]. Процес кооперування дозволяв, не руйнуючи дрібного сімейного (родинного) селянського господарства, виокремлювати й організовувати на засадах великого виробництва ті галузі або трудові операції, що давали безсумнівний економічний ефект. Складалася така система кооперативного господарства, де самі селяни в своїх інтересах та в силу реальних можливостей визначали сутність і форми великого

громадського виробництва. Це, на переконання В.П. Данилова, був реальний шлях, котрий міг стати дієвою альтернативою і неспівському накопиченню капіталу міцними господарствами за рахунок слабих, і більшовицькій колективізації [1112, с. 321; 1113, с. 77]. Ці думки В.П. Данилова співзвучні з думками теоретика селянської кооперації О.В. Чаянова [1484], про якого В.П. Данилов пише з явною симпатією [1112, с. 321].

Цікаві спостереження В.П. Данилова і про обцинну систему самоуправління в доколгоспному селі. Він вважає, що обцинна система самоуправління практично збігалася із системою організації і функціонування місцевих рад і була одночасно і органом місцевого самоуправління, і органом державної влади. І така система зберігалася в російському селі до 1928–1929 рр. [1113, с. 78] З початком сталінської «революції зверху», тобто з 1928–1929 рр., почала здійснюватися політика відкритого волюнтаризму, необмеженого ніякими теоретичними засторогами або практичними заборонами. З цього часу і обцина, і кооперація були приречені на знищення. На початку 1930-х рр., зазначає В.П. Данилов, їхня історія практично завершилася [1112, с. 321].

Інший відомий російський історик-аграрник П.М. Зирянов вважає, що колективізація знищила тільки поземельну обцину, а всі інші компоненти обцини знищити було неможливо. І в цілому, пише П.М. Зирянов, обцинні порядки продовжують діяти в російському селі і нині (кінець ХХ ст.), хоча в сильно обмеженому, ослабленому й зміненому вигляді [1148, с. 98]. Така оригінальна точка зору перегукується з думками сучасних «почвенників» (рос.) в російській історіографії (праці В.А. Бердянських, В.Б. Безгіна, П.І. Симуша та ін.) [1040; 1046; 1427].

Точку зору П.М. Зирянова та його однодумців щодо історичної долі обцини заперечують інші сучасні російські дослідники. Так, С.В. Лур'є вважає, що обцина загинула на початку 30-х рр. ХХ ст. [1325; 1326] Відомий історик-аграрник В.В. Кабанов у 1997 р. зазначив, що тема про обцину втратила своє сучасне звучання і відійшла до сфери історичного інтересу,

стала абсолютним архаїзмом, община безповоротно залишилася в минулому, майбутнє вже не буде пов'язане з нею [1162, с. 155]. Сучасний російський дослідник О.Г. Вронський пише: «Навряд чи задіяні в дискусії сторони про долю селянської общини на рубежі XIX і XX ст. передбачали, що і наприкінці XX ст. проблема общини жваво цікавитиме російське суспільство і наукові кола» [1086, с. 4]. Дослідник вважає, що для сучасної російської історіографії характерне зміщення акцентів, розставлених у першій половині 90-х рр. XX ст. щодо оцінки общини. На думку О.Г. Вронського, у сучасній російській перевищується ступінь сприйняття поземельною общиною економічного прогресу [1086, с. 4]. Сам О.Г. Вронський, на противагу сучасним захисникам цього поземельного інституту на селі – принциповий противник общини [1085; 1086].

Таким чином, як це не дивно, але в сучасній російській історіографії знову намітилася дискусія стосовно місця і ролі общини в російській історії між її захисниками і противниками, як і понад 150 років тому [1040, с. 9; 1148, с. 95–99; 1162, с. 8–9; 1449, с. 34–35].

Сучасні російські дослідники в аграрній революції виокремлюють її складову – общинну революцію, під якою розуміють погромницькі дії селян-общинників проти поміщицьких маєтків у 1917–1918 рр., захоплення ними земель поміщиків, поглинання столипінських хуторів та відрубів і, як наслідок, відродження та зміцнення общини (праці В.П. Булдакова, А.А. Куренишева, В.Л. Теліцина, Д.І. Люкшина, Т.В. Осипової, О.А. Сухової) [1058; 1281; 1330; 1374; 1449; 1451, с. 64–98]. Але, як вважає В.В. Кабанов, у результаті цієї революції на селі відбувся процес нівелювання селянських господарств, а не осереднювання (як вважав В.І. Леніна, а потім так стали писати історики). Причому урівнювання господарств відбулося в 1917–1922 рр. на дуже низькому рівні добробуту селян [1162, с. 109, 151].

В.В. Кабанов висловив цікаві думки щодо історичної долі непу в сучасній російській історіографії. Неп, на думку цього дослідника, якщо його послідовно проводити, потребував безкінечних і все зростаючих поступок, а

потім і жертв капіталізму, зводячи нанівець усі завоювання більшовиків. Тому більшовики відмовилися від непу. Ніхто не довів, зазначав В.В. Кабанов, що В.І. Ленін в останніх своїх працях визнав товарно-грошові відносини. Він тільки припускав їх існування на невизначений час, як і допуск самого непу. В.І. Ленін не був риночником, як не був ним і М.І. Бухарін [1164, с. 41, 45]. В.І. Ленін називав старих кооператорів фантазерами й утопістами, нагадав В.В. Кабанов, але сам В.І. Ленін був грандіозним утопістом. Новий «приступ» фантастичних думок підштовхнув вождя в січні 1923 р. до ідеї побудувати соціалізм за допомогою кооперації. Життя, підкреслив В.В. Кабанов, жорстоко посміялось над цими задумами [1161, с. 6]. Він назвав ідею кооперативного соціалізму утопією [1161, с. 58]. Не сприйняв дослідник й думки деяких сучасних російських дослідників (тут явний натяк на П.М. Зирянова і В.П. Данилова) про подібність таких різних явищ як община і кооперація. Учений прив'язує цю думку П.М. Зирянова та В.П. Данилова до народницької концепції розвитку Росії і теж вважає утопією [1162, с. 10]. Водночас В.В. Кабанов визнає, що община спроможна була змінюватися під впливом зовнішніх умов: державної політики, розвитку економіки тощо. Але до яких меж могло дійти вдосконалення общини, заявив В.В. Кабанов, «ми не знаємо, оскільки російський історичний досвід був насильно перерваний колективізацією» [1162, с. 11]. Він намагався довести розбіжність у діяльності общини і кооперації: серед різноманітних функцій общини найважливіші були у сфері виробництва, а діяльність кооперації зосереджувалася переважно на збуті та переробці сільськогосподарської продукції. Розподіл сфер діяльності кооперації і общини є принципово важливим моментом, наріжним каменем відмінностей між кооперацією і общиною. Таким чином кооперація діяла не завдяки общині, а всупереч їй. Стихія існування кооперації – товарно-грошові відносини, які общину руйнували [1162, с. 32–37].

О.Г. Вронський повністю солідарний з В.В. Кабановим щодо утопічності кооперативної трансформації общини [1085, с. 18].

На противагу В.В. Кабанову та О.Г. Вронському, П.М. Зирянов навів приклади, коли громада («общество» – рос.) вступила в кооператив, дійшов висновку, що громада почала немов би вростати в систему кооперації [1146, с. 225]. Сучасний російський історик І.М. Лозбеньов навів численні приклади по Московській і Тверській губерніях за 20-ті роки ХХ ст., коли общини («земельные общества» – рос.) запроваджували багатопільні сівозміни, створювали молочарні і машинові товариства, сироварні, цегельні тощо [1320]. Фактично такі поземельні об'єднання перетворилися на кооперативи вертикального типу, про які писав О.В. Чаянов. Але, підкреслив І.М. Лозбеньов, радянську владу не влаштовували темпи поширення такого досвіду серед селян: політична необхідність інтенсивного розвитку промисловості перекреслила економічну доцільність поступового розвитку сільського господарства. Тому був обраний інший шлях – шлях масової колективізації [1320, с. 117]. Згідно слів І.М. Лозбеньова, колгоспи забезпечували швидко і безперебійне перекачування коштів з сільського господарства в промисловість, що не могла забезпечити община («земельное общество» – рос.). Тому вона була ліквідована. Таким чином, факти, наведені П.М. Зиряновим, І.М. Лозбеньовим та іншими дослідниками, суперечать аргументам В.В. Кабанова про принципові розбіжності між общиною і кооперацією. В.В. Кабанов критикує О.В. Чаянова за його трактування кооперації. Він запитує: кооперація є результатом зусиль самого селянства? І безапеляційно заявив – це така собі абстракція. Мовляв, такого не було і бути не могло. О.В. Чаянов, на думку В.В. Кабанова, не має рації, коли сподівався за допомогою кооперації зберегти традиційного селянина [1162, с. 40, 53]. Але факти свідчать, що слушною була думка О.В. Чаянова, а не В.В. Кабанова.

Певний інтерес викликають праці сучасних російських науковців по вивченню реалій непу в окремих регіонах РСФРР. Ці роботи показали, що соціальна організація російського села включала в роки непу офіційні (ради) і неофіційні (общини) інститути. Наведені дані свідчать про пасивну участь селян у виборах сільських рад, докорінної перебудови в діяльності рад

у 1920-і рр. не відбулося і водночас спостерігалось піднесення ролі общини. Тому дослідники вважають, що в роки непу община була діяльним органом сільського самоуправління, оскільки мала в своєму розпорядженні матеріальні ресурси, а сільська рада матеріально залежала від общини [1372]. Так, І.Є. Кознова пише: сила селянської общини у 20-х рр. ХХ ст. лякала владу. На XV з'їзді ВКП(б) 1927 р. йшлося про двовладдя на селі – земельної громади («земельное общество» – рос.) і сільської ради, необхідність підпорядкування першої другій. Справа дійшла до того, що тільки 3% сільських рад у РСФРР у 1926 р. мали самостійний бюджет, решта функціонувала на кошти, зібрані земельними громадами [1236]. Більшість російських дослідників вважає, що з двовладдям на селі покінчили в 1927–1928 рр., коли земельні громади потрапили під жорстокий контроль сільських рад, збір, зберігання і витрати коштів громад передали сільрадам [1413, с. 218–219].

Але російський дослідник О.Ю. Яхшиян заперечує концепцію «двовладдя» земельної громади і сільської ради на селі у 1920-х рр. [1525] Він вважає, що в російському селі 1920-х рр. зберігалася традиційна селянська община з характерним злиттям земельно-господарських, локально-адміністративних і культурно-побутових функцій. Зберігалось і общинне самоуправління, котре здійснював місцевий орган державного управління на селі – сільська рада, а законодавче підпорядкування земельної громади сільській раді наприкінці 1920-х рр. значною мірою пояснюється реакцією влади на непереборне фактичне відтворення общинного самоуправління у вигляді низових сільських органів радянської влади. Сільська рада, на думку О.Ю. Яхшияна функціонувала лише як робочий і виконавчий орган сільського сходу, йому підзвітний й підпорядкований. О.Ю. Яхшиян упевнений, що на практиці у 1920-х рр. тільки формально змінили назву існуючих сільських громад на земельні громади. Реального організаційно-інституціонального відокремлення земельної громади («земельного общества» – рос.) не відбулося. Особливих органів управління земельної

громади, окремих від сільрадівських структур, зазвичай, не створювали. Не практикувалися загальні збори членів земельної громади, а діяли традиційні сільські сходи, посади уповноваженого по земельним справам і уповноваженого сільської ради, переважно суміщали. Поширена практика самообкладання (оподаткування) на потреби сільського управління не була утриманням «бідної» сільради за рахунок «багатої» земельної громади. Це була, на думку О.Ю. Яхшияна, традиційна общинна (громадська) практика фінансування сільських видатків, яка демонструвала інституційну єдність сільської ради й общини в російському селі. Державі не вдалося розмежувати земельно-господарські й адміністративно-управлінські функції общини, перетворити останню тільки в поземельну організацію [1525, с. 177–184].

Безперечно, така точка зору О.Ю. Яхшияна має право на існування. Але для її прийняття, як доведеного факту, необхідно ретельно проаналізувати первісну документацію, передусім протоколи сходів громади, засідань сільської ради, яка зберігається у фондах місцевих обласних архівів. Як свідчить аналіз джерельної бази роботи О.Ю. Яхшияна, він використав переважно нормативні акти центральних органів влади і управління СРСР і РСФРР у галузі адміністративного і земельного права, менше – матеріали обстежень сільського і волосного радянського управління, сільських і волосних партосередків, літературу 1920-х рр., пресу [1525, с. 34–39], протоколів сходів громади використав всього кілька (з підмосковних сіл) [1525, с. 39]. Цього явно недостатньо для широких узагальнень.

Загалом можна констатувати, що на сучасному етапі розвитку російської історіографії вивчення общини (громади), зокрема в радянський період її існування (1917–1930 рр.), вийшло на якісно новий рівень.

Цей процес збагатився в ході безпосереднього долучення російських істориків до кращих здобутків їхніх колег на Заході. У цьому сенсі необхідно назвати діяльність Центру селянознавства та аграрних реформ Московської вищої школи соціально-економічних наук (МВШСН), керованої англійським ученим Т. Шанінім і В.П. Даниловим (до його смерті у квітні 2004 р.). Центр

сформувався на основі двох комплексних дослідницьких проєктів: «Соціальна структура радянського і пострадянського села» і «Селянська революція в Росії (1902–1922 рр.)». Їхні ідеї були поглиблені в кількох інших соціологічних та історичних проєктах, започаткованих В.П. Даниловим: «Селянські повстання під час громадянської війни»; «Трагедія радянського села: колективізація та розкуркулення»; «Радянське село очима ВЧК–ОГПУ–НКВС» [1196, с. 41, 350].

Результати досліджень друкувалися в щорічниках «Селянознавство: Теорія. Історія. Сучасність» [1004], збірнику «Голоси селян: Сільська Росія в селянських мемуарах» [858] та ін. Завдяки зусиллям Т. Шаніна та В.П. Данилова вийшла друком хрестоматія-збірник текстів відомих учених-аграрників [1071], що надало можливість ознайомитися з цими науковими доробками науковій спільноті країни.

Проблеми аграрної історії в 1990-х – у першому десятиріччі 2000-х рр. регулярно обговорювалися на циклі міжнародних симпозіумів на тему: «Куди йде Росія», наукових конференціях, присвячених менталітету й аграрному розвитку Росії в ХІХ–ХХ ст., та інших форумах.

У цілому слід погодитися з висновками українських істориків В.Ф. Верстюка та О.В. Михайлюка, що сучасна російська історіографія продемонструвала більші досягнення в царині вивчення аграрної історії, ніж сучасна українська історична наука [1360, с. 18], зокрема, як ми вважаємо, і у вивченні інституту громади в доколгоспному селі (1917–1930 рр.).

З 1992 р. МВШСН спільно з Інститутом історії РАН розпочали проводити теоретичний семінар, присвячений сучасним концепціям аграрного розвитку [1196, с. 41, 350]. Упродовж 1992–1998 рр. на цьому семінарі відбувалося жваве обговорення найвідоміших праць західних учених-аграрників: Д. Скотта, Т. Шаніна, Е. Вульфа, А. Мандра, М. Левіна, Р. Редфілда, Ш. Мерля, Г. Хантера, Я. Ширмера, О. Вебера, І. Воглера [1078; 1339; 1526–1532; 1534; 1535]. Ці тексти свідчать, що в середовищі західних учених склалася серйозна школа селянознавства, в якій ураховані і

досягнення російської аграрно-економічної думки, втраченої в СРСР на початку 1930-х рр. [1415, с. 43] Фактично, починаючи з 60-х рр. ХХ ст., на Заході селянознавство виокремилася в самостійний науковий напрям [1071, с. 23; 1415, с. 43], де й нині активно розробляються сюжети про селянську общину (громаду) [1249, с. 206].

Так, Т.Шанін підкреслив, що община (громада) вирізняється великою різноманітністю в різних країнах і в різні часи. Спільним є те, що громада – це головна форма «селянської автономії і самодостатності». На рівні громади відрегульовані форми співробітництва окремих селянських господарств у вирішенні спільних завдань, здійснюється самоуправління і реалізуються інші соціальні потреби [1500, с. 10–11; 1533]. Звертаючи увагу на варіанти розвитку сучасного селянства, Т. Шанін серед інших виділяє той, що безпосередньо стосується нашої теми дослідження і перегукується із думками О.В. Чаянова. Т. Шанін пише, що специфіка сільськогосподарського виробництва ставить межі концентрації капіталу і виробництва, сімейні селянські господарства проявляють у цьому змаганні виняткову конкурентоспроможність і пристосованість, що дозволяє їм і надалі залишатися головним суб'єктом виробництва сільськогосподарської продукції в Європі [1500 с. 11–12; 1533].

Цю точку зору поділяє і сучасний західний дослідник Г. Дюрфельд [1132]. Середні верстви селянства надають при цьому перевагу сімейному, тобто індивідуальному виробництву і розвиненій кооперації вертикального типу, як писав О.В. Чаянов. Процес розкладу селянства на буржуазних власників і сільський пролетаріат, як передбачали марксистки, не відбувся. Агробізнес сучасної Європи є комбінацією малого з великим, сімейного з найманим [1533; 1500, с. 12].

З приводу цього Т. Шанін дуже високої думки про теорію вертикальної кооперації та диференційних мінімумів О.В. Чаянова. Він пише: «Головні ідеї чаянівського дослідження є нині дивовижно актуальними» [1499, с. 367–368]. Ознайомившись у 1988 р. на місці зі станом справ у російському селі,

Т. Шанін запропонував один із варіантів виходу із кризового стану сільського господарства: «Самоврядні сільські громади і дрібніші господарські підрозділи – такою вбачаємо соціально-політичну реальність, котра покликана покласти край застою... Єдиним ефективним рішенням, на значну перспективу, є передача сільським громадам управління та відповідальності за долю села. Але відновлення авторитету сільських громад, на протигагу бюрократичній системі управління, може виявитися і утопією, якщо не буде чіткої вказівки на те, хто повинний проводити в життя ці заходи» [1501, с. 426]. На жаль, ці пропозиції Т. Шаніна проігнорували в пострадянських Росії і Україні, а селянство було приречене на нові випробування впродовж 1990-х – 2000-х рр.

Сучасний японський дослідник Шисума Ханада вважає помилкою знищення селянської громади під час колективізації. На його думку, шлях, який пропонував О.В. Чаянов, шлях кооперативного соціалізму через союз селянських общин, більше відповідав інтересам радянського села [1249, с. 206].

Багато сучасних західних істориків вважають, що потенціал громади недостатньо використала влада під час проведення аграрних перетворень після 1917 р. [1249, с. 206] Так, японський дослідник Окуда Хіросі у своїй книзі «Формування колгоспів: кінець общини в Росії», що була написана 1990 р., зосередив свою увагу на діяльності земельної громади в 1920-х рр. Він рішуче відкинув тезу радянського вченого С.П. Трапезнікова про те, що земельні громади («земельные общества» – рос.) були опорними пунктами соціалістичних перетворень на селі. Окуда Хіросі пише, що модернізовані громади, котрі вже перейшли на багатопільні сівозміни і широкі смуги, змінилися завдяки організації різноманітних кооперативів. Але вони ніколи не переходили до спільного обробітку землі. Максимально до чого громада вдавалася, зазначає учений – це створення машинових товариств [1351, с. 196]. Д. Карана, американський дослідник, який у 1994 р. захистив дисертацію з аграрної історії Росії, теж вважає, що «найкраща сільськогосподарська модернізація проходила через селянські громади, а не мимо них» [1351, с. 194],

тобто це фактично шлях, який пропагували у 1920-х рр. представники організаційно-виробничого напрямку в аграрній науці.

Сучасні західні дослідники звернули увагу і на стосунки громади з радянськими органами влади на селі в 1917–1930 рр. Так, японський дослідник Окуда Хіросі пише, що селянська громада в 1920-х рр., як організація місцевого самоуправління на селі, мала значні кошти. Це дозволило їй підкорити сільську раду, тому що переважна більшість сільських рад не мала власного бюджету [1474, с. 102]. Такої ж точки зору дотримуються західні дослідники М. Левін, Р. Конквест, Й. Боберські, Ш. Мерль, В. Нолл [1035, с. 54–55; 1241, с. 69, 103–104, 122; 1286, с. 124; 1287, с. 52–53; 1353, с. 114; 1368, с. 93–96; 1526; 1527]. Тобто ця група західних дослідників фактично сприйняла концепцію «двовладдя» в доколгоспному селі, яку обстоює більшість сучасних російських істориків.

Велику зацікавленість викликає праця сучасного західного дослідника Д. Скотта, що присвячена моральній економіці селянства [1531]. Концепцію «моральної економіки» – один із нових підходів у вивченні селянства – ввів Д. Скотт до наукового обігу в 1976 р. Термін «моральна економіка» – центральне поняття, концептуальна серцевина, навколо якої побудоване все дослідження Д. Скотта. «Моральна економіка» – це і наукове поняття, і одночасно селянське бачення самої сільськогосподарської реальності, віддзеркаленої цим поняттям. Це такий теоретичний конструкт, в якому фізичне й економічне існування селянського господарства постає в єдності з фундаментальними селянськими цінностями. Концепція «моральної економіки» аналізує селянське господарство як особливий тип, аграрно-економічні та соціально-психологічні характеристики якого вбудовані одна в одну і не можуть бути зрозумілі ізольовано. Згідно зі Д. Скоттом у селянській громаді економіка і мораль – це елементи нерозривної єдності, цілісності буття і свідомості. Тому «моральна економіка» трактується як певний тип господарювання, метою якого було виробництво не для продажу, а для безпосереднього споживання в рамках того ж господарства. «Моральній

економіці» протистоїть «ринкова економіка», яка орієнтована на отримання прибутку. Таким чином, це трактування Д. Скотта дивовижно збігається з трактуванням О.В. Чаянова, О.М. Челінцева, М.П. Макарова про мету виробництва в селянському господарстві, хоча останні й не використовували словосполучення «моральна економіка», а Д. Скотт, коли писав роботу, навряд чи знав праці цих учених з організаційно-виробничої школи.

Згідно з Д. Скоттом, селянину постійно загрожував голод. Тому для нього економічна проблема – це проблема виживання. Мета – забезпечити такий рівень виробництва, який би дозволив йому прогодувати себе та свою родину. Звідси намагання селян забезпечити своїй родині традиційний рівень життя завдяки усталеним прийомам господарювання, всіляко уникати можливих ризиків утратити цей прожитковий мінімум, що пояснює консерватизм селян та їх настороженість до нововведень [1430]. Коли ж зовнішні обставини (розвиток товарно-грошових відносин, податковий тиск держави тощо) затискували селян у нещадні економічні лещата, грубо порушували їхні права на існування, це викликало неминучий спротив селянства, провокувало різноманітні форми опору. Селяни намагалися відновити ті форми економіки й усталеного існування, котрі зміталися ходом історії. Це, підсумовує Д. Скотт, селянські рухи повертає до минулих, традиційних структур [1430, с. 16], що, до речі, сталося в нашій країні у вигляді «общинної революції» 1917–1922 рр.

Праця Д. Скотта набула популярності серед учених-аграрників, оскільки пояснює мотивацію соціально-економічної поведінки селян, яку не можна адекватно проаналізувати за класичними законами політекономії ринкового суспільства. Описані Д. Скоттом властивості й закономірності функціонування «моральної економіки» притаманні натурально-споживчому типу селянського господарства. Такі господарства зберігалися в Україні в другій половині XIX – у перші десятиріччя XX ст., тобто до суцільної колективізації. Як підкреслив В.П. Данилов, концепція «моральної

економіки» дозволяє багато пояснити в поведінці селян під час революції, громадянської війни, в умовах непу і колективізації [1196, с. 45, 353].

Для теми дослідження має безпосереднє значення праця Р. Редфілда «Мале товариство. Селянська громада і культура», де йдеться про загальні проблеми селянської громади на прикладі скрупульозного аналізу повсякденного життя однієї селянської громади в Мексиці [1530]. Зазвичай, більшість учених досліджували громаду (общину) в органічному зв'язку і взаємодії з поступальним рухом усього суспільства, а Р. Редфілд зосередив увагу майже виключно на автономності і самодостатності громади, розглядав її як систему. Це дозволило йому ретельніше виявити внутрішні закономірності функціонування громади. У цьому разі, теж простежується аналогія з поглядами представників організаційно-виробничої школи з цього питання, зокрема з роботою О.В. Чаянова [1196, с. 45, 353]. Наукова новизна праці Р. Редфілда полягає не в аналізові громади «із середини», а в тому наскільки системним і повним був аналіз, щоб сформулювати адекватне уявлення про цей поземельно-господарський і соціальний інститут. Науковий метод Р. Редфілда надає можливість дослідникові зазирнути у внутрішній світ селянства, виокремити спільні риси й особливості сільських громад різних країн та епох [1196, с. 46, 353]. З концепцією Р. Редфілда, підкреслив В.П. Данилов, вітчизняне селянство включило до свого теоретичного доробку те краще, що сучасне західне селянство досягло в трактуванні історії громади (общини) [1196, с. 46, 353].

Ці напрацювання слід врахувати при дослідженні громади в українському доколгоспному селі 1917–1930 рр. Спроби осмислення цього інституту в Україні будуть малопродуктивними, якщо їх вилучити із загального контексту дослідження общинних інституцій у світовій історичній науці.

Учені окреслили коло питань, але комплексного, ґрунтованого дослідження інституту земельної громади в Наддніпрянській Україні не проведено. Цій проблемі і присвячена ця робота.

1.2. Джерельна база

Джерельну базу історичного дослідження, як систему носіїв інформації та сукупність об'єктів пізнання, необхідно поділити на певні групи і підгрупи як неодмінної умови наукового аналізу кожного з них. Питання типологізації (класифікації) джерел є дискусійним, вчені-джерелознавці нині пропонують кілька кваліфікаційних схем [1048; 1166; 1385], ми не будемо зупинятися на цій проблемі.

Проаналізувавши використані джерела, їх можна поділити, за родово-видовим принципом, на такі групи: 1) законодавчі акти, документи та матеріали партійних, радянських органів, народногосподарських установ, громадських організацій; 2) виступи, заяви, статті, праці відомих компартійних і радянських діячів (оскільки вони розробляли або впроваджували у життя аграрну політику радянської влади, яка суттєво вплинула на історичну долю земгоради в 1917–1930 рр.); 3) матеріали преси; 4) заяви і скарги селян.

Важливим джерелом інформації про аграрну політику більшовиків у доколгоспному селі є матеріали партійних з'їздів та конференцій [866–868; 887; 891–893; 938; 958; 972]. Їх доповнюють доповіді, виступи, статті В.І Леніна, Й.В. Сталіна, М.І. Бухаріна й інших діячів комуністичної партії та Радянської держави [1060–1064; 1223; 1290–1306; 1308–1312; 1341; 1381; 1382; 1395; 1397; 1399; 1437–1441; 1497]. Звіти губернських та окружних комітетів КП(б)У, матеріали партійних нарад по роботі на селі містять інформацію про втілення в життя постанов вищих партійних форумів та їх керманічів. Частина цих партійних документів опублікована [1196, с. 48, 356], але переважну більшість віднайдено в архівах.

Відомо, що більшовики намагалися тотально контролювати всі сфери суспільно-політичного й економічного життя країни. Тому серед партійних матеріалів знайдено й використано в роботі копії резолюцій з'їздів рад, комнезамів з аграрного питання, плани роботи земельних органів, довідки,

звіти про землеустрій, матеріали обстежень стану сільського господарства окремих округів, районів, сіл, земельних громад. Закриті листи губернських окружних комітетів КП(б)У містять інформацію про ставлення селян до політики більшовиків, їхній опір антиселянським діям влади [1196, с. 48, 356]. Репрезентативність джерела забезпечувалася тим, що необхідну інформацію під грифом «таємно» партійним органам регулярно постачали губернські й окружні відділення ДПУ [1196, с. 48, с. 356].

Важливе джерело для дослідження громади в доколгоспному селі – це документи і матеріали радянських органів влади. Постанови Всеросійських, Всесоюзних, Всеукраїнських з'їздів рад, їхні стенографічні звіти, стенограми сесій ВУЦВК, збірники узаконень та розпоряджень уряду УСРР, ВУЦВК надруковані і доступні загалу дослідників [870; 949; 954; 967; 1196, с. 48, 356].

Особливе місце займає Земельний Кодекс УСРР 1922 р. і його подальші редакції, де значну увагу відведено опису будови, складу, прав та обов'язків земельної громади, селянського двору, форм (порядків) землекористування [878; 879].

Типові статuti земельних громад, розроблені співробітниками Наркомзему УСРР та опубліковані, теж важливе джерело з означеної теми [911].

Аналізуючи декрети, закони, постанови, інші законодавчі та нормативні акти, ми зіставляли з практикою їх проведення в реальному житті села. Зокрема, можна зрозуміти стан справ аналізуючи виступи делегатів на з'їздах рад і сесіях ВУЦВК [852].

Цінна інформація про громаду в доколгоспному селі використана нами зі звітів уряду УСРР, надрукованих у 1920-х рр. [860; 875]

Великий масив інформації по нашій темі знайдено в матеріалах волосних, повітових, окружних та губернських з'їздів рад, виконкомів рад різних рівнів. У них є різноманітні дані про аграрний сектор економіки, становище на селі, відомості про розподіл землі поміж громадами і всередині

громад, землеустрій і форми землекористування, селянську кооперацію, сільськогосподарське виробництво, матеріально-технічну базу селянських господарств тощо. Матеріали ревізій та обстежень, які проводили різноманітні партійно-радянські комісії допомагають перевірити достовірність наведеної інформації [6; 12; 136].

Значний фактичний матеріал про громади в доколгоспному селі зосереджено у виданнях Наркомзему УСРР, які активно використовувалися під час написання роботи [905; 908; 909; 912–917].

У публікаціях ЦСУ УСРР 1920-х рр. зосереджена дуже важлива інформація про земельні громади, зокрема у весняних та осінніх опитуваннях селянських господарств, дослідженнях про фінанси громад, кошториси сільських рад [930–933].

Обстеження 1926 р. Наркомзему УСРР землевпоряджених та неземлевпоряджених селянських господарств містили відомості про зміни в землекористуванні впродовж 1917–1926 рр.; наслідки землевпорядження, відомості про переділи землі в громадах; форми (порядки) землекористування в громадах у 1917, 1923, 1926 рр. Ці дані, які нами відповідно опрацьовані, допомогли встановити розміри окремих громад, площу посівів, наявність робочої та продуктивної худоби, реманенту, інформацію про способи обробітку землі в громадах. Наведений матеріал по окремих природно-історичних районах і округах, що особливо важливо для вивчення специфіки діяльності громад в різних куточках Наддніпрянщини [910].

Важливе джерело для дослідження місця і ролі громади в доколгоспному селі – це матеріали комітетів незаможних селян – стенограми їхніх з'їздів, звіти про діяльність, матеріали обстеження комнезамів [848; 886].

Друковані джерела доповнюють архівні фонди, опрацьовані нами в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), Київському, Чернігівському,

Житомирському, Вінницькому, Сумському, Полтавському, Харківському, Луганському, Запорізькому, Донецькому й Одеському обласних державних архівах. Відбір архівних документів і матеріалів по темі здійснювався таким чином, щоб охопити кожний із чотирьох природно-історичних та економічних регіонів УСРР – Правобережжя, Лівобережжя, Степ і Полісся. Ці регіони мали свою специфіку, що відмічалось в статистичних джерелах та економічних оглядах 1920-х рр. Це дозволило нам дослідити особливості організації та діяльності громади в різних регіонах Наддніпрянщини.

Серед виявлених і проаналізованих архівних документів – протоколи, звіти, обіжники, постанови, довідки земельних органів, акти передачі земельних угідь громадам, судово-земельні справи, протоколи й ухвали (приговори) сходів громад тощо. Так, у книгах реєстрації судово-земельних справ містяться відомості про відносини селянського двору і громади, вплив громади, як поземельно-господарчого та соціального інституту, на соціальні відносини на селі.

У ЦДАВО України знайдено картки землевпорядження окремих земельних громад, які виконані в 1927 р. спеціалістами відділу меліорації та землевпорядження Наркомзему УСРР. Картки містять фактичні дані про стан, форми (порядки) землекористування громад, кількість землі, дворів та їдців у громадах до землевпорядження й після його проведення. У кожній картці вказані назва старої громади і створених на її місці нових громад, вид землевпорядження (до полів сівозміни, гонів і дворів), вид сівозміни (трипілля, чотиріпілля тощо), розмір землекористування на двір і на їдця. Картки допомогли дослідити зміни в землекористування на рівні окремих громад у різних природно-історичних та економічних регіонах УСРР [64]. Матеріали Всеукраїнської наради землевпорядників та землемірів (березень 1927 р.) висвітлюють підсумки та перспективи осередселищного землевпорядження в УСРР [79, 80].

Основне джерело для вивчення організації та діяльності громади – це діловодна документація цієї поземельної інституції. Але окремі фонди

земельних громад не склалися, справи громад розпорошені по фондах сільських рад та райвиконкомів. Це протоколи загальних зборів (сходів) громад та їх ухвали (приговори); протоколи засідань правлінь земельних громад; звіти уповноважених та правлінь земельних громад; акти ревізійних комісій земгромад. Виявити ці документи дуже копітка справа. Більшість документів громад, особливо за 1917–1922 рр., у вкрай незадовільному стані, написані олівцем, або якщо і чорнилами, то вони геть вицвіли, їх ледь можна розгледіти на поганому, жовтому, крихкому папері. Документи громади складали, зазвичай, малописемні селяни з численними граматичними помилками і дивними, малозрозумілими синтаксичними зворотами, пересипаними діалектизмами, що також ускладнювало роботу дослідника. Виявлено і використано матеріали 432 громад з усіх природно-історичних та економічних регіонів Наддніпрянської України [додаток Б]. Діяльність земельних громад зафіксована в кількох тисячах протоколів загальних зборів (сходів), де розглянуто до 10 тис. різних питань діяльності громади. Проведений аналіз свідчить, що цей поземельно-господарський і соціальний інститут перебував у центрі економічного і суспільного життя доколгоспного села.

Різноманітний матеріал про селянство, зокрема й про громаду в доколгоспному селі, розміщений на сторінках періодичної преси 1917–1930 рр. [974–1003; 1005–1021] Опрацювання преси дозволило авторіві «вжитися» в епоху, відчувати, в яких історичних умовах існувала і діяла громада в 1917–1930 рр. Преса містила офіційний матеріал (постанови з'їздів рад, партійних з'їздів та конференцій, пленумів ЦК, закони і постанови ВУЦВК і РНК УСРР, ЦВК СРСР, РНК СРСР, резолюції і постанови сесій ВУЦВК, обіжники Наркомзему УСРР, типові статuti земельних громад тощо). На сторінках газет і журналів друкувалися стенограми з'їздів рад, партійних з'їздів та конференцій, комнезамів, нарад земельних органів, безпартійних селянських конференцій. Цей матеріал є надзвичайно цінним для теми тим, що дозволив проаналізувати різні позиції учасників форумів стосовно різноманітних

питань селянського життя, зрозуміти, як здійснювалася аграрна політика, ставлення до неї селянства.

У газетах та журналах друкувалися численні статті партійних, радянських, кооперативних, земельних працівників, де порушувалися різноманітні питання з життя села, зокрема аналізувалися діяльність і перспективи існування земельної громади. Особливе зацікавлення викликали замітки і дописи сількорів, нариси і спогади земельних працівників. Цей матеріал містить важливу для нас інформацію про життя доколгоспного села, зокрема і про земельну громаду.

Використане ще одно джерело – це листи, скарги, заяви селян до радянських, партійних, земельних, радянських, партійних, судових органів. У цих документах акцентувалося на нагальних проблемах селян, які, зазвичай, недостатньо висвітлювалися або замовчувалися в інших джерелах. Це передусім стосується численних фактів свавілля місцевих можновладців, зокрема і проти громади.

Підсумовуючи, підкреслимо: наявна і проаналізована джерельна база свідчить, що вона є достовірною, достатньою, репрезентативною для ґрунтового висвітлення заявленої теми.

1.3. Методологія і методи дослідження

Після краху СРСР українська історична наука перейшла до плюралізму думок відносно вибору підходів та методології історичного дослідження [1105, с. 10]. В історичній науці запанувала поліметодологія. Нині паралельно існують формаційний, цивілізаційний, модернізаційний, соціоантропологічний, полідисциплінарний та інші методологічні підходи в осмисленні історичного минулого. Поліметодологія передбачає посилення особистісних факторів у цьому процесі. У вітчизняній історичній науці вперше після багатьох років монометодології дослідники виступають із власним трактуванням історичних явищ. Але цей методологічний плюралізм

мимоволі став однією з причин розповсюдження суб'єктивізму в сучасних історичних дослідженнях, крайнім проявом якого стали сумніви відносно статусу історичних знань, передусім питання про об'єктивність історичного дослідження. На цих позиціях стоять прибічники постмодернізму [1065, с. 15–24].

Захоплення проблемою методології, що стало неминучим в умовах краху панівної марксистсько-ленінської парадигми, мимоволі відіграло негативну роль у розвитку пострадянської історіографії. Безпредметні суперечки про перевагу або непридатність того чи іншого підходу, методу, методологічна кон'юнктура часто виводила за межі конкретно-історичних досліджень у сферу загальносоціологічних концепцій та історіософських теорій. Склалася парадоксальна ситуація, коли вирішення найважливіших проблем вітчизняної історії обумовлювалася вибором того чи іншого підходу (формаційного, цивілізаційного чи якогось іншого), що, без сумніву, обмежує бачення історичного процесу в цілісності. Тому, ми вважаємо, що необхідна обачність при виборі методологічних конструкцій. Потрібно виважене ставлення до різних методологій. Це не заклик до їх еkleктичного змішування. Мова йде про їх рівноправне використання при збереженні самостійного місця і ролі кожної методології. На складне питання не буває простої відповіді. Це наглядно демонструють дослідження конкретних історичних подій і явищ. Зрозуміло, що вивчення такого складного, суперечливого і різнобічного явища як інститут громади в українському селі без ретельного аналізу всіх його сторін і частин, і комплексного підходу, не дозволить зрозуміти його сутність. При такому підході нема місця протиставленню нині існуючих методологій. Вважаємо, що загальна теорія історичного пізнання будується «знизу» на основі вивчення всієї сукупності наявних фактів, а не орієнтується на філософські або соціологічні схеми.

Методологічну основу дисертаційної роботи становить історичний та полідисциплінарний підходи, які зорієнтовані насамперед на використання

методологічних принципів, які були сформульовані у процесі розвитку сучасних напрямків історичної науки. Історичний підхід ставить об'єкт нашого дослідження у контекст певних суспільно-політичних та економічних умов, що дозволяє нам виявляти і фіксувати якісні зміни у діяльності громади, перехід її від одного етапу до іншого. Важливе значення в процесі роботи над темою мало дотримання діалектичного принципу, який вимагає розглядати явища у взаємозв'язку, взаємообумовленості. В межах полідисциплінарного підходу нами були залучені принципи культурної історії та метод соціокультурного аналізу, які використовувалися задля дослідження складових елементів селянських традицій, та виявлення процесу креативної адаптації цих традицій до нових соціальних умов радянського суспільства. Використовувались методи статистики та соціальної психології.

У методологічній основі нашого дослідження лежать принципи історизму, об'єктивності, системності наукового аналізу та синтезу. Принцип об'єктивності зобов'язує розглядати історичні явища і події у всіх їх складнощах, багатогранності та суперечливості. Принцип історизму передбачає аналіз історичних фактів у конкретному історичному середовищі, у динаміці. Дотримання цих принципів є необхідним, зважаючи і на те, що тема земельної громади нині має не тільки наукове, а, на нашу думку, й суспільно-політичне значення з огляду на кризовий стан сучасного українського селянства, постійні дискусії в суспільстві навколо подій історії України та специфіки історичного пізнання, яке характеризується єдністю об'єкта і суб'єкта пізнання, виключає для історика можливість уникнути виявлення свого ставлення до них. Тому об'єктивність у нашому дослідженні проявляється у визначенні сутності такого явища, як інститут громади, і визначенні умов, в яких він діяв у Наддніпрянській Україні в 1917–1930 рр., у виявленні головних, основних властивостей, зв'язків, тенденцій його розвитку, його потенційних можливостей для розвитку селянського господарства і всього аграрного сектору економіки. Дотримання принципу історизму забезпечує погляд на діяльність громади як процес, в ході якого всі

складові елементи цього інституту у доколгоспному селі розвивалися у часі, в сукупності історичних взаємозв'язків і взаємозалежностей.

Використання методів статистики зумовлене широким залученням суцільних кількісних даних, що характеризують різні аспекти розвитку громад Наддніпрянської України, і дозволив отримати узагальнені показники, розкрити економічний потенціал громад. Статистичний аналіз дозволив дослідити динаміку та зміни в земельних громадах; вибірка земельних громад дозволила вивчити їх організаційну діяльність по різних природно-історичних та економічних регіонах.

Методи соціальної психології дали можливість визначити, які елементи свідомості відіграли головну роль у формуванні соціально-психологічних явищ, притаманних селянам у громаді, що детермінували форми їх поведінки, реакцію на радянську політику на селі.

В нашому дослідженні використовувались загальнонаукові та спеціально історичні методи, які відповідають історичному аналізу.

Загальнонаукові методи у порівнянні із спеціальними історичними методами є менш фундаментальними, тому деякі вчені розглядають їх як конкретні засоби практичної реалізації спеціально історичних методів. Вважаємо, що загальнонаукові методи знаходяться у взаємозв'язку із спеціальними історичними, доповнюють один одного, що дозволяє нам забезпечити об'єктивність дослідницького процесу. Серед загальнонаукових методів використовувались: аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстрагування, узагальнення, класифікація, типологізація, моделювання, логічний та історичний методи, аксіоматично-дедуктивний метод. Так, мета та завдання обумовили використання аналітичного методу для дослідження архівних матеріалів, а також наукової історичної літератури. Аналіз історіографії обумовив використання аналізу, синтезу, узагальнення, класифікації. Історичний аспект проблеми висвітлювався з використанням методу аналізу та систематизації архівних матеріалів. Для досягнення мети нашого дослідження використовувався метод аналізу під час обробки

архівних матеріалів. Метод систематизації використовувався при вивченні архівних матеріалів. Для нашого дослідження було важливим використання аналітичного підходу та методу аналізу для зведення мікроісторичного аналізу в єдину систему взаємозв'язку, перетворення множинності окремих «історій» в цілісну картину. Аналіз, типологізація, класифікація протоколів загальних зборів (сходів) земельних громад, листів та скарг до органів влади ми виділяли ту інформацію, яка була типовою для більшості таких документів, дозволили відстежити перебіг повсякденного життя земельної громади Наддніпрянської України в 1917–1930 рр. У всякому разі, саме методи мікроісторичного дослідження допомогли нам виділити унікальний досвід земельної громади як поземельно-господарського і соціального інституту. Таблиці створені з використанням методу аналізу, узагальнення, класифікації, статистичного та аксіоматичного аналізу.

Використовувались спеціальні історичні методи дослідження: генетичний, типологічний, синхронний, проблемно-хронологічний, діахронний, порівняльно-історичний, структурно-системний, динамічний та метод історичного моделювання.

Генетичний метод найчастіше використовується в історичних дослідженнях, через його універсальність, гнучкість й доступність. Використання генетичного методу дозволило нам виявити основні організаційно-функціональні ознаки селянського господарства: сімейно-трудова виробнича одиниця, сільськогосподарська спеціалізація, територіально-географічне розміщення, кооперативна форма. Дозволило розкрити будову земельної громади (структуру, функції, повноваження, органи самоврядування). Селянські господарства були головними виробниками сільськогосподарської продукції у 1920-х рр., тобто являли собою основу економічного життя суспільства. А ні колгоспи, а ні радгоспи не відігравали тоді суттєвої ролі, відтак увага держави зосереджувалась на земельних громадах, у складі яких перебували селянські господарства.

Генетичний метод тяжіє до описовості та фактографізму, що змусило нас використовувати його паралельно з іншими методами.

Типологічний метод допоміг визначитися з класифікацією земельних громад за кількістю селянських дворів, простежити вплив цієї ознаки на перебіг економічних процесів, формування кошторисів.

Використання синхронного методу визначається строкатістю та складністю взаємозв'язків та взаємодій, що мали місце в громадах різних регіонів України в один і той саме час.

Проблемно-хронологічний метод допоміг глибше проникати в сутність проблеми, розчленувати її на декілька вузлових проблем, кожна з яких необхідно було розглядати у хронологічній послідовності історичних фактів.

Діахронний (або різночасовий, різномоментний) метод дозволив виявити якісні особливості історичного процесу громади у часі, простежити дію історичних закономірностей і тенденцій на формування інституту земельної громади, встановити норми звичаєвого права, кооперативні тенденції в земельній громаді Наддніпрянщини, ступінь та форми їх прояву.

Порівняльно-історичний метод – один з найважливіших, широко розповсюджених методів історичних досліджень. По суті без порівняння не відбувається жодного наукового дослідження. Метод дозволив нам встановити подібність і відмінність між громадами різних регіонів Наддніпрянської України з метою більш глибокого розуміння сутності процесів у громаді, дозволив простежити зміни в світогляді, ментальності українського селянства в 1917–1930 рр., виявити їх зв'язок та загальну спрямованість.

Структурно-системний аналіз має беззаперечні переваги поряд з іншими методами історичного дослідження, й вважається більш ефективним. Застосування структурно-системного методу при вивченні джерельної бази, тобто носіїв інформації, забезпечив вичерпне знання про об'єкт дослідження. Структурно-системний метод необхідний для забезпечення погляду на громаду як на складну систему із різноманітними соціально-економічними

з'язками, вмонтовану в структури радянської влади, а, отже, допоміг з'ясувати характер та особливості взаємовпливів структур влади на громади та місце громади серед сільських органів влади. Використання структурно-системного аналізу дозволило ретельніше виявити внутрішні закономірності функціонування громади. Важливим є той факт, що структурно-системний метод дозволяє змодельовати досліджувану систему, тобто скористатись методом історичного моделювання.

Метод історичного моделювання, ретроспекції дозволив встановити в діяльності громади залишки минулого, риси поточного і паростки майбутнього, реконструювати моделі поведінки селян у громаді на основі більш ранніх етапів її розвитку.

Динамічний метод дозволив простежити ставлення селян до кооперативних форм діяльності в рамках земельної громади Наддніпрянської України.

Використання цих методів дослідження дозволило нам всебічно розкрити тему нашого дослідження, відтворити реальну картину діяльності земельної громади.

* * *
*

Історіографічний аналіз наявної вітчизняної та зарубіжної літератури свідчить про відсутність комплексного дослідження земельної громади 1917–1930 рр. в доколгоспному селі Наддніпрянської України.

Аналіз джерельної бази показав, що наявних джерел достатньо для всебічного висвітлення заявленої теми дослідження. Джерельна база дослідження є репрезентативною, вона достовірна, достатня й дозволяє виконати поставлені наукові завдання.

Обрана методологія та методи історичного дослідження спрямовані на всебічне, комплексне дослідження інституту земельної громади в доколгоспному селі Наддніпрянської України в 1917–1930 рр.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ГРОМАДИ

2.1. Аграрна політика більшовиків і трансформація сільської громади в земельну

Адміністративний і поземельно-господарський інститут селянства в дореволюційній Росії, а отже, й Наддніпрянської України в її складі, офіційно називався «сільська громада» («сельское общество» – рос.). У межах дев'яти дореволюційних українських губерній налічувалося на початку ХХ ст. до 24,7 тис. сільських громад [876, с. 13]. Такий порядок зберігався до 1917 р.

Сільська (інакше – поземельна, сусідська, землеробська, територіальна) община – територіальна спільність людей, які не пов'язані родинними зв'язками, але займають певну обмежену територію спільно оброблюваних земель.

На побутовому рівні українські селяни поземельно-господарський інститут називали громадою, інколи земельною громадою. Остання не мала правового статусу в дореволюційному законодавстві, але вона діяла.

Сільська громада і земельна громада не тотожні інститути, між ними існувала помітна різниця. Передусім, сільська громада була адміністративною одиницею, складовою волості. Земельна громада таких функцій не мала. Сільська громада виконувала і земельно-господарські функції, що єднало її із земельною громадою. Якщо на території сільської громади було кілька земельних громад, то селяни таких земельно-господарських об'єднань вирішували земельні та господарські справи окремо на так званих селенних сходах домогосподарів без втручання сільської громади. У 1914 р. цю практику узаконив Сенат Російської імперії [935, с. 602–603].

Після жовтня 1917 р. адміністративні функції сільської громади більшовики передали сільській раді. Але радянський уряд не видав

офіційного розпорядження про ліквідацію сільської громади («сельского общества» – рос.). Сільська громада продовжувала існувати і діяти. Селяни під час революційних аграрних перетворень 1917–1922 рр. або, як їх ще називають, «аграрної революції», використали механізм сільської громади (сход) для розподілу і використання конфіскованих поміщицьких та інших земель. Про це є численні свідчення з різних куточків Наддніпрянщини [1196, с. 33, 360–362]. На Всеукраїнській земельній нараді (лютий 1922 р.) виступив відповідальний працівник Наркомзему УСРР І. Максимов з доповіддю про землеустрій у республіці. Він навів дані, що до кінця 1920 р. за допомогою землемірів було розподілено не більше 30% конфіскованих сільськогосподарських угідь [774, арк. 79]. Отже, фактично земля була розподілена самими селянами, використовуючи відомий механізм сільської громади. Згідно з обстеженням ЦСУ, весною 1922 р. при посередництві сільських громад селяни в УСРР використовували 93,8% сільськогосподарських угідь [946, с. 98]. Тому під час проведення аграрної політики більшовики були змушені зважати на наявність на селі такого авторитетного інституту, яким була сільська громада, але вони намагалися використовувати сільську громаду для потреб своєї політики.

У здійсненні аграрної політики більшовиків в Україні протягом 1917–1922 рр. виділяються кілька етапів.

Перший етап розпочався з прийняття Декрету про землю II Всеросійським з'їздом рад 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. і тривав до весни 1918 р. Головними документами цього періоду, які визначали суть аграрної політики радянської влади, були Декрет про землю від 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. і Декрет ВЦВК «Про соціалізацію землі» від 27 січня 1918 р. 19 березня 1918 р. II Всеукраїнський з'їзд рад офіційно поширив дію Декрету «Про соціалізацію землі» на територію Радянської України.

У Декреті про землю зазначалося, що поміщицька власність на землю відміняється негайно і без будь-якого викупу. Конфісковані землі переходять у розпорядження волосних земельних відділів і повітових рад. Для

здійснення земельних перетворень місцеві органи повсюдно мали керуватися Селянським наказом про землю – складовою Декрету про землю. Згідно з цим наказом, право приватної власності на землю відмінялося; вся земля без викупу переходила у всенародну власність; право на землю мали всі громадяни держави, котрі мали її обробляти власною працею, наймана праця заборонялася; землекористування мало бути зрівняльним (по трудовій або споживчій нормі); форми користування землею проголошувалися вільними (подвірна, общинна тощо), як самі селяни вирішать у кожному селі; розподіл землі повинні були здійснювати місцеві і центральні органи самоуправління, починаючи від сільських общин; земельний фонд дозволялося періодично переділяти залежно від приросту населення і з метою підвищення продуктивності і культури сільського господарства [954, с. С. 11–14].

Цей документ засвідчує роль, яку відводили в революційних аграрних перетвореннях сільським громадам. Так, земельні ділянки з висококультурними господарствами не підлягали розподілу, а мали бути перетворені у зразкові і передані в користування держави або громад [954, с. 12]. Сільська громада в разі непрацездатності її члена була зобов'язана надати йому допомогу шляхом громадського обробітку землі [954, с. 13]. Громади набули право розподілу конфіскованих земель «поміж трудящими» та їх періодичного переділу [954, с. 13].

У Декреті ВЦВК «Про соціалізацію землі» від 27 січня 1918 р. [941, с. 33–45] зазначено, що розподілом земель сільськогосподарського значення між трудящими відають волосні, повітові, губернські ради [941, с. 34]. Розподіл землі між трудящими мав проводитися на «зрівняльно-трудовах засадах» [973, с. 78]. На практиці цей принцип розподілу землі збігався із практикою зрівняльного розподілу землі в поземельних общинах. Селяни використали відомий їм общинний принцип розподілу землі для розподілу конфіскованих поміщицьких земель. У декреті серед перелічених категорій землекористувачів вказані і сільські громади («сельские общества» – рос.) [973, с. 79]. Водночас, у Декреті «Про соціалізацію землі» відчувається вплив

комуністичної доктрини. Так, у розділі про форми землекористування вказано, що держава сприятиме «трудовому комуністичному артільному і кооперативному господарствам перед одноосібним» [973, с. 86]. Але більшовики на початку 1918 р. ще не мали сил нав'язати селянам колективну форму землекористування. Вся земля була передана в розпорядження сільських громад. Механізм цього поземельно-господарського і соціального інституту був прийнятним і для проведення аграрних перетворень, і для вирішення інших питань на селі. Це можна простежити по ухвалах (приговорах) сільських сходів і матеріалах обстежень цього інституту [107, арк. 6; 115, арк. 1–10; 293, арк. 1–98; 646, арк. 1–50; 779, арк. 3, 6–7, 9, 18, 21]. Авторитет громади на селі зріс [1232; 1360, с. 315–318].

На початку 1919 р., з відновленням радянської влади, в УСРР розпочався другий етап у здійсненні аграрної політики більшовиків, який тривав до кінця серпня 1919 р. (тобто до ліквідації радянської влади на Наддніпрянщині). Головними документами цього періоду, які визначали напрям аграрної політики більшовиків, була постанова ВЦВК «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства» від 14 лютого 1919 р. [941, с. 109–126] і ті положення Програми РКП(б), прийнятої в березні 1919 р., де йшлося про завдання партії в галузі сільського господарства [891, с. 52–53].

В УСРР основні завдання політики радянської влади в аграрному секторі економіки цього періоду викладені в резолюції III з'їзду КП(б)У «Про земельну політику» (березень 1919 р.) і декреті ВУЦВК від 29 травня 1919 р. «Про соціалістичний землеустрій і перехідні заходи до соціалістичного землеробства» [939, с. 41, 59, 126–128]. Так, у постанові «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства» зазначалося, що радгоспи, комуни, спільний обробіток землі й інші види товариського землекористування є найкращими засобами для організації сільського господарства на засадах соціалізму. Тому до всіх видів одноосібного землекористування слід відноситися як до перехідних і

віджилих [941, с. 109]. В.І. Ленін зазначав, що зрівняльне землекористування (селянський наказ про землю) не відповідає комуністичним поглядам на вирішення аграрного питання [1308, с. 171]. Розподіл землі, на думку В.І. Леніна, позитивним був тільки для початку, вихід він вбачав в колективному обробітку землі. «Комуни, артільний обробіток, товариства селян – ось де порятунок від невигод дрібного господарства», – говорив у листопаді 1918 р. В.І. Ленін [1308, с. 171].

У II Програмі РКП(б) (березень 1919 р.) у галузі сільського господарства передбачалося «проведення в життя цілого ряду законів, спрямованих до організації великого соціалістичного землеробства» [891, с. 52]. Найважливішими з цих заходів були: організація радянських господарств, підтримка громад, товариств для громадського обробітку землі, сільськогосподарських комун [25, арк. 36–42; 1411, с. 76].

Слід звернути увагу на слова про підтримку громад («обществ» – рос.). Цілком зрозуміло, що це не випадково: більшовики сподівалися використати громаду в справі колективізації селянських господарств. Саме в цей час уперше в юридичній термінології радянської влади (в інструкції РНК РСФРР від 11 березня 1919 р. про застосування «Положення про соціалістичний землеустрій і необхідні заходи переходу до соціалістичного землеробства») виник термін «земельна громада» [1251, с. 260].

Одночасно більшовики сподівалися інтегрувати громади в радянську адміністративну систему [1280].

Так, ситуацію, що склалася в українському селі в першій половині 1919 р., ілюструють протоколи сільських сходів Васильківської волості Полтавського повіту [228, арк. 1–48]. На початку року, з приходом більшовиків, селяни цієї волості на сільських сходах обрали сільські ради. Але основні питання життя села селяни вирішували на загальних зборах (сходах) сільських громад. Аграрна політика більшовиків викликала в селян обурення. Так, у межах Васильківської волості знаходився маєток Войнова, який був у січні 1919 р. конфіскований і контролювався радянськими органами, але поміщицька

земля не було розділена між селянами [228, арк. 19]. Більшовики прагнули в маєтку організувати комуну. Їм мав допомагати комітет бідноти. Питання про вибори комбіда й організацію комуни були винесені на сільський сход, на якому селяни ухвалили: «Оскільки комітети бідноти, згідно з отриманою інструкцією, сприяють організації комуни, то ми, селяни, комуни не бажаємо, як і комбіда» [228, арк. 17]. Коли ж більшовики почали вимагати ще і здачі по продрозкладці 500 пуд. хліба, то сільський сход ухвалив: «Хліб, до 1 вересня 1919 р. (тобто до нового врожаю – прим. авт.) залишився тільки для власних потреб. Хлібних лишків у селі нема» [228, арк. 40]. Ці ухвали сходів сільських громад свідчать про суть аграрної політики більшовиків на Наддніпрянській Україні в першій половині 1919 р.: намагання усупільнити конфісковані поміщицькі маєтки і створити на їх базі колективні господарства, викачати хліб з українського села, а для цього використати організацію комітетів бідноти – своєї класової опори на селі.

Радянська влада, керована більшовиками, стала на початку 1919 р. диктувати сільським громадам умови, за яких вони повинні переходити до колективних форм землекористування, котрі, на думку комуністів, були ідеальними формами в сільському господарстві [1409, с. 50–56]. Але селяни мали іншу точку зору й вчинили колективізації шалений опір. Весною-влітку 1919 р. вся Наддніпрянщина палала у вогні селянських повстань, радянська влада в Україні влітку 1919 р. була ліквідована [1337, с. 190–205].

Під час денікінської окупації, з липня по грудень 1919 р., сільські громади продовжували діяти, офіційних посадових осіб називали (як до 1917 р.) сільськими старостами [224, арк. 212–244]. Як приклад, у громаді Нижньої Колонії Полтавського повіту старостою був обраний на сільському сході Г. Логвиненко [224, арк. 212], а Полтавським волосним старшиною призначили В. Гайдука [224, арк. 104, 217]. Громади продовжували виконувати свої функції.

З відновленням радянської влади в Наддніпрянській Україні наприкінці 1919 р. – на початку 1920 р. розпочався новий етап аграрної політики більшовиків в УСРР, який тривав до березня 1921 р.

У грудні 1919 р. – лютому 1921 р. головними документами, які визначали напрями аграрної політики більшовиків в УСРР, були резолюція ЦК РКП(б) «Про радянську владу на Україні» від 29 листопада 1919 р.; постанова Всеукрревкому (вищого надзвичайного органу влади в УСРР наприкінці 1919 р. – на початку 1920 р.) «Про основні засади організації земельної справи на Україні» від 20 січня 1920 р.; «Закон про землю», прийнятий Всеукрревкомом 5 лютого 1920 р.; «Закон про комітети незаможних селян», ухвалений ВУЦВК 9 травня 1920 р. [1196, с. 63, 308]

У резолюції «Про радянську владу в Україні» від 29 листопада 1919 р. більшовики зробили висновки із причин поразки своєї влади в Україні в першій половині 1919 р. Вони змушені були відступити від головних принципів своєї комуністичної політики попереднього етапу, зокрема передбачали передачу земель безземельним і малоземельним селянам; радянські господарства планувалося будувати тільки в строго необхідних розмірах, зважаючи на життєві інтереси селянства; у справі об'єднання селян у комуні, артіль і таке інше не допускати ніякого примусу, полишаючи це виключно на вільне вирішення самих селян [891, с. 122].

20 січня 1920 р. Всеукрревком розглянув і схвалив постанову «Про основні засади організації земельної справи на Україні», де остаточна ліквідація поміщицького землеволодіння названа головним завданням аграрної політики радянської влади в Україні [102, арк. 34].

5 лютого 1920 р. Всеукрревком прийняв «Закон про землю» [1196, с. 64, 367]. В ст. 1 «Закону про землю» зазначалося: «Віднині на території України право користування землею мають тільки трудящі». Всі існуючі трудові господарства селян проголошувалися недоторканими, і вони могли користуватися землею вільно, без будь-яких обмежень, у тій формі, в якій вони користувалися раніше (подвірній, общинній і т.п.). Усі колишні

поміщицькі, державні, монастирські, удільні землі переходять без викупу в користування всього українського трудового народу, в першу чергу для задоволення потреби в землі безземельних та малоземельних селян і сільськогосподарських робітників. Радгоспи, що утворені в першій половині 1919 р. на землях колишніх поміщицьких маєтків, переходять в безпосереднє користування безземельних і малоземельних селян, за винятком окремих ділянок, які з відома самих селян залишалися для створення зразкових радгоспів, дослідних станцій, при заводських господарств цукрових заводів тощо, необхідних для розвитку сільського господарства. Розподіл колишніх поміщицьких земель між селянами покладався на земельні відділи волосних, повітових та губернських виконкомів по трудових нормах, розрахованих на наявну душу (їдця). Норми для кожного району визначалися окремо і затверджувалися губ земвідділами [1196, с. 64, 367]. Таким чином, більшовики були змушені скасувати основні положення постанови «Про соціалістичній землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства» від 14 лютого 1919 р. і повернутися до основних положень Декрету про землю і Декрету про соціалізацію землі. Це був тактичний відступ більшовиків від комуністичної доктрини з аграрного питання, щоб заспокоїти селянство. І дійсно, «ні в одній резолюції безпартійних селянських конференцій нема критики закону», – вказував у листопаді 1920 р. на сесії ВУЦВК нарком земельних справ УСРР Д.З. Мануїльський [1, арк. 43].

Досвід попередніх років революційних аграрних перетворень у Наддніпрянській Україні свідчив, що лише поміщицьких земель не вистачить для задоволення споживчої норми безземельних і малоземельних селян. Тому в багатьох сільських громадах селяни приймали рішення про переділ усіх земель. Типовою в цьому контексті є ухвала сходу Жданівської сільської громади Лохвицького повіту Полтавської губернії від 7 березня 1920 р. У протоколі цього зібрання зазначено: «Ми, селяни Жданівської громади, подаємо один одному братню руку і не хочемо на майбутнє залишатися у ворожому стані з безземельними і малоземельними селянами, тому, що

знаємо – в єдності сила. А тому одногосно погоджуємося розділити всю землю на наявних їдців» [233, арк. 58]. Так діяли селяни в малоземельних громадах Наддніпрянщини [1196, с. 65, 367–368].

24 березня 1920 р. РНК УСРР прийняла доповнення до Закону про землю від 5 лютого 1920 р., де вказувалося, що в селянських господарствах, які мали земельні лишки, навіть якщо в цих господарствах не застосовували найманої праці, земельні угіддя понад установлену норму «потрібно відрізати і розподілити між безземельними та малоземельними, як і землі поміщиків». IV Всеукраїнський з'їзд рад (травень 1920 р.) прийняв це доповнення РНК УСРР як свою резолюцію по земельному питанню [1196, с. 65–66, 368]. По кожній губернії мала бути вироблена норма залишення землі, а лишки відібрати.

Протягом 1920–1921 рр. у малоземельних районах Наддніпрянщини лишки землі відібрали і передали малоземельним і безземельним. У забезпеченіших землею районах лишки землі не були конфісковані, тому що селянство «не може по-господарському їх освоїти і вони залишились би необробленими», – зазначав очевидець [1418, с. 19]. У 1920–1922 рр. землю на Наддніпрянщині розподіляли волосні земельні відділи або комісії між сільськими громадами волості [917, с. 4; 944, с. 7], а останні, обравши сільські земельні комісії, ділили землю між окремими селянськими господарствами, зазвичай, по їдцях [26, арк. 24–32; 243, арк. 14–15; 244, арк. 9, 20, 47–50; 256, арк. 74–75; 274, арк. 6–8; 277, арк. 63–65; 329, арк. 14–15, 47; 562, арк. 110–111; 1196, с. 66, 368]. Як писав один із керівників Наркомзему УСРР В.М. Качинський, «у 1920 р. ... земоргани змушені були нетрудові землі під весняний посів розподіляти без участі землемірів, доручити провести цей розподіл самому населенню через волосні земельні відділи і сільські земельні комісії. У багатьох місцевостях розподіл землі провело стихійно саме населення без земельних органів» [1221, с. 80]. Тобто цей розподіл фактично провели сільські громади, про що свідчать факти з різних куточків УСРР [1196, с. 66, 368–369].

За даними обстеження 1922 р., після завершення розподілу конфіскованих земель між сільськими громадами, середній розмір землекористування громади становив: на Донеччині – 1125,6 дес., на Київщині – 1263,7 дес., на Одещині – 1257,2 дес., на Поділлі – 1297,5 дес., на Харківщині – 1364,2 дес., на Катеринославщині – 1896,5 дес., на Миколаївщині – 1935,1 дес., на Чернігівщині – 2293,8 дес., а в середньому цей показник землекористування сільської громади склав по Наддніпрянській Україні 1554,2 дес. [946, с. 99–100], тобто більше на 59,4% порівняно з 1917 р. У користуванні громад на кінець 1922 р. перебувало 83,3% земель республіки. Якщо ж брати до уваги тільки сільськогосподарські угіддя, то таких у розпорядженні громад було 93,8%, тобто абсолютна більшість [914; 1202, с. 109].

Сільські громади перебували в центрі економічного та суспільного життя села. Так, Яцинівська сільська громада Білоцерківської волості Лохвицького повіту Полтавської губернії – типове поземельно-господарське та соціальне об'єднання селян на Наддніпрянській Україні. 1 січня 1920 р. селяни цієї громади зібралися на свій сход, де слухали звіт скарбника і старости за 1919 р. про громадські гроші; обирали двох десятських на 1920 р. і призначали їм розмір оплати за роботу; домовлялися про найм приміщення на 1920 р. для сільської ради та найм секретаря для канцелярської роботи; обирали збирачів коштів для громадських потреб на 1920 р. [235, арк. 1–6] 29 січня 1920 р. сільський сход цієї громади вирішував питання про вибори двох уповноважених для визначення дворів, котрі потребують ліс для будівництва та дрова на паливо; збирали одяг для потреб фронту; вибирали пожежного старосту та виборних з кожного кутка села для нічного обходу і запобігання підпалам та іншим злочинам [235, арк. 8–17]. 9 лютого 1920 р. загальні збори Яцинівської громади стали на захист від вирубки лісу колишнього поміщика Мудрого. Сход ухвалив: «Клопотали перед Лохвицьким повітовим виконкомом не вирубувати ліс, залишивши його для потреб Білоцерківської волості, так як наша волость є найменш забезпеченою

лісом у Лохвицькому повіті. Дозволити рубку дерева тільки для опалення волосних установ. Окрім того, в с. Яцини передбачається весною будівництво початкової школи на яку теж буде потрібне дерево» [235, арк. 18]. Того ж дня громада клопоталася перед Лохвицьким повітпродкомом про забезпечення одногромадників сіллю, від відсутності якої страждали селяни [235, арк. 19]. 15 лютого 1920 р. сход Яцинівської громади вирішував питання про збір білизни для потреб Червоної Армії, а 22 лютого 1920 р. проводив продрозкладку м'яса і сала [235, арк. 21, 23, 33]. 22 лютого 1920 р. сход слухав клопотання Карпа Радченка про прийняття його з дружиною Оленою в Яцинівську сільську громаду. Ухвалили: «Карпа Радченка з дружиною Оленою, як чесного громадянина, прийняти в громаду села Яцини на рівних правах з іншими одногромадниками» [235, арк. 24]. Того ж дня вибрали Миколу Вергуна делегатом від Яцинівської сільради в Білоцерківську волосну раду [235, арк. 26]. Громада активно захищала своїх членів. Так, 28 лютого 1920 р. Яцинівський сільський сход клопотався про звільнення з-під арешту їхнього колишнього старосту Кузьму Гриня та надав останньому посвідчення, що він «ніяких дій проти радянської влади не чинив» [235, арк. 27]. 5 березня 1920 р. Яцинівський сільський сход вибрав представника в Білоцерківську волосну комісію, а 28 березня на сході цієї громади була обрана сільська земельна комісія. Селяни доручили комісії з 31 березня розпочали розподіл землі [235, арк. 29–32]. 31 березня 1920 р. Яцинівський сільський сход наймав чабана для овець на сезон. Чабаном виявив бажання бути Михайло Єна за 10 фунтів борошна і по 1 крб. за кожну дорослу вівцю. Випасати овець сход вирішив з 1 квітня й продовжувати випас «поки ляже сніг». Пастухом великої рогатої худоби і коней погодився бути Григорій Трохименко за 15 снопів жита від кожної голови худоби з 1 квітня до 14 жовтня [235, арк. 34]. 14 квітня 1920 р. на Яцинівському сході розглядали питання про розподіл землі. Сход вирішив: «Розділити по 4 дес. на двір, який має 4 їдця. Якщо родина має більше членів, то на кожного їдця додавали ту норму, що випаде пересічно на душу» [235, арк. 38]. 20 квітня 1920 р. Яцинівський

сільський сход вирішував питання про розверстку на худобу і м'ясо [235, арк. 39]. 9 травня 1920 р. Яцинівський сільський сход слухав заяву Ївги Анущенкої про наділення її землею. Вона була відсутня на селі в момент розподілу угідь. Сход ухвалив: «Оскільки земля Ївги Анущенкої вже розподілена іншим господарям і засіяна, то кожний, хто отримав землю Ївги Анущенкої, повинен після жнив віддати їй четвертий сніп зібраного хліба, щоб родина Ївги Анущенкої була забезпечена хлібом» [235, арк. 44]. 16 травня 1920 р. сход розглядав питання про виділення садибного місця одногромадянину Н. Кузьменку [235, арк. 46]. Тоді ж слухав питання про розверстку хліба. Порадилися між собою і вирішили: «Вибрати трьох селян для обліку посівної площі кожного двору, членів сім'ї і кількості худоби – Антона Кравченка, Йосипа Шутку та Ілька Штепу» [235, арк. 51]. 16 червня 1920 р. сход селян Яцинівської сільської громади слухав питання про розподіл сінокоосу. Вирішили «виділити на кожного робочого коня по два гони трави, решту сінокоосу розділити на їдця, скільки там вийде» [235, арк. 55].

Джугастрівська сільська громада Ольгопільського повіту Подільської губернії, розташувалася за кількасот верств від Яцинівської громади, але в 1921 р. вирішувала подібні питання [109, арк. 2–19]. Так, 21 січня 1921 р. загальні збори громади розглядали питання про відвід скотомогильника, відібрання незаконно придбаного воза в Артема Бабія й передачу возу Миколі Ткачу, про відібрання колишнього поміщицького коня в Митрофана Наваженка і передачу коня безкінному Миколі Коваленку, про виконання розверстки на м'ясо. 19 лютого 1921 р. сільський сход цієї громади вибирав двох уповноважених для придбання палива біднякам села, обирав комісію для боротьби зі злочинцями та пожежну команду. 24 лютого 1921 р. сход зібрався для призначення опіки над сиротами Олексія Батожняка, переобирав голову сільради. 28 лютого загальні збори громади вибрали сільську комісію по виконанню продрозкладки; вирішили питання про боротьбу з дезертирами та здачу зброї. 7 червня 1921 р. на сільському сході йшлося про відвід садиб членам громади. 7 липня 1921 р. громада зібралася, щоб обговорити питання

про зрівняльний розподіл землі. Ухвалили одногolosно: Всім трудовим господарствам залишити на душу по 1 дес. 500 кв. сажнів, а лишки відібрати і разом з колишньою панською землею розділити на всіх, скільки кому прийдеться на одного їдця. 2 жовтня 1921 р. сход слухав про ремонт школи та заяву одного громадянина Дмитра Коваленка, заарештованого радянськими органами. Він просив сход надати йому ухвалу громади про його поведінку. 4 грудня 1921 р. загальні збори цієї громади слухали доповідь про роботу місцевого комітету незаможних селян і закріплення землі на 9 років [1196, с. 68–69, 370].

Про діяльність сільських громад у 1922 р. свідчать протоколи загальних зборів селян Пузирецької волості Бердичівського повіту Київської губернії. Так, на сході Семенівської громади 27 березня 1922 р. вибирали землеустрійну комісію, відводили садибні місця, домовлялися про створення на громадські кошти пожежної будівлі і про роботу по загачуванню ставка, визначалися із засівом землі незаможникам (допомога робочою та тягловою силою, насінням, для того, як сказано в приговорі сходу, «щоб вся земля була засіяна») [123, арк. 1–2]. 6 квітня того ж року сход Семенівської громади вирішував земельні справи, слухав про продподаток і заяву Данила Мельничука щодо розподілу землі покійної Марини Базилюк. Вирішили: «Землю і хліб покійної розділили поміж спадкоємцями Уляною Мельничук, Теклею Франчук, Олександром Сидорчук» [123, арк. 8]. 20 квітня на сході громади села Семенівка слухали про українізацію церкви, про збір коштів на зарплату голові сільради і поточні справи [123, арк. 12]. 22 квітня 1922 р. Закутнівська громада тієї ж Пузирецької волості слухала на своєму сході питання про оренду держфонду. Ухвалили: «Сінокосну артіль не створювати, а викосити траву всією громадою». Що стосується городів, то сход вирішив «відібрати самовільно захоплену землю і розділити її на городи для нужденних» [123, арк. 13]. 27 квітня Закутнівська громада вирішувала питання про сільського сторожа (для нічної охорони села), про забезпечення одного громадянина реманентом, про ремонт містків і огорожі в селі, про засів

землі сиротам та калікам [123, арк. 15]. Того ж дня громада ухвалила: «Ми, громадяни села Закутинець Пузирецької волості Київської губернії даємо цю ухвалу (у тексті «приговор» – прим. авт.) громадянину села Корнілівка Канівського повіту Ф.П. Баб'яку в тім, що ми погоджуємося прийняти його з жінкою Ганною і синами Володимиром і Миколою до своєї громади» [123, арк. 39].

Сільська громада турбувалася про громадський порядок і спокій на своїй території. При цьому селяни, зазвичай, керувалися звичаєвим правом. Так, 23 травня 1920 р. сільський сход Макошина Тупичівської волості Городнянського повіту на Чернігівщині вирішував питання про охорону села. Ухвалив: «Вночі по дві людини ходити по селу із зброєю і слідкувати за порядком... Про всі нещастя негайно повідомляти населення церковним дзвоном» [765, арк. 24]. Конфлікти між односельцями, як правило, вирішували на сільських сходах [290, арк. 5].

До серйозних злочинів, наприклад, конокрадства, громада була нещадною. Дії державних правових органів щодо конокрадів селян не задовольняли. Тому на селі часто вчиняли самосуд, оскільки втрата коня для селянського господарства призводила до повного розорення. Факти самосуду за цей вид злочинів почастишали в роки громадянської війни. Так, у селі Чернухинському Луганського повіту Донецької губернії селяни спіймали сімох конокрадів. Сход самосудом трьох із них убив, а чотирьом були нанесені тяжкі тілесні ушкодження [1088, с. 232]. Ця подія набула розголосу серед навколишніх сіл, де теж спійманих злодіїв негайно на сходах убивали. Органи влади, звичайно, намагалися боротися з подібним явищем. Утім найчастіше, як писав сучасник, їм доводилося тільки констатувати нові факти самосуду, а винних у вбивстві конокрадів виявити було неможливо, оскільки громада їх покривала [1088, с. 232].

Інший специфічний злочин у селянському побуті – навмисний підпал господарства. Щодо паліїв громада теж була немилосердною, їх очікувала негайна смерть. У селі Жадани Таращанського повіту на Київщині погоріли

будівлі кількох господарств. Селяни запідозрили двох місцевих мешканців, котрі напередодні похвалялися помститися за те, що сільрада знесла хату одного з них, побудовану без дозволу на громадській землі. Наступного дня після підпалу селяни схопили паліїв і після короткого допиту покарали їх на смерть [1088, с. 233]. Правоохоронні органи влади так і не змогли встановити ініціаторів самосуду.

Отже, сільські громади Наддніпрянщини зосереджували в своїх руках усі сфери життя села. На своїх сходах селяни вирішували всі головні і поточні проблеми громади. Громада залишалася тим соціальним інститутом, котрий фактично забезпечував життєдіяльність села, виконував певні функції, на які радянській владі доводилося зважати. Продовжував діяти громадській спосіб розкладки повинностей і традиційний (звичаєвий) спосіб підтримання громадського спокою [1360, с. 321–322]. Таким чином, хоча більшовики формально відібрали в сільській громаді її адміністративні функції, вона фактично залишалася в системі місцевих органів влади [1113, с. 78]. Громадська система самоуправління практично збігалася із системою організації та функціонування місцевих рад, що були одночасно і органами місцевого самоуправління, і органами державної влади [1035, с. 54–56].

Громада була покликана забезпечувати інтереси своїх членів, саме в цьому вбачався сенс її існування, вона не була здатна на дії, що суперечили інтересам її членам. А тому громада чинила опір політиці «воєнного комунізму» більшовиків.

Щоб подолати опір українського селянства, більшовики вирішили селянство розколоти й нацькувати одну частину на іншу. Як вони висловлювалися – «посилити класову боротьбу на селі». IV конференція КП(б)У в березні 1920 р. найпильнішу увагу приділила питанню роботи на селі. Заможну верхівку селянства (так званих куркулів) було оголошено головним ворогом радянської влади на селі. Конференція зобов'язала розгорнути класову боротьбу проти куркулів у кожному селі, а для цього створити бойові класові організації, «які б об'єднували всі пролетарські і

напівпролетарські елементи на селі» [887, с. 73]. 9 травня 1920 р. ВУЦВК прийняв «Закон про комітети незаможних селян» [939, с. 114]. Комнезами отримали завдання – знищити «куркульське засилля» в українському селі. Нарком земельних справ УСРР Д.З. Мануїльський у 1920 р. писав волосним організаторам радянської влади на селі: «Майте на увазі, що коли ви приїдете на село, то знайдете чимало народу, незадоволеного поділом землі... Біднота закидає земельним комісіям, що вони роздавали найліпшу землю своїм кумам і родичам, що заможні і дужі господарі ... крутили всією земельною справою на селі. Тут ви почуєте й про те, як земля роздавалася похижацькому, за пляшкою самогону... Ця біднота не має ні реманенту, ні худоби, отримала при розподілі найгіршу землю і підняти її гаслом боротьби проти заможних – дуже легко» [1342, с. 27–28].

Яскравим прикладом того, що відбувалося в українському селі після створення комнезамів, можна вважали ситуацію, про яку дізнаємося із доповідної записки інструктора-організатора комітетів незаможних селян Прилуцького повітового виконкому рад Полтавської губернії члена КП(б)У Т. Корнієнка, відрядженого наприкінці 1920 р. у с. Голубівку Богданівської волості, як він пише «для експропріації куркулів». Т. Корнієнко зазначає, що на «сході зміг розділити громаду на два табори, з одного боку – заможні, а з іншого – незаможні». Після цього незаможні створили комітет незаможних селян і домовилися відібрати в заможних лишки худоби, реманенту і землі. Але перш ніж це здійснити, комнезамівці запропонували заможним добровільно віддати лишки. «На чотирьох сходах відбувалися страшні дебати та інциденти», – продовжував Т. Корнієнко. Нарешті комнезамівці зібрали свої збори і ухвалили: усю продрозкладку перекласти тільки на куркулів і взяти з їх числа заложників, поки вони не виконають це рішення. А з Прилук викликати підмогу для викачки хліба. Після цього куркулі стали просити створити з місцевих комнезамівців комісію для вилучення лишків і пообіцяли все, що знайде комісія, вони [куркулі] віддадуть для незаможних одногромадників. Так у Голубівці із семи членів місцевого комнезаму була

створена комісія по вилученню лишків. Т. Корнієнко, як зазначено в його доповідній записці, був місцевим жителем села Голубівка і заявив, що «безумовно буде допомагати при відчуженні лишків у куркулів» [845, арк. 4].

Обстеження комітетів незаможних селян у Волинській губернії зафіксувало десятки бійок на сільських сходах, або на земельній межі в полі, між одногромадниками «у зв'язку з привласненням відрізків землі», відібраних у так званих куркулів [130, арк. 14]. Як наслідок, «уся весна і літо нинішнього року пройшли під знаком ліквідації куркульства: ділили землю, реманент, худобу, майно. Водночас, з політичним розгромом куркуля відбувалося і економічне обезкровлення міцного селянського господарства», – зазначалося у звіті Наркомзему УСРР за 1920 р. [926, с. 3]

Дані, наведені наркомом внутрішніх справ УСРР В. Антоновим, свідчать, що до 1 грудня 1920 р. комітети незаможних селян були організовані у всіх волосних центрах і в 9599 селах, тобто діяли в третині сільських населених пунктах республіки [918, с. 7]. До кінця 1920 р. комнезами у 60% волостей відібрали землю у своїх заможних одногромадників, перерозподілили її і отримали від 1/3 до 3 дес. землі на їдця. 80% комнезамів переклали продрозкладку на так званих куркулів, 60% комнезамів радянська влада долучила до боротьби з дезертирством, вилучення зброї із села і боротьби з повстанцями [918, с. 8].

Діяльність комнезамів різко посилила соціальне напруження на селі. Навіть таке заангажоване джерело, як анкети делегатів I Всеукраїнського з'їзду КНС (жовтень 1920 р.), засвідчили, що 50% українських селян ставилися до комнезамів негативно, а 25 % – вороже [918, с. 9].

У Новгород-Сіверському повіті на Чернігівщині в 1920 р. сільські земельні комісії, де верховодили члени КНС, відбирали в одногромадників кращі, родючі й угноєні лишки землі й наділяли ними малоземельних. Малоземельні ж, в свою чергу, кидали свої земельні наділи (гіршої, на їх думку, якості), не засівали їх. «Так розорялися трудові господарства» – констатувалося у довідці повітового земельного відділу [772, арк. 80].

Розорення трудових господарств не спиняло більшовиків, вони продовжували розпалювати класову боротьбу на селі. «Руйнація міцних селянських господарств з точки зору інтересів загальної сільськогосподарської культури вочевидь буде кроком назад, але в інтересах усього народного господарства це, безперечно, буде величезний крок уперед, котрий наблизить нас до перемоги комунізму», – упевнено писав у 1920 р. нарком земельних справ УСРР Д. Мануїльський [1342, с. 33].

У діях комнезамівців переважали особисті інтереси, які часто проводилися на межі кримінального, тобто намагались збагатитися за рахунок сусіда або звести з ним рахунки, та помститися за минулі кривди. Проявлялася й звичайна заздрість до заможного одногромадника, а відтак виникало прагнення розорити сусіда, принизити його, поставити поряд з іншими бідняками. «Залишення трудової норми землі заможному селянину дуже часто не відповідало поглядам незаможного селянства, тому незаможні всіма законними і незаконними засобами намагались поставити заможного селянина в зрівняльне (рівне) по користуванню землею становище. Звідцїля маса суперечок, бійок, непорозумінь» – зазначено у звіті Пирятинського повітземвідділу Полтавської губернії від 19 квітня 1921 р. [237, арк. 136–137]

Корисні мотиви в діяльності КНС мимоволі визнала і радянська влада. НКВС УСРР уже в листопаді 1920 р. був змушений розповсюдити циркуляр «Про застосування заходів проти окуркулення комнезамів» [918, с. 66], а потім неодноразово проводити чистки КНС.

Більшовики, спираючись на пролетаризовані і люмпенізовані елементи села, організовані в КНС, розколювали селянство, намагались не допустити селянського самоврядування. Але сільська громада, незважаючи на деструктивні дії КНС, вистояла.

Ідея колективізації сільського господарства залишалася в ідейному багажу більшовиків. 19 жовтня 1920 р., серед головних завдань партії після розгрому Врангеля В. І. Ленін занотував: «У галузі аграрних відносин:

1) зміцнення зв'язку радянської влади із селянством; 2) трактори і колгоспи» [1196, с. 74, 372].

«Чергове завдання Комуністичної партії на селі полягає у зосередженні її уваги на дрібному селянському господарстві, на використанні всіх економічних умов, які змушують дрібного сільського виробника переходити до усупільнених форм господарства», – зазначалося в резолюції по земельному питанню V конференції КП(б)У у листопаді 1920 р. [887, с. 107] Більшовики вважали, що колективізація сільського господарства є єдиним засобом відродити сільськогосподарське виробництво і підвищити продуктивність землеробської праці. Тому перед земельними органами на кінець 1920 р., вважали більшовики, постала необхідність створення і розробки сільськогосподарського виробничого плану і його здійснення за допомогою усупільнених способів обробітку землі. Конференція визнала за необхідне, щоб держава «при допомозі поступових заходів регулювала дрібне селянське господарство» [887, с. 107]. Серед цих заходів передбачалося зосередження в руках земельних відділів насінневого фонду, живого і мертвого реманенту, призначеного для обслуговування селянського господарства, об'єднаного в усупільнені організації, встановлення, при сприянні комнезамів, певної сівозміни тощо [887, с. 107].

Делегат VIII Всеросійського з'їзду рад (грудень 1920 р.) І. Теодорович на засіданні комуністичної фракції цього з'їзду заявляв: «Які стимули повинні замінити собою для селянського господарства колишні капіталістичні стимули? Відповідь може бути одна: таким стимулом повинно стати державне регулювання сільського господарства. Ніякої іншої відповіді дати ми не можемо... При сучасному ладі селяни є державними працівниками на державній землі. Вони повинні працювати по завданню держави, під єдиним керівництвом, по єдиному плану засіювати ту площу землі, яку вважали за доцільну робітничо-селянський уряд та його місцеві органи і при цьому засіювати тими культурами і в таких пропорціях, які встановить Велика Трудова Всеросійська община через свої керівні органи» [1452, с. 8].

Усі ці наміри набули логічного завершення в постанові VIII Всеросійського з'їзду рад від 28 грудня 1920 р. «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства» [954, с. 135–140]. Постанова була кроком у напрямі посилення державного втручання у селянське господарювання і, водночас, як зазначав очевидець, «останнім розгорнутим застосуванням на селі політики воєнного комунізму» [1101, с. 113–114]. Радянська влада оголошувала «правильне ведення землеробського господарства важливим державним обов'язком селянського населення» [973, с. 589]. Тому влада «вимагає від всіх землеробів повного засіву полів по завданню держави і правильного їх обробітку... за єдиним планом і під єдиним керівництвом». З цією метою в губерніях, повітах, волостях з'їзд постановив створити «комітети з розширення посівів і поліпшення обробітки землі – посівками». При сільських радах передбачалося створити «селянські комітети з поліпшення сільськогосподарського виробництва, що вибиралися сільськими громадами» [973, с. 590]. По кожному повіту, волості, селу встановлювався план посіву. За реалізацією планів обов'язкового посіву мали відповідати волосні комітети з розширення посівів і поліпшення обробітку землі разом із сільськими радами. Всі запаси посівного насіння оголошувалися недоторканим фондом. Фонд повинен бути створений шляхом насіннєвої розкладки і зберігатися у громадських коморах (при відповідальності сільських громад). Волосні комітети з розширення посівів, сільради і селянські комітети з поліпшення сільського господарства зобов'язані були забезпечити в селах правильне користування живого і мертвого реманенту шляхом трудової взаємодопомоги селян. Підкреслювалося значення сільських громад у проведенні в життя цих заходів, зокрема передбачалися премії для старанних громад [973, с. 591–593].

Із протоколу засідання колегії відділу по роботі на селі Харківського губкому КП(б)У від 25 лютого 1921 р. дізнаємося, що «скрізь організовані посівками, як у повітах, так і у волостях, у деяких селах теж уже є

сільпосівками. Губпарткому необхідно створити ударні групи для проведення посівної кампанії. Намічені повітові з'їзди посівкомів і комнезамів» [264, арк. 3]. А Охтирська повітова конференція КП(б)У (лютий 1921 р.) ухвалила: «Волпосівками і сільпосівками ... в центрі своєї роботи повинні мати ... організацію громадської [тобто колективної – прим. авт.] оранки землі» [261, арк. 8].

Таким чином, аграрна політика більшовиків передбачала безпосереднє включення сільських громад в структуру сільськогосподарських та земельних органів. Робилося це під примусом, без зацікавленості селян, а отже, було приречене на невдачу.

Політика «воєнного комунізму», яку проводили більшовики в Україні з початку 1919 р. і до початку 1921 р. окрім максимальної концентрації ресурсів в умовах громадянської війни, була спробою реалізувати положення комуністичної доктрини щодо заміни ринкової економіки безтоварним, керованим директивами з одного центру виробництвом. Більшовики були переконані, що заміна ринкових відносин державним централізованим планом цілком реальна і продуктивна. Більшовики намагалися через відповідні управлінські ланки вказувати, де, кому і що виробляти, а потім планово розподіляти вироблену продукцію серед споживачів [1274, с. 3]. Життя довело, що така політика – утопія [1056; 1143; 1400].

Селянство висловлювало різке незадоволення політикою більшовиків. Так, у доповіді відділу з роботи на селі Куп'янського повітового комітету КП(б)У Харківської губернії за листопад 1920 р. зазначено: «Вороже ставлення селянської маси (часто не виключаючи і бідноти) до комуністів, яких селяни вважають винними в економічній розрусі» [260, арк. 12]. 5 лютого 1921 р. відбулася Охтирська повітова конференція КП(б)У на Харківщині. На запитання анкет: Чи спостерігається незадоволення серед селянства і по якій причині? Більшість делегатів відповіли: «Так. На ґрунті продрозкладки і безгосподарності» [261, арк. 24, 38]. Звісно, безгосподарність була зумовлена комуністичними експериментами більшовиків. Таку відповідь у лютому 1921 р.

можна було чути скрізь по країні. У Нововодолазькій волості Валківського повіту на Харківщині в лютому 1921 р. відбулися вибори до місцевої ради. На передвиборних зборах селяни вигукували гасла: «Геть комуністів! Ми комуністичної партії не визнаємо!» [262, арк. 32] З Охтирського повіту в березні 1921 р. сповіщали: «На політичний стан повіту впливає продрозкладка, що викликає негативне ставлення [до влади] не тільки куркулів, середняків і навіть бідняків. Відсутність дьогтю, сірників, солі й інших товарів першої необхідності, без яких не можна жити, дуже дратувало селян. Вони вимагали свободи торгівлі. Буде вільна торгівля – то буде все – вважали вони. В результаті в повіті розгортався бандитизм» – констатував у звіті Охтирського повітового комітету КП(б)У [261, спр. 96]. Бандитами, зазвичай, більшовики називали тих, хто брав участь або підтримував антибільшовицький селянський повстанський рух.

У повстанських антибільшовицьких загонах в Україні на кінець 1920 – початок 1921 р. налічувалося понад 100 тис. осіб [1033, с. 90]. Фактично в Україні діяв внутрішній фронт збройної боротьби проти більшовиків. Продовження політики «воєнного комунізму» загрожувало крахом радянській владі. Щоб утримати владу, більшовики змушені були тимчасово поступитися комуністичними принципами і перейти до нової економічної політики.

8–16 березня 1921 р. відбувся X з'їзд РКП(б), який започаткував перехід до непу. З'їзд прийняв постанову «Про заміну розверстки натуральним податком». Продподаток вводився «для забезпечення правильного і спокійного ведення господарства на основі більш вільного розпорядження землеробом своїми господарськими ресурсами, для зміцнення селянського господарства і піднесення його продуктивності, а також з метою точного встановлення державних зобов'язань» [891, с. 246–247; 1290, с. 50–51]. Постановою ВУЦВК від 27 березня 1921 р. продподаток був уведений і в Україні [3, арк. 89]. Окрім політичних причин (заспокоїти селянство, яке було різко налаштоване проти продрозкладки), були і економічні причини

заміни розверстки податком. Без продовольства, сировини не можна було відбудувати промисловість. Ситуація, що склалася в країні, потребувала відбудови економіки з сільського господарства. Основне економічне завдання заміни продрозкладки продподатком полягало в тому, щоб матеріально зацікавити селян у підвищенні продуктивності їх господарств (збільшенні виробництва зерна й іншої продукції). Продподаток був менший від продрозкладки. Так, у постанові РНК УСРР від 28 травня 1921 р. «Про натуральний податок на хліб, картоплю та олійне насіння», що була прийнята на основі постанови ВУЦВК від 27 березня 1921 р., продовольчий податок був визначений у розмірі 126 млн пуд. зерна замість 180 млн пудів за продрозкладкою. Пізніше, у зв'язку з неврожаєм в південних губерніях, продподаток в УСРР був зменшений до 68,3 млн пуд. зерна. Річний натуральний податок на м'ясо склав у 1921 р. 2,4 млн пуд. замість 6,54 млн по продрозкладці. Рештою селяни могли розпоряджатися за власним розсудом. У селян з'являлися лишки продукції, котрі можна було реалізувати тільки шляхом товарообміну. В УСРР вільний товарообмін був дозволений постановою РНК УСРР від 19 квітня 1921 р. [1196, с. 78, 374]

В умовах переходу до непу потрібно було пристосувати кооперацію до нових реалій. X з'їзд РКП(б) у постанові «Про кооперацію» доручив ЦК виробити і провести у життя практичні заходи по реорганізації кооперації в рамках нової економічної політики [891, с. 274–278]. ВУЦВК 13 квітня 1921 р. постановив надавати кооперативним організаціям право самостійно проводити заготівельні та товарообмінні операції [1196, с. 78, 374].

26 липня 1921 р. РНК УСРР поширила на територію УСРР декрет ВЦВК і РНК РРФСР від 7 травня 1921 р. «Про кустарну і дрібну промисловість», який дозволяв громадянам вільно займатися промислами й організовувати дрібні промислові підприємства з найманими робітниками до 20 осіб, вільно розпоряджатися виробленою продукцією [1196, с. 79, 374].

Наказ РНК РРФСР «Про проведення в життя основ нової економічної політики» від 9 серпня 1921 р., набув чинності в УСРР 30 серпня того ж року.

В наказі визначалися принципово нові методи господарювання в державній промисловості, на основі госпрозрахунку, самофінансування, самоокупності. Одночасно РНК УСРР постановив надати кооперативам, товариствам і приватним особам право орендувати державні промислові підприємства. Орендарі отримали право приймати замовлення від організацій і окремих громадян, виробляти товари на продаж. Здійснювати поставки як державним установам, так і приватним особам [1196, с. 79, 374].

Велике значення для розвитку економіки мала грошова реформа, проведена в перші роки непу [1521].

З переходом до непу конкретизовані завдання щодо селянського господарства. Рішення XI конференції РКП(б) (грудень 1921 р.) передбачали: непорушне збереження націоналізації землі; зміцнення селянського землекористування; надання селянам свободи вибору форм землекористування; створення умов, необхідних для правильного існування та розвитку селянського господарства; підтримку всіма можливими заходами маломісних селянських господарств завдяки наданню пільгових умов кредиту, відпуску сільськогосподарського реманенту та полегшення податкового тягаря. Конференція підкреслювала необхідність енергійного залучення маломісних та напівпролетарських елементів селянства до сільськогосподарської кооперації [891, с. 292].

IX Всеросійський з'їзд рад (грудень 1921 р.) у постанові «Про відбудову і розвиток сільського господарства» підтвердив принцип націоналізації землі, право селян на вільний вибір форм землекористування, закріпив курс на забезпечення максимальної сталості землекористування селянських господарств. З'їзд прийняв принципово нове рішення про тимчасову, короткотермінову земельну оренду й умови застосування найманої праці в селянських господарствах [954, с. 168–169] (11 квітня 1922 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли декрет, про дозвіл земельної оренди в Україні [1196, с. 80, 374]). Одночасно IX Всеросійський з'їзд рад доручив Наркомзему переглянути чинне земельне законодавство з метою повного узгодження його

з основами нової економічної політики і перетворення його в стрункий, зрозумілий, доступний розумінню кожного селянина звід законів про землю [954, с. 170].

28 лютого 1921 р. Пленум ЦК КП(б)У, а 2 березня 1921 р. V Всеукраїнський з'їзд рад ухвалили постанову про закріплення землі за селянами на 9 років. Це було зроблено з метою відродження сільського господарства, створення в трудящих селян міцної впевненості в непорушності нового земельного устрою і підтримки в них господарсько-виробничого стимулу. Постанова 2 березня 1921 р. передбачала закріплення землі на 9 років, якщо в даній місцевості закінчено вилучення лишків землі в куркулів, розподілені колишні поміщицькі землі, а також виділені землі для радгоспів, цукрових заводів та інших державних установ і створений волосний земельний фонд [1196, с. 80, 374].

Наркомзем вважав, що роботу по закріпленню землі можна буде виконати до 15 вересня 1921 р. Але цей термін виявився нереальним. Тому РНК УСРР змушена була перенести термін закінчення робіт на 15 вересня 1922 р. [1196, с. 80, 374] Та, як згодом виявилось, і нова дата теж була нереальною. А життя владно потребувало негайно і радикально поліпшити стан справ у землекористуванні. Стан справ у сільському господарстві після засухи 1921 р. дедалі погіршувався. Як згодом відзначав нарком земельних справ УСРР І.І. Клименко: «Нам зараз навіть важко сказати, які практичні наслідки мав закон 2 березня, бо ми ще не встигли розпочати роботу з організаційного боку, коли постала потреба видати закон більш радикальний – це Основний закон про трудове землекористування і після цього зараз же і Земельний Кодекс, який закріплював за селянами землю безстроково» [967, с. 63–64].

Основний закон про трудове землекористування був прийнятий ВУЦВК 27 травня 1922 р., в якому сформульовано норми про порядки і права користування землею, про трудову оренду землі, про допоміжну найману працю в трудових землеробських господарствах, про зміцнення трудового

землекористування і землеустрій. Ці статті Основного закону без змін увійшли до Земельного Кодексу УСРР, прийнятого ВУЦВК 29 листопада 1922 р. [1196, с. 81, 375]

Земельний Кодекс 1922 р. юридично закріпив ті земельні відносини, що склалися в УСРР після революції. З його прийняттям були підбиті підсумки революційних аграрних перетворень за 1917–1922 рр. Кодекс став правовою основою земельного ладу на селі в період здійснення нової економічної політики, визначив норми земельного права і регулював земельні відносини в доколгоспному українському селі. З набуттям чинності Земельного Кодексу всі попередні земельні акти втратили законний характер. Націоналізація землі і передача майже всіх сільськогосподарських угідь в індивідуальне користування селянських господарств становили основу земельного ладу на селі в період здійснення нової економічної політики. Всі землі сільськогосподарського призначення утворювали єдиний державний земельний фонд, котрий перебував у віданні земельних органів. Право на користування землею мали всі громадяни УСРР без різниці статі, віросповідання, національності. Особиста праця на землі була головною умовою для отримання земельного наділу. Земельний Кодекс проголошував непорушність прав трудового землекористування і свободу вибору форм землекористування. Трудящі селяни наділялися землею в безстрокове користування.

З переходом до непу, коли в першу чергу необхідно було відновити сільське господарство, більшовики звернули увагу на сільську громаду, яка довела свою спроможність у господарських справах. Саме ці можливості громади й вирішили використати більшовики. Так у Земельному Кодексі 1922 р. виник розділ про земельну громаду, яка набула юридичного статусу. Селяни УСРР мали право користуватися землею тільки в складі цього поземельного об'єднання [1196, с. 81, 375].

Слід зазначити, що правове визначення інституту земельної громади – це вимушений крок радянської влади. Радянська влада трансформувала сільську

групаду у земельну групаду, юридично обмеживши її повноваження тільки поземельними справами. Але на практиці традиційність і нероздільність поземельних, господарських і соціальних відносин на селі призвели до виходу функцій земгромад далеко за межі поземельних відносин, встановлених для неї ЗК УСРР. Цікаво, що селяни Наддніпрянської України і після появи юридичного терміну «земельна групада» в ЗК УСРР 1922 р., продовжували використовувати термін «сільська групада» («сельское общество» – рос.). Можливо це пояснюється тим, що селяни не вбачали великої різниці між сільською і земельною групадами. Якби це були абсолютно різні інституції, то такої плутаними не було б [1196, с. 82, 375–376].

Селяни змусили більшовиків відмовитися від політики «воєнного комунізму», ввести неп, визнати їхні права та інтереси. Земельний Кодекс 1922 р. підсумував революційні аграрні перетворення 1917–1922 рр. Вирішення поземельних справ мало відбуватися згідно з цим поземельним актом. Важлива роль у цьому відводилася земельним групадам.

2.2. Будова земельної групиади: структура, функції, розміри і чисельність

За Земельний Кодексом УСРР 1922 р., окрім існуючих земельних групад, групадами визнавалися сільськогосподарські комуни й артілі, а також добровільні об'єднання окремих дворів, що відокремилися від колишніх групад [878, ст. 42]. Отже, було кілька типів земельних групад. Утім у Земельному Кодексі 1922 р. відсутнє визначення поняття «земельна групада», хоча опису складу, прав та обов'язків групиади присвячений цілий розділ [878, ст. 59–65]. Укладачі Земельного Кодексу РРФСР, текст якого був узятий за основу під час складання аналогічного кодексу УСРР, вважали, що це само собою зрозуміла річ [1411, с. 129]. Але не так це було зрозуміло для селян України. Тому відразу після публікації тексту Земельного Кодексу

1922 р. до Наркомзему УСРР з місць почали надходити запити й прохання надати чітке визначення поняття «земельної громади». 24 грудня 1922 р. заступник наркому земельних справ УСРР Б.П. Вікторов запропонував таке визначення: «Земельна громада – це господарське об'єднання для користування землею» [975, 1922. – 24 грудня]. Таким чином, були відокремлені питання земельно-господарські від адміністративно-владних. Радянська влада намагалася обмежити функції громади тільки поземельними справами.

У ст. 43 ЗК УСРР і в додатку до неї зазначено, що сукупність дворів, які спільно користувалися польовими землями, вважали в цих випадках однією земельною громадою [878, ст. 43]. Земельна громада відповідала перед державою власницею націоналізованої землі за доцільне і раціональне використання земельних угідь. Радянські земельні органи мали проводити в життя заходи в царині поземельних відносин тільки за згодою і через посередництво земельної громади. Згідно зі ст. 10 Земельного Кодексу УСРР, на відміну від ЗК РРФСР, селянин в Україні міг реалізувати своє право на трудове землекористування тільки в складі земельної громади [878, ст. 10]. Тому, за даними ЦСУ УСРР, земельні громади об'єднували 100 % селян [966, с. VII].

ЗК УСРР 1922 р. передбачав проведення державного запису землекористувачів. При цьому реєструвалася земля, що перебувала в общинному, подвірному (дільничному) чи колективному користуванні як один відвід (наділ) без зазначення, як земля поділена між окремими господарствами. Тому на цей відвід (наділ) уся громада отримувала один документ – земельний запис. Державний запис землекористування був заключним актом, що реєстрував і фіксував законність та стабільність землекористування громади [878, ст. 197; 328, арк. 9; 1023].

Отже, вищезазначене дозволяє дійти висновку: земельна громада за ЗК УСРР 1922 р. – це поземельна організація, що об'єднувала селянські господарства на ґрунті спільності земельного відводу, підтвердженого

відповідними актами радянської влади. Це земельно-господарське об'єднання трудових землекористувачів, що користувалося спільним земельним відводом (наділом), наданим в їх користування державою. Мета громади – раціонально організувати землекористування селянських господарств, регулювати виробничі відносини й вирішувати поставлені в сільському господарстві завдання.

Земельна громада обов'язково мала власний відмежований від інших землекористувачів земельний відвід. Не мало значення, чи цей відвід складав одну ділянку, чи складався з декількох черезсмужних ділянок, важливо було щоб земельно-господарському об'єднанню належало спільне право трудового землекористування окремим відводом (наділом) та мати спільний земельний розпорядок. Остання ознака відмежовувала земельну громаду як одиницю земельно-господарську від адміністративної одиниці (сільради) [878, ст. 42–43]. Навіть за умови співіснування в межах одного населеного пункту кількох земельних громад, кожне з цих об'єднань мало власні окремі господарські завдання й існувало відокремлено від інших громад. Там, де не можна було розмежувати наявні допоміжні угіддя (сіножаті, вигони, ліси тощо) між сусідніми земельними громадами, така сукупність дворів по користуванню допоміжними угіддями утворювала окрему земельну громаду. Так, у спільному користуванні лісом Булаківська, Лоївська, Охріменківська, Шульжанська земельні громади Комишанського району Лубенської округи у 1927 р. склали одну лісову громаду [18, арк. 42]. Таким чином одне й те ж саме селянське господарство могло бути членом декількох земельних громад: в одній земгромаді воно користувалося орною землею, в іншій – допоміжними угіддями.

Водночас в умовах тогочасної земельної непорядкованості були випадки користування селянами ріллею в дачах (відводах) інших земельних громад. Так, члени земельної громади села Баби Сосницького району Конотопської округи в 1927 р. мали земельні наділи в дачі сусідньої Менської громади [800, арк. 65–66]. Але це були лише винятки, а не правило.

Таким чином, згідно із ЗК УСРР 1922 р., поняття «земельна громада» – це, передусім, сукупність селянських господарств, що мали спільне користування польовими землями, а двори, що мали спільне користування допоміжними угіддями (луками, вигонами тощо), могли належати до складу кількох громад – однієї (головної) по польових землях, іншої – по допоміжним угіддям [878, ст. 42–44]. Отже, земельна громада – це об'єднання селянських дворів, котрі на правах землекористувачів використовували націоналізовану землю.

Щоб земельна громада мала право набувати майно, укладати угоди, позивати і відповідати в суді, клопотатись в інших установах, вона повинна була прийняти статут і зареєструвати його в райвиконкомі [878, ст. 65].

У 1924 р. Наркомзем УСРР розробив зразкові статuti земельних громад з подвірною (дільничою) та общинною формами землекористування. Ці статuti містили положення про склад, права й обов'язки громади [455, арк. 144–152; 995, 1924. – №24. – С. 53–64]. Розпочалася робота з підготовки та оформлення статутів земельних громад, що тривала в УСРР до кінця 1920-х рр., тобто прийняття статутів набуло затяжного характеру [1196, с. 85, 376–377]. Селяни побоювалися, що з прийняттям статутів вони матимуть додаткові обов'язки перед державою, а тому не поспішали з їх оформленням [66, арк. 10]. Земельні громади передусім оформляли статuti, коли мали можливість отримати пільгові банківські кредити на землевпорядження свого об'єднання [219, арк. 2; 1346, с. 13]. Саме тому із 19 земельних громад Глинського району Кременчуцької округи станом на серпень 1927 р. прийняли статут тільки 10 громад [9, арк. 78]. Матеріали Волинського окружного статистичного бюро за 1927 р. свідчать, що 80% земельних громад краю не мали зареєстрованих статутів [140, арк. 1–41]. «Землекористування громад досі в цілому визначаються сталими звичаями і традиціями» – зазначалося у постанові Харківського губвиконкому від 9 квітня 1925 р. Тому губвиконком наполягав «негайно розгорнути широку кампанію в губернії по прийняттю земельними громадами відповідних статутів» [271, арк. 133].

Прикладом прийняття статуту можуть слугувати наведені матеріали з різних регіонів України. Так, загальні збори Шаптаківської земельної громади Белейківської сільради Козелецького району Ніжинської округи від 7 лютого 1926 р., де слухали «інформаційну доповідь голови сільради про перехід земгромади на нормальний статут», одногolosно ухвалили: «Перейти на нормальний статут земгромади в цілому та підписати його власноручно кожним членом громади» [839, арк. 12]. 12 березня 1924 р., як зазначено в ухвалі громадян села Маковиця Романівської сільради Новоград-Волинського району Волинської округи, «на підставі ст. 42 розділу IV ЗК УСРР у присутності всіх 26 домогосподарів одностайно вирішили оформити земельну громаду в селі Маковиця. До складу земельної громади ввести всі раніше подвірню нам належні землі площею 362,5 дес. ... Вказані землі розміщені в одному масиві ... Оскільки громадяни села Маковиці протягом 48 років користувалися землею подвірню, то і надалі встановлюємо... подвірню користування землею». Далі наводився поселений список. У поселеному списку зазначалися домогосподарі, члени їхніх родин; вказувались земельної площі по угіддях. Наприкінці ухвали припис: «На підставі ст. 49 Земельного Кодексу УСРР цей статут підлягає реєстрації в Новоград-Волинському районному земельному управлінні» [137, арк. 5–6].

Після прийняття статуту громада набувала права юридичної особи і визнавалася самостійним суб'єктом права на землю.

ЗК УСРР вважав членами земельної громади всіх осіб, незалежно від їхньої статі та віку, що входили до дворів, а сукупність дворів складала громаду. Дієздатними, повноправними членами громади вважали осіб, котрі досягли 18 років. Тобто, тільки належність двору до певної земельної громади і входження до складу членів цього двору визначали членство в громаді. Оскільки це мало серйозні юридичні наслідки, то, згідно із ЗК УСРР обов'язок сільради – реєстрація дворів, тобто ретельно вести подвірні списки із зазначенням усіх членів двору і його домогосподаря [1196, с. 87, 378].

Списки складали по всіх земельних громадах, підписували всі повноправні члени кожного двору і затверджували на сході громади, після чого реєстрували в сільраді. Так, 10 грудня 1925 р. загальні збори громадян Другого Акимівського хутора Новогупалівської сільради Софіївського району Запорізької округи перевіряли списки землекористувачів громади. Ухвалили: «Одногосно затвердили списки і кількість землі кожного двору» [164, арк. 12–13]. По кожному двору вказували прізвище домогосподаря та інших членів двору (дружина, син, дочка і т.п.), розмір землекористування двору по угіддях (ріллі, сіножаті, садиби тощо). Це був основний документ, що свідчив про членство в громаді [878, ст. 73; 1196, с. 87, 378].

Повноправні члени громади мали право ухвального голосу на зборах громади, обирали правління, уповноважених по земельних справах громади, членів ревізійної комісії, вирішували на загальних зборах (сходах) всі справи громади [878, ст. 51–53].

Вступ до земельної громади нових дворів дозволявся тільки за згодою громади, але в поземельних об'єднаннях де були земельні лишки, дозволялося доприселення в склад земгромади нових членів за розпорядженням земельних органів [878, ст. 46].

Вихід із земельної громади окремих дворів із збереженням за ними прав на землекористування з утворенням ними нової земельної громади або входженням до іншої громади дозволявся тільки за умов дотримання права про виділ землі [878, ст. 50].

Вихід членів земельної громади з складу міг бути добровільним, природним або примусовим, при цьому такий член громади втрачав право на земельний наділ, який переходив у розпорядження земельної громади. Добровільним виходом була добровільна відмова від землі всіх членів двору; природним – переселення в іншу місцевість або смерть; примусовим – відібрання земельного наділу в разі припинення господарювання без поважних причин протягом трьох років або за рішенням суду.

Відібрання землі в земельної громади за ЗК УСРР 1922 р. було неприпустимим, навіть у разі наявності в неї земельних лишків або виходу окремих дворів із земельної громади. У таких випадках земельні органи могли тільки доприселяти до земельної громади двори зі сторони [878, ст. 46]. Таким чином, розмір землекористування земельної громади мав залишатися незмінним. Після 1922 р. радянським земельним законодавством заборонялися будь-які переділи земель між земгромадами. Це було необхідно для забезпечення стабільності землекористування – необхідної умови розвитку сільського господарства [878, ст. 143].

Особовий склад земельних громад не був стабільним. Кількість членів певної земгромади могла збільшуватися завдяки новонародженим і особам, що брали шлюб з членами даної громади. Формальною ознакою набуття цими особами права на членство в земельній громаді була реєстрація в подвірних списках. Так, 7 лютого 1928 р. Григорівська земельна громада Барвінківського району Ізюмської округи розглянула заяву Григорія Богатиря про зарахування його до складу громади. Виявилося, що він проживав уже третій рік у тестя Зеленця, як приймак, але не мав права відвідувати збори громади і брати участь в її роботі. Того ж дня сход громади більшістю голосів («за» – 47, «проти – 7») ухвалили прийняти Г. Богатиря в земельну громаду [490, арк. 2–4]. Ставши членом громади, приймак набував права на користування земельною ділянкою з відводу громади. При общинній формі землекористування, а саме така форма була в Григорівській земгромаді, поява у складі двору приймака або новонародженого давала двору підставу вимагати від громади виділення додаткової землі для такої особи. При подвірній (дільничній) формі землекористування особи, які входили до складу певних дворів через народження або шлюб, набували права користуватися землею із наділів цих дворів та брати участь в експлуатації угідь спільного користування громади (вигоном, пасовиськом, лісом тощо), але такі двори не мали права вимагати від громади виділення на нового члена додаткового наділу землі [878, ст. 97].

Набуття права на членство в земельній громаді через народження або шлюб не було єдиним варіантом для входження до складу земгромади нових членів. Членом певної земельної громади могла стати особа, яка здійснювала обмін землею з землекористувачем із цієї земгромади. Наприклад, 26 січня 1926 р. такий обмін здійснив колишній член Африканівської земельної громади С. Лизун, обмінявши свій земельний наділ із членом Григорівської земельної громади І. Гущею, став членом Григорівської земгромади [487, арк. 5].

Прийняття нових членів до земельної громади не було простою формальністю. Ця дія пов'язана із землею, а земельний фонд кожної громади був обмеженим [878, ст. 40, 143, 144]. Тому сход громади до цієї справи ставився дуже виважено і часто відмовляв у членстві особам зі сторони. Так, 12 квітня 1928 р. сход Григорівської земельної громади Барвінківського району Ізюмської округи слухав питання про наділення землею прибулих селян Зубрицького та Семенухи. Одноголосно ухвалили: «Оскільки в нашій земельній громаді вільного орного фонду нема, то наділити громадян Зубрицького та Семенуху нічим» [490, арк. 25, 26]. З цієї ж причини 17 вересня 1928 р. сход Лісківської земельної громади Менського району Конотопської округи відмовив у прийнятті до громади Дмитру Чичкану [798, арк. 18].

Слід зазначити, що право земельних громад відмовляти у прийнятті до свого складу нових членів не було абсолютним. До громади, котру визнавали земельні органи як таку, що користувалася зайвою землею, нових членів зараховували без згоди самої громади [165, арк. 8–65].

При общинній, як і при подвірній (дільничній) формах землекористування, кожен двір міг окремо чи разом з іншими дворами вийти із земельної громади з землею [878, ст. 136]. Так, 15 лютого 1925 р. загальні збори земельної громади села Кам'янка Петровської сільради Алчевського району Луганської округи слухали клопотання одногромадників Ф. Сіряченка, П. Сіряченка, В. Коваленка, С. Плєско́го й інших (всього 15 чол.) про вихід із громади і організації нової громади. Ухвалили: «Прохання наших

одногромадників задовольнити. Протокол та посімейно-майнові списки затвердити. Проти виходу їх із громади перепон не чинити» [208, арк. 89].

Якщо інтереси бажаючих виокремитися із землею не відповідали інтересам усієї земгромади, громада не давала дозволу на такий виділ [946, арк. 41].

У ЗК УСРР 1922 р. не був указаний мінімальний розмір земельної громади. До земельних органів або до землевпорядників стали звертатися групи домогосподарів з кількох господарств із заявами, що вони бажають відокремитися і створити свою земельну громаду [1095, с. 53]. Тому земельні органи стали схилитися до думки, що мінімальний розмір громади мав становити три двори [1099, с. 77; 1345, с. 63]. Подібні поземельні утворення намагалися створити хуторяни [570, арк. 274].

У зразковому статуті земельної громади, розробленому НКЗС УСРР у 1924 р., а потім в обіжнику НКЗС УСРР від 19 листопада 1925 р. «Про організацію земельних громад та оформлення їх статутів» указано мінімальний розмір земельної громади – не менше 5 дворів [995. – 1924. – №49. – С. 53–64; 1925. – №14. – С. 269]. Але практика землеустрою показала, що громада стає життєздатною, коли до її складу входить не менше 15 дворів. Тому в редакції ЗК УСРР 1927 р. був встановлений мінімальний розмір земельної громади – 15 господарств [89, арк. 6]. Громада з меншою кількістю дворів, через брак коштів, була нездатною поліпшувати господарство своїх членів [229, арк. 84; 258, арк. 119].

Максимальний розмір земельної громади не був встановлений. В Україні існували й величезні громади. Так, до земельної громади в с. Михайлівка Мелітопольської округи в 1924 р. входило 3 тис. дворів, які налічували 18 тис. їдців [995, 1925. – № 1–2. – С. 69], Вереміївська земгромада Ніжинської округи в 1925 р. – 2,5 тис. дворів [995 – 1925. – № 5–6. – С. 83–84], Городищанська громада Черкаської округи в 1925 р. мала 4,5 тис. дворів (15,6 тис. їдців) [45, арк. 15], Березнівська земгромада Чернігівської округи в 1925 р. налічувала 1,5 тис. дворів (6,8 тис. їдців) [45, арк. 276]. Звісно, такі

громади були дуже незручними для її членів, селяни страждали від далекоземелля і черезсмужності. Чим більша громада, тим слабкішими були господарські зв'язки її членів, тим більшими були байдужість і пасивність селян [366, арк. 231; 1373; 1425]. Оптимальні розміри земельної громади становили на Поліссі: 50 дворів, у Лісостепу: 50–80 дворів, у Степу: 80–100 дворів [1264, с. 27]. Більшість земгромад у Наддніпрянській Україні мали далеко не оптимальні розміри. Так, дані вибіркового обстеження, проведеного в 1925/26 господарському році свідчать, що оптимальні розміри мала тільки кожна десята громада на Поліссі, кожна п'ятнадцята на Правобережжі, кожна восьма на Лівобережжі, кожна сьома у Степу [додаток А, табл. А. 1].

У межах однієї громади чисельність дворів була нестабільною. Так, станом на 5 грудня 1925 р. у Черняківській земгромаді Липецького району Харківської округи налічувалося 114 дворів, а на 23 жовтня 1927 р. – 112 [583, арк. 10]. У Першій Берецькій громаді Олексіївського району на середину 1925 р. налічувалося 548 дворів, а через два роки – 568 [543, арк. 89]. У Константинівській земгромаді Зміївського району в січні 1927 р. було 330 дворів, а в березні – 334 двори [641, арк. 13, 18].

В окремому селі могло бути декілька громад і, навпаки, одна громада могла охоплювати кілька населених пунктів [878, ст. 42]. Так, на території Берлозької сільської ради Козельського району Ніжинської округи в 1925 р. існували 3 земельні громади: Берлозька (1498 дворів), Гламазька (71 двір) і Чесновецька (57 дворів) [789, арк. 71–72]; в Ізюмській окрузі в 1926 р. налічувалося 358 сільрад і 618 земгромад [458, арк. 14]; у Волинській окрузі в 1925 р. було 368 сільрад і 1083 земгромади [872, с. 1]. В УСРР у 1929 р. існувало 10,7 тис. сільрад, 44,3 тис. сіл та хуторів і 33,8 тис. земельних громад [1196, с. 93].

Протягом 1920-х рр. помітно збільшилася чисельність земельних громад. Це відбувалося в процесі землевпорядження при розмежуванні великих громад. Так, під час землевпорядженні Першої Старовірівської земельної

громади Харківської округи в 1927 р. було вирішено на її базі створити 5 земельних громад – Івлівську, Красногорівську, Головинівську, Краснокутську, Харапівську і 6 виселків, які теж у майбутньому могли стати окремими земельними громадами [455, арк. 89]. Під час осередселищного землевлаштування в 1920-х рр. пересічно кожна корінна земельна громада розпадалася мінімум на дві нові земельні громади. Якщо в 1926/27 господарському році в УСРР налічувалося 31822 земельних громад [903, с. XI], то в 1928/29 р. – уже 33800 на 10700 сілрад і 44300 сіл. У літературі надаються дані про 40 тис. земгромад в УСРР наприкінці 1920-х рр. Вивчення джерел показало, що кількість земгромад – 33,8 тис. більш точніша, оскільки вказана в офіційному виданні ЦСУ УСРР, а кількість – 40 тис. – орієнтовна, наводиться в поточній інформації Наркомзему УСРР [1196, с. 93, 380]. Тобто, в середньому, на території однієї сілради було 3–4 громади, а кожна громада мала у своєму складі переважно один населений пункт. У 1925/26 р. в Наддніпрянській Україні таких громад налічувалося 82,7% від їх загальної кількості [966, с. VIII]. Дані про кількість земельних громад по окремих природно-економічних регіонах Наддніпрянської України наведені в додатку А (таблиця А. 2).

Держава покладала на земельну громаду такі функції:

- проводити зрівняльний розподіл землі в об'єднаннях з общинною формою землекористування;
- охороняти стійкість землекористування окремих дворів у громаді;
- стежити, щоб уся земля об'єднання належним чином використовувалася;
- не допускати випадків незаконного здавання землі в оренду або фактів відкритого і прихованого продажу землі;
- установлювати правильний порядок користування угіддями спільного використання;
- клопотатися про проведення в об'єднанні землеустрою;

- здійснювати заходи щодо збереження двору через устанавлення норми недробимості;
- організовувати і проводити в життя заходи з меліорації і культивуації непридатних для сільського господарства земель, заліснювати піски та яри, влаштовувати ставки, осушувати болота та мочарі;
- устанавлювати розпорядок і час випасу худоби на громадському вигоні й регулювати використання толоки;
- встанавлювати і змінювати сівозміну під час землевлаштуванні об'єднання;
- стежити за дотриманням окремими громадянами чистоти посіву в односортних масивах; організовувати боротьбу з бур'янами і шкідниками сільського господарства;
- сприяти поширенню агрономічних, ветеринарних, зоотехнічних знань серед селян;
- організовувати злучні пункти, стежити за доцільним використанням громадських племінних тварин;
- організовувати громадське використання млинів, крупорушок, олійниць, прокатних пунктів сільськогосподарського реманенту, всього того, що потрібне в повсякденному господарюванні селянина і яке надто складно або й неможливо набути одному господарству;
- стежити за порядком у громадських лісах і організовувати правильне використання лісу [53, арк. 3–6].

Отже, до кола обов'язків громади входили питання землекористування, землеустрою, меліорації, лісового господарства агрономічних і зоотехнічних заходів, переробки продуктів сільського господарства тощо. Громада отримала право встанавлювати обов'язкові правила для своїх членів [995. – 1925. – №7. – С. 122].

Нарком земельних справ УСРР С. Луценко, аналізуючи зміни в Земельному кодексі УСРР, ухвалені ВУЦИК 27 липня 1927 р., поділив функції земельної громади на три категорії:

1. Регулювання земельних відносин між окремими дворами та встановлення порядку землекористування;
2. Агрокультурний вплив земельної громади на окремі селянські господарства;
3. Кооперація окремих елементів сільськогосподарського виробництва [1329, с. 6].

Зрозуміло, що в перші роки непу (до 1924 р.) значне місце в роботі земельних громад відводилося регулюванню земельних відносин: переділ конфіскованих земель колишніх нетрудових власників, вирішення суперечок з приводу земель спільного користування (вигонів, випасів, лісів тощо).

Починаючи з 1924 господарського року пріоритетними в діяльності земельних громад стали агрокультурні завдання: підвищення врожайності, реконструкція всього селянського господарства (посилення процесу землевпорядження; проведення меліорації; організація громадської сівозміни; боротьба із шкідниками та бур'янами; організація прокатних пунктів сільськогосподарського реманенту і машин, злучних пунктів поліпшених порід худоби; переробка сільськогосподарської продукції, організація лісового господарства), облаштування польових доріг, гребель, мостів, ставків тощо.

Усі ці заходи були скеровані на масове поліпшення сільського господарства і, отже, передбачали участь усіх селянських дворів громади. Ні землевпорядження, ні меліорація, ні боротьба із шкідниками, а тим більше громадська сівозміна неможливі без участі всіх селянських господарств, були під силу лише об'єднанню самих землекористувачів, тобто земельній громаді.

Третя функція земельної громади пов'язана із поступовою кооперацією окремих виробничих операцій. Ця роль громади логічно зумовлена вище зазначеними агрокультурними заходами. Не міг окремий господар реалізувати громадську сівозміну або провести землевпорядження розкиданих своїх смужок наділу, безсилий він і в боротьбі з масовими

шкідниками та пошестями худоби, а тому вимушений здійснювати ці заходи гуртом. Реальні ж наслідки цих громадських заходів ставили перед окремим господарем питання і про організацію громадських прокатних злучних пунктів, громадську переробку сільськогосподарської продукції тощо. Тому артикул 41 ЗК УСРР у редакції 1927 р. трактував земельну громаду як об'єднання землекористувачів, завдання якого – «усуспільнення і масове поліпшення сільського господарства» [1329, с. 6–8].

Земельна громада, як об'єднання селянських господарств, повинна мати орган, що виявляв її волю та керував справами. Таким органом були загальні збори (сход) повноправних її членів [878, ст. 51]. Загальні збори для щоденної поточної роботи обирали уповноважених (якщо громада була невелика), або правління (якщо громада була більша). Для контролю за роботою цих вибраних органів обирали ревізійну комісію. У земельних громадах, в яких межі співпадали із територією сільради – обов'язки, які покладалися на виборні органи земельної громади, виконувала сільська рада [878, ст. 51; 1099, с. 66]. Але правління та уповноважені земельної громади, а також і сільська рада мали право виступати перед державними й іншими установами і приватними особами від імені земельної громади тільки в тому разі, коли вони мали на це відповідне доручення від загальних зборів (сходу) громади. Без такого доручення (особливої постанови загальних зборів) дії уповноважених, правління або сільради, як органу управління земельної громади, вважалися недійсними, а відтак не обов'язковими для земельної громади [1095, с. 60].

Таким чином, згідно із ЗК УСРР, загальні збори (сход) – найвищий орган у земельній громаді. У загальних зборах (сході) мали право брати участь усі дієздатні землекористувачі, як чоловіки, так і жінки, які досягли вісімнадцятирічного віку і були членами цієї громади [878, ст. 53]. До кола питань, які вирішували на сході входили такі:

- прийняття статуту земгромади, при необхідності, внесення до нього змін і доповнень;

- встановлення та зміни порядку (форми) користування різними угіддями в громаді;
- питання про зарахування або вихід з громади землекористувачів;
- прийняття постанови про землеустрій, перехід на широкі смуги, відруби і хутори, розподіл землі між членами громади тощо;
- проведення земельних переділів і розверстки згідно з установленим порядком користування землею;
- при черезсмужному користуванні землею, вирішення питань про спільну сівозміну, випас худоби тощо;
- розпорядження угіддями спільного користування та вільними земельними ділянками;
- обрання уповноважених громади, встановлення порядку контролю над ними [878, ст. 52].

Загальні збори (сход) були легітимними, якщо на них були присутні домогосподарі або представники не менше половини дворів громади. По справах, які стосувалися встановлення або зміни форми (порядку) землекористування, загальні збори вважали законними, коли на них були присутні представники не менше двох третин дворів і не менше половини всіх повноправних членів громади. Інші справи вирішувалися простою більшістю голосів. Кожний учасник зборів (сходу) мав тільки один голос [878, ст. 54–55].

Під час вирішення земельних справ загальні збори, та інші органи земельної громади мали керуватися Земельним Кодексом та іншими діючими узаконеннями влади, а також прийнятим статутом, ухвалами (приговорами) громади та місцевими звичаями, якщо вони не суперечили закону. Право нагляду за діяльністю громади ЗК УСРР надав райвиконкомам [878, ст. 56].

Загальні збори земельної громади скликали, зазвичай, в неробочий час, здебільше в неділю, уповноважені або правління, але ставили до відома сільраду. Скликали сход і на вимогу ревізійної комісії, і за заявою не менше однієї десятої частини господарств, що входили до її складу. Про час та місце

загальних зборів, а також питання, які розглядалися на цих зборах, членів громади повідомляли завчасно десятники або соцькі, призначені громадою. Кожну ухвалу (приговор) загальних зборів (сходу) земельної громади, зазвичай фіксували в протоколі, де зазначали час і місце зібрання, кількість згодних і незгодних з приговором (ухвалою). Протокол засвідчувався підписами присутніх членів громади, після чого ухвала набувала чинності [878, ст. 57].

Нами була зібрана інформація про діяльність та організацію земельних громад з різних природно-економічних регіонів Наддніпрянської України за 1923–1929 рр. [див. додаток Б] До вибірки потрапило 432 земельної громади, або 1,3% від їх загальної кількості в УСРР. Діяльність земельних громад зафіксована в кількох тисячах протоколів сходів поземельних організацій. Сходи земгромад розглянули до 10 тис. різних питань життя цього поземельного інституту. Аналіз цих питань свідчить про весь спектр організаційної діяльності земельних громад. Якщо ці питання взяти за 100%, то про прийняття статуту земельної громади йшлося у 2,2% випадків; про склад (членство) в земельній громаді, затвердження подвірно-посімейних списків – 1,2% випадків; про вибори правління земельної громади та звіти про їх роботу – 1,9% випадків; про вибори уповноважених земельної громади – 5,4% випадків; про вибори ревізійної комісії земельної громади та звіти про їх роботу – 1,4% випадків; про призначення (найм) секретарів, пастухів, об'їждчиків, польових, лугових, лісових сторожів, землемірів, сторожів гамазеїв, десятників, стохатників (соцьких), пожежних старост, скарбників – 5,2% випадків; про збір коштів на громадські потреби (за роботу уповноважених, лісників, пастухів, сторожів, скарбників та інших, на землеустрій, на ремонт або будівництво колодязів, мостів, доріг, утримання шкіл, лікнепів, фельдшерських пунктів, пошти, сільради, на придбання пожежного обладнання, на закупку посівного матеріалу тощо) – 5,5% випадків; про земельні питання (облік та розподіл землі, відібрання земельних лишків, землеустрій, відвід садиб, розподіл сінокосів,

використання толоки тощо) – 16,7% випадків; про лісове питання (відвід лісу громаді, облік лісу, лісоустрій, правила рубки в громадському лісі, здачу в оренду лісових полян, сінокос в лісі, вивозку дубів з громадського лісу, недільник лісу, охорону лісу, боротьбу з незаконними порубками лісу, збір хмизу, прочистку лісу і боротьбу з лісовими шкідниками тощо) – 4,9% випадків; про утримання худоби (громадських бугаїв, жеребців, кнурів), правила випасу худоби на вигоні, толоці, в лісі, заборону випасу на озимих посівах і сіножатях тощо – 2,8% випадків; про питання агрокультури (виконання агромінімуму, визначення часу оранки толоки, проведення весняної посівної кампанії, організацію сільськогосподарської виставки, посів однолітніх трав на толочному клину, зерноочисних пунктів) – 3,7% випадків; про меліоративні роботи (боротьбу з ерозією землі, посадку на непридатних для сільського господарства землях сосни, шелюги тощо) – 1,5% випадків; про громадські роботи (ремонт або будівництво доріг, мостів, гатей, колодязів, гамазеїв, шкіл, фельдшерських пунктів, скотомогильників тощо) – 11,9% випадків; про поточні справи – 35,7% випадків.

Яскравим прикладом того, що розумілося під «поточними справами», є загальні збори (сход) Хохлівської (Червоноармійської) земельної громади Білоколодязівського району Харківської округи 23 квітня 1923 р., де розглядалися питання про: внесок зерна для потреб лікарні; ремонт громадського колодязя; оранку вигону і ярового клину під баштан; пасьбу овець громадянами Долгинської громади в межах Хохлівської земгромади [385, арк. 24].

Отже, у реальному житті сход не обмежувався повноваженнями, вказаними у Земельному Кодексі і перебирав на себе багато функцій сільської ради. Як буде показано нижче, це призводило до непорозумінь між земельною громадою і сільською радою. В цих непорозуміннях більшовики навіть розгледіли боротьбу за домінування на селі між земельною громадою і сільською радою.

Правління або уповноважених громади обирали на загальних зборах земельної громади на рік, вони були представниками земгромади в усіх її відносинах з державними установами, громадськими організаціями й приватними особами [911, ст. 42–49].

Кількість уповноважених залежала від ухвали загальних зборів і кола обов'язків, покладених на них. В обстежених у 1925–1927 рр. земельних громадах УСРР кількість уповноважених складала в громаді 1–5, а у середньому: 1–2 особи [966, с. VIII].

До обов'язків уповноважених по земельних справах або правління входило: виконання ухвал загальних зборів громади і нагляд за виконанням цих ухвал сходу членами громади; складання прибутково-видаткових кошторисів громади і витрата коштів згідно з кошторисами, затвердженими загальними зборами; нагляд за тим, щоб члени громади по-господарському використовували землю, не здавали її в оренду з порушенням закону; стеження за належним використанням громадських будівель; за дотриманням членами громади, в яких перебувала на утриманні громадська худоба, встановлених умов і правил годівлі та використання цієї худоби; за проведенням заходів по боротьбі з епізоотіями і за вживанням заходів щодо запобігання захворювання худоби; укладення від імені громади угод про купівлю або продаж майна; подання загальним зборам звітів про свою діяльність. Уповноваженим по земельних справах або правлінню надавалось право вирішувати суперечки про землекористування між окремими дворами громади, подавати від імені громади позови до суду і відповідати в суді по позовах, учинених проти громади [601, арк. 14; 611, арк. 10–11, 252–253].

Коли в земельній громаді було кілька уповноважених або правління, кожен уповноважений (член правління) мав свій напрям роботи. Наприклад, перший зосереджував увагу на розподілі землі, другий стежив за лісовим господарством громади, до обов'язків третього входило ведення судово-земельних справ тощо. В обстеженні за 1927 р. 88 земельних громад Харківської округи зазначалося: «Керування справами земельних громад, як

правило, знаходиться в руках 1–3, інколи 5 уповноважених. Про наявність правління є вказівки тільки у 2–3 громадах із 88. При кількох уповноважених громади у кожного є своя ділянка роботи: один відповідає за земельні справи і зв'язок із сільрадою, другий уповноважений – справами найма пастухів для худоби громадян, третій займається лісовим господарством і т.п. Із посадовців громади слід назвати писарів (секретарів), скарбників та збирачів податків і різного роду зборів на громадські потреби» [455, арк. 104]. У разі тимчасової відсутності, залишення посади або смерті уповноваженого чи члена правління загальні збори негайно вибирали з-поміж повноправних членів громади інших на цю посаду [468, арк. 58]. Уповноважені по земельних справах або члени правління мусили виконувати свою роботу відповідно до ухвал сходу. Якщо уповноважений або член правління скоїв протиправний вчинок, був бездіяльним, завдавши цим шкоди громаді, таку особу звільнялася з посади [257, арк. 37].

Уповноважених слід відрізнити від осіб, котрим земгромада надавала повноваження для виконання окремих разових доручень [466, арк. 13]. Так, часто земельним громадам доводилось через суди обстоювати інтереси, які порушували сусідні земгромади, інші організації й установи, приватні особи. Під час вирішення судових суперечок представниками земельних громад могли бути не тільки уповноважені по земельних справах, а й інші особи, обізнані із земельним правом, якщо загальні збори доручали їм захищати громадські інтереси в суді. Так, сход Лебединської земгромади Сумської округи 31 травня 1925 р. виніс ухвалу про наділення І.К. Зінича й І.А. Василюценка повноваженнями на ведення всіх судово-земельних справ громади. Новообрані особи мали право від імені земгромади подавати позови до судово-земельних комісій і відповідати в судземкомісіях по спрямованих проти громади позовах [250, арк. 194].

Для перевірки діяльності виборних органів управління (уповноважених по земельних справах або правління) загальні збори земельної громади обирали ревізійну комісію. До ревізійної комісії входило не менше трьох

осіб, котрих обирали на один рік з-поміж повноправних членів громади, які не обіймали в громаді інших посад [380, арк. 185; 599, арк. 12]. Ревізійна комісія проводила ревізію всієї діяльності виборних органів громади, перевіряючи при цьому майно, кошти та стан діловодства.

Адміністративний апарат земельної громади був зведений до мінімуму, не було ніякого протиставлення апарату громаді. Авторитет громади спирався не лише на статті Земельного Кодексу і статут громади, які регламентували її діяльність, але й на неписане звичаєве право, де чітко були сформульовані поняття селян про добро і зло.

* * *

*

Проаналізований матеріал свідчить, що у роки революції та громадянської війни громада зміцнила свої позиції на селі. Це змусило більшовиків зважати на громаду і шукати шляхів використання цього інституту у власних інтересах. Більшовики трансформували сільську громаду у земельну. Так у Земельному Кодексі 1922 р. виник розділ про земельну громаду – об'єднання селянських господарств, котрі на правах землекористувачів використовували надану їм землю. Радянська влада намагалася обмежити функції земельної громади тільки поземельними справами, а адміністративно-владні повноваження мала виконувати сільська рада. Але в реальному житті сход земгромади вирішував питання ширші за його прерогативи, виписані ЗК УСРР, громада була задіяна в усіх сферах життя села.

Інститут земельної громади в доколгоспному селі виявився здатним пристосуватися до нової економічної політики. Причиною були об'єднуючі принципи, які стали основою організаційної будови громади. Громада та її керівні органи склалися з представників усіх соціальних груп села. Громаду об'єднували загальні земельно-господарські інтереси її членів, демократичний спосіб вирішення проблем.

Більшовики, що робили ставку на організації селянства за класовим принципом, мушили не тільки відмовитися від знищення інституту громади, а й надати йому в роки непу виключне право господарського розпорядження землею. Селянин міг здійснити в УСРР своє право на землекористування лише в земельній громаді. Інститут земельної громади посів особливе місце в суспільному й економічному житті села у 1920-х рр.

РОЗДІЛ 3

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМЕЛЬНОЇ ГРОМАДИ

3.1. Матеріальні та фінансові ресурси земельної громади

Для виконання, покладених на неї, функцій та обов'язків земельній громаді потрібні були матеріальні та фінансові ресурси. Обстеження фінансів земельних громад за 1925/26 господарський рік виявило, що 89,2% земельних громад республіки, тобто їх абсолютна більшість, мали відповідні ресурси для реалізації поставлених завдань. По природно-економічних регіонах цей показник становив від 79,6% на Правобережжі до 96,3% у Степу [1196, с. 102].

Найбільшу питому вагу, у середньому по Наддніпрянській Україні, становили громади з річним бюджетом 251–600 крб., або 19, 7% від загалу [додаток А, табл. А. 3]. В окремих регіонах були певні відмінності: на Правобережжі найчисельніші громади з річним бюджетом до 100 крб. (26,9%), таких незаможних громад на Поліссі, як і на Лівобережжі, налічувалося по 23,8%. Отже, в цих регіонах саме ці незаможні громади мали найбільшу питому вагу. Водночас у Степу найбільшу питому вагу (23,3%) становили земельні громади, що мали річний бюджет 251–600 крб., тобто фінансова потужність земельних громад у цьому регіоні в середньому була в кілька разів вищою, ніж в інших регіонах Наддніпрянщини. Розмір бюджету, у середньому на одну громаду в Наддніпрянській Україні, становив 818 крб. (з коливанням по регіонах від 426 крб. на Правобережжі до 1260 крб. у Степу). Дані, наведені в додатку А, таблиці 4, свідчать, що розмір бюджету земельної громади безпосередньо залежав від землезабезпеченості її членів. Але, згідно з даними по Лівобережжю і Поліссю, землезабезпеченість членів громади потрібно корегувати даними про прибуток на пересічне господарство: на Лівобережжі середня землезабезпеченість членів земельних громад була меншою (4,91 дес.) ніж на Поліссі (5,31 дес.), але родючість землі, а отже і прибутковість пересічного господарства була вищою (289 крб.

на Лівобережжі і 275 крб. на Поліссі), що в підсумку вплинуло на пересічний розмір бюджету на одну громаду (870 крб. на Лівобережжі і 513 крб. на Поліссі).

Розглянемо джерела фінансових надходжень земельних громад [додаток А, табл. А. 5]. Факти свідчать, що громади майже дві третини своїх фінансових надходжень в 1925/26 господарському році отримали від самообкладання своїх членів (63,27% від загальної суми). Друге місце – це доходи від земель, які громади здавали в оренду (20,23%). На третьому місці – прибутки від позик (11,28%). Від спільного майна (будівель, плідників, підприємств, реманенту тощо) громади мали 2,74% прибутків, від інших джерел – 2,48%.

Основним джерелом фінансових надходжень земельних громад було самообкладання (добровільні збори). Такий спосіб збирання коштів на громадські потреби застосовувався у сільських громадах з давніх часів й був успадкований земельними громадами у 1920-х рр. У радянський час самообкладання було регламентовано ухвалою ВУЦВК від 15 серпня 1923 р. і узаконено постановою ЦВК і РНК СРСР від 24 серпня 1924 р. [479, арк. 174; 943, ст. 69] Підкреслювалося, що самообкладання дозволялося тільки для задоволення різних місцевих громадських потреб на підставі добровільної згоди громадян. Самообкладання мало бути схвалене на сході (загальних зборах) громади більшістю голосів. У протоколі зібрання передбачалося: точно вказати мету збирання коштів; зазначити за якими розкладковими одиницями мав відбуватися цей збір (по їдцях, дворах, або кількості десятин землі в кожному господарстві членів громади); обумовити, в яких одиницях проводитиметься збір (натуральних чи грошових); указати відповідальних осіб за збір коштів та спосіб звітування громаді за виконану роботу [348, арк. 135]. Так, 4 серпня 1923 р. на загальних зборах громадян села Малий Дирчин Велико-Шашельської сільради Городнянського району Сновської округи домовились зібрати на громадські потреби по 5 фунтів зерна з десятини [770, арк. 27]. 22 червня 1924 р. сход громади Панківського хутора Христівської

сільради Кам'янобродського району Луганської округи слухав питання «про кошти громади». Ухвалили: «Зібрати по 10 коп. з кожного їдця» [186, арк. 53]. 6 лютого 1925 р. загальні збори земельної громади села Дурчинець Веприцького району Роменської округи ухвалили для потреб зібрати по 3 коп. з кожної десятини землі [229, арк. 52]. 29 листопада 1927 р. загальні збори Черняківської земельної громади Липецького району Харківської округи слухали «про знаходження коштів на громадські потреби». Ухвалили зібрати по 50 коп. з кожного двору [583, арк. 29].

Кошти для громадських потреб, зазвичай, збирали призначені на загальних зборах скарбники. Так, 20 лютого 1923 р. Кобзарівська земельна громада Валківського району Харківської округи ухвалила: «Призначити на посаду скарбника Слюсаря Якіма людину чесну, надійну і цілком відповідну своїй посаді» [355, арк. 151]. 7 березня 1927 р. сход земельної громади Набільського хутора Біликівської сільради Остерського району Чернігівської округи громадським скарбником обрав Недільного Грицька, як «писемного і тямущого господаря» [802, арк. 23].

Для перевірки прибутків і видатків громади загальні збори призначали обліковців, або ревізійну комісію. Так, 1 січня 1924 р. загальні збори громади села Нова Олександрівка Білоколодязівського району Харківської округи слухали звіт про збір коштів улітку 1923 р. на потреби громади. Ухвалили: «Наданий нам письмовий звіт про збір і витрати коштів визнати вірним. Прибутково-видаткові статті звірені по касовій книзі з вказівкою на відповідні документи» [409, арк. 49].

До тих громадян, котрі не виконували прийнятих загальними зборами ухвал по самообкладанню, громада застосовувала різні способи впливу. Так, сход земгромади Немишлянського хутора Харківського району і округи 9 грудня 1923 р. доручив голові сільської ради викликати неплатників громадських зборів до сільради «для об'яви їм про примусові заходи з боку громади» [480, арк. 37]. Неплатники зборів остерігалися виступати проти думки громади і, зазвичай, намагалися погасити борг.

Типову картину розкладки коштів земельних громад ілюструє вибіркове обстеження 88 цих поземельних об'єднань в Харківській окрузі, проведене в 1926/27 господарському році: «Наявність розкладки є ознакою, що свідчить про матеріальну спроможність громади і того, що ця громада вважає себе самодостатньою організацією» – констатували автори обстеження. «Як способи розкладки, так і мета таких дій досить різноманітні. Розкладку проводять і по числу їдців, і по площі десятин землі кожного господарства, і по окремих дворах» – зазначено в матеріалах обстеження. «Розкладкою здобуваються кошти переважно на громадські потреби, на оплату праці уповноважених громади, пастухів, протипожежну справу тощо, зокрема на ремонт мостів, доріг, але деякими громадами ці роботи виконуються шляхом відробітків. Часті випадки виплати необхідної суми не грішми, а зерном (житом). Розкладка, як правило, проводиться з санкції загальних зборів членів громади. А оскільки зв'язок між громадами і сільрадами доволі міцний, то відповідні записи про грошові суми земельних громад ведуть разом у прибутково-видаткових книгах сільських рад» – зазначалося в обстеженні [455, арк. 105].

Дані, наведені в додатку А, таблиці 6, надають відомості про збір коштів на громадські потреби способом самообкладання в 1925/26 господарському році. Ці дані свідчать, що 3,02% коштів збирали на загальні потреби і 96,98% – на спеціальні потреби громади.

Загальні потреби, за своїм характером, ілюструють нам факти по окремих земельних громадах. Так, 14 грудня 1925 р. загальний сход села Ящикове Алчевського району Луганської округи ухвалив зібрати по 50 коп. з кожного двору на потреби громади, як то «на найм підвод для привезення ветеринара, фельдшера, учнів до школи, сільрадівців, на найм лісового сторожа – об'їждчика тощо» [201, арк. 19].

Спеціальні громадські збори передбачалися на: землевпорядження та інші сільськогосподарські потреби; благоустрій громади, ремонт мостів, доріг, побудову колодязів, протипожежну охорону; утримання службовців

громади і окремо на утримання сільської ради; освіти; охорону здоров'я тощо [додаток А, табл. А. 6].

Ці дані свідчать, що в першу чергу при самообкладанні гроші збиралися на землевпорядження – 50,33% усіх зборів [додаток А, табл. А. 6]. Так, 18 лютого 1924 р. загальні збори Першої Сніжківської земельної громади Валківського району Харківської округи під час вирішення земельного питання ухвалили: «Позику на землеустрій не брати, а зібрати з кожної десятини по 20 коп. Прийом грошей від громадян доручити нашим уповноваженим П.О. Миколянку, Т.М. Передерію і К.Є. Неструбінському» [356, арк. 113–114]. У Кам'янобродському районі Луганської округи на нараді уповноважених земельних громад (липень 1924 р.) вирішили «зібрати на землеустрій по 75 коп. з десятини, а при виході на відруби і хутори по 1,8 крб. золотом з кожної десятини» [186, арк. 38]. 24 серпня 1924 р. сход Захарівської земельної громади Іванівської сільради Білоколодязівського району Харківської округи ухвалив для проведення землеустрою «зібрати по 40 коп. з кожної душі» [412, арк. 48]. 1 квітня 1927 р. земельна громада села Гламазд Берлозької сільради Козелецького району Ніжинської округи вирішила зібрати 30 крб. на оплату праці землеміру, а гроші «розкласти порівну між дворами і внести до 16 квітня 1927 р.» [792, арк. 59]

Як виявило обстеження фінансів громади в 1925/26 господарському році, 12,5 % всіх зборів на громадські потреби склала частка натурою: хлібом (житом) або цукром [1196, с. 106]. Так, 22 червня 1923 р. Семенівська громада Конотопської округи вирішила на своєму сході про провести осередселищне землевлаштування. Ухвалили: «Зібрати по 5 фунтів жита з кожної душі. Уповноваженому громади І. Галушці і його помічнику І. Будилку організувати збір жита» [254, арк. 72]. Благодатнівська земельна громада Білоколодязівського району Харківської округи 6 лютого 1923 р. ухвалила: «Для підготовки землеустрою здійснити розкладку на кожну живу душу по 1 крб., або по 4 фунта жита, або по 0,5 фунта цукру» [388, арк. 9].

Дані, наведені в додатку А, таблиці А. 6, ілюструють, що значні кошти від самообкладання йшли на оплату праці пастухів – 17,8% від загалу. Серед зібраних коштів на «інші спеціальні потреби» (2,09%) переважали збори на утримання племінної худоби (здебільше бугаїв). Узагалі всі зібрані кошти на обслуговування тваринництва в господарствах членів громади становили 19,89%.

Благоустрій на території громади, ремонт мостів, шляхів, протипожежна справа – 8,01% коштів зібраних на громадські потреби. Вони посіли третє місце в загальній сумі зібраних коштів [додаток А, табл. А. 6].

Зібрані кошти на утримання службовців громад (уповноважених, писарів, скарбників, сторожів та ін.) складали 6,05% від загалу [додаток А табл. А. 6]. Так, обстеження Шкнівської земельної громади Хабинського району Київської округи в 1926 р. виявило, що кошти для оплати праці уповноваженому громада збирала шляхом самообкладання по 50 коп. з кожного двору [12, арк. 42]. Загальні збори земельної громади села Гламазд Берлозької сільради Козелецького району Ніжинської округи 20 жовтня 1925 р. вишукували кошти «для поїздки уповноваженого в Ніжин у справі передачі лісів громаді». Ухвалили: «Зібрати по 20 коп. з кожного двору. Скарбником вибрати Д.І. Тройченка» [787, арк. 31]. 19 липня 1927 р. загальні збори земельної громади Новий Світ Берецької сільради Олексіївського району Харківської округи вирішували питання про визначення платні уповноваженому громади. Ухвалили: «Уповноваженому призначити платню 100 крб. в на рік. Для цього провести самообкладання з розрахунку на земельний наділ кожного двору» [546, арк. 78].

Земельні громади утримували сільські ради, що в 1925/26 господарському році склало 5% від усіх зібраних по самообкладанню коштів [додаток А, табл. А. 6]. Так, 31 грудня 1922 р. загальні збори Ков'ягівської громади Валківського повіту Харківської губернії слухали: «Про утримання службовців сільської ради і канцелярії, котрі від держави отримують зовсім мізерну платню». Після перемовин одногolosно ухвалили: «Відрахувати

шляхом самообкладання по одному фунту зерно-хліба із кожного зданого в 1922 р. по продподатку пуда» [355, арк. 16]. 25 лютого 1925 р. сход громади хутора Колегаєва Христівської сільради Кам'янобродського району Луганської округи на утримання сільської ради ухвалив на 1925 р. «зібрати з кожної десятини землі по 7,5 коп.» [186, арк. 38].

Зібрані завдяки самообкладанню кошти на освітню галузь (оплата праці вчителів, утримання шкіл, лікнепів та їх опалення) склали в 1925/26 господарському році 7,2% від загалу [додаток А, табл. А. 6]. Так, 19 січня 1923 р. загальні збори громади села Шабалинове Сосницького повіту Чернігівської губернії розглядали питання про оплату праці вчителю. Ухвалили: «Доручити сільвиконкому провести розкладку необхідної суми» [841, арк. 6]. 8 грудня 1923 р. загальні збори громади села Сотницький Козачок Золочівського району Харківської округи радилися про школу в їхньому селі. Ухвалили: «Одноголосно взяти школу на свій кошт. Розкласти необхідну суму в житніх одиницях на десятину посіву по скільки там вийде. Вибрати уповноважених для укладення угоди про взяття школи на місцевий кошт І. Новікова та К. Мартинова» [318, арк. 2].

Менше всього земельні громади витрачали на охорону здоров'я своїх членів [додаток А, табл. А. 6], в 1925/26 господарському році громади зібрали всього 0,5% коштів від загалу [див. додаток А, табл. А. 6]. Селяни зверталися до лікарів лише в екстремальних випадках. Хворою вважали людину, котра не могла самостійно підвестися з ліжка, у будь-яких інших випадках людина вважалася не потребуючою спеціальної медичної допомоги. Такі реалії традиційного селянського способу життя в доколгоспному селі в Наддніпрянській Україні.

Другу за значенням, після самообкладання, статтю прибутків земельних громад у 1925/26 господарському році склали доходи від громадських (не розподілених між членами поземельного об'єднання) земель – 20,23% від загальної суми [додаток А, табл. А. 5]. Якщо це був ліс, то прибуток від нього громади мали у вигляді ділової деревини, хмизу, сінокоосу лісових

полян тощо. Так, з обстеження Д'ячківської земельної громади Старовірівського району Харківської округи (вересень 1927 р.) ілюструє, що ця громада в 1926/27 господарському році мала 160,5 крб. прибутку від лісу [455, арк. 86–87]. Земельна громада села Великі Проходи Липецького району Харківської округи 12 червня 1927 р. віддала під покіс трави лісові галявини в урочищі Сикирич лісникам Золотухіну Василю та Пенцеву Івану як плату за їхню роботу [568, арк. 41]. Акт ревізії діяльності уповноваженого Берківської земельної громади Козелецького району Ніжинської округи від 15 лютого 1927 р. свідчить, що основний прибуток – 815,53 крб. це поземельне об'єднання отримало від експлуатації громадського лісу [1196, с. 109]. Земельні громади Чорнобильського району Київської округи мали основний дохід від продажу лісу, який використовували для різних громадських потреб (видатки на землеустрій, купівля реманенту, утримання школи, сільбуду тощо) [1196, с. 109]. Подібні прибутки мали земельні громади Менського району Конотопської округи [798, арк. 19]. Котелівська земельна громада Котелівського району Полтавської округи в 1925 р. передала гроші, отримані від оренди 114 дес. громадських земель в сумі 1368 крб., сільській раді на утримання пожежної валки, школи та на господарські потреби [6, арк. 95].

В обстеженні 88 земельних громад Харківської округи в 1927 р. зазначено: «Відсутність кошторисів і навіть прибутково-видаткових записів у громадах заважає виявленню розміру прибутків від громадських земель. Але безсумнівним є те, що небажання застосовувати зайвий раз самообкладання змушує громади частину своїх земель використовувати як орендні статті, щоб покрити необхідні видатки» [455, арк. 102].

Безпосередньо в оренду земельні громади в 1925/26 господарському році здавали 48,84% громадських (нерозподілених) земель [додаток А, табл. А. 7], зокрема орні землі складали 23,67%. Так, 9 лютого 1923 р. загальні збори земельної громади села Введенського Чугуївського району Харківської округи слухали: «Про пошуки коштів для громадських видатків». При цьому

уповноважений громади Тимофій Лубенцев наголосив: «Люди працюють по землевлаштуванню, а грошей нема». Збори ухвалили: «Віддати в оренду на один рік під рілля Великий Лог, площею дві десятини, від колодязя і вверх по долині Роганки за суму 65,5 крб.» [352, арк. 7] Земельна громада хутора Ганебного Верхньоорільської сільради Олексіївського району Харківської округи 4 березня 1927 р. слухала на своєму сході звіт про роботу за рік уповноваженого громади Микитася Грицька. У звіті були вказані прибутки і видатки громади, зокрема Грицько Микитась заявив: «За здану в оренду громадську рілля в урочищі Чернишки від орендаря Трохима Скиби громада отримала 40 крб.» [552, арк. 32] Відповідно до протоколу засідання правління Блиставицької земельної громади Бородянського району Київської округи від 1 квітня 1928 р. видно, що громада мала вільні орні землі, які здавали в оренду по ціні 6 крб. в рік за одну десятину [173, арк. 23–24].

Серед громадських нерозподілених земель, які здавалися в оренду, 4,4% складали сінокоси [додаток А, табл. А. 7]. Так, 16 травня 1926 р. на загальних зборах Лівой Липецької земельної громади Липецького району Харківської округи розмірковували, де знайти кошти на ремонт мостів і заробітну плату уповноваженому громади. Вирішили здати в оренду сінокіс «в урочищі Далеке Провалля під Козачком-Озером» [573, арк. 28]. Обстеження інструктором Харківського окрвиконкому Свердловської земгромади Д'ячківської сільради Старовірівського району Харківської округи 10 вересня 1927 р. виявило, що «громада мала дуже незначні кошти, а тому в 1926/27 господарському році змушена була здати в оренду сінокіс за 90 крб. для громадських потреб» [455, арк. 91].

Дані, наведені в додатку А, таблиці 7, свідчать, що земельні громади здавали в оренду й інші придатні для сільського господарства угіддя (садиби, левади та ін.), що разом становили 5,55% громадських земель. Так, земельна громада хутора Красного Кам'янобродського району Луганської округи мала пустопорожні садибні землі. Ці угіддя, згідно з протоколом сходу громади від 8 квітня 1929 р., вона здала в оренду, а гроші використали на поточні

громадські потреби [1196, с. 111]. 10 березня 1928 р. загальні збори Григорівської земельної громади Барвінківського району Ізюмської округи вирішили здати в оренду город при сільській раді. Цю ділянку заорендував Іван Крися за 26 крб. Гроші громада запропонувала орендареві «внести скарбнику в триденний термін» [490, арк. 13]. Загальні збори Введенської земельної громади Чугуївського району Харківської округи 19 жовтня 1925 р. заслухали інформацію уповноваженого громади О.О. Тарусіна про використання садів колишнього землевласника Серікова. Ухвалили: «Віддати сади в оренду на три роки з умовою очистки дерев від сухих гілок, знищення гусені, окопування дерев і їх щорічної обмазки. Здати 0,75 дес. С. Степанову за ціну 55 крб.; 1,5 дес. здати І. Степанову за 126 крб.; здати поляну в саду, площею 0,5 дес., А. Мишньову за 36 крб.» [349, арк. 2]

Серед громадських земель велику частку (13,53%) становили так звані непридатні землі [додаток А, табл. А. 7]. Земельні громади ці угіддя також здавали в оренду. Так, з акту обстеження інструктором Полтавського окрвиконкому Велико-Рублівської сільради Рублівського району 28 листопада 1925 р. дізнаємося, що «земельна громада здавала в оренду непридатну землю і отримала прибутку 1331 крб. 45 коп. За ці гроші, по постанові сходу, купили двох коней для пожежної валки, найняли конюха та лісових сторожів» [6, арк. 91].

Одним із джерел отримання готівки земельними громадами були позики (кредити). Фінансове обстеження земельних громад Наддніпрянської України за 1925/26 господарський рік виявило, що 11,28% фінансових надходжень поземельні об'єднання отримали з цього джерела [додаток А, табл. А. 5]. Але земельна громада мала право отримати кредит лише тільки після прийняття статуту та його реєстрації в райвиконкомі [880, с. 3]. Держава надавала позики насамперед земельним громадам, що переходили до колективного обробітку землі, передусім селянам – членам КНС, які бажали колективно господарювати [967, с. 105]. Отже, зберігався класовий принцип при кредитуванні селянських господарств, що звужувало

застосування кредиту цими поземельними інститутами. Держава надавала довготерміновий кредит для проведення землевпорядних робіт, але він покривав тільки 75% вартості робіт [890, с. 20]. Так, улітку 1924 р. земельні громади Липецького району Харківської округи отримали кредит в сумі 3 тис. крб. на проведення міжселищного землеустрою і земельну реєстрацію. 19 червня 1924 р. на нараді Липецького райземуправління спільно з уповноваженими земельних громад і районного землеміра Т. Тимонова ухвалили: «Розподілити 3000 крб. кредиту пропорційно десятинам землі по кожній земгромаді, а саме: Пильнянській 100 крб.; Борисівській – 100 крб.; Веселівській – 440 крб.; Петрівській – 100 крб.; Циркунівській – 460 крб.; Борщівській – 175 крб.; Колупаївській – 175 крб.; Черняківській – 50 крб.; Велико-Проходянській – 500 крб.; Мало-Проходянській – 200 крб.; Стрелечанській – 80 крб.; Липецькій – 300 крб.; Русько-Тишківській – 200 крб.; Черкасько-Тишківській – 100 крб.; Алисівській – 20 крб.» [586, арк. 54]

Окрім землеустрою, Всеукраїнський сільськогосподарський банк (Укрсільбанк) передбачав кредитування земельних громад на організацію громадських зерноочисних пунктів, влаштування громадських злучних пунктів (плідпунктів), меліоративні роботи, купівлю сортового насіння, придбання сільськогосподарських знарядь, включаючи трактори, громадські заходи боротьби з шкідниками та хворобами в сільському господарстві [491, арк. 136].

Так, 23 лютого 1925 р. загальні збори земельної громади виселка Удобенний Іванівської сільради Білоколодязівського району Харківської округи розмірковували про придбання племінного бугая для громади. Ухвалили: «Звернутися в Захарівське сільськогосподарське кредитне товариство з клопотанням про позику в сумі 300 крб. для купівлі такого бугая» [434, арк. 174]. У 1927/28 господарському році земельні громади Старобільської округи отримали кредити на такі заходи: Микільська громада отримала 8 тис. крб. на землеустрій; Гайдунівська – 410 крб. і Сухівська – 500 крб. на групові садки; Орлівська, Федчинська, Друга Астраханська, Третя

Астраханська громади отримали по 1 тис. крб. кожна на фінансування заходів щодо боротьби із засухою; новостворені земельні громади Запорізька, Калмиківська, Стрільцівська, Велицьківська отримали разом 13726 крб. на землеустрій та господарське облаштування [212, арк. 24–26]. У пояснювальній записці про хід землеустрійних робіт у Волинській окрузі за 1923/24 господарський рік записано: «За деякими винятками всі розпочаті у звітному році землеустрійні роботи проводилися з допомогою зацікавленого населення шляхом надання громадам позик через відділення Укрсільбанку» [149, арк. 10].

Серед кредитів, наданих земельним громадам у 1925/26 господарському році, 88% були довгостроковими, а 12% – короткостроковими. Кількість земельних громад, що кредитувалися відділеннями Укрсільбанку, пересічно по республіці в середині 1920-х рр. становила 1300, а кредитними товариствами – до 150 [863, с. 81]. Звісно, на понад 31 тис. земельних громад у Наддніпрянській Україні кількість охоплених кредитуванням поземельних об'єднань селян була незначною і недостатньою. У вибіркового обстеженні 88 земельних громад Харківської округи в 1927 р. зазначалося: «Зрідка зустрічаються випадки позик в сільбанку... Короткотермінові позики (на кілька місяців) громади інколи отримують від своїх кооперативних організацій» [455, арк. 105]. Скарги на недостатність сільськогосподарського кредиту в 1920-х рр. поступали звідусіль [852, с. 28]. Але такою була реальність доколгоспного українського села в 1920-х рр.

Прибутки, отримані від громадського майна (будівель, плідників, олійниць, крупорушок, млинів, кузень, прокатних пунктів реманенту тощо) становили невелику частку. Так, у 1925/26 господарському році такі прибутки склали лише 2,74% сукупних грошових доходів земельних громад Наддніпрянської України [додаток А, табл. А. 5]. Такі невеликі прибутки від цього джерела свідчать про його незначне поширення серед поземельних об'єднань. В обстеженні 88 земельних громад Харківської округи за 1927 р. зазначено: «Випадки наявності промислових закладів відмічені тільки в двох

громадах: водяний млин в Печенігах і пекарня в слободі Пересічній. Що стосується будівель, то це здебільше гамазеї і пожежні сараї. Ще є будинки, в яких, як правило безприбутково для громади, розміщуються сільські ради. Сільськогосподарський реманент, як власність громади, – доволі рідкісні випадки і якщо і є, то це, звичайно, або трієр, або плуг. У деяких громадах є прокатні пункти. Із племінних тварин, які належать громадам, то, як правило, це бугаї – один або два на громаду» [455, арк. 103]. У селі Блиставиці Гостомельського району Київської округи в 1924 р. був млин. Кошти, отримані від помелу зерна на цьому млині, складали прибуток місцевої земельної громади [171, арк. 40].

Земельні громади використовували для отримання коштів й інші джерела. Так, земельна громада хутора Жилиного Млина Остерського району Чернігівської округи, яка мала угіддя в поймі річки Десни, здавала в оренду рибні місця на річці Гнилуші – притоці річки Десни. 16 січні 1929 р. вона здала з торгів ці місця на рік в оренду Харитону Лазаревичу за 17 крб. Орендар отримав право «рибалити всіма снастями, за винятком застосування отруйних речовин» [802, арк. 4].

Громади брали орендну плату з чужої худоби, що паслася на громадському вигоні або толоці. Так, Хохлівська земельна громада Білоколодязівського району Харківської округи в 1923 р. зібрала по одному пуду жита за одну вівцю з громадян сусіднього хутора Долгинського і зібране жито витратила на спорудження громадського колодязя [385, арк. 24]. Вилівська громада Зміївського району Харківської округи 8 червня 1925 р. по доповіді уповноваженого громади Федора Обозного вирішила брати по 5 крб. з кожної голови чужої худоби на їхньому вигоні [604, арк. 18]. Таку ж суму встановила 13 квітня 1928 р. Ліва Липецька земельна громада Липецького району Харківської округи: «Дозволити попас худоби з іншої громади на толоці нашої громади за плату 5 крб. за штуку» [558, арк. 39].

До грошових зборів на громадські потреби необхідно додати й надходження від натуральних повинностей членів громади. Ці повинності

обраховувалися в натуральній формі (піших або кінних днів). У земельних громадах, у середньому, один піший робочий день у 1925/26 році в грошовому еквіваленті коштував 1 крб., а кінний – 3 крб. [966, с. XIX] 16 жовтня 1927 р. загальні збори земельної громади села Часнівці і хутора Шури Берлозької сільради Козелецького району Ніжинської округи вирішували питання про спорудження Липовської греблі. Ухвалили: «Приступити до работ з 23 жовтня. Норма відробітку від двору – 1 підвода на 1 день, або 3 дні без підводи» [792, арк. 64]. 10 січня 1925 р. громадяни хутора Красний Христівської сільради Кам'янобродського району Луганської округи приступили до будівництва школи. Кожний двір громади був зобов'язаний на конях вивезти з каменоломні визначену кількість каменю на будівельний майданчик [186, арк. 20]. 4 листопада 1925 р. загальні збори Черняківської земельної громади Липецького району Харківської округи слухали доповідь уповноваженого громади Т. Пархоменка про ремонт дороги «біля садка колишнього поміщика Маркевича». Ухвалили: «Приступити до дорожньої роботи не пізніше 9 листопада. Хто не вийде на роботу, того штрафувати на користь громади по 1 крб. з людини за пропущений день» [573, арк. 15].

Згідно з нашими підрахунками, якщо всі відроблені дні взяти за 100%, то члени земельних громад Наддніпрянської України в 1926/26 господарському році відпрацювали на впорядженні або будівництві мостів, гребель, доріг, колодязів – 67,11% робочих днів; витратили на поїздки в громадських справах 8,04% днів й відпрацювали 24,85% робочих днів на інших громадських роботах. Це склало, в перерахунку на грошовий еквівалент, 16,09% від усіх грошових надходжень земельних громад [1196, с. 116].

Звернемося до витратної частини бюджету земельних громад Наддніпрянської України [додаток А, табл. А. 8]. Питома вага деяких статей видатків має певне розходження із питомою вагою заявлених прибутків та зборів на ці потреби [додаток А, табл. А. 5, 8]. Це свідчить, що витрачання зібраних коштів на господарські потреби змушувало громади корегувати витрати й перекидати кошти з однієї статті видатків на іншу. Дані, наведені в

додатку Б, таблиці 8 свідчать, що в 1925/26 господарському році 52,69% всіх витрат громад склали видатки на сільськогосподарські потреби, зокрема на землевпорядження 36,31%. Це найбільша стаття видатків громад. Видатки громад на землеустрій передбачав Земельний Кодекс УСРР 1922 р., де вказано, що за виконання землеустрійних робіт земельні органи із зацікавленого населення стягують відповідну плату [878, ст. 178]. Громади під час землеустрійних дій мали забезпечувати землеустрійників житлом, матеріалами для виконання робіт, транспортом для пересування або підвезення інструментів та необхідних матеріалів, надавати піших і кінних робітників [878, ст. 179]. Так, 2 квітня 1927 р. правління Велико-Проходянської земельної громади Липецького району Харківської округи слухало питання про виплату грошей за землеустрій. Ухвалили: «За міжселений землеустрій виплатити Укрбанку 749 крб. 42 коп.» [569, арк. 3] А 3 червня 1928 р. загальні збори цієї ж громади слухали інформацію правління громади про початок землеустрою, зокрема вирішували питання про видатки на інструмент, матеріали та найм робітників, необхідних для проведення землевпорядних дій. Ухвалили: «Два плуги для проведення землеустрійних робіт найняти з торгів за ціною 5 крб. за плуг; з кожного двору додатково зібрати по два межових стовбці; робітникам, що будуть задіяні в землеустрої платити по 2 крб. за день роботи» [571, арк. 50]. 28 лютого 1928 р. уповноважені Дубівської земельної громади Софіївського району Запорізької округи на підставі приговору земгромади дали підписку райвиконкому, що «при проведенні землевпорядження по Дубівській земгромаді вони будуть нести всі витрати та виконувати обов'язки, передбачені ст. 178–179 ЗК УСРР, правилами Української Економічної Народи від 9 листопада 1926 р. та правилами НКЗС УСРР про порядок проведення справ землевпорядження, а саме платню за землеустрій внести в такі терміни: при подачі заяви на проведення землеустрою 40%; перед початком виконання справи – 50%; перед пред'явленням землеустрійного проекту – 10%. При виконанні землевпорядних робіт надавати землевпорядникам житло з паливом,

освітленням та необхідними меблями, матеріали для виконання робіт і межові знаки, підводи для переїздив, робітників піших та верхових» [163, арк. 45]. 13 квітня 1924 р. сход Білоколодязівської земельної громади Харківської округи, вирішуючи питання про утримання землеміра та робітників під час землевпорядження, ухвалив: «Знайти квартиру для землеміра з усіма вигодами, але не дорожче 30 крб. за місяць. Робітникам, задіяним при землевпорядних роботах, призначити платню 1 крб., уповноваженим по землеустрою 1–3 крб. за добу, зважаючи на характер роботи» [413, арк. 19]. 8 жовтня 1925 р. ця громада внесла на рахунок Харківського окрземууправління одну третину вартості землеустрійних робіт в сумі 178 крб. 86 коп., решту – зобов'язалася внести «при отриманні грошової суми за цукор-буряк, зданий на Білоколодязівський завод» [452, арк. 21].

У 1925/26 господарському році на землевпорядні роботи земельні громади Наддніпрянщини витратили 518,6 тис. крб. власних коштів, а 1516,6 тис. крб. видатків покрили завдяки кредитам, отриманим у Укрсільбанку та кооперативних установах [890, с. 13].

Наступна витратна стаття бюджетів земельних громад – витрати на адміністративні потреби. В 1925/26 господарському році цей вид витрат склав 12,1% від всіх видатків. Зокрема, земельні громади витратили на утримання сільських рад 3,4% зібраних коштів [додаток А, табл. А. 8]. Факти свідчать, що не існувало чітко встановлених нормативів оплати роботи сільських рад. Усе залежало від місцевих обставин і уявлень про справедливу оплату праці в конкретній місцевості та фінансових можливостей земельної громади. В 1922–1923 рр. переважала натуральна форма оплати праці робітників сільрад (зерном-хлібом), з 1924 р. – грошова форма оплати праці. Це пов'язано із фінансовою реформою і стабілізацією грошового обігу в країні. Так, загальні збори Мельниківської земельної громади Нижньо-Комишевахської волості Богодухівського повіту Харківської губернії 17 грудня 1922 р. слухали доповідь голови сільради Т. Білецького про витрати на сільську раду. Ухвалили: «Річне утримання голови сільради – 96 пуд.,

канцеляриста – 24 пуд., сторожа – 48 пуд., на опалення і освітлення приміщення сільради – 25 пуд., на канцелярські приладдя – 48 пуд., на непередбачені витрати – 15 пуд., всього видатків – 256 пуд. хліба. Визначену кількість хліба на утримання сільради відрахувати з кожного господарства – по $\frac{3}{4}$ фунта зерно-хліба з одного пуду продподатку в перерахунку на житні одиниці» [374, арк. 1]. 15 лютого 1925 р. загальні збори земельної громади хутора Обозного Христівської сільради Кам'янобродського району Луганської округи слухали: «Про одноразовий внесок на утримання Христівської сільради». Ухвалили: «Внести по 15 коп. з кожного їдця з правом замінити зерном по нормі: жита – 3 фунта, пшениці – 2 фунта, кукурудзи – 3 фунта за вісім місяців роботи» [186, арк. 19]. Кошторис видатків на утримання Сотницько-Козачанської сільської ради Золочівського району Харківської округи за 1924/25 господарський рік свідчить, що громада виділила на місячну заробітну плату голові сільради і секретареві по 16,8 крб. сторожу – 7,2 крб., а всіх витрат сільради на рік – 788,6 крб. [322, арк. 39] Згідно із платіжною відомістю, працівникам Введенської сільради Чугуївського району Харківської округи за лютий 1925 р., земельна громада виплатила: голові сільради О.А. Тарусіну – 15 крб., скарбнику Г.П. Лубенцову – 10 крб., голові сільської земельної комісії Ф.Є. Мишньову – 5 крб., листоноші (він же візник сільради) І.В. Степанову – 41 крб., діловоду (секретарю сільради) А.М. Тарусіну – 5 крб., десятникам П.Д. Мезенцову та Ф.Я. Тарусіну – по 6 крб. [345, арк. 236]

Земельні громади виділяли кошти і на найм приміщень для сільських рад. Так, загальні збори громади села Різдв'яного Валківського району Харківської округи 28 вересня 1924 р. ухвалили найняти хату для сільської ради в громадянина Василя Луценка за 2 крб. в місяць [363, арк. 496].

На утримання свого апарату (уповноважених, скарбників, секретарів), сезонних та місячних робітників (пастухів, польових і лугових сторожів, лісників та ін.) у 1925/26 господарському році земельні громади

Наддніпрянської України витратили 8,7% власного бюджету [додаток А, табл. А. 8].

Факти свідчать про різнобій в оплаті працівникам земельних громад [додаток А, табл. А. 10]. Чітко визначених нормативів, як і в разі оплати працівників сільрад, не було встановлено. Все залежало від різних обставин і уявлень про справедливу оплату праці в тій, чи іншій земельній громаді. Адже оплату праці визначали загальні збори громади. Водночас дані, наведені в додатку А, таблиці А. 10, свідчать про заміну натуральної форми оплати праці (які переважали в перші роки непу), починаючи з 1924 р., грошовими. Протягом 1920-х рр. грошова форма оплати праці службовців громади збільшувалася, що пов'язано, з одного боку, із загальним збільшенням прибутків громад, а з іншого – зі зростанням інфляційних процесів (починаючи з 1926 р.). У матеріалах вибіркового обстеження 88 земельних громад Харківської округи в 1927 р. зазначено: «Випадки винагороди за працю надзвичайно різноманітні: є плата помісячна, є за засідання, або за рік, є винагорода натурою (1–2 дес. ріллі), є випадки поденної оплати (за день, витрачений уповноваженим у справах громади, виплачується 1–1,5 крб.)» [455, арк. 104].

Наркомзем УСРР забороняв винагороду уповноваженим за працю земельними угіддями, а тільки певною сумою грошей, розмір якої в кожному конкретному випадку мали встановити загальні збори громади [995 – 1928. – №20. – С. 245; 998 – 1925. – №9–10. – С. 103–109; 1007. – 1927. – №1. – С. 47]. Але брак вільних коштів у громадах і необхідність заохочення службовців громади добросовісно виконувати її доручення, змушували громадян стимулювати роботу уповноважених додатковою нарізкою їм землі.

Загалом земельні громади оплачували роботу половини своїх працівників. Решта працівників виконувала свою роботу на громадських засадах [966, с. X]. У протоколах сходів земельних громад роботу на громадських засадах секретарі записували, як «відбувати громадську повинність» [539, арк. 19]. Тих службовців громади, котрі отримували

платню, задовольняли грошовою, натуральною (зерном, сіном тощо) оплатою, або змішаною формою (частина грошима, частина натурою). В цілому по Наддніпрянській Україні в 1925/26 господарському році плату за роботу отримували 30,2% уповноважених громад, 24,2% скарбників, 62,3% секретарів (писарів), 76% інших працівників [966, с. IX]. Категорія «інші», за обстеженням ЦСУ УСРР за 1927–1928 рр., включала місячних та сезонних працівників (в 1927 р. – 94 тис. осіб, у 1928 р. – 95,1 тис. осіб), з них абсолютну більшість становили пастухи та сторожі [871, с. XXII].

Форма і розмір оплати праці цих найманих працівників у громаді були надзвичайно різноманітними. Громадські пастухи в Степу, наприклад, заробляли до 30 крб. на місяць. Для порівняння заробіток пересічного робітника радгоспу в той же час складав 29–30 крб., спеціаліста з сільського господарства (агронома, ветеринара, землеустрійника) – 90 крб. на місяць [978, 1927. – 2 березня]. Вибіркове обстеження трудових угод пастухів у земельних громадах Наддніпрянської України за 1927/28 господарський рік свідчить, що громади сплачували пастухам у середньому по 13,57–14,09 крб. на місяць [додаток А, табл. А. 10]. Але це середні цифри, за якими приховуються надзвичайна різноманітність розміру і форм видатків земельних громад для цієї категорії працівників. Свідчення протоколів загальних зборів земельних громад розкривають цю багатоманітність. Так, Григорівська земельна громада Барвінківського району Ізюмської округи 22 квітня 1929 р. доручила «сезонно пасти череду великої рогатої худоби Івану Лисенку за 2 крб. за день, а вівці доручені Олексію Котенку за плату 50 коп. в день» [490, арк. 26]. Земельна громада села Страсбург Фрідріх-Енгельсівського району Одеської округи 12 лютого 1925 р. найняла пастухом В. Крафта за 30 фунтів пшениці і 30 фунтів кукурудзи з кожної голови худоби [222, арк. 21]. Загальні збори громади хутора Білий Новосвітлівського району Луганської округи 25 квітня 1926 р. найняли пастуха до череди корів за ціну 150 крб. і 125 пуд. хліба, а чабана до овець за 50 крб. і 50 пуд. хліба на сезон [194, арк. 3–4]. Земельна громада хутора Вільний Христівської

сільради Кам'янобродського району Луганської округи домовилася з пастухом Василем Вдовиченком пасти громадську череду «за 1,5 крб. за голову і триразове харчування щодня» [188, арк. 9–10]. У Базаліївській земельній громаді Печенізького району Харківської округи у 1925 р. уклали угоду з пастухом пасти громадських бугаїв за 25 коп. в день [483, арк. 49]. Земельна громада села Пришиб Андріївського району Ізюмської округи 12 травня 1928 р. домовилася з пастухом «пасти череду, доки не випаде сніг, за 1 пуд. 10 фунтів зерна з кожної корови» [623, арк. 257].

Земельна громада піклувалася і про оренду приміщення для проведення загальних зборів. Так, 5 грудня 1925 р. загальні збори Черняківської земельної громади Липецької сільради Липецького району Харківської округи за заявою уповноваженого громади Т. Пархоменка про оренду приміщення для загальних зборів громадян на зимовий період, ухвалили: «Найняти приміщення в одногромадянина Г. Серикова за 20 крб. із громадських коштів» [573, арк. 46]. Аналогічне помешкання Дорошенківська земельна громада Білоколодязівського району Харківської округи 8 січня 1923 р. найняла у О. В'язміна за 60 пуд. озимого хліба [387, арк. 6].

На третьому місці у видатковій частині бюджету земельної громади в Наддніпрянській Україні були витрати на благоустрій території – 7,82% від усіх видатків [додаток А, табл. А. 8]. Це видатки на облаштування шляхів, мостів, гребель, колодязів (4,72%) і на протипожежну справу (3,1%).

Експлуатаційні видатки на утримання громадських промислових закладів, будівель, реманенту, злучних пунктів тощо складали четверту по значенню статтю видатків (6,98%) у 1925/26 господарському році [додаток А, табл. А. 8].

Земельні громади залучали й до утримання шкіл, пунктів по ліквідації неписьменності (лікнепів), сільбудів. На цю статтю витрачено в 1925/26 господарському році 6,53% [додаток Б, табл. А. 8].

Повернення коштів за позиками становило в 1925/26 господарському році 5,72% усіх видатків земельних громад [додаток А, табл. А. 8].

Так звані «інші видатки» використали в 1925/26 господарському році 8,16% коштів земельних громад [додаток А, табл. А. 8]. Це були найрізноманітніші видатки: на зимівлю племінної худоби, зберігання громадського зерна, купівлю спецодягу пастухам, зброї лісовій охороні тощо.

Загальні дані про матеріальні ресурси земельних громад Наддніпрянської України в 1920-х рр. наведені в додатку А, таблиці А. 11. Земельні громади республіки в 1925/26 господарському році накопичили і витратили 29,2 млн крб. [1196, с. 122] У середині 20-х рр. ХХ ст. це були значні кошти. Для порівняння, всі державні капіталовкладення в сільське господарство в той рік склали 49,8 млн крб. [1160, с. 47] Земельні громади мали значні матеріальні засоби і їх авторитет на селі зміцнювався завдяки цій обставині.

3.2. Земельна громада і землекористування селянських господарств

Земля – матеріальна основа існування селянських господарств. Життєздатність, ефективність сільськогосподарського виробництва, здатність забезпечити країну продовольством та сировиною значною мірою залежали від рівня забезпеченості сільськогосподарських виробників земельними угіддями.

Селянські господарства УСРР, як уже зазначалося, могли реалізувати свої права на землю тільки в складі земельної громади [878, с. 10]. Земельна громада, отримавши такі повноваження, самостійно, на підставі чинного законодавства, ухвалі загальних зборів та прийнятого статуту, місцевих звичаїв (якщо вони не суперечили законодавству), розпоряджалася землею [878, ст. 56]. Вона відповідала перед державою за правильне й доцільне використання земель, як переданих в одноосібне користування окремим господарствам, так і тих, якими безпосередньо користувалася громада [878, ст. 58]. Отже, земельна громада була суб'єктом права на землю. Водночас, у спеціальній літературі є точка зору, що лише за об'єднаної форми

землекористування земельна громада була суб'єктом права на землю, а за подвірною (дільничною) формою таким суб'єктом був двір [1099, с. 97; 1345, с. 83]. На нашу думку, такий умовивід є помилковим. Так, у типовому обстеженні Потіївського району Волинської округи за 1926 р. записано: «Вся земля перебуває в розпорядженні 65 земельних громад» [143, арк. 121]. В іншому джерелі – звіті Волинського окрвиконкому за 1924–1926 рр. – зазначено: «Селянські землі знаходяться у розпорядженні 1083 земельних громад, які, у свою чергу, об'єднують 116964 двори округи» [872, с. 1]. Зауважимо, що нами наведено приклади з того регіону республіки, де переважала подвірна (дільнична) форма селянського землекористування. Вони свідчать – суб'єктом права на землю була земельна громада. В свою чергу земельні громади теж вважали себе «повноправними на всю землю» [15, арк. 35].

У 1923 р., після закінчення революційних земельних перетворень, селяни в складі земельних громад користувалися 34427 тис. дес. землі, що становило 83,3% земельного фонду УСРР. Якщо ж рахувати тільки сільськогосподарські угіддя (рілля, сіножаті, садибні землі), то у користуванні селян знаходилися 93,8% таких земель [1196, с. 123–124].

Розподіл селянських господарств по землі у земельних громадах Наддніпрянської України, за даними податкових списків НКФ УСРР у 1926/27 господарському році, ілюструє додаток А, таблиця А. 13. Наведені дані свідчать, що найкраще забезпечені землею селянські двори в земельних громадах Степу. На другому місці по землезабезпеченню – господарства на Лівобережжі, на третьому місці – селянські двори на Поліссі. Найгірше були забезпечені землею селяни в громадах Правобережжя.

Малоземельні громади постійно зверталися до земельних органів із проханням передати в їхнє користування частину угідь від сусідніх багатоземельних громад. Такі клопотання під час революційних аграрних перетворень в 1917–1921 рр., при першій можливості, задовольнялися [15, арк. 159]. Закон «Про трудове землекористування» від 27 травня 1922 р. поклав край перерозподілу землі між громадами. Статті цього закону майже

без змін увійшли до Земельного Кодексу УСРР 1922 р. Земельний Кодекс забороняв будь-який земельний перерозподіл земель між земельними громадами і вимагав у тих районах, де не було суперечливих поземельних відносин, земельним органам оформити існуюче землекористування та видати земельним громадам відповідні землевідвідні документи із указаними розмірами та межами землекористування [878, ст. 144–145].

Протягом 1925–1927 рр. держава передала земельним громадам частину лісів, а також землі так званого місцевого значення, якими раніше користувалися державні установи й організації. Згодом, у 1928 р., частину сільськогосподарських угідь земельні органи відрізали від громад на користь нових, так званих «зернових» радгоспів. Таким чином, на початок 1929 р. у користуванні земельних громад перебувало 36136,4 тис. дес. землі, або 87,4% земельного фонду УСРР [додаток А, табл. А. 12]. З цих земель 33547,2 тис. дес. становили сільськогосподарські угіддя; 940,2 тис. дес. знаходилося під лісом; 1649 тис. дес. – так звані непридатні землі (яри, піски, болота, мочарі, солончаки тощо).

Постановою РНК УСРР від 14 вересня 1923 р. був затверджений план земельної реєстрації громад протягом п'яти років, тобто до кінця 1928 р. [1344, с. 28] Так, у відводі угідь земельній громаді села Руські Тишки Липецького району Харківської округи від 27 жовтня 1923 р. записано: «Вся земля громади села Руські Тишки закріплена згідно землевідвідного запису і знаходиться у фактичному користуванні громади». Далі наводиться детальний опис цих угідь [471, арк. 25]. Зі звіту Волинського окрвиконкому дізнаємося, що «протягом зими 1925/26 р. всі землевпорядні справи було остаточно оформлено» [872, с. 2]. У Зінов'ївській (Єлизаветградській) окрузі до 1 жовтня 1925 р. всім земельним громадам були вказані межі землекористування (проведено так звані «червоні межі»), тобто оформлені землевідвідні записи [869, с. 38]. Надалі землекористування земельних громад залишалося незмінним [878, примітка до ст. 46].

Угіддя земельних громад фіксувалися в спеціальній книзі (реєстрі) по кожному району, де вказувалися: назва громади, чисельність дворів та їдців, земельні угіддя громади та їхня площа, форма землекористування тощо [877, с. 303–307]. Як зазначалося в резолюції Донецької губернської земельної наради по доповіді «Підсумки та перспективи землеустрою в губернії» (вересень 1925 р.): «Завдання міжселищного землеустрою і відмежування земель трудового користування від інших земель в основному виконане, розподіл сільськогосподарських угідь закінчений, права земельних громад визначені» [42, арк. 51].

У цілому, до 1925/1926 господарського року по УСРР було охоплено земельним реєстром 50% земельної площі [907, с. 4]. Але потім цю роботу згорнули через відсутність у земельних органах необхідних коштів. Робота з реєстрації існуючого землекористування громад залишилася незавершеною.

Земельна громада регулювала земельні відносини селянських дворів, що входили до її складу [878, ст. 10, 48, 52, 59, 61, 62, 87, 102–106, 129, 130, 132]. Така регламентація значно посилювала роль земельної громади в селянському землекористуванні.

Користування землею селянину в складі двох земельних громад одночасно не дозволялося [878, примітка до ст. 67; 995. – 1924. – №42. – С. 57]. Так, селянин О. Лубенцов користувався наділом землі в межах хутора Веселого і села Введенського Чугуївського району Харківської округи. До 1926 р. це була одна громада, але в 1926 р. ця громада, під час землевпорядження, поділилася на дві. Охрім Лубенцов подав заяву на членство у Введенській громаді і здав свій наділ у громаді хутора Веселого [1196, с. 126]. Сход громади слободи Зарожне Чугуївського повіту Харківської губернії 29 травня 1923 р. ухвалив: «Члени громади мають право на отримання землі в нашій громаді тільки в тому випадку, якщо відмовляться від землі в інших громадах» [280, арк. 100]. 30 серпня 1925 р. загальні збори громади села Сиваш Олексіївського району Харківської округи слухали заяву односельця Григорія Криги про наділення землею. Але

виявилось, що він користувався землею в іншій громаді. Тому Сивашівська громада відмовила Г. Кризі в земельному наділі [580, арк. 24]. 20 березня 1927 р. загальні збори Коровітінської земельної громади Романівського району Волинської округи вирішували питання про прийняття до громади Петра Капіталінчука. Ухвалили: «Прийом до громади залишити відкритим до надання Петром Капіталінчуком документів про відсутність у нього землі в земгромаді села Серби Городищанського району, де він до того проживав і користувався землею» [142, арк. 111]. Такі випадки були типовими [1196, с. 126].

За ст. 3 ЗК УСРР передбачалося наділення землею із загального фонду неземлеробського населення, але в останню чергу [878, ст. 3]. Якщо землі не вистачало, то цій категорії відмовляли. Так, 8 грудня 1926 р. загальні збори Ямщиківської земельної громади Алчевського району Луганської округи відмовили в земельних наділах І. Лисицину, Ф. Лисицину, М. Шункіну, М. Оскалу [202, арк. 39]. Прохачі були ремісниками й мали інше джерело існування, тому їм, на підставі ст. 4 ЗК УСРР, відмовили в наділенні землею [878, ст. 4].

У разі призову члена громади на військову службу або обрання його на радянські та громадські посади, його земельний наділ зберігався за господарством на весь час його служби [878, ст. 16].

У випадку відходу із двору одного з його членів на заробітки, частка землі, що йому припадала, зберігалась за господарством до двох сівозмін. В умовах трипільної системи землекористування, яка панувала в земельних громадах Наддніпрянщини, це 6 років. Якщо ж заробітчанин був відсутнім більше двох сівозмін, його наділ земельна громада відбирала. Після повернення заробітчанина належна йому земля виділялася із фонду запасних земель громади, а в разі відсутності такого фонду – то при найближчому зрівняльному розподілі землі в цьому поземельному об'єднанні [878, ст. 16]. Такі факти типові в діяльності земельних громад [545, арк. 38], як правило в громадах із общинною формою землекористування [569, арк. 12; 641, арк. 18]. При подвірній (дільничній) формі землекористування в громаді, за

відсутності когось із членів двору, земля двору зберігалася за ним у незмінному і безспірному фактичному землекористуванні [878, ст. 97, 102].

Право на землю надану в трудове користування, селянин міг набути у вигляді земельної ділянки в одному або кількох місцях, а також користуватися спільними угіддями земельної громади [878, ст. 12]. Значення земельної громади при цьому посилювалось, оскільки земля окремим дворам надавала громада на основі ухвали її сходу (загальних зборів) [878, ст. 15]. Так, 21 жовтня 1924 р. загальні збори Василівської земельної громади Білоколодязівського району Харківської округи, у зв'язку із запланованим землевлаштуванням громади, перевіряли подвірний список членів громади на предмет забезпечення землею. Під час перевірки вилучили зі списків Софію Гарбузову, а її земельний пай зарахували в запасний фонд, «оскільки вона відсутня і особисто пай не використовує». У Марії Полтавченко та її сестри забрати їхні паї, оскільки вони вийшли заміж в село Захарівку і там отримали землю. Земельний пай Григорія Логвинова зарахували в запасний фонд, «оскільки Григорій Логвінов невідомо де проживає» [424, арк. 28]. А 14 листопада 1924 р. у цій громаді загальні збори «розбирали заяву Власа Ніконова про наділення його всіма земельними угіддями нарівні з іншими громадянами». Ухвалили: «Зарахувати його в громаду, за умови в тримісячний термін переселитися в нашу громаду» [424, арк. 5].

Районна земельно-судова комісія за скаргою землекористувача, у разі порушення земельних прав, як земельної громади в цілому, так і окремих її членів, або незаконного втручання в їх господарства, повинна була захищати права землекористувачів [878, ст. 25]. Так, група вчителів Переяславської школи Київської округи поскаржилися в часопис «Радянський селянин», що в них, під час землевпорядження, громада відібрала землю, яку вони обробляли «працею своїх родин», на тій підставі, що вони отримують оплату за вчителювання. Юридичний відділ часопису відповів: «У Вас землю відібрати тільки через те, що ви служите, не мають права. Від Вас, як членів земельної громади, землю можуть відібрати тільки на підставі відповідних

статей Земельного Кодексу. Жодної з статей Земельного Кодексу Ви, як вчителі і, одночасно, члени Переяславської земельної громади, не порушували. Отже ваше землекористування повинно бути відновлене» [878, ст. 17, 26, 29, 61, 62; 1007. – 1926. – №6. – С. 48].

Вступ до громади нових безземельних дворів зі сторони з правом користування землею громади допускався тільки за згодою загальних зборів цього поземельного об'єднання, окрім випадків, коли в громаді були земельні лишки і земельні органи могли змусити громаду дати згоду на доприселення таких дворів [878, ст. 46]. Так, 9 лютого 1924 р. загальні збори земельної громади Павлівського хутора Ново-Карлівської сільради Оріхівського району Запорізької округи слухали питання про зарахування до складу громади дев'яти громадян з Петропавлівського району Бердянської округи. Після обміну думками сход прийшов до такого висновку: «Не зараховувати вказаних осіб у списки членів громади» [165, арк. 79]. Якщо ж у громаді були наявні земельні лишки, і земельні органи розпорядилися про доприселення, то земельна громада була змушена виконати рішення земельних органів, як ілюструє приклад селянина Ярмилка в однієї із громад Кам'янець-Подільської округи [1007. – 1926. – №13–14. – С. 62].

Не можна було змусити земельну громаду порушити земельне законодавство, і наділяти землею осіб, котрі не входили до цієї громади. Так, шахтарі Артемівської копальні №10 у травні 1924 р. звернулися в Яцинівську земельну громаду Городищанського району Луганської округи з проханням виділити їм під попас 25 корів земельну ділянку. Громада відмовила на підставі, що площа громадського вигону недостатня для випасу власної худоби членів громади. Тиск на громаду шахтоуправління не дав бажаних результатів [200, арк. 84].

Землю селянам передавала держава в трудове безстрокове користування [878, ст. 11], але залишила за собою право вилучення землі. Такі випадки вилучення землі були чітко окреслені в Земельному Кодексі, зокрема у випадках: добровільної відмови всіх членів двору; повного припинення

двором його господарювання на землі; виморочності двору; остаточного переселенні двору з припиненням самотійного господарювання на старому місці; судового рішення про відібрання права на землю; відведення в установленому законом порядку землі для державних потреб; здійснення забороненої законодавством операції з купівлі-продажу землі [878, ст. 17, 26]. Звісно, в усіх цих випадках активну роль відігравала земельна громада. Звільнені земельні ділянки залишалися в її розпорядженні [878, ст. 63].

Вилученими землями розпоряджався сход громади [878, ст. 52, пункт «ж»]. Сход міг або передати ці землі іншому члену громади, або залишити їх у безпосередньому розпорядженні громади, або здати в оренду [878, ст. 6].

Добровільне зречення прав на землю робилося за згодою всіх членів двору на ім'я правління земельної громади, до складу якої входив двір. Заяву від імені двору, зазвичай, робив домогосподар [998. – 1925. – №11–12. – С. 94–96]. Так, 28 жовтня 1928 р. сход Костянтинівської земельної громади Зміївського району Харківської округи слухав заяву Мусія Гончарова про відмову його двору від наділу й прийняття від нього в громадський фонд 7 дес. земельних угідь в урочищі Тружівка. Ухвалили: «Доручити правлінню земельної громади виявити межі означеної землі, заяву задовольнити. Земельний наділ Мусія Гончарова розділити поміж малоземельними громадянами» [640, арк. 3]. 2 лютого 1929 р. сход земельної громади хутора Красний Кам'янобродської сільради Луганської округи розглядав заяву члена громади Михайла Соболева про відмову від наділу. Ухвалили: «Прийняти його землю в сільфонд на основі поданої заяви і не вважати М. Соболева членом громади хутора Красного» [1196, с. 131]. 2 квітня 1927 р. загальні збори земельної громади хутора Лісок Менського району Конотопської округи ухвалили: «У зв'язку з тим, що громадяни нашого хутора Данило та Аким Чичкани виїхали по переселенню на південь (у Степ), де і отримали собі наділи землі, а свою землю залишили громаді хутора Лісок, то ми ухвалили їхні наділи роздати біднішим громадянам, котрі мають велику потребу в землі» [797, арк. 26, 30].

Земельна громада повинна була доглядати за доцільним і раціональним використанням земельних угідь, мала право позбавити на одну сівозміну прав на землекористування свого члена, якщо той залишив земельний наділ без господарського використання або по-хижацькому обробляв землю [878, ст. 58, 61–62]. Так, 14 серпня 1927 р. загальні збори Велико-Проходянської земельної громади Липецького району Харківської округи вирішували питання про використання залишених земельних наділів. Ухвалили: «Відібрати наділи у цих громадян, котрі не живуть і не ведуть свого господарства в селі Великі Проходи і невідомо, де вони проживають до цього часу. Доручити земельному правлінню взяти на облік покинену землю Костянтина Шалимова, Пилипа Лактіонова, Василя та Михайла Овчинникових...» [1196, с. 131]. 14 листопада 1926 р. сход земельної громади хутора Білого Новосвітлівського району Луганської округи ухвалив: «Відібрати землю від тих, хто покинув земельну громаду і наділити цією землею новонароджених» [194, арк. 9]. Подібні ухвали земельних громад типове явище в доколгоспному селі [1196, с. 132].

Слід зауважити, що земельні громади не зловживали правом позбавляти недбайливих господарів їхніх наділів. Громада використовувала до недбалих членів громадський осуд або штрафи. Почастішали випадки конфіскації земельних наділів громадою лише з 1928 р., коли більшовики, в умовах надзвичайних заходів під час хлібозаготівель, інспірували посилення класової боротьби на селі. Так, 2 березня 1928 р. земельна громада села Довжик Чернігівської округи слухала питання «про тих, хто неправильно користується та експлуатує землю, як то Сафрон та Яків Титаренки». Ухвалили: «Доручити земельній комісії сільради на наступних зборах громади поставити питання про відібрання у них землі через районну судову земельну комісію» [764, арк. 4]. 5 січня 1928 р. голова земельної комісії Олевської сільради Коростенської округи Пилип Мидлович подав позов на громадян Пилипа Симка та Лейбу Вайсберга в Олевську райсудземкомісію про безгосподарне використання ними землі. Позов поданий на підставі

ухвали земельної громади. Виявилося, що вказані громадяни мали 18 дес. землі, але обробляли тільки 12 дес. Решта землі заросла чагарником. Тому, зважаючи на малоземелля громади, ці землі було відрізані й передані до сільфонду громади [151, арк. 1–4].

У безпосереднє розпорядження земельної громади потрапляли земельні ділянки вимерлого двору (так звані виморочні землі) [878, ст. 17, пункт «в», ст. 63]. У таких випадках земельним громадам дуже часто доводилося долати опір родичів померлих у судово-земельних комісіях, які на основі спадкового права (яке в земельних справах не визнавала радянська влада) вимагали передачі земель померлих родичів. Округові судово-земельні комісії в подібних випадках передавали ці землі земельним громадам [998. – 1925. – №23–24. – С. 126]. Як правило, подібні спірні ділянки, земельні громади передавали безземельним або малоземельним громадянам. Так, 9 травня 1926 р. загальні збори Студенецької земельної громади Переяславського району Київської округи слухали питання про стан виморочного господарства свого одногромадянина. Ухвалили: «Всі будівлі та ґрунти виморочного господарства передати громадянину Мусію Усику, оскільки останній в цьому має велику потребу» [175, арк. 4].

Згідно із Земельним Кодексом, в особливих, обумовлених законом випадках, дозволялося вилучати землю в земельних громад, але з обов'язковим забезпеченням селян землею в іншому місці [878, ст. 21–22]. Такий випадок у 1925 р. трапився з Одинцівською земельною громадою Дніпропетровської округи [998. – 1925. – №13–14. – С. 99].

Земельна громада, в свою чергу, обстоювала свої права, у випадку їх порушення, через земельно-судові інстанції. Зазвичай подібні справи тривали роками. Так, у 1917 р. Авдіївська громада Ніжинської округи, під час революційних аграрних перетворень, отримала 45 дес. колишніх монастирських земель, яку розділила серед своїх членів по їдацькій нормі. У 1922 р. ця земля була закріплена за земельною громадою, але в 1923 р. на колишні монастирські землі почала претендувати Ніжинська міська лікарня.

Ця справа дійшла до Особливої Колегії Вищого Контролю із земельних суперечок і тільки в 1925 р. громада, пройшовши через усі земельно-судові інстанції, відстояла своє право на ці землі [998. – 1925. – №5–6. – С. 52–54]. Аналогічна суперечка відбулася між Немишлянською земельною громадою Харківського району і Харківською обласною дослідною станцією сільського господарства. В цьому випадку земельна громада отримала компенсацію – землю в іншому місці [480, арк. 12].

Зі скасуванням права власності на землю будь-які операції із землею (купівля, продаж, дарування, передання у спадок та ін.) заборонялися. Усі відносини, пов'язані із правом власності на землю, втратили чинність, та були замінені новими правовідносинами, що ґрунтувалися на трудовому принципі – основі радянського земельного права [877, с. 609]. Але селяни не відразу звикли до таких нововведень. Обстеження Глинського району Кременчуцької округи влітку 1927 р. виявило, що в земельних громадах сіл Сокільці та Новий Орлик відбувався під виглядом довготермінової оренди прихований продаж землі. Подібні випадки виявило обстеження в Карбівській громаді Вапнярського району Тульчинської округи [9, арк. 109; 19, арк. 124]. 29 січні 1927 р. ЦК національних меншин при РНК УСРР слухав питання про прихований продаж землі менонітами, які виїжджали за кордон, й вимагав припинити ці незаконні дії [10, арк. 3]. Зокрема, меноніти проживали в Ізюмській окрузі, в тому числі в Григорівській земельній громаді. У другій половині 1920-х рр. григорівські меноніти масово розпродавали свої господарства й виїжджали за кордон. 18 січня 1928 р. представник Барвінківського райвиконкому Т. Ключко на зборах Григорівської земельної громади нагадав селянам, що операції з купівлі-продажу землі заборонені. Як записано в протоколі цієї земгромади, доповідь селяни «взяли до відома», але продовжували здійснювати купівлю-продаж будинків та господарських споруд менонітів [489, арк. 28]. Селяни, котрі купували будівлі менонітів, ставали власниками садиб, переїжджали в село Григорівку й порушували питання про прийняття їх до складу земельної

громади. Загальні збори громади, зазвичай, давали на це згоду і забезпечували нових членів земельними наділами колишніх менонітів. Це типова схема прихованої купівлі-продажу землі [487, арк. 5, 27, 37, 77; 497, арк. 50–118].

Григорівська земельна громада, як колишня менонітська, була багатоземельною. У громадах, де відчувалося малоземелля, селяни активно боролися з прихованими фактами купівлі-продажу землі. Так, 19 грудня 1926 р. загальні збори Надеждівської земельної громади Біловської сільради Новосвітлівського району Луганської округи слухали «заяву члена громади Івана Єлістратенка про продаж будівель і передачу землі, що нею він користувався, покупцю будівель». Громада ухвалила: «Щодо продажу будівель, то тут І. Єлістратенко може діяти за власним бажанням. А щодо передачі землі іншій особі, то громада проти бажання І. Єлістратенка і вважає, що землю необхідно передати в розпорядження громади» [194, арк. 30].

Підпільні угоди про купівлю, продаж або передачу землі у посаг донькам, котрі виходили заміж, у вигляді обміну чи довготривалої оренди землі часто зустрічались в земельних громадах Наддніпрянщини до суцільної колективізації селянських господарств, а судово-земельним інстанціям не вдалося остаточно подолати це явище. Ґрунтувалося таке явище на звичаєвому праві, що існувало в українському доколгоспному селі.

Водночас земельні громади стійко дотримувалися трудового принципу користування землею і вели наполегливу боротьбу із самозахватами землі. Адже типове селянське господарство в 1920-х рр. ґрунтувалося на праці власної родини [1202, с. 95]. Тому трудовий принцип користування землею був близьким і зрозумілим усьому трудовому селянству, земельна громада, в свою чергу, захищала трудові інтереси своїх членів й пильно стежила за дотриманням трудового принципу наділення землею. Саме існування громади виправдовувалося лише тоді, коли вона міцно стояла на сторожі громадських інтересів [998. – 1925. – №13–14. – С. 98, 103–104]. Так, Базаліївська земгромада Печенізького району Харківської округи була

занепокоєна самозахватами землі в їхньому об'єднанні, 19 червня 1927 р. сход громади доручив уповноваженим ліквідувати самовільне захоплення землі [485, арк. 75]. Подібні ухвали приймали на сходах Введенської земельної громади Чугуївського району та Берецької земельної громади Олексіївського району Харківської округи та інші громади [1196, с. 136].

Земельні громади надавали в користування садибні ділянки або городи сільським учителям, фельдшерам та іншим категоріям обслуговуючого персоналу, котрі проживали в їхніх селах. Так, 29 березня 1925 р. сход Базаліївської земельної громади Печенізького району Харківської округи слухав правління громади «про наділення садибами і городами вчительки Іваницької та акушерки Павловської». Ухвалили: «Наділити двома ділянками при школі площею 400 квадратних саженив кожен за умови, що ці наділи не будуть здаватися в оренду, й будуть оброблені власною працею» [483, арк. 32]. Як ми бачимо і в цьому випадку головною умовою при наділенні землею був трудовий принцип. Без власної праці на землі селяни не уявляли землекористування. З точки зору звичаєвого права це було природно, а отже й справедливо.

Під час революційних земельних перетворень у багатьох земельних громадах відбувся зрівняльний перерозподіл землі між селянськими господарствами. Безземельним та малоземельним господарствам частково перейшли земельні лишки багатоземельних (заможних) господарств. За даними Наркомзему УСРР, у таких господарствах до кінця 1923 р. відібрали 4118,8 тис. дес. земельних угідь [1043, с. 11]. Земельні лишки, що виявлені земельними громадами після завершення революційних аграрних перетворень, з 1924 р. вилучалися тільки через райсудземкомісії [995. – 1924. – №50. – С. 113]. В ході цієї роботи 30 вересня 1927 р. ВУЦВК та РНК УСРР видали обіжник, за яким правління земельних громад набули додаткових прав подавати позов до райсудземкомісій про відчуження земельних лишків та їх розподіл поміж безземельних та малоземельних громадян [570, арк. 268]. Згідно із протоколом загальних зборів Черняківської

земельної громади Липецької сільради Харківської округи 20 жовтня 1927 р., «вся земля господарств, у яких за рішенням суду відібрали лишки, залишається в громаді і повинна розподілятися між її дворами». Далі наведено перелік господарств, яким передавали відчужені лишки землі: П. Бабенко, М. Зарицький, Г. Серіков, Я. Пархоменко та ін. [583, арк. 12]

17 листопада 1927 р. загальні збори Олексіївської земельної громади Липецької сільради Харківської округи вирішили «зарахувати ділянку землі, відібраної як лишок від громадянина Івана Нечитайла, до громадської дільниці в урочищі Кружалове» [583, арк. 9]. В тій же громаді 3 січня 1928 р. ухвалили: «Відібрані 1,5 дес. земельного лишку в Євдокії та Ганни Копельових по суду наділити Якову Шведову – 0,75 дес. і Михайлу Шведову – 0,75 дес.» [583, арк. 21]

Через судово-земельні комісії за позовами земельних громад, земельних комісій сільрад або комнезамів у багатоземельних господарств Наддніпрянської України впродовж 1924–1927 рр. було відчужено 485,5 тис. дес. землі. Всього за 1917–1927 рр. багатоземельні селянські господарства втратили 4604,3 тис. дес. сільськогосподарських угідь, які були земельними громадами передані безземельним та малоземельним господарствам [1202, с. 104].

Обстеження, проведене навесні 1926 р., свідчить, що впродовж 1917–1926 рр. 9,1% селянських господарств Наддніпрянської України втратили лишки землі, а 47% господарств збільшили свої наділи [додаток А, табл. А. 18]. Землезабезпечення селянських господарств, у цілому впродовж 1917–1926 рр. урівнювалося. Це підтверджує порівняння пересічного землезабезпечення дворів у 1917 р. і 1926 р. [додаток А, табл. А. 18]. Таке явище в історіографії дістало назву «осереднячування села», яке, в свою чергу, опосередковано свідчить про зміцнення земельної громади, оскільки посилення крайніх, полярних груп селянських господарств до 1917 р. вело до розкладу земельної громади.

Після завершення розподілу землі в користуванні земельних громад залишили угіддя сільськогосподарського призначення, а також землі, непридатні для сільського господарства (яри, піски, мочарі тощо) та ліси. Вони належали до угідь спільного користування членів громади. Порядок розпорядження цими угіддями встановлювали загальні збори земельної громади, незалежно від того, в цій громаді була общинна чи дільнично-черезсмужна форма землекористування [878, ст. 52, 64]. Як зазначено у вибірковому обстеженні 88 земельних громад Харківської округи, проведеному в 1926/1927 господарському році інспекторами окрвиконкому, «у спільному користуванні громади перебували, з однієї сторони, всі непридатні для сільськогосподарського використання угіддя, потім орні та сінокосні землі, необхідні для натуральної оплати праці уповноважених земельної громади та інших посадовців або для утримання громадських бугаїв» [455, арк. 102].

Угіддя спільного користування займали незначну частину селянських земель – усього 7,18% [додаток А, табл. А. 12]. Але для повноцінного функціонування земельної громади ці землі були вкрай необхідні. Передусім, для селянської худоби потрібно було пасовище. Для цього використовували громадські вигони. Оскільки площа останніх була незначною, то громада мала обмежувати кількість худоби і встановлювати правила випасу на громадському вигоні [995. – 1924. – №49. – С. 21]. Так, 12 лютого 1925 р. загальні збори Троїцької земгромади Алчевського району Луганської округи вирішили, що кожне господарство мало право випасати на толоці не більше однієї голови худоби на півдесятині толочної землі [196, арк. 7], а Красноярська земельна громада Кам'янобродського району Луганської округи при «попасі на 1928 р., встановити норму на 4 голови худоби 10 дес. толоки» [211, арк. 42]. Подібні ухвали приймали і інші земельні громади [581, арк. 56].

Виділивши площу під громадський вигін, громада мусила забезпечити прогоном для худоби на пасовисько. Скарги одногромадників про шкоду від

прогону громадської череди мимо їх посівів часто фіксувалися в протоколах сходів земельних громад. Так, 11 квітня 1929 р. загальні збори громади хутора Жилий Млин Біликівської сільради Остерського району Чернігівської округи слухали питання про виділення прогону для худоби на пасовисько. Ухвалили: «Відвести із громадської землі шлях шириною шість аршин. Доручити це виконати земельній комісії» [802, арк. 63].

Утримання громадської череди потребувало й утримання племінного бугая. Тому селяни щороку виділяли частину сіножатей для цих тварин, зазвичай, 2–5 дес. у кожній громаді [124, арк. 71; 640, арк. 67].

Серед нерозподілених поміж членами земельної громади земель були орні ділянки, які використовувалися для створення громадського насінневого фонду (страхового запасу на випадок стихійного лиха). Так, 16 грудня 1923 р. загальні збори Вишневецької земельної громади Люксембургівського району Маріупольської округи прийняли рішення: «Створити насінневий фонд шляхом засіву громадських земель». Таких земель у громаді виявилось 3% від загальної площі посівів 1923 р. [125, арк. 1] Аналогічно діяли й інші земельні громади степових округ, які особливо часто потерпали від посух [129, арк. 5, 11–12; 363, арк. 9; 483, арк. 30; 555, арк. 32, 42; 563, арк. 7].

22 жовтня 1924 р. ВУЦВК ухвалив сільські насінневі дільниці, за згодою громад, передали сільським комітетам взаємодопомоги [998. – 1926. – №3–4. – С. 124–125]. Так, 6 квітня 1925 р. Ков'ягівська земельна громада Валківського району Харківської округи вирішила передати у фонд селянської взаємодопомоги 25 дес.; а для сільськогосподарського товариства, щоб воно організувало показове дослідне поле – 50 дес. [347, арк. 36] 8 березня 1925 р. загальні збори земельної громади німецького поселення Страсбург Фрідріх-Енгельсівського району Одеської округи вирішили виділити для комітету селянської взаємодопомоги 5 дес. [222, арк. 30] 1 квітня 1925 р. сход Котівської земельної громади Білоколодязівського району Харківської округи ухвалив: «Оскільки в громаді є 30 дес. нерозподіленої землі, яку раніше використовували для насінневої дільниці, то передати її комітету

селянської взаємодопомоги» [452, арк. 96]. 5 грудня 1925 р. сход Черняківської земельної громади Липецької сільради Харківської округи відвів «для селянського комітету взаємодопомоги 5 дес. в урочищі Плоске» [573, арк. 45]. Земельна громада села Довжик Довжанського району Чернігівської округи на своїх загальних зборах 21 березня 1924 р. ухвалила: «Всі покинуті ділянки землі передати селянському комітету взаємодопомоги» [1196, с. 146]. Земельна громада села Біленького Хортицького району Запорізької округи 17 червня 1925 р. передала селянському комітету взаємодопомоги 105 дес. угідь спільного користування [162, арк. 25].

Певні ділянки земельні громади передавали школам, фельдшерським пунктам тощо. Так, Друга Акимівська земельна громада Запорізької округи 10 грудня 1925 р. слухала питання «про виділення необхідних ділянок із вільних земель громади для задоволення культурних та інших потреб села», й ухвалила: «Порадившись між собою, одногolosно вирішили відвести для школи – 5 дес., для сільбуду – 0,5 дес., під кладовище – 0,5 дес., для скотомогильника – 0,25 дес.» [162, арк. 12–13]

Частину земель спільного користування земельні громади здавали в оренду. Так, в обстеженні 88 громад Харківської округи за 1926/1927 господарський рік записано: «Небажання застосовувати розкладку, при відсутності прибутку з інших джерел, змушує громади частину своїх земель експлуатувати як орендні статті для отримання коштів, щоб покрити необхідні видатки» [455, арк. 102]. Так, 21 січня 1928 р. загальні збори земельної громади хутора Стінка Липецької сільради Харківської округи вирішували питання про здачу в оренду 1,5 дес. землі. Ухвалили: «Землю здати з торгів» [583, арк. 30]. 19 жовтня 1925 р. сход Введенської земельної громади Чугуївського району Харківської округи ухвалив громадські сади: «Віддати в оренду на три роки з умовою очистити дерева від сушняку та гусені, щорічно окопувати і обмазувати дерева. Перший сад площею 0,75 дес., віддати громадянину С.С. Степаненку за суму 55 крб.; другий, площею 1,5 дес.

– громадянину І.В. Степаненку за суму 125,5 крб.; поляну без саду з лугом, площею 0,5 дес. громадянину – А.С. Меньшову за суму 36 крб.» [349, арк. 2] 5 березня 1928 р. правління Велико-Писарівської земельної громади Липецького району Харківської округи здало з торгів луг, площею 5 дес. терміном на один рік [569, арк. 26]. 6 квітня 1927 р. сход Григорівської земельної громади Барвінківського району Ізюмської округи здав в оренду сад і город громадянину А.С. Руденку за 13 крб. [484, арк. 31] Відомості про здавання земельними громадами нерозподілених земель в оренду були звичайним явищем у 1920-х рр. по всій території Наддніпрянської України [1196, с. 147].

Як зазначалося, у спільному користуванні земельних громад були і непридатні для сільського господарства землі – яри, піски, зарослі шелюги, мочарі. Так, сход хутора Білани Іванівської сільради Білоколодязівського району Харківської округи 24 червня 1925 р. слухав питання використання непридатних для сільського господарства земель. Ухвалив: «Усі непридатні землі залишити в спільному користуванні» [453, арк. 10]. Валківська земельна громада Харківської округи мала на своїй території глинище, яке використовувала для видобування та реалізації якісної глини [566, арк. 2].

Непридатні для сільського господарства угіддя громади намагалися зробити продуктивними завдяки меліорації, заліснення чи іншим способам. Зразковий Статут земельної громади, затверджений Наркомземом УСРР 24 липня 1924 р. і розісланий по всіх округах, проголошував «на непридатних землях, за постановою загальних зборів громади, обов'язкової для всіх членів цього поземельного об'єднання, проведення меліоративних робіт для перетворення цих земель у придатні для сільського господарства угіддя» [995. – 1924. – №49. – Ст. 31]. На базі земельних громад в 1923 р. селяни організували в республіці 349 меліоративних господарств, а в 1926 р. вже діяло 1450 таких об'єднань, що меліорували 164 тис. дес. раніше непридатних для сільського господарства земель [890, с. 15]. У звіті Волинського окрвиконкому за 1924–1926 рр. констатується: «Збільшення

землекористування в малозабезпечених земельних громадах можливе лише шляхом ... осушки непридатних земель». Із 1083 земгромад округи 268 цих об'єднань мали у своєму користуванні заболочені землі, які потребували меліорації [872, с. 1]. Для цієї мети селяни організували 25 меліоративних товариств, які осушили 5640 дес. заболочених земель [872, с. 3]. У 1927 р. селянськими меліоративними товариствами Полтавської округи було засаджено шелоною та сосною 1637 дес. піщаних земель, осушено 1504 дес. боліт, закріплено 29 ярів, обстежено 2759 дес. торфовищ для торфорозробки цих угідь [1006. – №8. – С. 7]. 7 квітня 1924 р. загальні збори земельної громади села Довжик Чернігівської округи слухали питання «про посадку лісу не непридатних землях». Ухвалили: «Вибрати для цієї мети чотирьох уповноважених, на яких покласти обов'язок отримати лісові сажанці в Любечському піщано-яружному розсаднику і засадити 50 дес. Уповноваженими обрати Павла Бондаря, Юхима Ващенко, Мирона та Микиту Заровських» [763, арк. 20]. А наступного 1925 р. ця ж громада провела тиждень лісопосадок. 4 жовтня 1925 р. сход громади ухвалив: «Вважати необхідним провести посадку сосни на піщаних землях, вибраній комісії надається право вимагати з кожного двору визначену кількість робочої сили» [802, арк. 90–92]. Роботу земельних громад по господарському освоєнню непридатних для сільського господарства земель вели в багатьох поземельних об'єднаннях республіки [161, арк. 148, 153, 154; 485, арк. 24; 589, арк. 7; 606, арк. 24].

Нагальна проблема – забезпечення селян лісами. З виданням 3 квітня 1920 р. «Закону про ліси в УСРР», всі ліси на території республіки були націоналізовані і перебували в користуванні Всеукраїнського управління лісами (ВУПЛ). Земельні громади наполегливо вимагали повернення їм колишніх громадських лісів [1196, с. 149]. В умовах непу, починаючи з 1923 р., радянська влада передала земельним громадам певну частину лісів [898, с. 24; 909, с. 112]. У 1924 р. VIII Всеукраїнський з'їзд Рад запропонував уряду посилити роботу з передачі лісів земельним громадам [875, с. 103]. У

результаті протягом 1924 р. селянам республіки передали 516 тис. дес. Лісів [1196, с. 149]. Квітневий (1925 р.) пленум ЦК РКП(б) в резолюції «Чергові завдання економічної політики партії у зв'язку з господарськими потребами села» визнав за необхідне передати до 1 серпня 1925 р. селянам «ліси місцевого значення» [892, с. 160]. Як наслідок, 27 травня 1925 р. була прийнята постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про ліси трудового користування і про задоволення селянства лісом і іншими прибутками із державних лісів УСРР» [913, с. 51; 998. – 1925. – №11–12. – С. 133–135]. Передачу цих лісів передбачалося здійснити до 1 серпня 1925 р. [975. – 1925. – 2 червня] Виконання цієї роботи було покладено на окружні землеустрійні наради при безпосередній участі уповноважених земельних громад [786, арк. 20, 21, 24, 31; 998. – 1925. – №11–12. – С. 136–140]. Як приклад можна навести телефонограму Ізюмського окрземууправління до Олексіївського райземууправління: «26 липня 1925 р. в Андріївському райвиконкомі відбудеться окрземнарада по передачі лісів Лиманського лісництва селянству. Пропонуємо вислати уповноважених земгромад Олексіївки, Хлопівки, Великої Береки, Булацилівки, Зеленівки, Сиваша, Верхнього Бишкина і Сухої Гомольші» [559, арк. 76]. Кожний уповноважений земельної громади, на підставі постанови окружної землеустрійної наради, підписував акт передачі «в постійне трудове безоплатне лісове користування» визначеної для його громади лісової ділянки [476, арк. 281]. Так, 11 серпня 1925 р. НКЗС УСРР в особі Велико-Проходянського лісничого Дергачівського лісництва «на підставі постанови Харківської округової землевпорядної наради від 13 липня 1925 р. передав у постійне трудове безоплатне лісове користування Липецькій земельній громаді в особі уповноваженого Юхима Черепієва лісову ділянку під назвою Балка загальною площею 3,5 дес.» [476, арк. 401] Подібні акти передавання в користування земельним громадам складали по всіх переданих ділянках [476, арк. 392–400, 402–408, 411–412, 422–428; 633, арк. 10–11].

Постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 17 травня 1925 р. передбачалося виділити громадам і об'єднанням селянської трудової людності до 25% загальної площі лісового фонду республіки [998. – 1925. – №11–12. – С. 133]. Слід підкреслити, що ліси передавали земельним громадам або «об'єднанням селянської трудової людності». Позови колишніх індивідуальних власників лісу про повернення їхніх лісових ділянок в індивідуальне користування в судово-земельних комісіях не задовольнялися [995. – 1926. – №5. – С. 67–68; 998. – 1925. – №11–12. – С. 136; 1007. – 1926. – №5. – С. 46]. Фактично, земельним громадам було передано не 25%, як передбачалося постановою від 27 травня 1925 р., а майже 40% лісового фонду УСРР, що становило 1561,8 тис. дес. [1196, с. 150] Ці лісові угіддя надали в безпосереднє користування 11 тис. земельних громад республіки [861, с. 102–103].

Щоб запобігти знищенню лісів та забезпечити доцільну організацію лісового господарства, точно визначити права й обов'язки земельних громад, яким були передані ліси в користування, 17 лютого 1926 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняли «Правила про порядок проведення господарства в лісах, переданих в користування громадам та об'єднанням селянського трудового населення, та про способи щодо їх забезпечення та охорони» [995. – 1926. – №9. – С. 130–135]. За Правилами передбачалося створення земгромадами лісової охорони, комісії у лісових справах або виділити уповноважених [661, с. 111–113; 913, с. 62]. Земельні громади були зобов'язані проводити лісовпорядження; заліснювати вирубані ділянки; боротися з незаконними, хижацькими вирубками лісу; виробити, за допомогою фахівців лісової справи, правила лісосіки; розподілу лісових матеріалів і дров поміж членами громади; правила випасу селянської худоби в лісі тощо [1196, с. 150, 409–410].

З лісів, переданих в постійне користування громадам, за підрахунками спеціалістів НКЗС УСРР, селянство могло щорічно отримувати 5–7 млн крб. прибутків [913, с. 58]. Зважаючи на те, що 1927 р. земельні громади Наддніпрянської України отримали понад 13 млн крб. доходу [1383, с. 240],

то очікуваний прибуток від лісів мав складати практично половину від усіх прибутків земельних громад. Правда, це очікувані прибутки. Реальні доходи громад від експлуатації лісів були значно меншими. Але доходи від використання лісів серйозно підтримували як бюджет земельних громад у цілому, так і бюджети окремих її дворів. Передусім, майже кожному селянському господарству був необхідний будівельний матеріал, який можна було отримати із переданого лісу. Так, 31 жовтня 1927 р. сход земельної громади села Великі Проходи Липецького району Харківської округи слухав заяву свого одногромадника Євстафія Тимченка про відпуск йому лісоматеріалу для будівництва хати. Ухвалив: «Відпустити Є. Тимченку 10 дубів із громадського лісу і клопотатися перед лісництвом про видачу лісорубного квитка на право рубки і вивозу лісоматеріалу» [568, арк. 68]. 27 грудня 1927 р. сход земельної громади хутора Красного Красноярської сільради Кам'янобродського району Луганської округи слухали питання «про рубку лісу в Красноярській балці». Ухвалили: «Рубку лісу виконати подвірно, тому, що кожному двору потрібний будівельний матеріал» [211, арк. 32]. Подібні ухвали приймали земельні громади повсюдно [1196, с. 151, 411]. Дозвіл на рубку лісу на паливо, збирання хмизу, розкорчовування чагарника, випас худоби в лісі – ці питання теж вирішували загальні збори земельних громад [1196, с. 151, 411–412].

Ліс використовувався і для громадських потреб – для будівництва шкіл, ремонту мостів тощо [7, арк. 2, 3, 8, 31; 139, арк. 32].

Передавання лісів селянству призвело до загострення проблеми охорони останніх від браконьєрських і свавільних порубок. Так, у протоколі V Прилуцької окружної конференції КП(б)У (листопад 1925 р.) зазначалося: «Селяни, отримавши ліс, почали рубати його самим нещадним способом, інколи рубало все село» [720, арк. 75]. У політзвіті секретаря окружному КП(б)У Прилуцької округи за березень-квітень 1926 р. зазначається: «Лісове господарство в кепському стані. Селянство продовжує знищувати ліси. У селі Толкачівка Молодовицького району вирубана вся передана ділянка площею

в 15 дес. У селі Гмирянці рубають поголовно всі, за малим винятком тільки безкінних. У Варвинському районі організувалися і знищують ліс разом три громади. У селі Леляки Срібнянського району із переданих 117 дес. лісу вже знищено 55 дес.» [727, арк. 106–107]

Однією з причин такого явища можна назвати чорнопередільні настрої серед селян, бажання поділити отриманий ліс на зрівняльних засадах. Крім того, селяни – колишні власники лісу – вважаючи ліс своєю власністю, вимагали його повернення в індивідуальне користування. Але радянська влада передала ліси в спільне користування земельним громадам. Як наслідок, колишні власники почали вирубувати ліс, провокуючи своїми діями й інших селян до подібних дій [88, арк. 93; 667, арк. 5; 726, арк. 505].

Щоб уникнути екологічної катастрофи, ВУПЛ підняло тривогу [998. – 1925. – №23–24. – С. 75], та через НКЗС звернулося до всіх окрземвідділів з вимогою, щоб останні вжили негайних заходів до тих громад, які порушували вимоги Закону «Про ліси», притягали винних у лісорозкраданні до відповідальності, вилучали в них ліси й повертали в держфонд [590, арк. 28; 998. – 1925. – №23–24. – С. 75]. Завдяки активним діям радянських правоохоронних органів та громадськості «масові порубки лісу були припинені» – зазначалося в документах ВУПЛу [726, арк. 171]. Так, у звіті Херсонського окрвиконкому за 1926/27 господарський рік зазначено: неправильне використання громадянами переданих їм лісових ділянок, що полягало у вирубці лісу без всякої системи, примусило окрвиконком внести низку рішучих заходів до усунення подібних випадків, аж до вилучення ділянок. Були складені лісогосподарські плани експлуатації лісів на 80 із 104 переданих селянству ділянок. Із 66 земельних громад округи, яким були передані ліси, у 38 виділені уповноважені з лісової роботи. Уповноважені розпочали роботи з лісовідновлювання на колишніх вирубках [850, с. 10].

Лісовідновлювальні роботи розгорнули земельні громади й в інших округах республіки. Так, в 1927 р. Введенська земельна громада Чугуївського району Харківської округи здійснила посадку громадського бору на площі

25 дес. [1196, с. 152] Сход земельної громади хутора Набільчичі Беликівської сільради Остерського району Чернігівської округи 7 березня 1928 р. ухвалив: «Розпочати посадку молодих дубків, яку огородили жердинами від потрави худобою» [802, арк. 22–23]. В цілому по Наддніпрянській Україні в 1927/28 господарському році земельні громади здійснили посадки лісу на площі 15,7 тис. дес., провели лісовпорядження на площі 215 тис. дес. громадських лісів, а в 1928/29 р. ще на 220 тис. дес. [861, с. 102–103] Земельні громади Наддніпрянської України в 1927/28 господарському році висадили саджанців сосни на площі 20 тис. дес. пісків, а в 1928/29 господарському році – на площі 21 тис. дес. Закріплено лісовими посадками 1927/28 господарському році 1,2 тис. дес. ярів, а в 1928/29 господарському році – 1,5 тис. дес. З 1928/29 господарського року земельні громади розгорнули створення полезахисних лісових смуг на полі 2 тис. дес., а в 1929/30 господарському році – на площі 3,6 тис. дес. [861, с. 96]

Таким чином, після масових порубок лісів, починаючи з 1926/27 господарського року ситуація з лісами стала змінюватися на краще. Припинено масові вирубки лісу в громадських лісах, налагоджувалося лісове господарство, відновлювалися лісосмуги, відбувалось заліснення пісків та ярів.

Регулювання земельних відносин усередині громади було можливим за умови дотримання певних форм (порядків, видів) землекористування. Необхідно зазначити, що в спеціальній літературі автори наводять різні визначення терміна «форма землекористування». Зокрема, є спроби термінологічного розрізнення форми та порядку землекористування [1365, с. 57]. На нашу думку, принципової різниці між поняттями «форма» та «порядок» землекористування немає. Форми (порядки) землекористування – це способи господарського розпорядження селянами своїми земельними наділами у земельній громаді. Форми землекористування є матеріалізованим відбиттям складної системи суспільно-господарських відносин, похідними від цієї системи, а не навпаки. Форми землекористування залежали від рівня

розвитку продуктивних сил і відносин власності. На форми землекористування помітно впливали природно-історичні умови та рівень агрокультури. Від форм землекористування залежали можливості застосування вдосконалених знарядь праці, поліпшених систем сівозміни і рівень продуктивності праці селян.

У досліджуваний період на Наддніпрянщині існувало кілька форм селянського землекористування в земельних громадах: общинна, подвірна (дільнична), колективна, змішана. Основними формами землекористування були подвірна (дільнична) й общинна.

При общинній формі селянин нарівні з іншими членами громади користувався наділом орної (польової) землі і спільними господарськими угіддями (випасом, лісом тощо). Польові наділи членів земгромади розміщувалися в громаді черезсмужно, що пов'язано з необхідністю їх періодичного зрівняльного переділу.

При подвірній (дільничній) формі земельні ділянки перебували в постійному користуванні окремого двору. Земельні наділи не дозволялося переділяти. Подвірна (дільнична) форма селянського землекористування мала три види: черезсмужний, відрубний, хутірський.

При черезсмужному виді подвірної (дільничної) форми землекористування орні (польові) ділянки землі були розміщені в різних місцях, черезсмужно з земельними ділянками інших дворів. Тому за такого виду землекористування зберігалася примусова трипільна сівозміна, випас худоби на толоці і по стерні (система відкритих полів). У багатьох громадах при такому виді землекористування селянські господарства спільно користувалися вигонами, пасовищами, лісами тощо.

При відрубному виді подвірної (дільничної) форми землекористування, на відміну від черезсмужного виду, польова земля селянського двору розміщувалася в одному місці (відрубі). При цьому садиба господаря відрубів знаходилася в селі.

При хутірському виді подвірної (дільничної) форми землекористування садиба господаря розміщувалася на його польовій землі, а не у селі. Таким чином, у господарському сенсі хутір був повністю відмежований, ізолюваний від інших землекористувачів.

Найдавнішою формою селянського землекористування була общинна. Від неї походить подвірна (дільнична) форма. Про це свідчать такі пережитки общинної форми в громадах, де існувала подвірна форма, як система відкритих полів, спільне використання пасовищ, вигонів та лісів. У свою чергу, черезсмужний вид подвірної (дільничної) форми землекористування виник раніше, ніж відрубний та хутірський.

Як зазначалося вище, у 1917 р. в Росії переважала общинна форма землекористування – до 75% селянських земель [1120, с. 106–107]. Зовсім іншою була ситуація в Наддніпрянській Україні, де общинна форма охоплювала в 1917 р. лише 10,35% селянських земель [додаток А, таблиця А. 14].

Слід зазначити: у літературі наявні дані, що общинна форма землекористування охоплювала в Україні в 1917 р. 24% селянських земель [1160, с. 57]. Але, оскільки ці дані ґрунтуються на попередніх відповідях окружних земельних управлінь, надісланих терміново в 1925 р. на запит Наркомзему УСРР [104, арк. 27; 913, с. 7], то такі дані потребують перевірки й уточнення, що й здійснив автор дослідження. Як свідчить аналіз джерел, переділи земель за розкладкових одиницях (це головна особливість общинної форми землекористування) в більшості громад на общинному праві Наддніпрянської України припинено задовго до революції 1917 р. (здебільше в 60–70-х рр. ХІХ ст.) і фактично в таких громадах селянство користувалося землею на подвірному праві [59, арк. 6–7; 215, арк. 1]. На Одещині (колишня Херсонська губернія) до 1917 р. із 3315 тис. дворів 295 тис. вважалися на общинному праві. Але общинна форма в громадах існувала тільки формально. Зрівняльних переділів землі в абсолютній більшості громад не проводили. «Все зводилося тільки до спільного використання деяких угідь (толоки, вигонів, сінокосів)» – зазначалося у звіті Одеського губвиконкому за

1924 р. [221, арк. 2] У громаді селі Царицин Кут Васильківського району Запорізької округи, як виявило обстеження комісії ЦК КП(б)У «Про стан Васильківського району Запорізької округи» наділена в 1861 р. земля не переділялася з 1887 р. [156, арк. 39] Тобто общинна форма землекористування існувала тільки формально. «У Старобільській окрузі з 1861 р. діяла так звана «непередільна» община. Це було фактично не общинне, а подвірно-черезсмужне землекористування» – зазначав у 1927 р. завідувач Старобільським окрземуправління Т. Волошин [183, арк. 29].

У цьому контексті нам цікавий обіжник НКЗС УСРР «Про визначення форми землекористування в земельних громадах» за 1926 р.: «...Ті земельні громади, що в них проводяться періодичні загальні зрівняльні переділи землі, слід визнати існуючими за общинним порядком землекористування, а ті земельні громади, де таких переділів не проводиться, слід вважати за існуючі за подвірним (дільничним) порядком землекористування» [89, арк. 199]. Але за землевідвідними записами, такі громади вважалися громадами з общинною формою землекористування. Тому в джерелах та літературі побутують дані, що на 1917 р. общинною формою землекористування було охоплено 24% селянських земель у Наддніпрянській Україні [1160, с. 57].

Весною 1926 р. за завданням НКЗС УСРР районні агрономи та дільничні землевпорядники провели опитування селянських господарств, під час якого було з'ясоване питання про форми землекористування до революції [55, арк. 5]. Дані такого опитування дозволили визначити питому вагу кожної форми землекористування станом на 1917 р. [додаток А, табл. А. 14]. Общинна форма охоплювала в Наддніпрянській Україні 10,35% земель. Подвірна (дільнична) форма: у черезсмужному виді – 74,19%, у відрубному виді – 8,5%, у хутірському виді – 3,4%, змішана форма – 3,56%. Общинна форма зберігалася здебільше в Степу, де вона охоплювала 32,53% селянських земель; на Лівобережжі – у 5,01% громад, переважно в тих округах, які до революції 1917 р. входили до складу Харківської губернії. В інших регіонах Наддніпрянщини общинна форма зберігалася тільки в деяких громадах як

рудимент (на Поліссі – 2,09%, на Правобережжі – 0,9%). Відносно багатоземелля в Степу давало можливість вести сільське господарство традиційними (часто екстенсивними) методами, що зумовило меншу потребу селян вносити чіткість і стабільність щодо визначення прав окремих господарств на земельні наділи. Тому общинна форма землекористування набула в Степу поширення. Окрім того, Степ і Слобожанщина (Харківська губернія), під час колонізації цих регіонів у XVII – початку XIX ст., заселяли не тільки українськими селянами, а й російськими, які принесли із собою общинну форму землекористування.

У Наддніпрянській Україні в 1917 р. переважала подвірна (дільнична) форма землекористування в черезсмужному виді, яка охоплювала 74,19% селянських земель, з коливанням від 41,92% у Степу до 92,08% на Правобережжі [додаток А, табл. А. 14].

Незначного поширення до 1917 р. серед видів подвірної (дільничної) форми землекористування в Наддніпрянській Україні набули відруби – 8,5% та хутори – 3,4% [додаток А, табл. А. 14]. Таке явище здебільше було наслідком столипінської аграрної реформи. До реформи ці види подвірної (дільничної) форми землекористування були поширені серед німецьких (на Поліссі і в Степу) та чеських (на Поліссі) колоністів [45, арк. 457–459; 95, арк. 5; 900, с. 39]. Природні особливості Полісся впливали на поширення в цьому регіоні відрубів та хуторів, а столипінська аграрна реформа прискорила цей процес. В обстеженні Потіївського району Волинської округи зазначено: «Різноманітність ґрунтів, вкраплення пісків, чагарників та боліт, дрібні клаптики ріллі серед лісу, спричиняло до великої кількості хуторів та відрубів. Так під час столипінської реформи були розселені громади сіл Облітки, Жадки, Свид, Вражинка, Селець, Аннопіль» [143, арк. 122].

На Правобережжі та Лівобережжі, в бурякосіючих районах, культура цукрового буряка потребувала інтенсифікації сільського господарства, що в свою чергу настійно вимагало стабільності землекористування, впевненості в його непорушності. Для цього, при відповідному земельному забезпеченні,

найприйнятнішими були відрубні та хуторські види подвірної (дільничної) форми землекористування. Тому такі види в цих регіонах й набули поширення [45, арк. 529].

У Степу, під впливом економічних чинників, общинна форма землекористування напередодні 1917 р. теж зазнала значної ерозії. Простежувалося чітке бажання селян надати чіткості, зрозумілості, стабільності в праві окремого двору на землю, чого вони не мали за общинної форми землекористування [45, арк. 529]. Таке бажання селян пояснює вихід заможних дворів на відрубні і хутори, а столипінська аграрна реформа сприяла цьому процесу. Питома вага відрубного виду подвірної (дільничної) форми землекористування в Степу в 1917 р. склала 15,2%, а хутірського виду – 2,7% [додаток А, табл. А. 14].

Змішана форма землекористування (одночасне існування общинної та подвірної (дільничної) в громадах) займала в 1917 р. 3,56% селянських земель в Україні, з коливанням від 1,14% на Поліссі до 7,65% у Степу [додаток А, табл. А. 14]. Така форма землекористування свідчить, що в деяких громадах для різних земельних угідь використовували різні порядки землекористування. Наприклад, орна земля могла бути в подвірно-черезсмужному володінні, а сінокоси використовували лише на общинному праві. У Земельному Кодексі зазначено, що «земельною громадою для різних земельних ділянок можуть бути встановлені різні порядки землекористування (змішана форма землекористування)» [878, ст. 91]. Такий порядок, звісно, існував появи Земельного Кодексу, ЗК УСРР лише зафіксував таке явище. Так, у громаді села Гламазд Берлозької волості Ніжинського повіту Чернігівської губернії станом на 1917 р. рілля використовувалася на общинному праві, а сінокоси, розміщені окремими ділянками серед лісу, вже були у відрубному користуванні [785, арк. 11]. Крім того, земельними громадами зі змішаною формою землекористування вважали ті об'єднання, де поряд з общинниками були господарства з подвірним землекористуванням (подвірно-черезсмужним, відрубним або

хутірським) [323, арк. 44]. Необхідно визнати, що поява і поширення громад зі змішаною формою землекористування є ознакою розкладу общини, яка на Наддніпрянській Україні почала розкладатися ще задовго до 1917 р.

Революційні аграрні перетворення 1917–1923 рр. вплинули на форми селянського землекористування. Виникла нова форма землекористування – колективна, яка в 1923 р. охоплювала 1,1% селянських земель Наддніпрянської України із коливанням по регіонам від 0,55% на Поліссі до 1,93% у Степу [додаток А, табл. А. 15].

У громадах, де під час столипінської аграрної реформи насильно руйнувалася общинна форма, у 1917–1923 рр. спостерігався процес тимчасового відродження общинної форми землекористування. Тому впродовж цих років в Україні зросла питома вага общинної форми з 10,35% до 26,2% у загальному фонді селянського землекористування [додаток А, табл. А. 14, 15]. В. Качинський, заступник наркома земельних справ УСРР, писав у 1922 р.: «Перехід на хутори та відруби при Столипіні, як правило, супроводжувався збільшенням площі землекористування цих форм. Природно, що удари революції були націлені на ті форми землекористування, котрі виникли під час столипінського землеустрою і самим фактом свого виникнення порушували принципи зрівняльності» [1221, с. 55]. Харківський окрземвідділ в 1925 р. сповіщав: «Під час революції в окрузі спостерігався масовий перехід до общинної форми по цілим адміністративним районам з метою урівняння наділів» [50, арк. 14]. «У Ново-Одеському районі Миколаївської округи після 1861 р. переділів землі у громадах сіл Кандибне, Себіне, Димівка, Нова Сафронівка не відбувалося. Селяни фактично користувалися землею на подвірному праві (черезсмушний вид). Але в 1921 р., при виконанні селенних відводів, відбулося наділення землею по їдацькій нормі і за постановами сходів була встановлена общинна форма землекористування з переділами на їдця» – записано в соціально-економічному обстеженні села комісією ЦК КП(б)У [90, арк. 51; 215, арк. 1]. Причина такого явища – зрівняльно-передільні настрої селян під час

революційних аграрних перетворень 1917–1923 рр. В довідці про форми землекористування в земельних громадах у Мелітопольській окрузі записано: «Під час революційних земельних перетворень були випадки переходу від подвірної (дільничної) форми до общинної під тиском безземельного і малоземельного селянства для зрівняння землекористування» [50, арк. 180]. Такого висновку дійшов інспектор НКЗС УСРР В.Г. Лисенко, котрий улітку 1925 р. перевіряв хід землеустрою в Сумській окрузі: «Перехід селян до общини відбувався, здебільше, під тиском малоземельних та безземельних дворів» [45, арк. 64]. Як типовий приклад можна навести протокол загальних зборів Базаліївської земельної громади Печенізького району Харківської округи, всі землі якої ще в 1920 р. були переділені за зрівняльним принципом, а 4 березня 1923 р. ухвалили: «Встановити общинну форму» [1196, с. 158]. «Під час столипінської аграрної реформи, община руйнувалася шляхом виділу хуторів та відрубів, часто без дотримання інтересів та прав інших землекористувачів. Тому, після 1917 р. на хутори та відруби дивилися як на невдалі пережитки минулого й під час революції 60% столипінських хуторів та відрубів стихійно були зруйновані; перерозподіл земель відбувся під гаслом зрівняльності, тобто на їдця, й на цих землях відроджена общинна форма землекористування», – розповідав дільничний землемір з Донецької губернії Т. Семко на I Всеукраїнському з'їзді землевпорядників 8 лютого 1923 р. [40, арк. 56]

Цікаво, що община відроджувалась у 1917–1923 рр. й у тих селах Наддніпрянщини, де вона вже давно зникла. Про цей факт свідчать матеріали обстеження селянських господарств за 1922 р. [853, с. 11] Так, у Спаській громаді Алтинівської волості Кролевецького повіту Чернігівської губернії до революції 1917 р. існував черезсмужний вид подвірної (дільничної) форми землекористування, а після революції, як зазначено в обстеженні, «в розділ пішли всі землі, як ті, що раніше перебували в користуванні громади, так і ті, які були наділені після революції. Земля була розділена на їдців обох статей, а потім земля щороку переділялася. Останній переділ відбувся весною 1922 р.».

Отже, фактично, в цій громаді була відроджена общинна форма землекористування [779, арк. 3–4]. Обстеження 1922 р. зафіксувало відродження общинної форми землекористування в громадах Козелецького, Остерського, Чернігівського, Ніжинського, Городнянського, Борзнянського повітів Чернігівської губернії [775, арк. 7–19; 776, арк. 4–44; 777, арк. 9–33; 779, арк. 9–21; 780, арк. 3–15; 781, арк. 7–27]. Про тимчасове відродження общини в громадах з подвірною (дільничою) формою землекористування під час революційних аграрних перетворень 1917–1923 рр. з метою зрівняльного розподілу земель та тенденцією надалі повернутися до подвірної (дільничної) форми землекористування сповіщали в 1925 р. із Запорізької, Мелітопольської, Куп'янської, Чернігівської, Криворізької, Донецької, Харківської, Старобільської, Сумської, Ніжинської, Єлизаветградської (Зінов'ївської), Кременчуцької, Павлоградської, Черкаської, Катеринославської (Дніпропетровської), Одеської, Глухівської, Полтавської округ [42, арк. 225–226; 50, арк. 11–97]. Тобто про відродження общинної форми землекористування в 1917–1923 рр. є повідомлення з 22 із 40 існуючих округ республіки.

Революційні аграрні перетворення 1917–1923 рр. були проведені під гаслом зрівняльного розподілу землі. Розподіл землі громади здійснювали, використовуючи общинний механізм. Але це не означало, що общинна відповідала інтересам селянства. Радше навпаки. Обстеження земельних громад та практика землеустрою в середині 1920-х рр. свідчила про значне поширення так званої «мертвої», тобто безпередільної общини. Общинну форму на земельних сходах громад селяни проголошували виключно з метою зрівняльного розподілу земель. Як писав відповідальний працівник НКЗС УСРР А. Одинцов, «у період революційного розподілу земель у зрівнялівці були зацікавлені не тільки незаможники, але й значна частина середняків. Для них байдуже було, як назвуть форму землекористування, важливо було захопити землю. Оскільки нині розгортається і в найближчі роки буде посилюватися інтенсифікація в сільському господарстві, постільки община,

без сумніву, повинна відмерти» [978. – 1926. – 8 апреля]. Відомий на Київщині землевпорядник Є. Маркевич у 1924 р. зазначав: «В Уманському повіті було декілька випадків переходу на общинну форму землекористування. Але, по суті, селяни вибрали цю форму, щоб провести зрівняльний розподіл землі. Після проведення розподілу вони [селяни] негайно поверталися до подвірної (дільничної) форми» [1344, с. 31]. У матеріалах інспектування стану землевпорядження інспектором НКЗС УСРР за 1926 р. у Павлоградській окрузі зазначено: «Перехід до общини відбувся тільки формально, щоб порівняти землі, а далі громади знову поверталися до подвірної форми» [48, арк. 64]. У звіті Березнівського райкому КП(б)У Чернігівської округи за 1926 р. вказано: «У Березнівській громаді був проведений общинний розподіл землі по їдцях. Але після цього ввели подвірне (дільничне) землекористування» [681, арк. 3]. З довідки Демидівського районного земельного відділу Одеської округи від 7 липня 1925 р. ми дізнаємося, що в земельних громадах району набула поширення общинна форма землекористування, відроджена під час революційних аграрних перетворень 1917–1923 рр. «Але селяни не бажають общинну форму, оскільки вона не забезпечує стабільності в землекористуванні і збираються перейти до подвірної (дільничної) форми, коли під час землеустрою буде усунуте беззаконня в землекористуванні, що утворене під час голоду 1921/22 року» – свідчила довідка [219, арк. 17]. Під час землевлаштування «більшість громад, що мали общинну форму, прийняла подвірну (дільничу) форму землекористування» – доповідав 1 січня 1928 р. завідувач Одеським окрземуправлінням [90, арк. 49]. Зі звіту Геніченського повітового земельного відділу Запорізької губернії за 1922 р. дізнаємося, що в громадах повіту панувала общинна форма землекористування з її переділами землі, «але повсюдно населення тягнеться до розселення на виселки і відруби з подвірною формою наділення землею» [159, арк. 5]. Із Миколаївської округи 30 листопада 1925 р. на запит НКЗС УСРР про форми землекористування в окрузі відповідали: «До революції в окрузі переважала

подвірна форма. Під час революції були стерті межі дореволюційних землеволодінь і знищенні колишні форми землекористування». Тобто в окрузі запанувала общинна форма. «Але нині спостерігається масове прагнення селян до непорушності землекористування, тобто до подвірної форми» [50, арк. 9]. В обіжнику НКЗС УСРР від 22 березня 1926 р. про визначення форми землекористування в земельних громадах, розісланому до всіх окружних земельних відділів, зафіксовано антиобщинний процес у середовищі селян: «Зрівняння земельних наділів, що їх громада провадила після революції з метою освоєння земель колишнього нетрудового користування, ознакою общинного порядку землекористування не служить, якщо громада при цьому не встановила своїм статутом або приговором общинної форми землекористування» [995. – 1926. – №12. – С. 209]. Згідно із матеріалами Всеукраїнської наради землевпорядників (березень 1927 р.) із 3779 земельних громад, що розподілили землю за розкладовими одиницями, тільки 1461 згодом прийняли общинну форму землекористування [79, арк. 2].

Дані, наведені в додатку А (табл. А. 14, 15), свідчать, що питома вага відрубного та хутірського видів подвірної (дільничної) форми землекористування впродовж 1917–1923 рр., хоч і помітно зменшилася, але залишилася. В доповіді Наркомзему УСРР «Про заходи щодо реалізації хутірського землекористування» зазначалося: «В процесі аграрної революції, після розподілу колишніх нетрудових земель, переважна кількість дореволюційних хуторів та відрубів так чи інакше залишилася» [93, арк. 54]. Цей факт підтверджується у звіті Конотопського окрземуправління: «Столипінські хутори не були ліквідовані під час революції і продовжували існувати впродовж 1920-х років» [93, арк. 275]. У звіті про землеустрій у Харківській губернії за 1922 р. зазначено: «У районах, не зачеплених чорними переділами, частково вцілила відрубна форма землекористування і навіть помітна тенденція до розвитку цієї форми» [34, арк. 10–14]. Щоправда, земельні площі хуторів та відрубів за 1917–1923 рр. зазнали скорочення. Київський окрземвідділ на запит НКЗС УСРР сповіщав: «На Київщині

проведене експедиційне обстеження хуторів, що їх було землевпорядковано за Столипіна. Виявилося, що через розділ дворів, відібрання лишків, хуторів у чистому вигляді майже не залишилося, а кожне таке хутірське господарство має свою польову землю в 3–4 шматках» [93, арк. 168]. Уманський окрземвідділ повідомляв НКЗС УСРР: «У зв'язку з тим, що внаслідок аграрної революції дореволюційних хуторів і відрубів у чистому вигляді майже не залишилося, то нині ці види землекористування фактично зв'язані черезсмужжям з подвірньо-черезсмужною формою» [93, арк. 234]. У доповідній записці Наркомзему УСРР до РНК УСРР (1928 р.) зазначено: «Відруби під час аграрної революції значною мірою перетворилися в подвірньо-черезсмужне землекористування» [91, арк. 12]. У цілому впродовж 1917–1923 рр. в Наддніпрянській Україні питома вага відрубного виду подвірньої (дільничної) форми землекористування зменшилася з 8,5% до 5,8%, а хуторів з 3,4% до 2,4% [додаток А, табл. А. 14, 15].

Як зазначено вище, під час революції селяни домоглися свободи у виборі форми землекористування, що було закріплено в ЗК УСРР 1922 р. Кожна земельна громада мала право зберегти існуючу форму, або іншу форму землекористування. Незгодні з таким рішенням домогосподарі мали право залишитися при старій формі землекористування, за умови виділення своєї землі до одного місця згідно з правилами про виділ землі [878, ст. 136–142]. 30 липня 1925 р. Наркомзем УСРР розіслав на місця інструкцію про способи визначення форми землекористування в земельних громадах, в якій зазначалося: «Приговори громад про зміну форми землекористування вважаються законними, якщо вони винесені у присутності не менше 2/3 представників дворів і не менше половини всіх повноправних членів громади більшістю в 2/3 присутніх членів» [995. – 1925. – №3–4. – С. 70]. 11 березня 1923 р. загальні збори Москалівської земельної громади Білоколодязівського району Харківської округи ухвалили: «Більшістю голосів (175 «за», «проти» – 27) перейти до общинної форми». Ті, хто голосував проти, виявили бажання отримати відруби. Такі громадяни, згідно з приговором громади,

отримали ці відрубні ділянки, але взяли на себе всі видатки при їх землевлаштуванні [393, арк. 51]. У Липецькій земельній громаді Харківської округи існувала общинна форма землекористування. У 1923 р., під час прийняття статуту громади, деякі селяни виявили бажання перейти до хутірського виду землекористування. Сход громади погодився з такою пропозицією. На нараді уповноважених громади і землеміра О. Калініна 19 лютого 1923 р. ухвалили план відведення такої землі: «Кожному хутору відвести землю по місцю їхнього розташування по розкладковим одиницям орної та підметної землі» [«підметна земля» – так на Слобожанщині селяни називали угіддя під конопляниками та городами – прим. авт.]. Далі, в документі, наводився перелік скільки, де і якому хутору відведено землі. Так, хутору Соломахіна «відводиться земля разом із хутором Новим, починаючи від землі Стрілечанської громади до хутора Гапона і від Велико-Проходянської громади на південь скільки доведеться за підрахунком розкладкових одиниць» [468, арк. 7]. Як свідчить приговор Олексіївської громади Липецької сільради Харківської округи 30 жовтня 1927 р., частина громадян під час землевлаштування громади не бажали общинної форми землекористування і їм «відвели місце під відрубні ділянки в урочищі Косогор біля межі Лівой Липецької громади» [583, арк. 3].

Питання про вільний вибір форми землекористування мало велике значення в розвитку сільського господарства, підвищенні його продуктивності. Тому земельні органи не ставилися пасивно до вибору громадами форм землекористування. Землевпорядник, котрий готував проект, зокрема місцевий агроном, були зобов'язані докласти всіх зусиль для пояснення селянам, яка форма землекористування для цієї громади є кращою, а отже, продуктивнішою [1099, с. 72]. 10 травня 1924 р. Алчевське райземуправління Луганської округи надіслало всім сільрадам району обіжник, в якому констатувалося, що із багатьох сіл надійшли скарги про те, що «общини втручаються в земельні справи відрубників, які відокремилися в окремі земельні громади, а це не допускається Земельним Кодексом». В

обіжнику наголошувалося, що «община може розпоряджатися землею тільки общинною». Що стосується «відрубників, то вони, об'єднані в окремі громади, мають землевідвідні запаси на руках і їм не заважати в землекористуванні», навпаки, «сприяти тим громадянам, котрі бажають вийти із общини на відруби» [1196, с. 164].

Часто селяни оголошували про перехід до общинної форми з єдиною метою – ще раз провести в громаді зрівняльний поділ землі. Так, Харківське окрземуправління 16 липня 1925 р., проаналізувавши ситуацію на місцях, надіслало райземвідділам обіжник, де, зокрема, зазначалося: «Не допускати стихійного та фіктивного переходу до общини, прикриваючи цим бажання в останній раз порівняти землю та вживати всіх заходів аби ці громади залишалися при подвірній (дільничній) формі землекористування. Пильно стежити та перевіряти підстави та законність винесення приговорів громад про перехід до общинної форми землекористування. У випадку переходу від подвірної (дільничної) форми землекористування до общинної твердо вимагати виконання відповідних статей Земельного Кодексу про те, що двори, які не бажають переходу до общини, залишаються при попередньому землекористуванні» [517, арк. 297].

4 січня 1926 р. на спільній нараді уповноважених земельних громад і голів земельних комісій сільських рад Балакліївського району Ізюмської округи слухали питання «про придатні форми землекористування в районі». Ухвалили: «У зв'язку з тим, що у Балакліївському районі існувала і досі існує общинна форма землекористування, земельні громади прагнуть до збереження обраної форми, при якій є можливість при періодичних переділах урівнювати земельні наділи, вважати за найкращу форму землекористування общинну...» На таку заяву завідувач райземуправління наклав резолюцію: «Общинна форма землекористування – застаріла та віджила форма, що не сприяє піднесенню сільського господарства. Рекомендувати земельним громадам переходити до подвірної (дільничної) форми землекористування з багатопільною громадською сівозміною, що забезпечує стабільність у

землекористуванні, необхідне для піднесення сільського господарства» [457, арк. 17]. При цьому силоміць нав'язувати громадам форму землекористування земельні органи не мали права [995. – 1924. – №42. – С. 57].

Утім про практику нав'язування земельним громадам форми землекористування земельними органами на місцях свідчать численні факти. Так, в 1925 р. з Одеської округи повідомили: «Необхідно також спинитися на випадках перекручення лінії партії на місцях у ділянці надання селянству вільного вибору форми землекористування. Із доповідей товаришів видно, що земельні органи ніяк не можуть відмовитися від насильного нав'язування селянству своєї волі, продовжують «регулювати» свободу вибору форм землекористування, всіяко перешкоджаючи бажаним вийти на відруб. Така практика підриває в очах селян авторитет місцевої влади. Селяни кажуть: «Радянська влада – добра, та її прикажчики нікуди не годяться» [215, арк. 29–30]. Але слід визнати, що до розгортання примусової суцільної колективізації, здебільше, на місцях дотримувалися права свободи вибору земельними громадами форми землекористування.

Форми землекористування в земельних громадах Наддніпрянської України навесні 1926 р., коли більшовицький режим не обмежував свободи вибору форм землекористування, зазначені в додатку А (табл. А. 16). Наведені дані свідчать, що общинна форма землекористування, після революційних аграрних перетворень і переходу до непу, скоротилася, її питома вага в 1926 р. складала в цілому по Наддніпрянській Україні 8,81%. Для порівняння в 1917 р. – 10,35%, а в 1923 р. – 26,2% [додаток А, табл. А. 14, 15 16]. Станом на 1926 р. питома вага общинної форми значною була в Степу (31,08%) і на Лівобережжі, де общинна форма зберігалася в Сумській (49,6%), Харківській (67,4%) округах, тобто в межах колишньої Харківської губернії (Слобожанщини) [92, арк. 42]. В 1925 р. на Лівобережжі питома вага общинної форми землекористування охоплювала 8,65% селянських земель [додаток А, табл. А. 16], тобто менше ніж у 1923 р. (20,72%). Це свідчення

що в період непу в громадах відновився процес розпаду общинної форми, який спостерігався до 1917 р.

Дані, наведені в додатку А табл. А. 15, 16), свідчать, що за 1923–1926 рр. збільшилася в цілому на Наддніпрянщині питома вага черезсмужного виду (подвірної форми) землекористування (з 64,5% у 1923 р. до 78,55% у 1926 р.). Відрубний вид подвірної (дільничної) форми за ці роки в цілому по УСРР дещо зменшився (з 5,8% у 1923 р. до 5,69% у 1926 р.), а питома вага хутірського виду землекористування, навпаки дещо зросла (з 2,4% у 1923 р. до 3,45% у 1926 р.). Це сталося, передусім, на Поліссі, де в 1923 р. хутори охоплювали 9,85% селянських земель, а в 1926 р. – 17,8%. Як зазначено в доповіді Волинського губкому КП(б) за 1924 р., «населення схиляється до хутірського землекористування» [130, арк. 2]. В акті обстеження інспекторами Волинського губвиконкому Базарського району Коростенської округи за 1924 р. йдеться: «Прагнення селян – розселитися на хутори, як зручного способу господарювання. Це їх спільне бажання» [144, арк. 60]. У звіті Волинського губвиконкому за 1924 р. підкреслено: «У Городнянському районі Волинської округи спостерігається цілком ясне прагнення населення до одноосібних хуторів, які і розповсюджені тут на 75% площі» [133, арк. 36].

У групі так званої «змішаної форми» землекористування учасники обстеження 1926 р. розмістили і колективну форму, оскільки колективні господарства часто організовували за методом «відкритих колективів» з нарізанням цим об'єднанням належної їм землі в кожному полі земельної громади [272, арк. 183–184; 457, арк. 17; 458, арк. 4]. Ця обставина не дозволила виокремити окремо колективну форму землекористування станом на 1926 р. і порівняти її з аналогічним показником за 1923 р. Загалом, як свідчать дані, наведені в додатку А (табл. А. 16), в земельних громадах Наддніпрянщини змішана форма землекористування охоплювала в 1926 р. відносно невелику питому площу – 3,5%. А колективна форма в цьому сегменті займала не більше 1,5–2% від усіх селянських земель. Таким чином,

можна дійти висновку, що колективну форму землекористування не підтримувала переважна більшість селян, об'єднаних у земельні громади.

Розглянемо детальніше обцинну форму землекористування. При цій формі землекористування за кожним двором громади визнавалося право на частку землі із селенного відводу громади, яку могла змінити громада з метою зрівняльного розподілу землі між членами громади [878, ст. 93]. В ЗК УСРР вказувалися дві характерні особливості обцинної форми землекористування: а) кожний двір мав право на відвід йому в натурі частки із землі, закріпленої за земельною громадою; б) розмір частки визначався інтересами членів громади під час розподілу, тому її розмір змінювалася в залежності від розкладкової одиниці, прийнятої в громаді. Зрозуміло, що суть громади з обцинною формою землекористування полягала саме в цьому зрівняльному розподілі землі між дворами. ЗК УСРР зазначав, що обцинне землекористування є формою із зрівняльними переділами землі між дворами [878, ст. 91].

Зрівняльний розподіл землі в громадах з обцинною формою землекористування здійснювали методом або загального земельного переділу, або скидки і накидки земельних наділів по окремих дворах (частковий переділ) [878, ст. 94]. Поки в громаді зберігалася обцинна форма землекористування, землерозподільна функція обцини повинна була забезпечувати права членів громади на розподіл, що урівнював усіх членів громади. Ця форма землекористування була необхідною організацією селянських дворів на певній стадії розвитку продуктивних сил сільського господарства, коли вона ґрунтувалася на експлуатації виключно природних властивостей землі.

Зрівняльним переділам у громаді з обцинною формою землекористування підлягали польові та лугові (сінокосні) угіддя [878, ст. 128]. Землі громади відрізнялися між собою якістю ґрунту, відстанню від садиби, зручностями проїзду, розміщенням наділу (на схилі балки, де менше залишалося вологи, чи на рівному місці). Родючість землі значною мірою залежала від

природних властивостей ґрунту, тому громада намагалась надати своїм членам рівні за якістю землі (і на супіску, і на суглинці, і на чорноземі), і на близьких до села землях, і на віддалених (запільних), і на рівних ділянках, і на крутих схилах. При общинній формі землекористування панувало трипілля (озимина, ярина, толока). Тому в таких земгромадах ділили кожне із трьох полів сівозміни на стільки частин, скільки було угідь різної якості і в залежності від відстані землі від села. Кожна з цих частин ділилася на стільки смужок, скільки було розкладкових одиниць у земельній громаді. Кожному двору відводилося в кожній частині громади стільки смужок землі, скільки в нього було розверсточних одиниць.

Так, сход Зарожнянської громади Чугуївського району Харківської округи 23 травня 1923 р. слухав питання про розподіл землі в громаді, ухвалив: «Усю польову громадську землю, що перебуває у нашому користуванні в чотирьох клинах, як то: озимому, яровому, толочному і запільному (у степу, за 20 верст, поблизу слободи Волохів Яр), розділити по кількості їдців. Кожний клин поділити на окремі ділянки, щоб кожний двір отримав свою смугу орної землі. Земля в кожному полі повинна ділитися сотенними по жеребкуванню на кожне господарство згідно з кількістю розкладкових одиниць» [280, арк. 99]. А 29 травня сход тієї ж громади ухвалив: «Пристаючи до розподілу землі, згідно протоколу від 23 травня, почули нарікання від багатьох громадян, що в толочному клині є багато непридатної землі і що при розподілі її ті громадяни, котрим дістається непридатна земля, залишаться без хліба, а тому, після додаткового обговорення, одноголосно вирішили: Внести в протокол від 23 травня поправку, толочний клин розділити на дві частини – придатну і непридатну землю. Наділенню землею підлягають всі громадяни, які приписані до нашої громади» [280, арк. 100]. У селенному відводі землі громаді села Руські Тишки Липецького району Харківської округи 27 березня 1923 р. записано: «За бажанням громадян польова земля поділена на три поля з наділенням кожного двору в кожному полі по одній смузі, відповідно кількості

розкладкових одиниць. В усіх випадках наділення повинно відбуватися по розцінці для всіх угідь. Земля ділиться по жеребкуванню» [471, арк. 26]. А 30 листопада 1923 р. на зборах уповноважених від кожної сотні села Руські Тишки з приводу розподілу другого клина землі було ухвалено: «Розпочати наділення з урочища Середнього з гону №1 від садиби Кримчанінова. Після розподілу гона №1 перейти на гон №2, розпочавши наділення від луку. Після закінчення гону №2 перейти на гон №3 понад річкою Харків...» Далі перелічені всі 32 гони земельної громади [469, арк. 74]. Через жеребкування вирішили питання, якій сотні розпочинати розподіл і в якому порядку. Першою наділяли Хуторянську сотню, другою – Дронівську, третьою – Задобринську, четвертою – Яремську, п'ятою – Новоселівську, шостою – Кучанську. Після жеребкування, в сотнях почали наділяти першим у Хуторянській сотні двір Л. Пінчукова, у Дронівській сотні – двір А. Дроніна і т. д. по всіх шістьох сотнях громади [469, арк. 74]. Так, кожному двору в усіх полях сівозміни були нарізані його смужки землі [469, арк. 1–455].

Наслідком такої зрівняльної форми розподілу землі при общинній формі землекористування була внутрішня дрібна черезсмужність. Черезсмужність призводила до вузькосмужності та дрібносмужності. Нестача пасовиськ змушувала общинників пасти худобу на толоці, по стерні і навіть, пізньої осені, по озимих посівах. Спільність випасу худоби тягла за собою єдину систему рільництва, яка вимагала обов'язкове й одночасне виконання польових робіт усіма селянськими господарствами. Будь-яке зволікання з цими роботами вело до потрави посівів худобою. Ті ж причини потребували дотримання обов'язкової сівозміни, що передбачала тотожність сільськогосподарських культур. Це, в свою чергу, призводило до рутини та застою в агрокультурі. Часті та безсистемні переділи землі неминуче супроводжувалися зниженням продуктивності сільського господарства, перешкоджали правильному обробітку земельних наділів. Оскільки переділи землі дуже негативно впливали на агрокультуру (землю не угноювали, обробляли недбало, сподіваючись на новий переділ землі), то Земельний

Кодекс 1922 р. обмежив переділи землі трьома сівозмінами [878, ст. 123]. В умовах поширення трипілля в общинах цей термін складав 9 років. Згодом Наркомзем УСРР установив термін 12 років для загальних переділів землі [44, арк. 368; 351, арк. 1–2; 995. – 1925. – №7. – С. 98–99]. 22 липня 1923 р. земельна громада села Ново-Олександрівка Різдв'янської сільради Нижньо-Комишеваського району Харківської округи, яка мала общинну форму землекористування, ухвалила: «Здійснити осередселищний розподіл землі згідно кількості їдців у кожному дворі по нормі, встановленій у громаді. Новий переділ здійснити після трьох сівозмін» [377, арк. 17]. 12 липня 1923 р. сход земельної громади села Третя Бугаївка Алчевського району Луганської округи слухав питання про розподіл землі й ухвалив: «Одночасно закріпити землю за дворами на 9 років пропорційно кількості їдців» [197, арк. 63]. 15 липня 1923 р. сход земельної громади села Стрілече Липецького району Харківської округи слухали питання про переділ землі. Ухвалили: «Землю, що має громада, поділили по 3 дес. на двір (якщо в родині 1–2 душі), а решту розділити на наявні душі. Наступний переділ провести через 12 років» [467, арк. 3].

Земельний Кодекс передбачав два види переділів у громадах з общинною формою землекористування: загальний і частковий [878, ст. 94].

При загальному переділі всі земля земгромади пере поділялася поміж її членами. Часткові переділи у формі відрізки або прирізки наділів членам громади – могли проводити тільки один раз протягом однієї сівозміни (наприклад при трипільній системі сівозмін – раз на 3 роки). Причиною для проведення часткового переділу могла бути зміна в кількості розкладкових одиниць окремих дворів. При частковому переділі змінювалися наділи тільки окремих дворів: від одних, де кількість розкладкових одиниць зменшувалася, земля передавалася дворам, де кількість розкладкових одиниць збільшилася. В умовах малоземелля громади втручалися в землезабезпечення окремих дворів з метою урівняння їхніх земельних наділів [878, ст. 94, 125; 1007. – 1925. – №15–16. – С. 127]. Так, 22 квітня 1928 р. сход Леміщанської

земельної громади Сіннянського району Харківської округи вирішував питання про частковий переділ землі в громаді. Громадянину П. Буглу, який мав 4,5 дес., що за забезпеченістю на їдця було меншим за норму, додали 1 дес.; Ф. Саєнку, що мав 3 дес., додали 2 дес.; М. Ісаєнку, який мав 4 дес. на 6 їдців, додали 1,5 дес. і т.д. [295, арк. 4–19]

Дострокові переділи землі в громадах з общинною формою землекористування допускалися лише у разі переходу до поліпшених видів землекористування або з метою впровадження кращого господарювання (наприклад, при переході від вузьких смуг до широких, від трипілля до багатопілля і т.п.). Крім того, дострокові переділи в громадах дозволяли проводити під час примусового відчуження частини землі від громади або у випадку проведення землевпорядження [878, ст. 124].

Вимоги щодо дотримання терміну при переділі землі неохоче виконували громадивці з общинною формою землекористування. У 1920-х рр. набули значного поширення так звані «чорні переділи», тобто незаконні, безсистемні загальні переділи землі селянами, які завдавали великої шкоди сільськогосподарському виробництву.

27 травня 1922 р. «Основний закон про трудове землекористування» закріпив існуючий розподіл землі і заборонив нові переділи. Це ж повторив і ЗК УСРР 1922 р. [878, ст. 143–144] Ці законні положення селяни під різними приводами намагались обійти [628, арк. 21, 23; 759, арк. 35, 43]. Яскравий приклад «чорного переділу» – переділ землі в Дементіївській громаді Дергачівського району Харківської округи. 4 червня 1923 р. на сході цієї громади слухали питання «про земельну реформу». Ухвалили: «Беручи до уваги, що земля заходиться в дрібній черезсмужності, всю землю відібрати, з'єднати її в один-два шматки і поділити на наявні душі. Розпочати цю роботу з сьогоднішнього дня з толочного клина, вести її всіма силами, що є в нашому розпорядженні...» [275, арк. 3] 22 червня 1923 р. відбувся сход Верхньо-Орільської земельної громади Кегичівського району Красноградської округи, на якому вирішили переділити всю землю, «котра

знаходиться в розпорядженні громади на наявні душі обох статей порівну, оскільки земля при розділі в 1920 р. розподілялася неправильно (не по їдцях), крім того, під час складання продподаткових списків щорічно відбувається втаємничення землі, котру виявити без переділу неможливо» [547, арк. 19–20]. 19 липня 1924 р. Христівська земельна громада Кам'янобродського району Луганської округи ухвалила провести перерозподіл землі. Розверстку вирішили здійснити «за їдацькою нормою». Причина проведення переділу: «В 1922 р. були складені неправильні списки, тому розподіл був проведений нерівномірно» [186, арк. 37]. У звіті Одеського губвиконкому за 1925 р. зазначено: «До минулого року у більшості громад майже щорічно проводили переділи землі між дворами», оскільки, на думку селян, земля поділена несправедливо [221, арк. 2]. У 1925/26 господарському році у Харківській окрузі було зареєстровано 18 «чорних переділів» з метою урівняння земельних наділів [859, с. 39]. У 1926 р. у Сумській окрузі, за даними окрземуправління, відбулося 160 «чорних переділів» землі [50, арк. 73–74]. Як свідчить акту обстеження сільських рад Молдавської АССР від 2 червня 1926 р., у республіці «панують «чорні переділи», які проводять загальні сходи селян» [8, арк. 215, 217]. Міжокружні земельні наради, проведені в 1926 р. у Києві та Одесі, зазначили, що «у Степу дуже поширилися зрівняльні (тобто «чорні») переділи. На Правобережжі колишні нетрудові землі, що їх передано селянству, систематично переділяють» [1003. – 1926. – №1. – С. 17–21]. Згідно матеріалами окрземуправлінь, у 1924–1925 рр. повсюдно, в районах поширення общинної форми землекористування, відбувалися «чорні переділи» землі [49, арк. 2–79]. 2 серпня 1925 р. Андріївський райвиконком Ізюмської округи звернувся до Пришибської сільради: «Малоіванівська земельна громада вашої сільради самоуправно здійснює переділ толочної землі без всякого на те дозволу райвиконкому, а тому пропонуємо негайно припинити незаконний переділ землі» [621, арк. 19]. Обстеження комітетів незаможних селян улітку 1925 р. в селі Верміївка Ніжинської округи виявило, під час обговорення земельного питання

«більшість селян, особливо незаможних, вимагають знову «чорного переділу» [902, с. 20–21]. 27 березня 1927 р. сход Базаліївської земельної громади Печенізького району Харківської округи вирішував питання «про необхідність перерозподілу землі у громаді через велику роздробленість земельних наділів і втаємничення землі, яку можна виявити тільки через перерозподіл». Ухвалив: «У 1927 р. здійснити перерозподіл землі у громаді. ... Перерозподілити всю орну землю і угіддя коноплянка згідно з розподілом по клинах. При розподілі кожен двір повинен одержати в кожному клині по одній ниві. Перерозподіл здійснити на наявне число їдців. Розподіл землі зробити з розцінкою якості наділу та його місцезнаходження» [485, арк. 24].

Зазвичай, питання про «чорний переділ» у громадах порушували малоземельні або безземельні селяни, що в такий спосіб намагалися отримати прирізку до свого наділу. У резолюції Донецької губернської земельної наради по доповіді «Підсумки та перспективи землеустрою на Донеччини» (1925 р.) читаємо: «Голодний рік (1921/22 р.) відіграв при землеустрої негативну роль. Як раз у той рік в ході «землеустрою» «безспірно» значна частина кращої землі перейшла до рук сильних селянських господарств. В даний момент, із зміцненням незаможних господарств, загострилося питання про виправлення дефектів такого «землеустрою». Звідціля тенденції до чорного переділу» [42, арк. 51]. Делегат І. Осморський з Артемівської округи на Х Всеукраїнському з'їзді рад 11 квітня 1927 р. заявив: «Частина населення в 1921–1922 рр. захопила землю і вона нині закріплена за нею. А тому серед селян існують чорнопредільні тенденції. Це вимога незаможних селян» [1196, с. 172]. У постанові колегії НКЗС УСРР від 29 квітня 1927 р. на доповідь О. Триліського «Про сталість землекористування» констатовано: «Досі чимало випадків протизаконного землекористування. Це значною мірою підігріває передільно-порівняльний настрій. Серед незаконних землекористувань – відводи заможної частини селянства, що були проведені з земельними захватами із порушенням інтересів решти селянства, особливо в голодні роки у Степу. Інша причина –

це втаємничення землі. Все це разом і веде до «чорних переділів» [80, арк. 129–130].

«Чорні переділи» гальмували розвиток сільського господарства, негативно впливали на рівень сільськогосподарського виробництва. Вони не давали трудовому селянству впевненості в його землекористуванні. При такому становищі в селянина не було мотивації до поліпшення свого наділу (не проводили угноєння, не боролися із бур'янами та шкідниками, не поліпшували агрокультуру). Цікаво, що «чорні переділи» не мали позитивного значення й для ініціаторів таких переділів – незаможників. Адже збільшення їхніх наділів під час «чорних переділів» було незначним й не компенсувало завданої шкоди від подібних дій [44, арк. 368–369; 909, с. 18–20; 1196, с. 172].

Земельні органи здійснювали низку рішучих заходів проти «чорних переділів», організували широку громадську кампанію боротьби за стабільність в землекористуванні [1447, с. 46]. «Чорні переділи» значною мірою вдалося приборкати до 1927 р., але остаточно запобігали такому явищу не вдалося. «Чорнопредільні тенденції на Старобільщині існують і до цих пір», – зазначено у доповіді з землекористування та землеустрою на пленумі Старобільського окрпарткому в жовтні 1927 р. [181, арк. 8] 5 серпня 1928 р. сход земельної громади хутора Красний Яр Кам'янобродського району Луганської округи слухав «про переділ землі громади». Ухвалив: «Так як багато змін по дворах ... провести переділ з осені 1928 р.» [211, арк. 51]. 8 березня 1929 р. Наркомзем УСРР звернувся до окрземвідділів з обіжником «Про умови проведення загальних переділів землі в земельних громадах з обцинним порядком землекористування», з якого випливає, що «чорні переділи» землі зустрічалися й після 1928 р., тобто напередодні суцільної колективізації селянських господарств [89, арк. 62]. Тенденція до неорганізованих («чорних») переділів була закладена самою природою селянської общини, тому, поки існувала обцинна форма землекористування, існували і загальні переділи землі і «чорні переділи».

Правила зрівняльного розподілу землі мали приймати загальні збори громади і прописуватися в її статуті, де визначалося, які із земельних угідь могли переділятися і по яких розкладкових одиницях [54, арк. 39; 878, ст. 95]. Кожен переділ землі відбувався за постановою сходу, простою більшістю голосів із зазначенням виду угідь, що переділялися; розверсточних одиниць та їх кількості, для конкретного двору; терміну переділу; порядку користування запасним польовим фондом громади [878, ст. 117]. Прикладом може слугувати розподіл землі в Базаліївській земельній громаді Печенізького району Харківської округи влітку 1922 р.: «Земля ділиться на 9 років. За основу приймається роздільний список, складений 6 червня 1922 р., а саме: польова земля поділяється на три клини по кількості наділів (їдців). Кожен член громади в кожному клині отримує номер із вказівкою черги у клині. Розподіл починається з дальніх кінців клинів від межі слободи Леб'яжої. Першим розподіляється клин чорного пару по десятині на їдця. Середній клин на зяб розподіляється по старому. Потім ділити третій клин» [1196, с. 173].

Одним із важливих моментів землерозподільної діяльності громади був вибір нею розкладкової одиниці, за якою земля розподілялася поміж дворами [878, ст. 95, 96]. VIII Всеукраїнський з'їзд рад у постанові «Про землеустрій» від 21 січня 1924 р. ухвалив, що розверсточні одиниці при переділах і виділах можуть застосовуватися тільки при общинній формі землекористування, а в громадах з подвірною (дільничною) формою землекористування переділи та виділи проводити за беззаперечним фактичним землекористуванням двору [1196, с. 173].

Розкладкові одиниці по окремих губерніях, повітах (згодом округах), з урахуванням місцевих умов і систем господарства, повинні були встановити губвиконкоми за поданнями губземвідділів й після затвердження Наркомзему впроваджуватися у життя [1196, с. 173]. Але, станом на 1924 р., губернські земельні органи та Наркомзем ще вивчили це питання й норм не встановили [993. – 1923. – №5–6. – С. 18–21; 1099, с. 96]. Нам вдалося

розшукати матеріали про розверсточні одиниці, встановлені в 1921 р. Чернігівським губвиконкомом [27, арк. 9–22]. ЗК УСРР 1922 р. дозволяв, до появи таких постанов, розкладкові одиниці, при зрівняльному розподілі земель, встановлювати земельним громадам [878, ст. 96]. При цьому, ЗК УСРР рекомендував застосовувати земельним громадам в якості розкладкової одиниці їдця, або робочу силу [878, ст. 95]. Так, у Донецькій губернії в земельних громадах з общинною формою землекористування в 1921–1925 рр. застосовували різноманітні розверсточні одиниці – на їдця, робочу силу, змішані одиниці [42, арк. 56].

У багатоземельних степових округах, наприклад, у багатьох земельних громадах Василівського району Запорізької округи в 1921–1925 рр. нетрудові землі розподіляли «по справедливості», тобто кожний двір отримував свою частку, незалежно від того, як він був забезпечений землею – констатувала комісія ЦК КП(б)У в доповіді «Про стан Василівського району» [158, арк. 39].

Громади намагалися дотримувати рівності для кожного свого члена на отримання відповідної частки громадської землі. Найкраще, на погляд членів громад з общинною формою землекористування, цьому принципу відповідав розподіл землі на їдця. Додаток А, таблиця 17 надає уявлення про розподільні одиниці, що встановлені з земельних громадах при землевпорядженні станом на 1 січня 1929 р. Ці дані свідчать, що переважна кількість громад, з общинною формою землекористування, розкладкові одиниці використовувала розподіл на їдця: від 72,7% у Степу до 92,8% на Поліссі, а пересічно по Наддніпрянській Україні цей показник становив 75%. В резолюції Всеукраїнської землевпорядної наради по доповіді наркома земельних справ С. Луценка «Підсумки та перспективи осередселищного землевпорядження в республіці» написано, що «розкладкові одиниці беруться, здебільше, їдацькі» [475, арк. 119].

Ми підраховали дані про розподільчі одиниці в земельних громадах дев'яти округ, картки по землевпорядженню яких збереглися за 1927 р. Виявилося, що у Сталінській (Донецькій) окрузі з 28 громад 26 вибрали

розподільчу одиницю на їдця [67, арк. 1–74], у Криворізькій окрузі з 48 громад – 46 [70, арк. 1–65]; у Запорізькій окрузі з 47 громад – 41 [68, арк. 1–82]; у Херсонській окрузі – з 111 громад – 89 [75, арк. 1–155]; у Дніпропетровській окрузі з 33 громад – 30 [69, арк. 1–57]; в Одеській окрузі з 56 громад – 10 [76, арк. 40–259]; у Маріупольській окрузі з 7 громад – 6 [71, арк. 1–45]; у Миколаївській окрузі з 6 громад – 1 [74, арк. 1–172]; у Первомайській окрузі всі 28 громад не вибрали розподільчої одиниці на їдця [73, арк. 1–37]. А в підсумку із 364 земельних громад, що потрапили до підрахунку по 9 округах, 249 громад розподіляли землю на їдця (тобто 68,4% від загалу).

Опрацьовані нами анкети 54 делегатів II Всеукраїнського з'їзду комітетів незаможних селян від Чернігівської та Полтавської губерній (лютий 1922 р.) свідчать, що в 49 випадках ділили в 1921–1922 рр. землю на їдців (тобто 90,7% опитаних делегатів) [98, арк. 70, 72, 74]. Як записано в протоколі сходу громади села Бегач Седнівської волості Чернігівського повіту від 29 березня 1922 р.: «Землю, окрім садиб, розділити подушно» [736, арк. 1], тобто на їдця; в протоколі сходу Захарівської земельної громади Білоколодязівського району Харківської округи від 20 січня 1925 р.: «Встановити норму землекористування на кожну душу порівну» [432, арк. 34].

Окрім їдацької розподільчої одиниці, земельні громади застосовували й інші розподільчі одиниці. Інші розподільчі одиниці використовувалися у 25% земгромад Наддніпрянської України [додаток А, табл. А. 17]. Це розподіл за кількістю усіх працездатних членів двору або, найчастіше, за змішаною одиницею розподілу землі (спочатку визначали мінімальну площу угідь на двір, а решту розподіляли за кількістю їдців). Змішаний спосіб розподілу землі, з господарської точки зору, був доцільніший, ніж розподіл по їдцях чи працездатних членах двору. Адже якщо земельний наділ надто малий, то родина, яка складалася, наприклад, з двох їдців, не могла повноцінно господарювати, оскільки для господарювання потрібно було мати робочу силу та реманент. Так, наприклад, двір, в якому 2 їдці, міг мати 1 дес. орної землі (найбільше поширена норма землі на їдця – 0,5 дес.), що недостатньо

для господарювання. Через малоземелля такий двір не міг мати робочого коня і не мав можливості придбати реманент. Таким чином змішана система, яка встановлювала певний необхідний мінімум на двір, була найдоцільнішою. Тому «розподіл землі між окремими дворами в громадах з обцинним порядком землекористування часто відбувався не по їдцях, а із забезпеченням двору господарським мінімумом» – дізнаємося з довідки Харківського губземвідділу за 1925 р. [271, арк. 93] Інформація про господарський мінімум міститься в протоколах сходів земельних громад. Так, Рубанівська земельна громада Валківського повіту Харківської губернії 31 грудня 1922 р. ухвалила: «Встановити земельну норму по 3 дес. на кожний двір, а решту землі розділити на їдців дворам, які мають більше 3 їдців» [355, арк. 10]. Заміщанська земельна громада Валківського району Харківської округи 28 березня 1924 р. вирішила: «Всю землю громади поділити таким чином: Виділити на двір по 3 дес., а решту землі розділити порівну у кого більше 4 їдців у господарстві» [347, арк. 34]. Ліва Липецька земельна громада Липецького району Харківської округи 15 липня 1923 р. ухвалила: «Двох їдців наділяти землею як трьох, тобто в 1,5 рази більше встановленої розкладкової одиниці. На трьох їдців і більше наділяти порівну з іншими дворами скільки вийде на їдця» [468, арк. 211]. Як свідчив рапорт землеустроїника О. Максименка, який був надісланий у Харківське окрземуправління, в Черкасько-Тишківській земельній громаді Липецького району був передбачений розподіл землі за змішаною системою із розрахунку 2,5 дес. на господарство, а решту землі сход громади ухвалив розподілити за кількістю їдців у кожному дворі. З цією метою Черкасько-Тишківську громаду поділено на 6 сотень, і кожна сотня вибрала собі уповноваженого. Окрім того, громада вибрала двох уповноважених для розподілу землі в полях сівозміни, які вели списки землекористувачів і розподілу угідь. Розподіл землі розпочали з толочного поля. Це поле розділили на гони й кожний двір отримав свою частку ріллі [466, арк. 421]. При наділенні землею в земельних громадах Зінов'ївської

(Єлизаветградської) округи була встановлена норма землі на їдця 1 дес. 1900 кв. сажнів, але для малосімейних дворів установили мінімум на двох їдців 5 дес. [869, с. 19–20] 7 лютого 1925 р. сход Пільнянської земельної громади Білоколодязівського району Харківської округи слухав про встановлення норм землі на малосімейне господарство. Ухвалив: «Приймаючи до уваги, що в громаді доводиться землі на одного їдця 1 дес. і 6 сажнів, на якій малосімейні господарства, які мають по 2–3 душі, існувати не можуть, встановити для таких норму по 4 дес. на господарство, а решті господарствам, які мали по 4 душі і більше, повинні наділятися по нормі землі на їдця скільки вийде» [434, арк. 170].

Інколи селяни розподіляли землю і на ревізькі душі [352, арк. 1]. Але такий спосіб розподілу землі був радше винятком ніж правилом.

Отже, частка кожного двору визначалася за кількістю розкладкових одиниць, прийнятих у цій громаді, а місце наділу в полі – жеребкуванням [995. – 1924. – №49. – Ст. 20, 26]. Земля, що залишалася після переділу, становила запасний фонд громади, з якого здійснювали відводи ділянок для громадських потреб та наділяли членів громади, котрі не отримали своєї частки під час останнього переділу землі в громаді [995. – 1924. – №49. – Ст. 29].

Розподіл сіножатей та лугових угідь відбувався на тих самих підставах і тих самих розкладкових одиницях, що й розподіл ріллі. Земельний Кодекс забороняв установлення різних розкладкових одиниць в одній і тій самій громаді (наприклад, розподіл ріллі на їдців, а сіножатей – по кількості голів худоби) [878, ст. 132]. Так, 22 травня 1923 р. сход Червоноармійської (Хохлівської) земельної громади Білоколодязівського району Харківської округи ухвалив «сінокоси ділити по тих самих розверсточних одиницях і на тих самих підставах як і розподіл орних земель» [567, арк. 29]. З протоколу засідання правління земельної громади Великих Проходів Липецького району Харківської округи від 2 квітня 1927 р. можна дізнатися, що «луки ділили на їдців» [569, арк. 4]. 26 червня 1925 р. сход земельної громади хутора Середівка Верхньо-Орільської сільради Олексіївського району

Харківської округи вирішував питання про розподіл сіножатеї (луки), які належали земельній громаді. Ухвалив: «У зв'язку з тим, що луки дійсно вже час косити, а тому їх необхідно таки розділити поміж громадянами хутора Середівки з таким розрахунком, аби кожний громадянин, який одержав землю в хуторі Середівці, одержав би відповідну до ріллі кількість і сіножатеї. Але луки повинні розділятися так, щоб громадяни були наділені однаковою травою, цебто: щоб не наділявся один громадянин ліпшою травою, а інший – кепською [550, арк. 1]. Подібні постанови ухвалювали сходи земельних громад у селі Дорошенкове Білоколодязівського району, селі Костянтинівка Зміївського району, хуторі Немишля Харківського району Харківської округи [434, арк. 327; 480, арк. 31; 609, арк. 8; 641, арк. 54].

У Чернігівській губернії у 1921–1925 рр. всі сінокоси розподіляли між членами земельних громад як за кількістю голів худоби, так й за кількістю їдців у дворі. При таких розподілах за розверсточну одиницю приймався, як ми дізнаємося із обов'язкової постанови губземвідділу, один їдець або одна штука великої рогатої худоби, кінь, дві телиці або два бичка, шість овець [27, арк. 9, 11, 24–28, 30, 32; 758, арк. 87]. Якщо в господарстві не було худоби, сінокос йому теж наділяли. Так, 23 червня 1922 р. сход села Бегач Седнівської волості Чернігівського повіту вирішував питання про розподіл сінокосу в громаді, ухвалив: «Розділити порівну всім, включно і тим, у кого немає худоби» [736, арк. 19]. Траплялися поодинокі громади з общинною формою землекористування, коли в процесі розділу сінокосів розверсточною одиницею вважався двір, без урахування кількості їдців у ньому. Так, 2 серпня 1926 р. сход земельної громади Бобровицької Слободи Чернігівської округи ухвалив: «громадський сінокос розділити на господарства (по 0,5 дес.)» [810, арк. 4]. У громаді села Вилівка Зміївського району Харківської округи 26 липня 1925 р. вирішили: «Ділити сінокіс на двори і на робочу худобу таким чином: на двір, на поле, на корову. Якщо у кого тільки одна корова, то вони отримували тільки на двір і на корову» [1196, с. 178]. У земельній громаді слободи Базаліївка Печенізького району Харківської округи 31 травня 1925 р.

ухвалили: «Розділити луг на 5 ділянок і поділити. При цьому в кожній ділянці виділити сінокіс на кожний двір» [483, арк. 42]. У Черняківській громаді Липецького району Харківської округи 16 червня 1929 р. слухали питання «про укос луку в урочищі колишнього поміщика Маркевича», ухвалено рішення: «Викосити луг на двір» [585, арк. 42].

У деяких громадах луки не ділили, а викошували громадою, і вже потім жеребкуванням ділили копиці сіна. Таким чином робили в Остапівській земельній громаді Лубенської округи, в Андріївській громаді Алчевського району Луганської округи, в громаді Жабино-Мачеретівських хуторів Холявинської сільради Чернігівського району і округи [204, арк. 89; 807, арк. 22]. Вибіркове обстеження 88 земельних громад Харківської округи за 1926/27 господарський рік свідчило: «У громадському користуванні вважаються ті землі, котрі не знаходяться у користуванні окремих членів громади, а знаходяться у розпорядженні всієї громади, але продукція їх щорічно розподіляється між членами громади. У такому становищі часто знаходяться сінокоси, котрі розподіляються між членами громади» [455, арк. 102]. В районах, де земельні громади були недостатньо забезпечені луками та сінокосами, селяни особливо прискіпливо ставилися до розподілу луків та сінокосів. Як приклад можна навести порядок розподілу цих угідь у Пересічанській земельній громаді Дергачівського району Харківської округи. Загальні збори (сход) громади ухвалили: «Луки розділити на ділянки по десятку господарств і приступити до сінокосу кожній десятці окремо по своїй ділянці. Після оголошеного дня косовиці всі чоловіки зобов'язані на сінокіс вийти з косами; вдови, які не мають косарів, повинні вийти одночасно з косарями для розтрушування і згрібання сіна. Після цього збір сіна в копиці виконати спільно під керівництвом десятника... Після складання сіна в копиці сіно розділити порівну на всіх громадян... Від громадян, хто скошив сіно до встановленої дати косовиці, сіно відібрати для спільного розподілу» [276, арк. 132]. Захарівська земельна громада Іванівської сільради Білоколодязівського району Харківської округи 19 травня 1924 р. вирішила:

«Луки ділити на наявні души. Всіх громадян, які проживають поза Захарівкою і не відбувають сільських нарядів та інших громадських повинностей травною не наділяти» [412, арк. 24]. У земельній громаді хутора Зелений Колодязь Введенської сільради Чугуївського району Харківської округи 14 червня 1925 р. вирішили: «Сіножаті розділити на кожен живу душу, за винятком тих наших громадян, які проживають у Харкові і не займаються сільським господарством» [343, арк. 23].

Сінокос громада розпочинала в заздалегідь визначений день. Так, сход земельної громади села Введенського Чугуївського району Харківської округи 16 червня 1924 р. ухвалив: «Приступати гуртом до сінокосу 17 червня» [1196, с. 179]. Сход земельної громади села Баби Сосницького району Сновської округи 9 травня 1925 р. слухав питання «про сінокоси», вирішив: «Сінокос розпочати після жнив, а до цього часу косіння на луках проводити не дозволяється» [799, арк. 20]. Подібні постанови земельні громади виносили і в інших місцевостях [579, арк. 406; 606, арк. 48]. Такі дії характерні для громад з общинною формою землекористування – сінокос, як й інші роботи, виконувався всіма селянами одночасно. Двір, який затримався, зазнавав втрат від обкошування, потрапи й ін. Селянин залежав від трудового ритму в громаді, він був елементом цілого механізму і мусив діяти за спільними правилами. Частину зібраного сіна за постановою сходу громади селяни виділяли на утримання громадської племінної худоби в злучних пунктах [83, арк. 15]. Так, 18 червня 1924 р. Каршине-Вишневецька земельна громада Кам'янобродського району Луганської округи слухала питання про зимове утримання бугаїв громадської череди. Ухвалила: «Здати бугаїв громадянину хутора Каршине-Вишневець Степану Приходьку. Запропонувати громадянам скосяти траву на сіно в балках Довгій та Лиман і перевезти спільними зусиллями на садибу Приходька» [190, арк. 22–23].

Брак пасовиськ змушував селян з общинною формою землекористування, за умов панівної трипільної системи землеробства (озимина, ярина, толока), використовувати толоку як пасовисько для худоби.

Це суперечило вимогам агрокультури, але потрібно було десь випасати худобу. Тому домогосподарі нехтували агрокультурою заради власної худоби. Пастьба на толоці починалася з початку квітня і тривала до жнив. Після цього худобу переганяли на стерню, де вона випасалась до листопада (до першого снігу) [81, арк. 3].

Отже, толоку селяни використовували як пасовисько до середини літа. Оскільки площа толоки була обмеженою, тому обмежувалась і кількість худоби, яка могла пастися на толоці. Кількість худоби на толоці визначали загальні збори громади [911, ст. 21]. У Нейфельдській земельній громаді Миколаївської округи на 0,5 дес. толоки дозволялося випасати 1 голову великої рогатої худоби або 3 вівці [81, арк. 35]. Загальні збори земельної громади хутора Лисовинівського Верхньо-Орільської сільради Олексіївського району Харківської округи 6 травня 1926 р. ухвалили, що «доцільно буде розподілити худобу на толоці пропорційно, тобто на 1 дес. випускати 2 голови великої рогатої худоби і 3 вівці» [551, арк. 15]. На Троїцькому хуторі Мало-Константинівської сільради Луганської округи на зборах земельної громади 12 лютого 1925 р. ухвалили: «Толочну землю розподілити по півдесятині на голову худоби» [196, арк. 7]. Загальні збори земельної громади хутора Красний Яр Луганської округи 10 червня 1928 р. одноголосно ухвалили розділити толоку таким чином: «Частину толоки, що була під сінокосом, розділити по пів-стіжка на їдця, а решту толоки розверстати на всю робочу худобу. Бузівків віком від року до двох років вважати за одну штуку, дві вівці теж вважати за одну штуку робочої худоби» [211, арк. 12, 42]. Загальні збори Григорівської земельної громади Барвінківського району Ізюмської округи 22 травня 1927 р. ухвалили розподілити толочну землю на голову худоби, при цьому бузівка вважати за одну голову, чотири вівці теж вважати за одну голову робочої худоби [487, арк. 36].

Чужу худобу, зазвичай, громадівці не пускали на свою толоку. Так, 8 квітня 1928 р. сход Лисківської земельної громади Менського району Конотопської

округи ухвалив: «Згідно з думкою всієї громади вирішили не приймати чужу худобу на випас у зв'язку з малою площею толоки» [1196, с. 180]. Сход громади села Литвинівка Валківського району Харківської округи 18 травня 1924 р. слухав пропозицію уповноваженого громади Т. Малевського про необхідність відмови у випасі чужих овець, оскільки «своїх овець ніде пасти». Ухвалили: «Негайно прогнати чужих овець з толоки» [363, арк. 136]. 7 травня 1929 р. сход громади села Нова Рахманівка Андріанопільської сільради Алчевського району Луганської округи слухав інформацію свого уповноваженого про «випас худоби Тимирязівської земельної громади на їхній толоці». Ухвалив: «Худобу затримати і пригнати до сільради» [204, арк. 73]. Власників цієї худоби, як правило, штрафували [576, арк. 38]. 27 березня 1929 р. сход Андріанопільської сільради Алчевського району Луганської округи слухав питання про розподіл толочної землі. Ухвалив: «На кожну корову або бика виділити по 45 соток толоки, на дволіток теж, як і на три вівці. У кого немає худоби має право здати свою толоку в оренду, передусім своєму одногромаднику, а якщо не знайдеться такий, то може здати кому завгодно свою толочну землю. Але чужий наймач повинен заплатити за попас бика 3 крб.» [203, арк. 19] 30 серпня 1926 р. сход земельної громади села Сиваш Олексіївського району Харківської округи слухав про розподіл толоки. Ухвалив: «Дворам, що не мають худоби виділити толочну землю повністю, тобто по кількості їдців. Решту толоки залишити під попас худоби на майбутній рік» [557, арк. 24].

Розпад общини, що відновився після завершення революційних земельних перетворень, позначився і на розподілі землі в громадах з общинною формою землекористування. Про це свідчать розробчі картки Наркомзему УСРР по землевпорядженню земельних громад за 1927 р. Так, у Первомайській окрузі із 28 земельних громад 10 розподілили землю не за розверсточною одиницею, а за фактичним землекористуванням [73, арк. 1–37]; в Одеській окрузі із 56 громад таких виявилось 13 [76, арк. 40–259]; у Херсонській окрузі із 111 – 7 громад [75, арк. 1–155]; у Запорізькій окрузі з

1347 громад – 6 [72, арк. 1–82]; у Миколаївській окрузі із 6 в 1 громаді [74, арк. 1–172]; у Дніпропетровській окрузі з 33 – 3 громади [69, арк. 1–57]; у Маріупольській окрузі із 7 – в 1 громаді [71, арк. 1–45]. Фактично ці громади переходили на подвірну (дільнично-черезсмужну) форму землекористування, при якій не застосовувалися розверсточні одиниці під час землевпорядження, дворам залишали землю за фактичним землекористуванням.

В умовах нестабільності в землекористуванні неможливою була раціоналізація сільськогосподарського виробництва. Громади з общинною формою землекористування не могли гарантувати таку стійкість. Періодичний переділ землі був головною ознакою такої форми землекористування. Селяни, вмотивовані ідеєю «вирівняти» землю щодо її кількості та якості, доходили до абсурду, розбиваючи земельні ділянки на дрібні смужки, на яких неможливо було вести господарчу діяльність. Адже, окрім загальних періодичних переділів, у період між загальними переділами земельні громади проводили так звані знижки і надбавки землі, які часто не відповідали жодній господарській доцільності. Такі переділи здійснювались з метою досягнення повної зрівняльності в землекористуванні, що призводило до застою і регресу селянських господарств [1458, с. 28]. Узагалі, за таких умов, проводити будь-які операції щодо поліпшення агрокультури було невігідно проводити, тому що невідомо, хто користуватиметься цією ділянкою наступного року. Так, протокол земельної громади хутора Зелений Колодязь Введенської сільради Чугуївського району Харківської округи, з общинною формою землекористування, за 1926 р. свідчить, що рілля «ніхто і нічим не угноював із дня переділу», тобто з 1919 р. [352, арк. 73] Поширення общинної форми землекористування в окрузі – серйозна перешкода в справі інтенсифікації сільського господарства, оскільки «при існуванні общинно-передільного механізму селяни з великими роздумами зважувалися витратити свою працю на ретельний обробіток землі, тому що вони не були впевнені у тривалості користування своєю смужкою землі» – читаємо в плані боротьби з засухою в Луганській окрузі за 1925–1929 рр.

[185, арк. 139] Про подібний стан справ у 1926 р. сповіщали з Миколаївської округи: «Общинна форма землекористування не дає проявити кожному господарю свою ініціативу в справі застосування агрокультурних заходів. Установлено, що общинна форма землекористування в громадах, де розповсюджені трудомісткі культури, а прибуток від них складають основу бюджету селян, поступається місцем іншим формам землекористування» [1367, с. 143]. У звіті районного агронома по Слов'яносербському району Луганської округи за 1923 р. зазначено: «З'ясувалася, при знайомстві з селянськими господарствами, одна характерна особливість: навмисне скорочення площі інтенсивних культур, ліквідація парів і взагалі небажання в проведенні тих або інших агрокультурних заходів... Причиною цього явища є чекання чергового переділу землі... У цих умовах навіть більш-менш культурні господарства стали занепадати». Нагадаємо, що в Луганській окрузі до 90% земельних громад мали общинну форму землекористування [206, арк. 17].

Отже, общинна форма землекористування гальмувала розвиток сільського господарства. Часті переділи порушували будь-яку сталість у землекористуванні, заважали селянам правильно господарювати. Там, де переділялася земля, селяни не угноювали поля, не боролися з бур'янами, недбало обробляли свої наділи, оскільки знали, що через рік-два місце наділу зміниться. Таке господарювання призводило до виснаження ґрунту, падіння врожайності. «Ніяке інтенсивне господарювання за таких умов неможливе», – констатував у 1927 р. заступник наркому земельних справ С. Луценко [61, арк. 12].

Таким чином, общинна форма землекористування була найвідсталішою з усіх форм селянського землекористування в Наддніпрянській Україні в 1920-х рр. Такий стан справ розуміли й селяни і шукали шляхи виходу з нього [852, с. 101]. Зі звітів окрземвідділів за 1925 р. ми дізнаємося про «масове прагнення населення до подвірно-черезсмужної форми», як писали з Первомайської округи [50, арк. 66]. Подібне явище спостерігалось в інших

округах, де відроджувалася общинна форма [50, арк. 52–53, 70–71; 55, арк. 6; 79, арк. 2; 81, арк. 13; 158, арк. 198].

Подвірна (дільнична) форма землекористування, в її черезсмужному виді, серед земельних громад Наддніпрянської України в 1920-х рр. була найпоширенішою. Черезсмужним видом у 1923 р. охоплено 64,5% селянських земель республіки [додаток А, табл. А. 15]. Найбільшу питому вагу черезсмужний вид подвірної (дільничної) форми землекористування мав на Правобережжі – 92,63%, на другому місці було Полісся – 85%, на третьому – Лівобережжя – 65,88% селянських земель. У Степу подвірно-черезсмужний вид охоплював тільки 31,93% селянських земель, поступившись общинній формі [додаток А, табл. А. 15].

Упродовж 1920-х рр. черезсмужний вид подвірної форми селянського землекористування збільшував свою питому вагу, переважно завдяки общинній формі. Так, у цілому по республіці, з 1923 по 1926 рр. черезсмужний вид збільшився з 64,5% до 78,55% [додаток А, табл. А. 15, 16].

При подвірній формі землекористування, на відміну від общинної форми, заборонялося проводити переділи землі [995. – 1925. – №5. – С. 98–99]. Таким чином селянське господарство постійно користувалося тими самими земельними ділянками. Так досягалась стабільність землекористування, селяни краще обробляли свої землі. Саме стабільність землекористування – абсолютна необхідна умова розвитку сільського господарства, яка змушувала селян, після завершення революційних аграрних перетворень, повернутися до подвірної (черезсмужного виду) форми. Селяни не тільки відновили питому вагу цієї форми (в 1917 р. вона займала 74,19%), але й перевищили цей показник (станом на 1926 р. – 78,55%) [додаток А, табл. А. 14, 16].

Отже подвірна (дільнична) форма землекористування відрізнялася від общинної форми тим, що за кожним двором такої земельної громади його земельний наділ закріплювався в постійне користування. Водночас при черезсмужному виді подвірної форми землекористування, як і при общинній формі, смужки однорідних угідь (ріллі) одного селянина були розкидані в

різних місцях земельних угідь громади, черезсмужно зі смугами інших дворів. Розміри ділянок кожного двору визначалися по беззаперечному фактичному трудовому землекористуванню, а в разі земельної суперечки – земельно-судовими комісіями [878, ст. 102].

Земельна громада з дільнично-черезсмужним видом землекористування нагадувала общину, що втратила свої зрівняльно-розподільні функції. Але, на відміну від дореволюційного подвірно-черезсмужного виду, наступником якого і став подвірно-черезсмужний вид 1920-х рр., двір не мав прав на постійні ділянки в польовій землі громади. Місце розташування і межі цих дільниць могла змінити громада за ухвалою більшості членів з метою зменшення черезсмужності (переходу на широкі смуги, багатопільні сівозміни тощо) [878, ст. 103]. Таким чином, земельна громада і за черезсмужного виду подвірної (дільничної) форми землекористування могла проводити переділи землі, але не кількісні, а якісні, спрямовані на зміну не розміру, наділу двору, а місця розташування його смуг у спільному земельному відводі громади.

У громадах з подвірно-черезсмужним видом землекористування вплив общинної форми проявився під час використання общинного способу розподілу земель за розкладковим одиницями в ході революційних аграрних перетворень 1917–1923 рр. і поширенні так званих чорних переділів упродовж 1920-х рр., спільного використання вигонів та пасовиськ, випасу худоби на толоці і по стерні (система відкритих полів), спільного використання лісів тощо.

Право на землю окремих дворів у земельних громадах з подвірною (дільничною) формою землекористування встановлювалася, на відміну від общинної форми, незаперечним фактичним трудовим користуванням [878, ст. 102]. Незаперечне фактичне користування з'ясовувалося на основі даних подвірних списків земельної громади, зареєстрованих у сільській раді [878, ст. 73]. Списки ретельно перевірялися і затверджувалися на загальних зборах громади [995. – 1925. – №3. – С. 70–71].

Подвірна (дільнична) форма мала ще відрубний і хутірський види землекористування. Такі види не тільки вціліли під час революційних аграрних перетворень 1917–1923 рр., але впродовж 1920-х рр. зберігали тенденцію до збільшення своєї питомої ваги [додаток А, табл. А. 15, 16]. Правда, ця тенденція відбувалася не прямолінійно, тобто мала певну специфіку в різних районах Наддніпрянщини. Так, наприклад на Поліссі як відруби так і хутори (де дозволяли природні умови) впродовж 1923–1926 рр. мали тенденцію до збільшення [додаток А, табл. А. 15, 16]. Так, у матеріалах до звіту Волинського губвиконкому за 1924 р. зазначено: «Спостерігається явно виражене прагнення населення до відрубних і хутірських видів землекористування» [130, арк. 2; 133, арк. 36; 144, арк. 60]. На Правобережжі та Лівобережжі питома вага відрубів за 1923–1926 рр. зменшилася, у Степу, навпаки, збільшилася. Питома вага хуторів на Правобережжі і Лівобережжі за 1923–1926 рр. збільшилася, а в Степу – зменшилася [додаток А, табл. А. 15, 16]. Як зазначалося в доповідній записці Наркомзема «Про заходи реорганізації хутірського землекористування» (1929 р.): «Переважна кількість існуючих до революції хуторів та відрубів як би там не було зберігалася» [95, арк. 64]. Це підтверджують дані, наведені в додатку А (таблиці А. 14, 16). Відруби в 1917 р. в цілому по Україні займали 8,5% селянських земель, а в 1926 р. – 5,69%; хутори відповідно 3,4% і 3,45%.

До відрубів і хуторів прагнула перейти здебільше заможна частина селянства. Обстеження хуторів, проведене агрономічною мережею НКЗС УСРР у 1924 р., свідчать, що хутірське та відрубне господарства рентабельні на Правобережжі, Лівобережжі та в Степу за умови розміру земельної ділянки мінімум 10 дес., а на Поліссі – 12 дес. [1518, с. 16] Як ілюструють дані із землезабезпечення, таких господарств у 1920-х рр. у Наддніпрянській Україні було не більше 8–10% [871, с. 18]. Отже, землезабезпечення було тим організаційно-виробничим мінімумом, який гальмував поширення відрубного та хутірського видів подвірної (дільничної) форми землекористування в земельних громадах Наддніпрянської України. Тому

селяни, у своїй більшості, не переходили до цих видів землекористування. Крім того, земельні органи заперечували відрубви та хутори, всіляко гальмували розвиток цих форм, оскільки вони суперечили колективній формі землекористування, до чого прагнули більшовики [907, с. 161; 912, с. 12].

Негативними сторонами в земельних громадах Наддніпрянської України в 1920-х рр. із общинним та черезсмужним видам подвірної (дільничної) формами землекористування були черезсмужність та дрібносмужність, далекоземелля і примусова трипільна сівозміна. Таким чином, вказані форми селянського землекористування мали очевидні недоліки.

Дані обстеження земельних громад Наркомземом УСРР навесні 1926 р. свідчать про поширення черезсмужності в земельних громадах Наддніпрянської України [додаток А, табл. А. 19]. З точки зору агрокультури 1920-х рр. вважалося раціональним, якщо черезсмужність не перевищує 4 смуги на господарство [1519, с. 4]. Таким чином, зважаючи на таку точку зору, раціонально розміщених господарств у Наддніпрянській Україні в 1926 р. налічувалося 54,1%, тобто більше половини [додаток А, табл. А. 19]. Решта господарств (45,9% від загалу) страждали від черезсмужності. Причому найбільша кількість таких господарств знаходилась на Поліссі (57,5%). Так, в Олевському та Лугинському районах Коростенської округи «переважає вражаюча розкиданість землі, коли господарство площею в 5–6 дес. має землю в 20–30 шматках і більше» – зазначалося в доповіді Волинського губкому КП(б)У за 1924 р. [130, арк. 75] Доходило до того, що в одного господаря з Левківської земельної громади Овруцького району Коростенської округи 7 дес. земельного наділу були розпорошені по 119 смужках, а в 10 господарств з тієї ж громади 105 дес. їхньої землі мали 874 смужки, розкиданих у різних полях сівозміни, тобто пересічно по 87–88 смужок на господарство, клаптиками по 0,1–0,2 дес. [45, арк. 458]

Друге місце за рівнем поширення черезсмужності в 1920-х рр. займало Лівобережжя. У цьому районі господарств, які мали понад 4 смуги на господарство, налічувалося 53,5% від загалу [додаток А, табл. А. 19].

«Загальне становище землекористування в Чернігівській губернії таке, що без землевлаштування цілих громад упорядкувати його неможливо. Недоліки землекористування – міжселищна черезсмужність та ще вражаюча осередселищна черезсмужність і дрібноземелля, оскільки кожний домогосподар має пересічно від 15 до 20 шматків землі» – зазначено у звіті Чернігівського губземвідділу за 1921/22 господарський рік [35, арк. 60–62]. На Полтавщині та Чернігівщині звичайна громада в 200 дворів розділяла свій земельний відвід на 6–7 тис. смужок, кожна з яких мала ширину таку, що під час боронування посіву в один кінець пройти з бороною можливо, а назад доводиться йти по чужій сусідській смужці – згадував сучасник [979. – 1922. – 4 апреля]. Із обстеження села Івашківки Тупичівського району Сновської округи 2 травня 1925 р. дізнаємося: «Землекористування в громаді общинне, черезсмужне, з трипільною сівозміною. Кількість смужок звичайного двору досягає 50» [660, арк. 246]. «У Чернігівській окрузі дуже велика міжселищна черезсмужність. Кожна громада має земельні ділянки своїх членів черезсмужно з 10–15, а інколи з 40–50 смугами, зі складними земельними відносинами» – зазначалось у звіті Чернігівського окрвиконкому за 1925/26 господарський рік [669, арк. 24].

На третьому місці за черезсмужністю в 1920-х рр. було Правобережжя – 43,5% господарств від загалу мали 5 і більше смуг на господарство [додаток А, табл. А. 19]. При такому стані справ селяни страждали від дрібносмужжя. Так, на Поділлі, згідно із доповіддю губземуправління від 2 вересня 1925 р., «була така вузькосмужність, що господар не міг розвернутися ручкою своєї коси на своїй смугі, через те, що ця смуга меншою за замах коси» [42, арк. 225].

У Степу господарств, які мали понад 4 смуги на двір, налічувалося 40,6% від загалу [додаток А, табл. А. 19]. Тут також в багатьох громадах селяни страждали від черезсмужності та вузькосмужності. Так, згідно з обстеженням Першої Пришибської земельної громади Андріївського району Ізюмської округи за 1925 р. кожне господарство в громаді мало до 25 смужок землі, деякі шириною в одну сажню [463, арк. 37]. «Організація території

сучасного селянського господарства така, що вона заважає здійсненню раціональній побудові техніки землеробства» – наголошувалося в резолюції Донецької губернської наради землевпорядників у лютому 1923 р. [42, арк. 51]

Значним недоліком землекористування в земельних громадах Наддніпрянської України в 1920-х рр. з общинною й черезсмужним видом подвірної (дільничої) формами було далекоземелля. Чим ближче земля до садиби, тим зручніше її обробляти й, навпаки, чим далі від садиби польова земля, то більше часу та сил витрачається на її обробіток, зменшується продуктивність праці, зростає собі вартість виробленої продукції. Наприклад, обстеження селянських господарств України 1920-х рр. виявило, що перевозячи з поля снопи, можна було з'їздити й повернутися до польового наділу протягом одного дня на відстані однієї версти 12 разів, при трьох верстах – до 9 разів, при п'яти верстах – 5 разів [1007. – 1927. – №16. – С. 7]. Обробіток 1 дес. посіву на віддалі 5 верст від садиби коштував селянину вдвічі дорожче, ніж з дільниці, що була на відстані 1 версти [1007. – 1927. – №16. – С. 8]. Якщо земельний наділ знаходився на відстані понад 3 версти від садиби, селяни припиняли його угноєння, оскільки це було економічно не доцільно, витрати перевищували прибутки [1224, с. 17].

Отже, відповідно до тогочасного рівня розвитку техніки в селянському господарстві та агрокультури, раціональною, економічно вигідною відстань землі від садиби була до 3 верст.

Дані, наведені в додатку А, таблиці 20, свідчать, що в земельних громадах Наддніпрянської України в 1920-х рр. тільки 42,7% селянських господарств мали польову землю на відстані до 3 верст від садиби. 57,3% господарств мали свої наділи на відстані понад 3 верст від садиби. Найбільше таких господарств було в Степу – 68,8% [додаток А, табл. А. 20]. Так, у Старобільській окрузі 62,6% селянських земель знаходилося на відстані понад 6 верст від садиб; землі 112 земельних громад простягалися вузькими смугами на 10–12 верст від сіл [184, арк. 1].

Із Лугансько-Станичного району Луганської округи в липні 1923 р. сповіщали: «Більшість громад району має польову землю черезсмужно на віддалі 12–20 верст і при цьому в двох місцях – у так званому «ближньому наділі» в 12–15 верстах від хутора, і в «далекому» наділі у 20 верстах і далі... В результаті ці поля виснажені хижацькими посівами хлібів по хлібах, засмічені вівсюгом та іншими бур'янами і взагалі являють собою безрадінну картину безгосподарського і занепаłego рільництва» [206, арк. 64].

На Лівобережжі від далекоземелля страждало 59,4% селянських господарств у земельних громадах, на Поліссі – 53,3%, на Правобережжі – 50,7% [додаток А, табл. А. 20]. Тобто в кожному регіоні Наддніпрянської України в 1920-х рр. від землекористування страждало більше половини господарств.

Кожне господарство при обшинній і подвірної-черезсмужній формах землекористування було урівнене з іншими, тобто воно отримувало в кожному полі (кращому, гіршому, дальньому, ближньому) по смужці землі. Таким чином, наділ господарства складався з багатьох дрібних смужок, черезсмужно розміщених у полях громади, зв'язувало господарство селянина, змушувало його дотримувати прийнятої в громаді сівозміни. Зазвичай, це була примусова трипільна система. Брак пасовиськ, вигонів для худоби змушувала селян Наддніпрянської України, за таких форм землекористування, пасти худобу на орних землях: на толоці (до посіву озимини), по стерні (після жнив). Відтак постала необхідність, для всіх селян, дотримувати встановленого в громаді порядку, зокрема одночасно: обробляти поля, збирати врожай, сіяти одні культури, дотримуватися трипільної сівозміни. За таких умов одному двору було неможливо поліпшити своє господарство, своєчасно восени виорати поле на зяб чи завести чорний пар у толочному кліні, посіяти багатолітні трави або цукровий буряк тощо. Цей факт призводив до застою та відсталості в сільському господарстві.

Для усунення далекоземелля, черезсмужності, відсталого трипілля та інших недоліків селянського землекористування потрібно було провести землеустрій. Земельні органи перед проведенням землеустрою вирішили з'ясувати думку самих селян про бажані для них форми землекористування [додаток А, табл. А. 21]. Виявилось, що найкращою формою селяни вважали подвірно-черезсмужну з поліпшеною громадською сівозміною – 25,21% показань загалом по Наддніпрянській Україні з коливанням по регіонах від 13,13% на Поліссі до 27,6% у Лісостепу (Правобережжя і Лівобережжя). Друге місце – подвірно-черезсмужна форма – 22,57% у цілому по Україні, з коливанням від 12,68% у Степу до 25,71% у Лісостепу (Правобережжя і Лівобережжя). Третє місце – відруби – 20,49% по Наддніпрянській Україні з коливанням від 17,2% у Степу до 22,68% на Поліссі. Четверте місце – хутори – 11,75% показань загалом по Наддніпрянщині з коливанням по регіонах від 8,38% у Степу до 36,61% на Поліссі. В показаннях селян Наддніпрянської України общинна форма землекористування посідала передостаннє місце: общинна форма з поліпшеною громадською сівозміною – 10,12%; тільки 5,62% – общинна форма. Колективна форма землекористування була останньою – 4,24% по всій Наддніпрянській Україні з коливанням від 2,22% на Поліссі до 4,37% у Лісостепу (Правобережжя і Лівобережжя).

Землеустрій мав перетворити селянські побажання у дійсність.

Землеустрій – це сукупність соціально-економічних та екологічних заходів, спрямованих на регулювання земельних відносин та раціональної організації території адміністративно-територіальних утворень, суб'єктів господарювання, що здійснюються під впливом суспільно-виробничих відносин і розвитку продуктивних сил [1224, с. 9–10; 1365, с. 92–96].

Планомірний землеустрій в УСРР розпочався в 1921 р. [1335, с. 44] До цього відбувався процес розподілу так званих нетрудових земель між безземельними та малоземельними селянами, відводилися землі для потреб державних установ та організацій тощо. При цьому на передані земельним громадам землі необхідних креслень і землевідвідних записів, зазвичай, не

складали, сільські та волосні земельні комісії і волземвідділи відомості про роздані ними землі вели хаотично й безсистемно. Внаслідок цього в громадах склався такий стан, при якому ніхто не знав, кому, які, в якому розмірі землі дісталися. Заплутаність у землекористуванні ще більше посилилась під час конфіскації комнезамами земельних лишків у так званих куркулів. Тому за допомогою землеустрою було вирішено покласти край цьому безладу [1335, с. 45].

На початку 1921 р. Наркомзем УСРР розробив план землевпорядження всіх земель у республіці [33, арк. 63]. V Всеукраїнський з'їзд рад (березень 1921 р.) у резолюції «Про землеустрій» передбачив завершення в першу чергу волосних земельних відводів, закріплення земельних ділянок для радянських господарств та державних установ, а потім – проведення осередселищного землеустрою [1196, с. 190].

Новий етап у землевлаштуванні земельних громад розпочався після прийняття 27 травня 1922 р. ВУЦВК «Основного закону про трудове землекористування». Норми закону від 27 травня 1922 р. повністю повторені в ЗК УСРР 1922 р. [878, ст. 144] Як зазначалося в матеріалах VIII Всеукраїнського з'їзду рад (січень 1924 р.), «завдання осередселищного землеустрою, стають нині черговим і найважливішим питанням нашої земельної роботи» [917, с. 13]. Водночас, в умовах непу держава відмовлялася від безплатного й обов'язкового суцільного землеустрою, ЗК УСРР землеустрій передбачав проводити за рахунок зацікавленого населення [878, ст. 144].

Наприкінці 1923 р. НКЗС УСРР розробив семирічний план землевлаштування (1924–1931 рр.), згідно з яким передбачалося землевпорядкувати 27,5 млн дес. [909, с. 21]

За цих обставин роль земельної громади в проведенні землеустрою зростає. Передусім, за земельною громадою залишалось її головне завдання – доцільна організація земельної території, що, в свою чергу, неможливо без землеустрою [978. – 1926. – 5 вересня]. «Широкий розвиток осередселищних

землевпорядних робіт», – підкреслював відповідальний працівник Наркомзему УСРР І. Максимов на Всеукраїнській земельній нараді (лютий 1922 р.), «можливий, головним чином, шляхом виявлення ініціативи самим селянством», тобто через відповідні ухвали загальних зборів громад [1196, с. 191]. Саме на основі ухвали загальних зборів земельної громади селяни ініціювали перед відповідними земельними органами питання про землеустрій [878, ст. 180–182]. Так, 19 травня 1925 р. відбувся сход Першої Пришибської земельної громади Андріївського району Ізюмської округи. В ухвалі сходу зазначено: «Ми, члени Першої земельної громади села Пришиб... обговорювали питання про проведення в нашій громаді землеустрійних робіт, які полягають у скороченні далекоземелля, зменшення черезсмужності, розбивці полів на правильну сівозміну..., просимо Ізюмське окрземууправління включити нашу громаду в план землеустрійних робіт ... уповноважити для проведення цієї справи ... наших довірених осіб – Н.Є. Карибута, Є.П. Богацького і Н.П. Триндицина» [463, арк. 4]. Це типова ухвала земельної громади при ініціюванні процесу землеустрою [1196, с. 191, 426–428].

Землевпорядні дії виконували місцеві земельні органи через уповноважених на ці дії землемірів та за обов'язкової присутності представників зацікавлених сторін [878, ст. 170, 175].

Перед землевпорядними діями на загальних зборах громади селяни з'ясовували, які земельні ділянки повинні підлягати землевлаштуванню, які двори мають землевлаштуватися, в якій послідовності відбуватиметься процес землевпорядження, очікувані наслідки землевлаштування та інші питання землеустрою [1196, с. 191, 428–429]. Наприклад, ухвала Студенецької земельної громади Переяславського району Київської округи від 27 лютого 1928 р. свідчить: «Ми, члени Студенецької земгромади зібралися на загальні збори в кількості 470 представників дворів із загальної кількості 557 дворів нашої громади під головуванням К.І. Серги при секретареві Г.І. Довгорукому в присутності голови правління земгромади і

голови сільської ради К.І. Бондаря, землевпорядника Київського окрземуправління Т. Хоменка, райагронома Т. Божка та представника від Яготинської цукроварні Т. Прокопенка, обміркувавши справу про невідповідність нашого землекористування і відсутність у ньому господарського ладу та потребу перейти до кращих форм землекористування, ухвалили: На підставі артикула 185 ЗК УСРР провести землевлаштування нашої земгромади в найближчий час. Пред'явлену нам пояснювальну записку агрономічного обґрунтування нашої громади прийняти за основу і провести підготовку землевпорядної справи. Включити в площу землевпорядження всі наші землі, які знаходяться в масиві дачі села Студенків, окрім садибних земель. При землевлаштуванні кожний двір має право на ту кількість землі, яка законно перебуває тепер у його фактичному безперечному користуванні й зазначена в окремому спискові, що його затверджено на цьому сході та прикладається до цієї справи. При затвердженні загальним сходом списку землекористувачів, зробити на ньому відповідний надпис за підписом президії цього сходу. Права на землю кожного двору визначити в такій кількості, яка зазначена в продподаткових списках 1926/27 року. Для знищення далекоземелля утворити дві кутові земгромади і виселок в урочищах Майорівський та Жуківський степ на 125 дворів з площею до 650 десятин... Розподіл орних земель провести поміж всіма земельними громадами із заведенням шестипільної сівозміни, з утворенням відповідних клинів в кожній громаді. Супіщані ґрунти, що прилягають до масиву чорнозему, розподілити лише поміж двома кутовими земельними громадами пропорційно земельних прав для дворів, які одержують землю у відповідних клинах, як запільний клин. Піски з рештою непридатних і малоприсадатних земель відвести в загальне користування всіх земгромад. Для бажаючих дворів відвести відруби на супіщаних землях в урочищах Холодне і Табур. Розподіл луків провести поміж господарствами згідно їхніх прав. Лучні землі, які знаходяться в окремому масиві, у випадку неможливості їхнього обміну з сусідніми громадами, залишити за старими господарствами.

Розподіл земель проводити згідно оцінки, яка буде проведена при землепорядженні. Даємо згоду на обмін, у випадку потреби, одних угідь на інші за їх справедливою оцінкою. Для задоволення громадських потреб відвести ділянки під скотомогильники та кладовища площами, задовольняючими потребу. Утримання в порядку всіх шляхів, вулиць, канав, що вже є і будуть прокладені при землепорядженні, а також влаштування нових містків, гаток, переїздів та інших громадських споруд покладається на земельну громаду і виконується її членами в порядку відбуття громадських повинностей. Ділянки, що відводяться при землевлаштуванні, поступають в розпорядження дворів у межах, що вказані в натурі... До користування ділянками в нових межах дозволяється приступити після остаточного затвердження проекту відповідними установами. За проведення землепорядних робіт, згідно з артикулом 178 ЗК УСРР, зобов'язуємось внести до окрземуправління платню, розмір та термін якої будуть встановлені умовою з окрземуправлінням згідно з правилами Наркомзему УСРР про платню за землепорядні роботи. У випадку не внесення належної платні в обумовлені терміни, вона може стягнута з нашої земельної громади в безперечному порядку. Окрім платні за землепорядні роботи зобов'язуємося, згідно з артикулом 179 ЗК УСРР, давати землепорядникам помешкання з паливом, освітленням і меблями на час робіт; матеріали для виготовлення межових знаків; піших та кінних робітників з потрібним знаряддям; підводи для перевезення необхідних землемірних інструментів, матеріалів і землемірів. Просити Цукротрест видати нам позику на землепорядження в розмірі 40% від їх вартості. Уповноваженими в справі проведення землепорядження обираємо громадян нашої земельної громади Л.В. Шульгу, Г.Т. Кравченка, О.І. Шульгу, М.І. Тихонова, Г.Я. Параська, яким доручаємо вказати межі фактичного землекористування земельної громади, заявляти претензії про межі та приходити до згоди; вирішувати питання про обміни та виділи земель, з метою усунення вклинення та міжселенної черезсмужності; приймати участь в оцінці як обмінних, так і

інших земель громади; погоджуватися на заміну одних земель іншими; приймати участь у складанні землевпорядних проектів; бути присутніми при їх пред'явленні, погоджуватися на них, або подавати протести та скарги до всіх відповідних адміністративних та судових установ; виступати в цих установах від імені нашої земельної громади і вислуховувати рішення, оскаржувати їх, одержувати копії різних документів та постанов, підписувати належні до землевпорядження акти, польові журнали, протоколи, плани та інші документи» [177, арк. 2–4].

Студенецька земельна громада мала черезсмушний вид подвірної форми землекористування.

У громадах із обшинною формою землекористування була власна специфіка в проведенні землеустрою, яка, зокрема, полягала в переділі землі громади перед землеустроєм по розкладкових одиницях. Так, 1 квітня 1923 р. загальні збори земельної громади села Руські Тишки Циркунівського району Харківської округи слухали питання про землеустрій, вирішили: «Заслухавши доповідь завідувача районного земельного управління Т. Острянка і беручи до уваги всю важливість землекористування і порядку переділу землі в інтересах самих громадян для поліпшення господарства, загальні збори громади села Руські Тишки ухвалили провести загальний переділ всієї землі, яка перебуває в нашому обшинному та відрубному користуванні (орної та лугової) на таких умовах:

1. Провести переділ всієї орної та лугової землі;
2. Розкладкову одиницю встановити на господарство до трьох їдців 3 дес., а решту землі розділити по їдацькій нормі;
3. Запасний фонд орної землі встановити 60 дес., з них в урочищі Довжик 45 дес., на Веселівській межі – 15 дес., котру обробляли методом громадської оранки;
4. Запасний садибний фонд встановити площею в 10 дес. в урочищі під селом Великим, поряд з хуторами, котрий, до його поділу, обробляли шляхом громадської оранки;

5. Розділ землі здійснити, з урахуванням розцінки садибних, лугових і орних угідь. При цьому, в усіх громадян, хто має садиби понад норму, провести відрізок із польової землі з відповідною розцінкою;

6. Термін користування садибами громадян в селі, хто вийде на хутора, встановити три роки, а потім ці садиби зарахувати в громадський фонд;

7. Для районного фонду виділити 10 дес., для шкіл – 3 дес. (всього 6 дес.). Для агродільниці окремо земельної ділянки не відводити у зв'язку з малоземеллям громади, а в разі необхідності, агрополе виділити із запасного фонду орної землі;

8. Поліпшені селянські трудові господарства, котрі віддали свої ділянки під зразкові насінницькі господарства і мають відповідні угоди з окрземуправлінням, залишити неподільними. Всі інші господарства підлягають загальному переділу;

9. Сівозміну для громади встановити чотирипільну. У кожному полі на господарство виділити по одній смузі» [471, арк. 40–41].

Для підготовки справи до зацікавленої земельної громади окрземуправління відряджало землеміра-землеустрійника, котрий складав план землевлаштування і необхідні супровідні документи. Так, 24 квітня 1923 р. землемір-землеустрійник С. Рудик на основі ухвали земельної громади села Руські Тишки склав план її землевлаштування, який передбачав такі документи:

1. Порядок денний для уповноважених суміжних земельних громад і радгоспу в с. Веселому;

2. Акт угоди про обмін землі суміжних [земельних громад] Черкаських та Руських Тишків;

3. Заяви громадян, які бажали вийти на відруби;

4. Проект землеустрою громади с. Руські Тишки;

5. Доповідь землеміра-землеустрійника;

6. Копія протоколу загальних зборів земельної громади с. Руські Тишки.

7. Креслення черезсмужної землі;

8. Копія плану земельної дачі громади с. Руські Тишки із зазначенням проекту виділу ділянок під відрубви [471, арк. 18–20].

Це типовий перелік необхідних документів для землеустрою, який свідчить про роль земельної громади в землеустрійному процесі. Надалі ці документи, з усіма скаргами і заявами, надсилали до окрземуправління. Якщо підготовка проведена правильно, то справу окружна землеустрійна нарада призначала до виконання. У подальшому складався проект землеустрою, який земельна громада розглядала на своїх загальних зборах. Проект остаточно затверджували відповідні земельними органи і тільки після цього впроваджувався в життя, за активної участі уповноважених земельної громади [1196, с. 195, 429–432].

Землеустрійний процес у громадах відбувався в умовах впертої боротьби прибічників і противників землеустрою [1356]. У радянській історіографії завжди підкреслювалося, що противниками землеустрою були так звані куркулі. Але практика землеустрою довела, що це не так. Наприклад, типовим є лист землеміра-землеустрійника М. Калініна до Харківського окрземвідділу за 1923 р., який проводив землеустрій у Липецькій земельній громаді, в якому зазначено: «У Липецькій громаді утворилося кілька груп з діаметрально протилежними інтересами до землеустрою. У четвертій сотні простежується бажання відокремитися від громади і отримати землю за місцем осілості. Решта шість сотень громади всіма силами намагається не допустити цього, так як подібні земельні відокремлення нанесли б їхньому землекористуванню значну шкоду, вони втратили б ближчі і кращі землі. Хуторянська сотня, користуючись ближньою землею, до землеустрою відноситься пасивно. Група відрубників рішуче не хоче ніякого землеустрою» [468, арк. 5]. В цьому ж документі, що не дивно, про куркулів не сказано жодного слова. До вересня 1929 р. у радянському законодавстві не було вироблено критеріїв куркульського господарства. Тому землемір М. Калінін не міг знати, хто з противників землеустрою «куркуль» і не використовував цього терміна. Згідно з

марксистською термінологією, куркульськими можна було вважати господарства, які систематично застосовували найману працю, тобто мали наймитів. Праця наймитів давала додаткову вартість продукту, яка привласнювалась власниками засобів виробництва. Додаткова вартість продукту слугувала джерелом збагачення сільської буржуазії. Серед селянських господарств у доколгоспному селі Наддніпрянської України станом на середину 1920-х рр. таких господарств було 1–1,5% від їх загальної кількості [1202, с. 94–95, 280–281]. Розуміючи мізерність цього показника, радянська статистика 1920-х рр., до сільської буржуазії, тобто до куркулів (власників засобів виробництва) відносила господарства вартістю понад 1600 крб. Але й таких господарств у 1927 р. виявилося не більше 4% від загальної кількості селянських господарств [1202, с. 122]. Противників землеустрою була значно більше, ніж куркулів. Тому, при виявленні противників землеустрою слід застосовувати інші критерії. Джерела свідчать, що проти землеустрою виступали: по-перше ті господарі, які мали успадковану (так звану батьківську) землю, добре оброблену і не забур'янену, зазвичай, поблизу села, часто у відрубі або й на хуторі; по-друге господарства, що мали приховані лишки землі, які обов'язково виявляються в процесі землеустрою. Серед таких господарств чисельно переважали міцні середняки, або як їх назвали в одному з джерел – «тугенькі», котрі обробляли свою землю власними силами, не використовуючи найманої праці [998. – 1925. – №1–2. – С. 83]. Такі господарства мали цілком стабільний рівень життя і не бажали ризикувати своїм становищем; вони були консервативними в питанні перебудови власного господарства. А землеустрій – це передусім перебудова, тому вони не розуміли, які вона матиме наслідки для них. Поведінка таких селян у питанні землеустрою цілком відповідала так званій «моральній економії». Суть «моральної економії» – забезпечити своїй родині звичний, безпечний рівень життя. Тому визначальним у діяльності цих селян було прагнення уникнути будь-якого ризику, вони неохоче погоджувались на якісь

новації, на зміни в звичайному стабільному рівні життя [1196, с. 196, 432]. Якраз саме це ілюструє типовий лист землеустрійника М. Калініна.

У перспективному плані по сільському господарству, складеному в 1925 р., співробітники Наркомзему УСРР зазначали: «У Лісостепу (на Правобережжі та Лівобережжі) проведення землеустрою значно складніше ніж у Степу. Розповсюдження на більшій частині цієї території подвірної форми землекористування і відсутність характерних для общини переділів землі створили тут поняття про «батьківщину», тобто батьківську землю, котра передавалася із роду в рід у спадщину і яку селян особливо ретельно обробляв і старанно угноював. Під час аграрної революції батьківська земля залишилася непорушною і тільки в багатоземельних господарствах відрізали лишки. Таким чином досі у Лісостепу у селян є дві категорії земель – «батьківська», яка краще обробляється і угноюється і за яку міцно тримаються господарі; і колишня поміщицька, яку часто переділяють, вона забур'янена і розміщена далеко від садиб» [906, с. 26]. Селяни, які мали так звану «батьківщину», не хотіли її втрачати і з цих міркувань виступали проти землеустрою. Про куркулів у цьому документі також не згадують. Більшовицька пропаганда таких господарів називала «підкуркульники». Така, на наш погляд, дивна категорія взагалі не вписується навіть у марксистську термінологію. Більшовики, по суті, під цей термін підводили всіх селян, котрі чинили опір політиці більшовиків. Наприклад, у селі Клименталі Баранівського району Волинської округи в січні 1929 р. на зборах активу сількомнезаму з критичною заявою виступив член КНС Зарицький: землеустрій, який пропонують селянам, нічого не дає, «а треба, щоб були такі форми землекористування, які хоче селянство». Після цього, секретар Баранівського райпарткому К. Дворжак оголосив Зарицького «підкуркульником» з відповідними оргвисновками [131, арк. 6].

Міцні господарства, зазвичай, були об'єктом заздрощів серед своїх односельців – не таких поворотких, успішних, працьовитих і талановитих. Більшовики навмисно розпалювали ці заздрощі, ототожнювали їх з класовою

боротьбою бідноти з куркулями. В протоколах сходів земельних громад, як основного джерела, що надходило із середовища селян-громадників, практично немає термінів «класова боротьба», «куркулі». Й навпаки, в офіційних документах установ (протоколах, звітах, оглядах, обстеженнях) подібні терміни часто використовуються. Складається враження, що більшовики і селяни-громадники розмовляли різними мовами, й ситуацію на селі оцінювали по різному. Більшовики намагалися розколоти селянство, з цією метою всіляко підтримували комітети незаможних селян. Саме серед членів комнезамів більшовики знаходили собі підтримку й прихильників, збуджуючи їхню заздрість та вороже ставлення до своїх хазяйновитих, заможніших сусідів. Землеустрій, для комнезамівців, – це шанс, через перерозподіл земель на свою користь, поліпшити власне становище, через отримання кращих земель (оброблених, угноєних, доглянутих, ближче розміщених до села). Цікаво, що перевірка землекористування заможних господарств, проведена більшовиками напередодні колективізації, не дала очікуваних результатів. Всього по 34 округах Наддніпрянської України земельні органи разом з комнезамами виявили і конфіскували в 1927/28 господарському році лише 34658 дес. землі [13, арк. 2]. Ці дані свідчать, що великих надлишків землі в так званих куркулів станом на 1927 р. вже практично не було. Вони були конфісковані ще під час революційних аграрних перетворень 1917–1923 рр. або відібрані за рішеннями судово-земельних комісій у 1924–1927 рр. Утім, є свідчення НКЗС УСРР, що в ході землевпорядження у зв'язку з виявленням прихованої землі впродовж 1920-х рр. в землекористування сільської бідноти збільшилося загалом по республіці на 18% [912, с. 49]. На нашу думку, збільшення землекористування малоземельних селян під час землевпорядкування відбувалося не стільки через вилучення прихованих земельних лишків, скільки завдяки введенню в сівозміну так званих міжників, під час ліквідації черезсмужжя і багатомужжя. Такі землі, за землевпорядною практикою, розподілялися поміж безземельних та малоземельних дворів громади. Під час ліквідації

вузькосмужності, дрібносмужності, черезсмужності та багатосмужності міжників землекористування збільшувалося до 10–15% всієї ріллі.

Члени комнезамів землеустрійний процес використовували не стільки для забезпечення прогресу в сільському господарстві, скільки для приведення усіх селянських господарств в однаково незаможне становище. Наприклад, у доповіді комісії Волинського губкому КП(б)У про «Політичне становище Шепетівської округи» за 1924 р. описана ситуація в села Святці Теофіпільського району, що за 6 верст від польського кордону. У земгромаді налічувалося 1000 дворів. Воно являло собою дуже типовий для всієї прикордонної смуги театр «бойових» дій між незаможниками і «куркулями». Незаможна організація селі Святець вирішила провести корінний землеустрій у своєму селі. Було вироблено такий план землеустрою громади: незаможники повинні отримати землю біля села, середняки – далі, а заможні – найвіддаленіші від села угіддя. Середняки і заможні були проти, вимагали, під час землеустрою їм залишили «батьківську» землю. Але незаможники наполягали на переділі землі. В результаті був убитий ініціатор переділу – секретар Святецького сільського осередку КП(б)У – Т. Процюк [136, арк. 4–5]. У селі Святець більшовики називали куркулями звичайні трудові селянські господарства, які мали 8–10 дес. на двір. Тобто господарства мали той мінімум, який дозволяв, в умовах доколгоспного села на Волині, вести звичайне трудове селянське господарство. Більшовик Т. Процюк з товаришами намагався позбавити ці середняцькі («туленькі») господарства звичайного традиційного рівня життя. Селяни, захищаючи свої господарства, вбили ініціатора переділу. Їх поведінка відповідає традиційному стереотипу людей, котрі жили за нормами «моральної економіки». Адже селяни були переконані, що влада не повинна допускати загрози їхньому існуванню. Порушення цього правила життя викликало обурення селянства, що, за словами Дж. Скотта, «було паливом селянських повстань» [1430, с. 6].

У доколгоспному селі земельна громада була тією інституцією, яка повинна забезпечувати існування своїх членів – саме в цьому головний сенс

її існування. А тому на сходах громади селяни наполегливо шукали ту золоту середину, зокрема і в землеустрійному питанні, яка б забезпечила існування всім одногромадникам і водночас відкрила б шлях до такого необхідного для всіх поступу в сільському господарстві.

Загальні відомості про осередселищне селянське землевпорядження наведено в додатку А (табл. А. 22). Ці дані свідчать, що на 1 січня 1929 р. в цілому в Наддніпрянській Україні охоплено цим видом землевпорядження 27,2% селянських земель, з коливанням по регіонах від 14,2%, на Поліссі – до 38,29% у Степу. До 1 січня 1929 р. було землевпоряджено 24,8% селянських дворів із коливанням по регіонах від 14,4%, на Поліссі – до 37,8% у Степу [додаток А, табл. А. 22]. Із усіх землевпоряджених господарств, у 4/5 цей процес проведений до двору, решта – до полів сівозміни або гонів [95, арк. 136].

Станом на 1 січня 1928 р. осередселищне землевпорядження було завершене в 11448 земельних громадах. Крім того 3606 громад провели міжселищне землевпорядження. Отже, загалом землевпорядженням охоплено 14754 земгромад, або 43,7% їхньої загальної кількості в Наддніпрянській Україні [1196, с. 200].

Протягом 1929 р. землевпорядкували ще 3739 тис. дес. землі селянського користування, що разом склало площу землевпорядкованих селянських сільськогосподарських угідь у республіці напередодні суцільної колективізації (13328,2 тис. дес. або 39,7%) [94, арк. 41; 1018. – 1929. – №3. – С. 1–2]. Процес землевпорядження відбувався, але планових показників НКЗС УСРР на 1 січня 1930 р. не було досягнуто [1043, с. 3, 5]. Серед основних факторів, які негативно впливали на хід землевпорядкування, слід назвати: складність процесуального проходження землевпорядних справ, судово-земельна тяганина, боротьба прихильників та противників землеустрою в громадах, недоліки в організації роботи землевпорядних кадрів та недостатня кількість землемірів-землеустрійників.

Одне з головних завдань селянського землевпорядження полягало в ліквідації організаційно-територіальної плутанини – черезсмужності та далекоземелля, які дуже перешкоджали розвиткові продуктивних сил у сільському господарстві. Дані, наведені в додатку А (табл. А. 23, 24), свідчать про вплив землевпорядження на зменшення черезсмужності в селянських господарствах земельних громад з подвірно-черезсмужною і обшинною формами землекористування. Зокрема, по всіх регіонах спостерігаємо зменшення кількості господарств, які мали більше 7 смуг землі на двір. До землевпорядження таких господарств було 16,7% в громадах із подвірно-черезсмужною формою землекористування, а в громадах з обшинною формою – 18%. Після землевпорядження відповідно 5,9% і 7% [додаток А, табл. А. 23, 24].

Агрономічна наука вважала оптимальною нормою, коли на одне господарство мало по 4 смуги. Землевпорядження сприяло збільшенню питомої ваги таких господарств (у цілому по республіці в громадах з подвірно-черезсмужною формою з 57,8% до 67,3%, у громадах з обшинною формою землекористування з 55,7% до 62,1%) [додаток А, табл. 23–24].

Дані НКЗС УСРР свідчать про зменшення черезсмужності в землевпорядкованих громадах – у цілому по республіці на 17,6%. У процесі землевпорядження на двір нарізувалося не більше 4–5 смуг [912, с. 45].

Так, у підсумкових даних землевпорядження за 1928 р. маємо такі дані про черезсмужність: Полісся – 4,1 смуги, Правобережжя та Лівобережжя – 3,4 смуги, Степ – 4,5 смуги, в цілому по УСРР – 4 смуги [912, с. 46].

Проведення землевпорядження призвело до помітного зменшення далекоземелля в селянських господарствах [додаток А, табл. А. 25, 26]. Так, питома вага в земельних громадах з подвірно-черезсмужною формою землекористування, які мали орну землю на відстані понад 3 версти від дворів, скоротилася з 62% до 49,2%. У громадах з обшинною формою цей показник відповідно становив 80,6% і 70,7%. Питома вага дворів, що мали польові землі на відстані до 3 верст, збільшилася в громадах з подвірно-

черезсмужною формою землекористування з 38% до 50,8%. У громадах з об'єднаною формою цей показник становив відповідно 19,4% і 29,3% [Додаток А, табл. А. 25, 26]. Нагадаємо, що відстань до земельного наділу 3 версти була максимальною, з точки зору агрономічної науки, для оптимального господарювання. У наслідок землевпорядження далекоземелля було зменшене в цілому по УСРР на 19,7%. Відстань польової землі від садиби зменшилася в середньому з 5–6 верст до 4–5 верст [1042, с. 11].

Для остаточного знищення далекоземелля необхідно було, передусім, розселити великі громади. На Правобережжі потрібно розселити 50% сіл, на Лівобережжі – 33%, а у Степу – 20% [909, с. 24]. Так, Йовсугська земельна громада Біловодського району Старобільської округи мала до землевпорядження 12171 дес. землі та 961 двір. Під час осередселищного землеустрою ця громада, землі якої були розкидані на кілька десятків верст навколо села, була розділена на 10 нових земельних громад [77, арк. 1–11].

Земельні громади допомагали розселенцям переносити на нові місця будівлі, заохочували їх до переселення додатковими наділами землі (середній додатковий наділ становив до 1 дес. на двір [909, с. 25]).

Таким чином, станом на 1 січні 1928 р. було утворено, в цілому по республіці, 1829 виселків (68 тис. дворів) на площі 600 тис. дес. землі [916, с. 210]. Переважна більшість таких виселків були оформлені як самостійні земельні громади з оптимальними розмірами землекористування.

Ліквідація основних організаційно-територіальних мінімумів (черезсмужності та далекоземелля) створювала сприятливі передумови і для реорганізації та інтенсифікації селянських господарств. Це проявилось, насамперед, у заміні відсталих сівозмін (трипілля та рябопілля) багатопільними. Багатопільна система мала різновиди: на Правобережжі та Лівобережжі переважало чотирипілля (з коливанням від 45,6% на Лівобережжі до 59,3% на Правобережжі і 52,4% на Поліссі всієї землевпорядкованої орної землі в земельних громадах); в Степу переважало

шестипілля (55,7%) всієї землевпорядкованої орної землі в земельних громадах [912, с. 41].

Разом із запровадженням поліпшених сівозмін у земельних громадах відбувалося збільшення площі інтенсивних культур. Так, у правобережній Шепетівській окрузі спостерігалось збільшення площі просапних культур – цукрового буряку та картоплі, у лівобережній Харківській окрузі – кукурудзи, соняшнику, цукрового буряку, в поліській Чернігівській окрузі – картоплі, в степовій Одеській окрузі – озимої пшениці [912, с. 47].

Усування організаційних дефектів землекористування (в першу чергу далекоземелля) сприяло збільшенню угноєної площі, що, в свою чергу, позитивно впливало на врожайність. За даними агрокореспондентської мережі НКЗС УСРР за 1928 р., серед землевпорядкованих земельних громад врожайність збільшилася порівняно з невпорядкованими громадами на 12–13% [912, с. 48]. Це ще раз підтверджує позитивний вплив землевпорядження на загальний стан земельних громад.

Москалівська земельна громада Куп'янської округи мала 255 дворів з 1338 їдцями і 2000 дес. Ці землі були розміщені в 26 окремих ділянках, черезсмужно з Хохлівською, Довгинською і Скалонівською земельними громадами Білоколодязівського району Харківської округи. Селяни страждали від далекоземелля і черезсмужності. За такого розташування земель у селяни не мали змоги дотримувати навіть трипілля (найчастіше сіяли де доведеться й що доведеться). Громада не мала сталості прав на землю. Врожаї були низькими. У 1925 р. у Москалівській земельній громаді було проведено землевпорядження. Як наслідок, усунуто міжселищну черезсмужність; землю громади було зведено до одного місця замість 26 черезсмужних ділянок; громада отримала один великий масив землі площею 2017 дес.; скоротилася відстань від садиб до польової землі (найбільше віддалення польових наділів – 4–4,5 верст); було усунуто черезсмужжя і вузькосмужжя; запроваджена шестипільна сівозміна [1007. – 1928. – №4. – С. 35].

Ротмистрівська земельна громада Черкаської округи після революції отримала 1200 дес. колишньої поміщицької землі, яка не була ні за ким закріплена. Селяни щорічно переділяли, тому її ніхто не угноював. Землевпорядження громади поклато цьому край. Завели квітневий та травневий пар. Засіяли озимину всі одночасно. Клин засіяно переважно пшеницею, як цінною культурою. Пасти худобу по озимині заборонялося [1007. – 1926. – №7. – С. 41]. Село Лелеківка Зінов'ївської (Єлизаветградської) округи мало земельний відвід площею 6 тис. дес., який розтягувався на 12 верст від села. У 1922–1924 рр. було проведено землевпорядкування. З однієї великої земельної громади утворили 10 нових громад і розділили землі між ними угіддя. Поля поділили на сівозміни, в кожному полі кожному двору нарізали землю. Окрім того, було влаштовано на далекоземеллі виселок Вільний Гай. У нових громадах влаштували чотирипілля або п'ятипілля з відвідним кормовим клином для худоби. Частина села (окрема громада) відмовилась від землевпорядження – різниця між громадами стала помітною вже наступного року. Земля, в громаді з землевпорядженням, була добре оброблена, засіяна просапними культурами (кукурудзою, соняшником, картоплею), врожайність склала 200 пудів пшениці з десятини. У неземлевпорядкованій громаді просапні культури не сіяли, поле було забур'яненним, урожайність пшениці становила тільки 70 пудів з десятини [1007. – 1926. – №19. – С. 9–10].

У селі Черепашинці Вінницької округи землевпорядження розпочали в 1924 р. Земгромада складалася з 1090 господарств. Земля тягнулася довгою смугою на 15–18 верст від села. Під час землеустрою стару громаду поділили на три земельні громади і ввели чотирипілля. Кожен двір отримав землю недалеко від садиби і тільки в чотирьох смугах. А до землеустрою таких смуг було 6–12, деякі з них за 15–18 верст від двору. 15 травня 1925 р. землеустрій у селі завершили. З осені 1925 р. кожний господар приступив до роботи на своїх ділянках [1007. – 1925. – №13–14. – С. 52–53]. Подібні приклади

діяльності землевпоряджених громад були й по інших регіонах Наддніпрянської України [46, арк. 9–97; 77; 78].

Під час землевпорядження селяни набули можливості виправити недоліки традиційних форм землекористування. Практика довела, що в складі земельної громади найкращим видом землекористування для її членів була багатопільна громадська сівозміна. Земельна громада в 1920-х рр. мала виняткові права в галузі регулювання селянського землекористування.

3.3. Земельна громада і селянське рільництво

Рільництво – головна галузь сільського господарства Наддніпрянської України. Земельна громада, як поземельне об'єднання селянських господарств, не могло не брати активної участі в цій важливий для селян ділянці роботи. Сільськогосподарські завдання земельної громади почасти покладалися на громаду державою, почасти визначалися самою громадою в її статуті [54, арк. 35–36; 878, ст. 10, 48, 52, 59, 61, 62; 1007. – 1925. – №17–18. – С. 9–11]. Земельні громади у 1920-х рр. активно втручалися безпосередньо в процес сільськогосподарського виробництва з метою запобігання виснаженню селянських ґрунтів і пристосування селянських господарств до вимог агрокультури.

Зокрема, земельна громада мала право організувати спільні господарські заходи, встановлювати обов'язкові правила для всіх господарств у царині використання земель громади. Це надавало земельній громаді значних можливостей у галузі селянського рільництва [995. – 1925. – №7. – С. 122]. Як зазначалося в матеріалах земельної наради Луганської округи 16 листопада 1926 р. «Земельна громада є завершений зразок господарсько-правової організації..., що правочинна здійснювати низку господарських заходів... Діяльність земельної громади у ділянці господарської організації земельної території є першочерговою» [1196, с. 204, 434]. У резолюції Всеукраїнської земельної наради по доповіді наркома земельних справ С.К. Луценка 21 березня

1927 р. зазначалося: «Доба розподілу землі закінчилася. Основні функції земельної громади змінюються в напрямку виробничо-господарських завдань з низкою агрокультурних функцій» [79, арк. 8]. На загальних зборах земельної громади мали прийматися обов'язкові для всіх дворів ухвали про проведення агрокультурних заходів [995. – 1928. – №48. – Ст. 33].

Вважаємо, що вивчення ролі земельної громади в селянському рільництві потрібно розпочинати з аналізу системи землеробства й агрокультури селянського поля.

Система землеробства – це комплекс організаційно-господарських і агротехнічних заходів, спрямованих на забезпечення родючості ґрунту з метою отримання з одиниці площі максимальної кількості сільськогосподарської продукції. Цей комплекс передбачає агротехнічну організацію території і систему сівозмін, методи обробітку й угноєння ґрунту, прийоми боротьби з бур'янами тощо. Агрокультура – система прийомів, заходів, спрямованих на підвищення культури землеробства, підвищення врожайності сільськогосподарських культур.

Отже, система землеробства й агрокультура селянського поля тісно пов'язані. Система землеробства не може існувати без комплексу певних агротехнічних заходів, агрокультура неможлива без певної системи землеробства.

Системи землеробства змінювалися в залежності від розвитку продуктивних сил. Але в науковій літературі немає єдиної класифікації систем землеробства. Вчені-аграрники О.В. Советов, А.П. Людоговський, О.І. Скворцов, О.Ф. Фортунатов, Д.М. Прянішніков та інші намагалися вирішити це питання [1036, с. 23–37; 1202, с. 201]. Зокрема О.В. Советов виділяв системи, що безпосередньо не пов'язані з тваринництвом – підсічна та перелогова, і системи, пов'язані з тваринництвом – парова і плодозмінна [1433]. Сучасні дослідники виділяють такі системи землеробства: примітивна (перелогова та підсічна), екстенсивна (трипільна, травопільна, зерново-

трав'яна), інтенсивна (плодозмінна, паро-просапна, зерново-просапна, просапна) [1376, 146–147]. Але існують і інші системи землеробства [1421].

Отже, системи землеробства відрізняються одна від одної інтенсивністю використання земельних угідь, що проявляються в таких зовнішніх організаційних ознаках господарства як характер використання ріллі (пар, толока, переліг, посіви) і розподіл посівної площі між різними культурами (озимі та ярові зернові, просапні, сіяні трави тощо). На практиці ж організаційні ознаки переплітаються в різних комбінаціях, тому виділяти в чистому вигляді ту або іншу систему землеробства складно. Ця обставина і викликала розбіжності в системах класифікації. Як приклад можна навести таке поширене в земельних громадах Наддніпрянської України в 1920-х рр. явище, як рябопілля. Суть його полягає в тому, що селяни рік у рік на тих же самих площах сіяли зернові без певної сівозміни, без парового клину, по стерні. Серед дослідників немає єдиної точки зору про виникнення рябопілля й до якої системи землеробства належить такий спосіб використання ріллі. Одні дослідники вважали, що рябопілля виникло з трипілля через поступове скорочення парового клину, інші – дотримувалися точки зору, що рябопілля – це нащадок перелогової системи [1476]. На нашу думку, рябопілля в різних регіонах Наддніпрянської України виникло на основі різних систем землеробства. На Поліссі воно виникло поступово з підсічної системи; у Лісостепу – внаслідок зменшення питомої ваги пару при трипіллі. Оскільки пар у селянському господарстві при трипіллі відігравав роль пасовиська для худоби (толоки), то селяни називали такий процес скорочення площі пару «ламання толоки». Ламання толоки в земельних громадах Наддніпрянської України було поширеним явищем у 1920-х рр. У Степу рябопілля виникло в ході розорювання перелогів. У земельних громадах багатоземельних південно-східних округ Наддніпрянської України цей процес ще не завершився в 1920-х рр.

Таким чином, рябопілля походить від різних систем землеробства, а тому його можна виокремити в окрему систему. В тих земельних громадах

Степу, де зберігалися у великій кількості перелоги, а процес переходу до рябопільля не завершився, слід виділити перехідну від перелогової до рябопільної систему. Водночас, і при трипільлі, і при рябопільлі в земельних громадах сіяли просапні культури і трави, що витісняли толоку і зернові, реформуючи старі системи в напрямі поліпшеної просапної або травопільної систем землеробства. Тому пропонуємо для аналізу еволюції систем землеробства в земельних громадах Наддніпрянської України в 1920-х рр. таку класифікацію: перехідну від перелогової до рябопільної систему; рябопільну систему; парову трипільну систему; поліпшену просапну систему; поліпшену травопільну систему.

Перехідна від перелогової до рябопільної системи землеробства характерна тим, що при ній не менше 10–15% ріллі була під багатолітніми перелогами, які або косили, або використовували як толоку. Решту ріллі щороку орали і засівали, зазвичай, зерновими культурами, до повного виснаження землі. Потім ділянку закидали, вона поступово заростала травою, а натомість розорювали переліг.

При рябопільлі всю землю засівали без певного чергування культур. Але в такому чистому вигляді рябопільля в земельних громадах у 1920-х рр. майже не збереглося. Щоб підтримувати родючість ґрунту і мати пасовисько для худоби, земельні громади Наддніпрянської України все ж залишали до 15% ріллі під толокою.

При паровій трипільній системі всю землю розорювали щороку, але частину земельні громади залишали під паром (толокою), а решту засівали. Згідно з класичним трипільям треба було, щоб під паром мало перебувати не менше 1/3 ріллі. Але на практиці класичне трипільля в земельних громадах зустрічалося рідко. Зазвичай, селяни мали під паром 15–30% ріллі. У тих громадах, де пару було менше 15%, трипільля перетворювалося на рябопільля.

Ознака поліпшеної просапної або травопільної системи – це наявність обов'язкового просапного або трав'яного клину в сівозміні, – не менше 25% ріллі.

Користуючись наведеними ознаками, простежимо еволюцію систем землеробства в земельних громадах Наддніпрянської України у 1917–1930 рр. Залежно від ознак, за якими можна було встановити наявність певної системи землеробства, НКЗС УСРР поділив територію республіки на 7 сільськогосподарських районів [905, с. 8–10]. Слід зазначити, що на Волинському Поліссі (Коростенська округа) серед земгромад був виявлений не зафіксований спеціалістами Наркомзему район рябопілля, тому довелося I район, за класифікацією Наркомзему, поділити на два підрайони – I-а та I-б, щоб зберегти поширену в джерелах і спеціальній літературі нумерацію районів, і не викликати непорозумінь [1202, с. 203–204].

Таким чином, у 1917–1930 рр. у Наддніпрянській Україні були виділені такі сільськогосподарські райони:

- I-а – Поліський правобережний паровий;
- I-б – Поліський правобережний рябопільний;
- II – Поліський лівобережний паровий;
- III – Правобережний лісостеповий паровий;
- IV – Лівобережний лісостеповий паровий;
- V – Лівобережний лісостеповий рябопільний;
- VI – Степовий рябопільний;
- VII – Степовий перехідний від перелогового до рябопільного.

Отже, в районах I-а, II, III, IV переважала парова трипільна система рільництва. Станом на 1916 р., вона охоплювала 34% селянських земель у Наддніпрянській Україні і була поширена в громадах Ізяславського, Житомирського, Старокостянтинівського повітів Волинської губернії; Чорнобильського, Київського, Бердичівського, Сквирського, Білоцерківського, Липовецького, Таращанського повітів Київської губернії; Вінницького, Брацлавського, Гайсинського, Кам'янець-Подільського, Ново-Ушинського, Летичівського, Литинського, Могилів-Подільського, Ольгопільського, Проскурівського, Ямпільського повітів Подільської губернії; Городнянського, Новгород-Сіверського, Остерського,

Чернігівського, Сосницького, Кролевецького, Глухівського, Козелецького, Ніжинського, Борзенського, Конотопського повітів Чернігівської губернії; Переяславського, Прилуцького, Пирятинського, Лохвицького, Роменського, Гадяцького повітів Полтавської губернії; Харківського, Лебединського, Сумського, Охтирського, Богодухівського, Валківського повітів Харківської губернії [1196, с. 207–208].

Рябопільна система рільництва станом на 1916 р. охоплювала 40,3% селянських земель і панувала в земельних громадах Овруцького (Коростенського) повіту Волинської губернії; Костянтинівградського, Полтавського, Зінківського, Миргородського, Лубенського, Золотонішського, Хорольського, Кременчуцького, Кобеляцькому повітів Полтавської губернії; Вовчанського, Зміївського повітів Харківської губернії; Новомосковського, Катеринославського, Верхньодніпровського, Бахмутського, Слов'яносербського повітів Катеринославської губернії; Балтського повіту Подільської губернії; Анан'ївського, Тираспільського, Одеського, Херсонського, Олександрійського, Єлизаветградського повітів Херсонської губернії (райони I-б, V, VI) [905, с. 9–10; 936, с. 160–261].

Перехідна від перелогового до рябопільного система охоплювала в 1916 р. 25,7% площі селянських земель і переважала в земельних громадах Дніпровського, Мелітопольського, Бердянського повітів Таврійської губернії; Павлоградського, Олександрівського, Маріупольського повітів Катеринославської губернії (VII район) [1196, с. 208].

Попит на цукровий буряк, картоплю, коноплі, льон, хміль, продукти тваринництва в умовах ринкової економіки змушував селян ламати толоку, заводити просапні культури, сіяні трави. Так, у надрах трипілля і рябопільля з'явилися умови для появи нових поліпшених систем землеробства, поки що у вигляді елементів, а не панівної системи. Найбільший прогрес у цій справі спостерігався в земельних громадах III Правобережного лісостепоного району, де просапні займали 12,7% селянських посівів. Тут були розміщені у великій кількості цукрові заводи і селяни, маючи постійний і стабільний

збут, сіяли цукровий буряк. Але питома вага просапних культур ще не була великою, що не дозволило оформити в сівозміні четвертий просапний клин. Сіяні трави теж займали скромне місце в посівах і в жодній громаді не перевищували 5% посівних площ, що означало зародковий стан травосіяння в селянських господарствах [936, с. 160–231].

За 1916–1922 рр. у землеробстві в Наддніпрянській Україні сталися негативні зміни. Так, у сільськогосподарських районах I-а, II, III, IV питома вага трипілля зросла з 34% у 1916 р. до 42% у 1922 р. [1196, с. 208–209] Причиною такого стану став загальний занепад сільського господарства, викликаний громадянською війною та політикою «воєнного комунізму». В тих громадах, де в дореволюційний час селяни скорочували площу толоки і збільшували посіви, в 1917–1921 рр. спостерігався зворотний процес, що і призвело до поширення трипілля. Порівняння даних за 1916 р. і 1921–1922 рр. [додаток А, табл. А. 27, 28] ілюструє, що в земельних громадах сільськогосподарського району I-б (Поліський рябопільний район) питома вага просапного клину дещо збільшилася за рахунок збільшення площі під картоплею. Це і не дивно, оскільки, на півночі Волинського Полісся, селяни в дореволюційний час завжди прикупували хліб в інших районах, так як власного хліба не вистачало і до Різдва. А оскільки в умовах громадянської війни і політики «воєнного комунізму» не можна було вільно купити хліба, то селяни розширювали площі під іншою продовольчою культурою – картоплею, яка добре родила на піскуватих ґрунтах Полісся. В III Правобережному лісостеповому районі, навпаки, питома вага під просапними культурами в громадах за 1917–1921 рр. зменшилася. І це явище не випадкове, оскільки занепадала цукрова промисловість і в громадах різко скоротилися площі під головною просапною культурою в цьому районі – цукровим буряком. У IV–VII районах за 1917–1921 рр. площа під просапними культурами в громадах збільшилася, особливо в Степу. Але це явище теж ніяк не свідчить про зрушення в напрямку поліпшених систем землеробства. Селяни весною 1921 р. збільшили посіви посухостійких

культур – соняшника і кукурудзи у зв'язку із посухою. Структура ріллі в громадах теж свідчить, що райони I-а, II, III, IV залишалися трипільними. В цих районах пар і толока в громадах становили 23,3–31% ріллі, що є однією з характерних ознак трипільля. Окрім того, озимі посіви в громадах займали до 1/2 посівної площі, як це завжди буває при трипільлі (інша половина – ярові посіви). Громади в районах I-б, V, VI залишалися типово рябопільними. Толоки та пару там було лише 8,8–14,2% ріллі, а зернові становили 83,6–93,3% площі посівів, що характерно для рябопільля. Громади в VII районі залишалися з перехідною від перелогової до рябопільної системи, на що вказує підвищений відсоток перелогу порівняно з іншими районами. Частину перелогів VII району селяни не косили, а використовували як толоку, тому під час обстеження 1922 р. їх зарахували до розряду «пар і толока».

Отже, за 1916–1922 рр. селяни розширили екстенсивні системи землеробства, а прогресивні тенденції, що спостерігалися в селянських господарствах у попередні роки, припинилися [додаток А, табл. А. 27, 28].

У роки непу відродилися прогресивні тенденції в землеробстві – екстенсивні системи в земельних громадах почали витіснятися інтенсивними. Площа, зайнята трипільям, скорочувалася. Якщо в 1921–1922 рр. вона складала 42% сільськогосподарських площ земельних громад Наддніпрянської України, то в 1926 р. – 38,4%. За ці роки в громадах збільшилася площа під просапними культурами: на Поліссі, в першу чергу, під картоплею; в Лісостепу – під цукровим буряком; у Степу – під соняшником і кукурудзою. Особливо великий лан під просапними культурами був у III Правобережному лісостеповому районі. Там просапні займали в 1926 р. 17,8% площ, проти 12% у 1921 р. і 12,7% у 1916 р. [1196, с. 210] Таким чином, трипільля в земельних громадах поступово замінювалося поліпшеною просапною системою землеробства. Помітно, що в районах, зі стабільним збутом просапних культур цей процес відбувався швидше. Селяни в земельних громадах не тільки досягли дореволюційного рівня агрокультури, але й до кінця 1920-х рр. перевищили його [додаток А, табл. А.

27, 29]. Так, дані за 1929 р. свідчать, що площа під просапними культурами становила в земельних громадах районів I-а, I-б, II (Полісся) 12,2–12,8% посівів проти 6,8–8,7% у 1916 р.; у земельних громадах IV–V районів (Лівобережжя) 10,5–16,9% проти 5,1–7,3% у 1916 р.; у III Правобережному лісостеповому районі площа просапних у земельних громадах в 1929 р. становила 18,2% проти 12,7% у 1916 р.; у земельних громадах VI–VII районів (Степ) площа просапних становила в 1929 р. 19,6–27,3% проти 9,6–11,1% у 1916 р. Питома вага сіяних трав у земельних громадах теж помітно збільшилася: в I–III районах з 0,1–2,2% у 1916 р. до 2,6–9,7% у 1929 р.; у IV–V районах з 2,9–4,2% у 1916 р. до 4,0–5,7% у 1929 р.; у III районі з 2,0% у 1916 р. до 6,3% у 1929 р. Частка просапних культур у VI районі становила в 1929 р. 27,3% посівних площ, що свідчило про фактичний перехід земельних громад цього району від екстенсивного рябопілля до поліпшеної системи землеробства. Земельні громади III району, де питома вага просапних культур та сіяних трав становила в 1929 р. 24,5% і IV району, де відповідні показники в тому ж році становили 20,9% були напередодні переходу до поліпшених систем землеробства. У 1920-х рр. помітно зменшувалась частка трипілля: незайнятий пар і однолітні толоки серед ріллі в 1929 р. в жодному з районів трипілля не становили однієї третини орної землі, як це повинно бути при класичному трипіллі. Найбільшу частку пар і однолітня толока становили в II районі – 24,6%. Уже в IV районі пару та толоки було тільки 19% ріллі, в III районі I-а – 16,6%. Отже, парова трипільна система в земельних громадах Наддніпрянської України в 1920-х рр. зазнала значної ерозії, завдяки чому набувала поширення поліпшена просапна система, що охоплювала в 1929 р. 37% сільськогосподарських площ земельних громад [1196, с. 210–211].

Агрономічна наука і практика рільництва засвідчили, що раціональне господарство можливе в результаті правильного підбору сільськогосподарських культур та чергування посівів у сівозміні, при якому земля не виснажується, а має можливість відновлювати родючість.

Раціональне господарювання вимагає в кожному полі (клині) сіяти тільки призначені по сівозміні культури. А для цього необхідно, щоб земля кожного господарства земельної громади не була розділена на багато дрібних, черезсмужних ділянок, а розміщувалась широкою смугою в кожному полі сівозміни. Все це досягалося при громадській багатопільній сівозміні [917, с. 19].

Отже, скорочення площ під екстенсивними системами землеробства і перехід до інтенсивних систем у земельних громадах передбачали впровадження громадських багатопільних сівозмін – необхідного кроку підвищення продуктивності рільництва.

Громадською багатопільною сівозміною називали такий порядок користування польовою землею, коли вся земля громади поділялася на певну кількість приблизно рівних частин, які називалися клинами або полями. В кожній із цих частин окремому господарству громади відводилася ділянка, а потім для кожного клина або поля заводилася спільна й обов'язкова для всіх господарств сівозміна [1394, с. 17].

Громадська багатопільна сівозміна не була самостійною формою землекористування, її організовували під час землевлаштування в громадах з общинним чи черезсмужним видом подвірної (дільничної) форми землекористування. Вперше таку систему розробив агроном С. Любарський у Миколаївській окрузі в 1922 р. [30, арк. 76; 956, с. 85–89, 107–108; 975. – 1922. – 13 грудня; 1285; 1434] Теоретичного обґрунтування ідея громадської багатопільної сівозміни С. Любарського набула на I Всеукраїнській нараді землевпорядників та меліораторів, що відбулася в Харкові 13–15 лютого 1923 р. [36, арк. 38]

Восени 1926 р. НКЗС УСРР зібрав відомості про сівозміни в землевпорядкованих громадах. З'ясувалося, що 42,03% з них ввели чотирипільля, 38,96% – шестипільля, решта – інші сівозміни [додаток А, табл. А. 30]. Чотирипільля переважало на Поліссі, Правобережжі та Лівобережжі (сільськогосподарські райони I-а, I-б, II, III, IV, V). Чотирипільля, зазвичай, мало такий вигляд: зайнятий (зелений) пар, озимина, просапний клин, ярина.

Характерна ознака такої сівозміни – відсутність чорного (чистого) пару. Роль чорного (чистого) пару виконував зайнятий пар або просапний клин [1365, с. 81; 1453, с. 267; 1479, с. 31]. Недоліком чотирипільної сівозміни була недостатність кормової площі для селянської худоби, адже ліквідовувалася толока. Толока традиційно в селянському господарстві виконувала функцію пасовища. Саме ця обставина гальмувала поширення чотирипілля. Потрібно було в просапному клині розширювати посіви кормових культур, переводити худобу на стійлове утримання, що докорінно змінювало організацію селянського господарства. Цілком зрозуміло, що на таку реорганізацію потрібні були значні капіталовкладення і час. Земельні громади у 1920-х рр. здійснювали тільки перші кроки в цьому напрямі.

Про поширення поліпшених сівозмін селянських господарств різних посівних груп свідчать дані, що наведені в додатку А (табл. А. 31), які ілюструють, що відсоток господарств з поліпшеними сівозмінами значно частіше зустрічалися серед багатопосівних дворів, ніж серед малопосівних. Так, у III–IV сільськогосподарських районах усі господарства з посівом понад 9 дес. мали поліпшені сівозміни, а ті, що сіяли до 2 дес. мали сівозміни – тільки 3,8%. Отже, тут наявні суперечності між організаційно-виробничими і соціально-економічними реаліями доколгоспного села. Тому рівнодійна складова землевпорядної діяльності повинна була пролягати в напрямі організації земельної площі селянських господарств у вигляді громадської сівозміни. Саме завдяки еластичності та гнучкості такої системи її можна було застосувати в різних формах землекористування до всієї сукупності селянських дворів у земельній громаді і таким чином вирішити соціально-виробничі суперечки [1446, с. 10]. Так, у рамках багатопільної сівозміни передбачалося створення умов для здійснення виробничих завдань різним соціальним групам села. З цією метою землеустрійному проекті заздалегідь відмовлялися від жорстко визначеного для всієї громади чергування сільськогосподарських культур. Громадська сівозміна була доцільною і реальною лише в тому разі, коли під громадське регулювання потрапляли не

всі поля сівозміни, а так зване охоронне поле (клин). Передбачалося, якщо в охоронному клині дозволити ранній пар та зелений (зайнятий) пар і просапні культури (картопля, зернобобові або просо), то заможні, забезпечені робочою худобою господарства, будуть спроможні підняти ранній пар, а їх незможні сусіди на охоронному полі на своїх ділянках, не маючи достатньої кількості робочої худоби для підняття раннього пару, посадять картоплю або посіють просо. Так передбачалося збереження охоронного клину в громадській сівозміні [906, с. 56–57]. Охоронний клин у громадській сівозміні забезпечував відновлення родючості ґрунту, очищення поля від бур'янів (тобто виконував агрокультурну функцію), призводив до підвищення врожайності [906, с. 56]. Таким чином, громадська сівозміна забезпечувала і прогрес у системах землеробства, і господарську самостійність окремих господарств. «Встановлення громадських сівозмін з охоронними клинами, захищеними законом, є основною передумовою для прогресивної реорганізації селянського господарства» – зазначалося в матеріалах до доповіді НКЗС УСРР на жовтневій (1924 р.) сесії ВУЦВК [934, с. 21]. Без активної участі земельної громади це завдання виконати було неможливо – відверто визнав один із чільних керівників Наркомзему С. Луценко [61, арк. 13–14].

Земельні громади активно долучалися до цієї роботи. Так, 29 травня 1923 р. сход Другої Старовірівської земельної громади Старовірівського району Красноградської округи під час проведення землеустрою вирішили «вибрати форму землекористування – громадську чотирипільну сівозміну» [563, арк. 15]. 30 червня 1923 р. Нікішанська земельна громада Лугансько-Станичного району Луганської округи, після відповідної роз'яснювальної роботи агронома-землевпорядника В.О. Тараніна про переваги громадської сівозміни, вирішила «восени поточного року встановити шестипільну громадську сівозміну» [206, арк. 38]. 1 липня 1924 р. сход Христівської земельної громади Кам'янобродського району Луганської округи ухвалив «при землеустрої всю землю розбити на шість полів, а кожне поле розбити на

широкі смуги з вказівкою смуг кожному двору». В цій громаді була введена громадська багатопільна сівозміна [186, арк. 37]. 15 березня 1925 р. сход громади села Канцерівки Хортицького району Запорізької округи слухав доповідь районного агронома Т. Некрасова «про заведення багатопільної громадської сівозміни». Ухвалив: «Вести правильну громадську шестипільну сівозміну» [161, арк. 146]. 14 вересня 1926 р. сход Барбарівської земельної громади Олевського району Коростенської округи слухав питання про землеустрій свого поземельного об'єднання. Ухвалив: «Визнати заяву уповноважених про землевлаштування нашої громади як таку, що цілком відповідає нашим бажанням, вона знищує недоліки в землекористуванні та господарюванні. Порядок землекористування нашої громади прийняти новий, а саме: подвірно-черезсмужний з громадською сівозміною» [152, арк. 3].

Земельна громада села Мошурів Тальнівського району Уманської округи розпочала землеустрій на початку 1923 р. Земельна громада налічувала 1190 дворів, 3200 дес. землі. Стару громаду під час землеустрою поділили на 11 нових земельних громад, у кожній із них було введено громадську чотирипільну сівозміну з просапним клином. Більшість селян стали сіяти на просапному (охоронному) клині цукровий буряк, у зв'язку із стабільним попитом на нього сусідньої цукроварні. Озимину в 1924 р. посіяли вже після пару, в новій сівозміні. На поле вивезли гній, чого майже ніхто раніше не робив. Такі зміни в рільництві мали позитивний вплив на селянські господарства, «що стало зразком і прикладом для навколишніх громад», – зазначив агроном А. Силенко [1426, с. 93–94].

Опис земельної громади Гафнунгсфельд Миколаївської округи від 7 жовтня 1928 р. свідчив, що землевпорядження в цій громаді було проведено в 1926 р. і тоді було заведено шестипільну громадську сівозміну: пар – озимина – ярина – просапний клин – озимина – ярина. Охоронні клини – паропросапний. Громадська сівозміна виконувалася неухильно, що помітно вплинуло на підвищення врожайності. Громада придбала трактор, сівалку, молотарку, що значно прискорило польові роботи [81, арк. 18–29].

Селяни в громаді села Княже-Іванівка Криворізької округи страждали, як і в навколишніх громадах, від черезсмужності, вузькосмужності і далекоземелля. 1923 р. у громаді за почином уповноваженого В. Лугового розпочали землевпорядження. Громада зупинилася на громадській сівозміні. Половина села – 73 господарства – встановило нову сівозміну. Решта селян не виявила бажання, ще й глузувала. Незважаючи на це, селяни взялися господарювати по-новому. Як результат – урожаї помітно збільшилися. Про черезсмужність та інші негаразди селяни почали забувати. Два роки інша половина села придивлялася, а потім вирішила теж перейти до громадської сівозміни [1007. – 1926. – №18. – С. 1].

Громадська сівозміна надавала змоги докорінно реорганізувати систему рільництва: знищити відстале трипільля та рябопільля; встановити правильне чергування культур; завести однорідні посіви та просапні культури; дозволяла спільне застосування машин та прогресивних агротехнічних прийомів усім господарствам громади. Для всіх селянських господарств передбачалася перспектива перейти до громадської багатопільної сівозміни, незалежно від кількості земель (тобто не тільки заможних, багатоземельних, як-то на хуторах або відрубках), що було дуже важливо із соціальної точки зору. Водночас, на відміну від колективної форми землекористування, при багатопільній громадській сівозміні зберігалось індивідуальне селянське господарство як самостійний суб'єкт господарювання, дуже вдало поєднуються індивідуальний та громадський інтереси. Саме тому в 1920-х рр. перехід до громадської багатопільної сівозміни під час землевлаштування земельних громад набув масового характеру [1007. – 1927. – №21. – С. 12; 1160, с. 62]. Так, навесні 1922 р. багато громад Миколаївщини згодилися на перехід до громадських сівозмін [1285, с. 48]. А до 1926 р. 19,9% земгромад цієї округи здійснили перехід до громадських сівозмін. У 1927 р. таких громад на Миколаївщині було 33,2%, у 1928 р. – 47% від їхньої кількості [873, с. 27]. У доповіді про стан селянського рільництва, складеній у 1922 р. Запорізьким губземвідділом, зазначалося: «Появилася тяга селянства до

громадських сівозмін» [158, арк. 67]. У звіті за 1923 р. Чернігівського губземвідділу записано: «На Чернігівщині широке розповсюдження під час землеустрою набули громадські багатопільні сівозміни» [39, арк. 408–409]. Якщо на 1 жовтня 1924 р. у Чернігівській окрузі площа громадських сівозмін складала 1,2% від загальної площі селянського землекористування, то на 1 жовтня 1928 р. – 10% [703, арк. 21]. У доповіді Полтавського губземвідділу «Про загальний стан сільського господарства в губернії» за 1923 р. підкреслювалося: «Спостерігається перелом у прагненні селянства... до громадських сівозмін» [39, арк. 47]. У 1924 р. на Полтавщині із 406 землевлаштованих земельних громад 137 перейшли до багатопільних громадських сівозмін [43, арк. 39]. А в 1928 р. під час землеустрою 86,6% земельних громад Полтавщини перейшли до громадських сівозмін [1352, с. 4]. 15 жовтня 1924 р. Одеська губземнарада констатувала: «Районні агрономи беруть активну участь у землевпорядному процесі, результатом якого є впорядження громадських сівозмін» [41, арк. 61]. У матеріалах з обстеження землеустрою інспекторами Наркомзему УСРР у Подільській губернії за 1924 р. зазначено: «Скрізь у землевпорядкованих громадах вводяться поліпшені громадські сівозміни, як правило чотирипільні» [45, арк. 286]. Зі звіту Ізюмського окрземвідділу за 1924 р. дізнаємося, що в окрузі було 614 земельних громад, під час землеустрою «більш як 100 земельних громад на загальних зборах ухвалили перейти до громадських поліпшених сівозмін» [456, арк. 215, 221, 230].

Як зазначено в резолюції XI окружного з'їзду рад Старобільщини (березень 1929 р.), «землевпорядженням охоплено 28,2% земельної площі округи, що створило умови для реорганізації сільського господарства... В окрузі утворюються, шляхом поширення організації багатопільних сівозмін, умови для правильного запровадження рільництва...» [940, с. 15]. У матеріалах до звіту Одеського губвиконкому VII губернському з'їзду рад (1925 р.) підкреслювалося: «Вплив на селян у плані переходу до громадських сівозмін є головною організаційною роботою Одеського губземуправління у

справі перебудови індивідуального селянського господарства» і як наслідок – до осені 1925 р. в Одеській губернії до громадських сівозмін перейшло 134 земельні громади [220, арк. 14; 901, с. 30]. Як зазначено в інформаційному звіті Ніжинського окрвиконкому за вересень 1926 р.: «У даний момент в окрузі налічується 67 багатопільних громадських сівозмін» [706, арк. 81]. На пленумі Роменського окружного комітету КП(б)У (вересень 1926 р.) зазначалося: «Ліквідується [в окрузі] прадідівське господарювання з толокою. Поширюється тяга [селян] до громадських багатопільних сівозмін» [56, арк. 173]. У Молдавській АСРР «у землевлаштованих громадах на 94% встановлені громадські багатопільні сівозміни» [898, с. 216]. У Криворізькій окрузі в 1925/26 господарському році було громадські сівозміни в 128 громад [888, с. 20]. У Луганській окрузі громадські сівозміни ввели 120 земгромад, а в 1926 р. у всіх 75 землевлаштованих громадах [899, с. 69]. У Херсонській окрузі за 1923–1926 рр. площа під громадськими сівозмінами збільшувалася: 1923 р. – 40 тис. дес., 1924 – 60 тис., 1925 р. – 98 тис., 1926 р. – 120 тис. дес. За цей час на 93,5% землевпорядкованих селянських землях були введені громадські багатопільні сівозміни [850, с. 6, 12]. Із звіту Уманського окрземуправління за 1927 р. дізнаємося, що «при проведенні землевпорядження головна маса селянських господарств переходила... до громадських сівозмін» [58, арк. 4]. У Єлизаветградській (Зінов'ївській) окрузі «із закінченням землевпорядження селянство переходить до нових систем господарювання, заводячи на своїх землях правильні громадські сівозміни. ...За 1924/25 господарський рік таких земельних громад нараховується 488» – зазначалося в економічному огляді округи за 1924–1927 рр. [869, с. 38–39]. Дані по Шепетівській окрузі свідчать, що після землевпорядження 95% земельних громад перейшли до поліпшеної громадської сівозміни [1043, с. 10].

Загалом динаміка організації громадських сівозмін у земельних громадах Наддніпрянської України була такою: у 1921–1924 рр. введено 1442 сівозміни, у 1925 р. – 2522, у 1926 р. – 4611 [28, арк. 53–54; 29, арк. 36; 1007. – 1927. – №21. – С. 11].

Загальна кількість варіантів громадських сівозмін, які введено в земельних громадах УСРР, становила 70, що свідчить про різноманітність цього агрокультурного заходу, їх еластичність і пристосування до різних природно-географічних умов і соціально-економічних обставин [28, арк. 53–54].

По окремих сільськогосподарських районах відсоток земельних громад, що організували громадські сівозміни на кінець 1926 р. складав: у районах I-а і I-б – 2,2%; у II районі – 2,0%; у III районі – 4,6%; у IV районі – 10,0%; у V районі – 3,2%; у VI районі – 10,0%; у VII районі – 15,0%. У цілому по Наддніпрянській Україні таких громад було 7,5% від їхньої загальної кількості. Ці дані свідчать, що найменше було охоплено громадськими сівозмінами Полісся (райони I-а, I-б, II), де природні умови (розкиданість орних земель громад серед лісів і боліт) серйозно перешкоджали поширенню громадських сівозмін, а найбільше громад з багатопільними сівозмінами було в Степу (райони VI–VII), де природні умови сприяли їх утворенню [55, арк. 7–8].

За даними сільськогосподарського відділу Наркомзему УСРР за 1926 р., під час проведення осередселищного землеустрою громадські сівозміни були введені в 75% землевлаштованих земельних громад республіки [55, арк. 21]. На 1 жовтня 1927 р. у 10 тис. земельних громад з 31,8 тис. громад, що існували тоді в УСРР, було проведено осередселищна землевлаштування, з них 2,4 тис. громад ввели громадські сівозміни [860, с. 26].

У 1920-х рр. землевпорядження селянських земель значно обігнало інші агрокультурних заходи, що знижувало господарську ефективність землеустрою, в тому числі і громадських багатопільних сівозмін. Так, у 1928 р., за відомостями Укрдержплану, сівозміни витримувала тільки третина земельних громад [937, с. 232].

Причини недотримання сівозміни різні. Передусім це недостача тягової сили серед бідніших селянських дворів, недостача або відсутність насіння сіяних трав, слабка організація збуту просапних культур, недоліки самих сівозмін [1196, с. 218–219, 440–441].

Вказані причини недотримання земельними громадами багатопільних сівозмін можна було перебороти. Розвиток кооперативної мережі машинно-тракторних товариств, придбання тракторів земельними громадами (при відповідній державній підтримці) допомагав подолати проблему нестачі тягової сили і долучалися до громадської сівозміни. З часом мало вирішитись питання постачання селянам насіння кормових трав та організований збут продукції просапних культур. Кон'юнктура ринку в 1920-х рр. була сприятливою для вирощування цукрового буряку, соняшнику й інших просапних культур, проблема підбору оптимальної сівозміни для кожної земельної громади теж можна вирішити. Введення громадських багатопільних сівозмін відкривало перед індивідуальними селянськими господарствами прогресивний шлях розвитку, не було необхідності в суцільній колективізації. Очевидно, що під час введення громадської сівозміни посилювалась роль земельної громади. Земельна громада поступово набувала ознаки кооперативу вертикального типу [1196, с. 219].

Безпосередньо залежало від сівозмін розповсюдження в земельних громадах парів. Пар – це важливий агротехнічний захід для забезпечення відновлення родючості ґрунтів і врожайності, передусім зернових культур [898, с. 11; 906, с. XIII].

У земельних громадах Наддніпрянщини пар мав кілька видів:

1. Зайнятий пар, який селяни орали восени, а навесні засівали різними рослинами, зібравши врожай, поле орали і засівали озимими культурами;
2. Звичайна селянська толока, на якій з ранньої весни і до кінця червня – початку липня пасли худобу, а потім орали під озимі хліба;
3. Чистий або ранній пар, який селяни орали, зазвичай у квітні, й упродовж літа, до посіву на ньому озимини, тримали чистим;
4. Чорний (чистий) пар, який орали восени, відразу після жнив, і в наступну весну-літо підтримували чистим [883, с. 313; 1477, с. 51].

Для Степу (VI і VII сільськогосподарські райони) найкориснішим був чорний (чистий) пар; для Лісостепу (III, IV, V сільськогосподарські райони) –

зайнятий пар; для Полісся (I-а, I-б, II сільськогосподарські райони) – зайнятий пар, особливо, коли засіяний люпином [1516, с. 147].

У зв'язку з постійною нестачею в громадах кормів для худоби, у 1917–1930 рр. повсюдно практикувалася толока. Тобто поле, де мали восени сіяти озимину, весною і на початку літа використовували як вигін для худоби, яка це поле толочила (звідси й назва – «толока»). Толочний пар завдавав шкоди для господарства, але селяни були змушені використовувати такий вид пару, щоб прогодувати худобу до жнив і появи стерні. Потім, перед жнивами, толоку переорювали, а на сусідньому полі скошували ярові зернові хліба і на стерню переганяли худобу, де вона паслася до пізньої осені [1196, с. 220]. Одночасне використання поля як пару і як пасовиська з точки зору раціонального господарювання – безглуздя. Адже пар – це поле (або його частина), яке призначалося для відновлення родючості ґрунту, накопичення поживних речовин та вологи. Щоб цього досягти, поле потрібно було лущити, орати на зяб або весною боронувати, знищувати бур'яни, тримати пар чорним, чистим від бур'янів. А використання поля як толоки унеможлиблювало здійснювати зазначені агротехнічні заходи. Крім того, толока не забезпечувала і худобу необхідною кількістю кормів [915, с. 29; 1106, с. 33; 1202, с. 210]. Земельні громади, шукаючи спосіб збільшення продуктивності господарства, поступово відмовлялися від толочного пару і засівали ці площі зерновими культурами, сіяли озимину по стерні. Від безперервної сівби зернових врожаї різко зменшувалися, господарство занепадало. Вивести його на шлях прогресивного розвитку можна було лише змінивши прийоми агротехніки, завівши ранні пари.

Чорний пар вважався в Степу основним фактором підвищення врожайності озимих культур. Це був найефективніший спосіб боротьби з посухою. Обробіток чорного пару у земельних громадах розпочали з осінньої оранки відразу після збирання врожаю попередньої культури [101, арк. 13; 906, с. XIV; 1106, с. 27; 1343, с. 33]. «Більшість наших господарств, – писав у 1925 р. очевидець, добре знають, що врожаї по чорних та ранніх парах значно

перевершують ті, що отримуємо по толоці та стерні» [1394, с. 5]. Так, 21 вересня 1924 р. сход земельної громади села Знаменівки Краснівської сільради Жовтневого району Маріупольської округи під час обговорення питання про посівну кампанію ухвалив: «Звернути увагу на чорні пари, оскільки вони принесуть велику користь селянству...» Сход земельної громади села Красівки того ж району та округи 28 вересня 1924 р., у процесі обговорення питання про боротьбу з посухою, вирішив: «Ввести чорний пар» [1196, с. 221]. 22 липня 1924 р. сход Липецької земельної громади Харківської округи ухвалив: «Для боротьби з посухою застосувати ранній пар...» [573, арк. 93]

Чорний і чистий пари в земельних громадах у 1920-х рр. поступово, але неухильно витісняли толочний пар [додаток А, табл. А. 32]. Слід зазначити, що цей процес відбувався нерівномірно. Наприклад, у земельних громадах ІV Лівобережного парового району площа чорного і чистого парів зменшилася з 3,9 у 1924 р. до 1,7% у 1929 р.; у громадах VII Степового перехідного від перелогового до рябопільного району питома вага чорного і чистого парів упродовж 1924–1929 рр. зменшилася з 4,6 до 3,0%. Але в цілому, в більшості земельних громад площа під ранніми парами збільшувалася. «Майже в усіх громадах зафіксований ранній (квітневий) пар, що раніше майже не спостерігалось... Помічена заміна частини толочного пару зайнятим (мішанкою, картоплею, гречкою)» – сповіщалося у звіті Волинського губземвідділу за 1923 р. [38, арк. 45] У 1926 р. 18,3% посівів озимого жита і 31% посівів озимої пшениці земельні громади Наддніпрянської України розмістили після чорного, чистого або зайнятого пару [932, с. VI]. «До революції ранні пари в селянському господарстві траплялися рідко, а тепер площа ранніх парів щороку збільшується на 250–300 тис. дес.» – писав в 1927 р. один з керівників Наркомзему УРСР М.М. Вольф [1082, с. 39]. Наприкінці 1920-х рр. земельні громади Наддніпрянської України мали 900 тис. дес. ранніх парів [1082, с. 39; 1202, с. 212].

По всій Наддніпрянській Україні, окрім піщаних ґрунтів Полісся, рання оранка на пар була потужним способом збільшення врожаю озимини.

Особливо велике значення такий обробіток ґрунту в земельних громадах мав у посушливі роки, що повторювалося в Степу через 3–5 років. На толоці або стерні в такі посушливі роки врожаю часто-густо повністю не було, а на чорному та чистому парах врожай був [1196, с. 222].

Але в малоземельних громадах Наддніпрянської України селяни не могли дозволити собі розкіш щороку залишати частину ріллі під чорним або чистим паром. У таких умовах агрономічна наука запропонувала земельним громадам вихід – паро-сидеративну систему, тобто завести зайняті пари, засівати паровий клин кормовими рослинами (віка з вівсом, люцерною, еспарцетом, конюшиною, люпином тощо). Врожай озимих хлібів на зайнятих парах був меншим, ніж на чорному або чистому парі, але був вищим, ніж на толоці [904, с. 19; 916, с. 5–6]. На Поліссі чорні і чисті пари на піскуватих ґрунтах не застосовувалися, оскільки від них було мало користі. Але на зайнятому парі, особливо після люпину, конюшини або еспарцету і при відповідному угноєнні врожай озимого жита був удвічі вищим, ніж після толоки [959, с. 62–63; 1453, с. 77].

За відомостями ЦСУ УСРР, у 1920-х рр. щороку до 2,9 млн дес. орної землі в земельних громадах II, III, IV, V сільськогосподарських районів республіки (тобто в Лісостепу) перебувало під толокою. Ліквідація толоки та її засів бобовими травами дали б селянам до 8 млн. т сіна замість 1–1,5 т бур'янів, які з'їдала худоба на толоці, крім того спостерігалось підвищення врожайності зернових культур після сіяних трав [915, с. 29]. Тому посів трав та заведення просапних культур на зайнятих парах у 1920-х рр. набували все більшої популярності в земельних громадах Наддніпрянщини [додаток А, табл. А. 33]. Утім поширенню зайнятих парів заважали відсталі форми землекористування і громадський випас на толоці (система відкритих полів), відсутність землевлаштування і часті переділи землі, брак насіння кормових та просапних культур тощо [205, арк. 10]. Лише поширення громадських сівозмін дозволяло вводити зайняті пари всім селянським господарствам. «На сьогоднішній день ми маємо земельні громади, господарства яких сіють

еспарцет на зайнятих парах за постановою загальних зборів. Тут можна назвати громаду хутра Степок Краснопільського району, села Володимирівка Юнаківського району, хутора Графський Річанського району» – сповіщали в 1927 р. із Сумської округи [904, с. 97]. Сіяні трави ввели Ліва Липецька земельна громада Липецького району Харківської округи [583, арк. 41], Введенська земельна громада Чугуївського району Харківської округи [342, арк. 13], Ганнопільська земельна громада Білоколодязівського району Харківської округи [442, арк. 63] й інші земгромади [196, арк. 8; 802, арк. 26; 850, с. 12; 872, с. 7]. Водночас травосіяння відіграло наприкінці 1920-х рр. ще незначну роль у земельних громадах Наддніпрянської України. Так, по всіх сільськогосподарських районах відсоток сіяних трав серед польового посіву селян складав у 1929 р. від 0,2% у VII районі до 9,7% у II районі [додаток А, табл. А. 33]. Але площа зайнятих парів хоча й повільно, але неухильно поширювалася на селянських полях [додаток А, табл. А. 35]. «Зайняті пари поширювалися з року в рік все більше. Громади надають їм більше переваги» – читаємо у звіті про агрономічну роботу в Ново-Архангельському районі Першотравневої округи за 1917/28 господарський рік [87, арк. 10]. За даними агрокореспондентської мережі НКЗС УСРР, відсоток зайнятого пару до всієї селянської ріллі складав у 1924 р. в середньому 2,9% по сільськогосподарських районах [905, с. 27–28].

Можливості ввести пари були неоднаковими в господарствах різних посівних груп [додаток А, табл. А. 34]. Багатопосівні, заможні господарства в громаді, які були краще забезпечені робочою худобою частіше, застосовували пар, ніж незаможні, малопосівні двори. Останні ж змушені були зазвичай дотримувати пізнього, або толочного пару. «Брак тягла – велике гальмо для запровадження в Степу парового клину» – зазначалося в матеріалах до звіту уряду УСРР за 1925/26 господарський рік [898, с. 11; 1202, с. 212]. У степових округах навряд чи необхідна пропаганда парів. «Тут думка вже достатньо підготовлена, але надзвичайно слабка забезпеченість робочою худобою, особливо у незаможників та середняків, заважає на

практиці поширювати паровий обробіток полів» – свідчили автори обстеження сіл степової Одещини восени 1924 р. [894, с. 7]

Вихід з подібної ситуації для таких господарств міг бути лише за умов кооперативного використання тягової сили в земельних громадах при наявності багатопільної громадської сівозміни. Справу вирішило б кредитування громадян для купівлі реманенту. Але обсяг кредитування земельних громад у 1920-х рр. був недостатнім.

Витіснення старих прийомів агротехніки відбувалося повільно. Посів озимих хлібів у земельних громадах у 1920-х рр., здебільше, здійснювався після толоки і по стерні. Так, у 1927 р. 38% озимих культур у громадах Наддніпрянської України селяни сіяли по стерні [933, с. XIV; 937, с. 257; 1202, с. 213]. Тому про помітне підвищення врожайності зернових культур при такій «агрокультурі» говорити не доводилося. Стимулювання зростання чистих парів у Степу, зайнятих парів у Лісостепу і на Поліссі, залишалося актуальною проблемою земельних громад республіки.

Необхідними агротехнічними заходами для підвищення продуктивності рільництва були лушення стерні й оранка на зяб. Сучасник писав: «Обробіток гранту під ярові у нас повинен мати ті ж завдання, що й обробіток під озимі: зібрати й зберегти якнайбільше вологи ... Це досягається раннім лушенням стерні, ранньою оранкою на зяб ... після яких будуть сіятися ярові» [1477, с. 65]. Зростання врожайності ярових від лушення стерні в земельних громадах у середині 1920-х рр. за свідченнями агрокореспондентської мережі НКЗС УСРР складала у середньому від 7,2% у VII сільськогосподарському районі до 24,3% у III, IV, V районах [905, с. 44]. У багатьох земельних громадах зразкові господарі «ще коли копи стоять у полі, а між копами поле вже мілко лушать» – свідчили очевидці. Вони ж підкреслювали: «Якщо злуцяти стерню у липні, а потім зорати на зяб, то і матимеш добрий врожай» [606, арк. 52; 916, с. 8].

Матеріали агрокореспондентської мережі за 1924 р. свідчать, що від 9,2% у II сільськогосподарському районі до 29,1% у VI районі селяни в

земельних громадах Наддніпрянської України застосовували лущення стерні [додаток А, табл. А. 36]. Лущення стерні під ярові зернові хліба найбільше використовувалося в земельних громадах чорноземної смуги Наддніпрянщини (райони IV–VIII), тобто там, де, за свідченнями агрокореспондентської мережі, воно мало найкращі результати, а тому серед селянства спостерігалася стійка тенденція до збільшення даного агрономічного заходу [905, с. 46].

Але лущення стерні в земельних громадах у 1920-х рр. гальмувалося з кількох причин. У районах трипільля стерню використовували селяни впродовж другої половини літа і восени до жовтня як випас, а тому її не лушили [487, арк. 59]. Серед причин, які заважали лущенню стерні, були роботи, які виконувались під час жнив. У цей час відчувалася гостра потреба в робочих руках, реманенту та тяглової сили. Саме цю причину вказували, в 1924 р. як перепону до лущення стерні (61,9% в VII сільськогосподарському районі) [905, с. 47]. У звіті за 1926/27 р. про агрономічну роботу в Кам'янець-Подільському окрузі зазначалося: «Стерню лушать лише для посіву озимини і досягти збільшення злущеної площі неможливо при відсутності у 49,6% господарств мертвого реманенту та у 60% робочої худоби» [84, арк. 18].

Означені перепони можна було б подолати, якщо земельні громади вводили багатопільні сівозміни, організовували, при відповідній фінансовій допомозі (державне кредитування), спільне використання сільськогосподарської техніки. Такий процес розпочався в Наддніпрянській Україні, але був перерваний суцільною колективізацією і ліквідацією земельних громад.

Оранку на зяб застосовували в 1924 р. 52,6% земельних громад Наддніпрянської України, в 1925 р. – 56% у 1926 р. – 71,5% [додаток А, табл. А. 37]. Цей показник був вищим, порівняно з лущенням стерні. Причиною можна вважати ту обставину, що селяни орали на зяб здебільше в жовтні, або навіть пізніше, коли не було необхідності в громадському випасі на стерні. Але поширення оранки на зяб гальмував брак реманенту і робочої худоби та,

при общинній формі землекористування, часті переділи землі. Це відзначали, під час описування оранки на зяб, агрокореспонденти відділу організації господарства НКЗС УСРР [546, арк. 92; 579, арк. 407; 609, арк. 49; 905, с. 114].

Для підвищення врожайності в земельних громадах Наддніпрянської України, особливо на Поліссі і в Лісостепу, величезне значення мало застосування добрив. В умовах Лісостепу, за даними сільськогосподарських дослідних установ, добрива мали значно більший вплив на врожайність, ніж ранні пари [906, с. XIII]. Дані Сумської дослідної станції свідчили, що угноєння збільшувало врожай жита на 33%, цукрового буряка на 34% [1523, с. 18]. На піщаних ґрунтах Полісся взагалі жодних врожаїв не можна було отримати без угноєння [1288]. Тому, як зазначалося в одному зі звітів Волинського губземуправління, поліщуки тримали худобу «на $\frac{3}{4}$ зароди гною» [133, арк. 37]. За даними Радомишльської сільськогосподарської дослідницької станції з Волинської округи угноєння збільшувало врожай озимих хлібів на Поліссі на 306% [1106, с. 28]. «Проблема посухи в Степу і проблема угноєння в Лісостепу – ось дві основні проблеми, які випливають із природних умов цих двох районів, тому від швидкого та вдалого розв'язання цих проблем залежатиме успіх нашого сільського господарства» – відзначали спеціалісти Укрдержплану, складаючи п'ятирічний перспективний план розвитку народного господарства УСРР [921, с. 10].

Дані, наведені в додатку А (табл. А. 39), свідчать про поширення угноєння під окремими культурами. Так, перше місце, за цим показником, мали земельні громади в сільськогосподарських районах I-а, I-б, II, тобто Полісся. На другому місці стояли громади III району (Правобережжя), на третьому – земгромади IV та V сільськогосподарських районів (Лівобережжя). У VI та VII районах, тобто в Степу, угноєння в земельних громадах практично не застосовувалось. У типовому звіті з степового Близнюківського району Дніпропетровської округи за 1927/28 господарський рік зазначено: «Угноєння у громадах не вживається...» [86, арк. 7]

Причини, які заважали поширенню угноєння в земельних громадах у 1920-х рр., були різні, в залежності від регіону. Так, на Поліссі та Лівобережжі (сільськогосподарські райони I–IV) головною перепорою був брак гною і робочої худоби для вивезення добрив на поля (58,2% показників). При цьому є дані, що свідчать про зв'язок між угноєнням ріллі і господарською спроможністю двору. Так, 60,7% селян, які висівали до 2 дес. на двір, не угноювали власні наділи саме через брак гною та робочої худоби, а в групі, що висівала понад 10 дес. на двір, не угноювало за вказаними причинами лише 6,7% господарств [1196, с. 227]. Отже, багатопосівні господарства були краще забезпечені худобою і могли угноїти значно більшу частину землі, ніж малопосівні. Друга за значенням причина, яка заважала угноєнню на Поліссі і Лівобережжі (I–IV сільськогосподарські райони) – далекоземелля (в середньому 20,2% показників). Статистичні дослідження свідчать, що селяни не вивозили гній на поле, якщо воно розташоване на відстані більше 3 верст від садиби, оскільки витрати на возовицю перевищували очікуваний прибуток від підвищення врожаю [909, с. 23; 1202, с. 215; 1345, с. 14]. Так, на Поліссі землі окремих громад були розкидані невеликими ділянками серед лісів та боліт за 20 і більше верст від села. Такі далекі ділянки селяни не угноювали й орали та засівали їх до повного виснаження. На бідних грантах Полісся таке виснаження наступало через 1–2 роки. Потім ці ділянки селяни закидали і вони лежали перелогом три і більше років. Такий спосіб використання орних земель було неприпустимим анахронізмом, тим більше селяни Полісся страждали від малоземелля. Вихід – прискорення землевлаштування і ліквідація далекоземелля. Серед інших причин, які заважали угноєнню, особливо в безлісних районах, було використання селянами кізків як палива (26,2% показань у VI–VII сільськогосподарських районах). Вирішити проблему з паливом можна було лише забезпечивши такі села вугіллям з Донбасу. Але видобуток достатньої кількості вугілля завжди було проблемою в радянській економіці, тому в

1920-х рр. до села воно не доходило (окрім донецьких округ). Тому, при вирішенні питання – гній або паливо, селяни обирали останнє.

У Степу серед інших причин, що перешкоджали угноєнню в 1920-х рр., слід назвати поширення серед селянства забобону про буцімто шкоду гною для чорнозему й уявлення про те, що велика родючість чорнозему не потребує додаткового підживлення ґрунту. В обстеженні земгромади села Почино-Софіївка Катеринославської округи (1923 р.) зазначено: «Поле зовсім не угноєне, тому що це не прийнято» [47, арк. 22]. Сучасник у 1926 р. зазначав: «У Степу, на превеликий жаль, селяни угноюють мало, а коли буває, що кізяками не палять, то звозять гній у кучі» [1477, с. 86]. Так, 6 грудня 1923 р. сход земельної громади хутора Паньківка Христинівської сільради Луганської округи вирішували питання що робити з гноєм, який накопичився в дворах селян. Постановили: «Вивезти гній у яр за село» [186, арк. 136]. Гній, прекрасне органічне добриво, викидали як непотріб [1202, с. 216].

У доколгоспному селі набув поширення шкідливий для селянського рільництва звичай випасати худобу на озимих посівах. Випас відбувався з жовтня і до появи снігу, коли стерня, де паслася худоба, оралася на зяб і худобі ніде було пастися. Агрокореспондентська мережа НКЗС УСРР у 1924 р. збрала відповідні свідчення з цього питання, які підтверджують факти випасу худоби на озимині в усіх сільськогосподарських районах Наддніпрянщини [додаток А, табл. А. 40]. Так, у III Правобережному лісостеповому районі цей показник складав 84,2%; у IV Лівобережному лісостеповому районі – 75%; у поліських сільськогосподарських районах (I-а, I-б, II) – 60–67%, у V Лісостеповому районі – 50%, у степових районах (VI–VII) – 8–12,5%. Таке явище пояснюється передусім хронічною нестачею кормів для селянської худоби. «А наступного літа на цій озимині, як наслідок, замість хліба родив бур'ян» – гірко глузував очевидець [975. – 1924. – 7 вересня]. «Через те, що худоба пасеться на озимині, селяни не мають хліба», – свідчив ще один сучасник [1134, с. 21]. Селяни добре усвідомлювали шкоду від такого випасу. Є безліч свідчень, зафіксованих у

протоколах сходів земельних громад, про заборону пасіння худоби на озимих посівах, з погрозами використання штрафів проти порушників [1196, с. 229, 447–448]. Адже жодний господар не міг допустити загибелі власної худоби через відсутність кормів, якщо можна скористатися озимими посівами. Тому постійні постанови про заборону пасіння та штрафи не мали наслідків. Наприклад, 4 листопада 1923 р., 30 вересня 1925 р., 8 травня і 9 листопада 1927 р. земельна громада села Гламазд Берлозької сільради Козелецького району Ніжинської округи забороняла пасіння худоби на посівах [785, арк. 25; 787, арк. 28; 792, арк. 30, 66]. Ця ж громада встановила штрафи за худобу, яку затримали на озимих посівах: за коня – 50 коп., за теличку – 20 коп., за корову – 40 коп., за гуску – 10 коп., за свиню – 1 крб. У разі затримання худоби вночі – подвійні штрафи. Для охорони посівів громади призначали польових сторожів за відповідну плату [787, арк. 28]. Вочевидь застосовані заходи не були ефективними, тому 4 листопада 1928 р. ця ж громада вирішила: «Пасіння худоби на озимих посівах дозволити кожному господарю, але тільки на своїх посівах» [785, арк. 25]. Однак, селяни продовжували пасти, як казали селяни, «по шкодах», тобто «ніхто не пас на своїх посівах, а всі пасли на чужих» [1134, с. 21].

Адміністративні покарання за пасіння худоби на посівах не давали очікуваних наслідків, оскільки не вирішували кормове питання для селянської худоби. Питання з кормами можна було вирішити через відведення в громадській сівозміні кормового клину і переведення селянської худоби на стійлове утримання. Але такий радикальний захід потребував докорінної перебудови селянського господарства, цілеспрямованих дій і земельних громад, і влади. Потрібна була кредитна підтримка, забезпечення селян насінням сіяних трав, необхідний збут продукції просапних культур тощо. Така перебудова селянського господарства еволюційним шляхом потребувала багато часу, можливо кількох десятиліть. Але радянська влада обрала інший радикальний шлях – суцільну колективізацію.

Велику проблему в рільництві створювали різні шкідники сільського господарства, від яких у 1920-х рр. дуже потерпали селянські господарства. Земельні органи радянської влади організовували заходи боротьби з цим лихом, надавали необхідні отруйні речовини [451, арк. 43, 79, 101, 140, 151, 231, 233–236]. У цій роботі земельні органи опиралися на земельні громади. Без її організаційної, координаційної та контролюючої роботи окремі селянські господарства не могли впоратися зі шкідниками сільського господарства. Потрібна була спільна робота громадою [587, арк. 152]. Так, 3 жовтня 1923 р. Верхньо-Орільська земельна громада Кегичівського (згодом Олексіївського) району Красноградської (згодом Харківської) округи слухала питання про шкідників озимих посівів. Ухвалила: «Призначити уповноваженого для боротьби із шкідниками. Всі посіви окопати, виловити ховрашків, звернутися в агродільниці для отримання необхідних консультацій та засобів боротьби проти шкідників» [548, арк. 8].

Земельна громада, на основі ухвали загальних зборів, змушувала недбайливих господарів долучатися до боротьби зі шкідниками сільського господарства. Так, 16 травня 1927 р. сход земельної громади хутора Середівка Верхньо-Орільської сільради Олексіївського району Харківської округи слухав питання «про притягнення до відповідальності громадян, які ухиляються від боротьби із шкідниками сільського господарства». Ухвалили: «Таких громадян штрафувати». Далі йшов перелік цих осіб [552, арк. 44].

Всі заходи у рільництві по боротьбі з гусінню, ховрашками, мишами, жуками, довгоносіками й ін. здійснювали земельні громади – зазначалося у вибіркового обстеженні 88 цих поземельних об'єднань за 1926/1927 господарський рік по Харківській окрузі [455, арк. 105–106]. Аналіз десятків протоколів земельних громад за 1920-ті рр. з різних округ Наддніпрянської України цей факт підтверджує [1196, с. 231, с. 449–459]. Типову інформацію за 1925 р. наводимо із Богодухівського району Охтирської округи: «Боротьба із сільськогосподарськими шкідниками в нашому районі в розпалі» повідомляв сількор Т. Ус. «Райвиконкомом для цього виділений керівник –

товариш Кіктенко, що прослухав при Охтирському окрземвідділі тижневі курси по боротьбі з шкідниками. Гнізда гусені з садів обібрано ще взимку... Щодо польових шкідників, то по деяких громадах, у Куп'євасі, Полковій Микитивці помічаються ховрахи, проти котрих зразу організовано з селян загони для знищення їх сірковуглецем. Сірковуглецю в районі є 40 пудів. Зараз селяни з великим завзяттям ведуть боротьбу з озимою червою (совкою). Для цього райвиконком відпустив селянам 440 пудів малясу» [1460, с. 40].

Для забезпечення врожаю необхідно очистити від насіння бур'янів зерно і протруїти його від різних хвороб. Цими справами, за максимального сприяння місцевих земельних органів, агрономів, теж опікувалися земельні громади [1196, с. 231, 451–452]. Так, 4 березня 1927 р. відбулися спільні збори уповноважених по земельних справах від сілрад Липецького району Харківської округи. Йшлося про майбутню посівну компанію. «Вислухавши доповідь райагронома Т. Пересади, збори ухвалили: провести якомога широку компанію з очистки посівматеріалу ... організувати протравочні пункти» [475, арк. 68]. 19 березня 1927 р. відбулося засідання уповноважених по земельній громаді села Руські Тишки Липецького району, на якому слухали про організацію протравочних пунктів. Ухвалили: «Організувати на кожній сотні протравочні пункти: на Задобрянській сотні в одногромадників Т. Мясоедова і Л. Пачусова; на Новоселівській сотні у громадян Н. Єрьоміна та Є. Мясоедова; на Кучанській сотні в І. Щетілова; на Хуторянській сотні у С. Махоніна і К. Дроніна; на Дронінській сотні в О. Щетілова і Т. Єрьоміна. На всіх пунктах заготовити необхідні кадки, відра, кошики та пляшки» [592, арк. 6].

Про результативність роботи свідчать такі дані. Так, у 1923/1924 господарському році в Наддніпрянській Україні діяло 2435 зерноочисних пунктів. На цих пунктах було очищено 5% усього посівного зерна, а в 1928/29 господарському році діяло 5800 трієрів, де було очищено, а потім протруєно 40% посівного зерна [860, с. 72; 875, с. 82]. Позитивні зміни були,

але тільки менше половини посівного зерна очистили і протруїли. У цілому чистосортні селянські посіви в земельних громадах Наддніпрянської України в 1920-х рр. займали невелику площу: у 1925/26 р. – 1,7%, у 1926/27 р. – 2%. У 1927/1928 р. – 5,5% від загальної площі зернових культур [82, арк. 127; 860, с. 71].

З другої половини 1920-х рр. основним способом упровадження в земельних громадах агрокультурних заходів стала контрактація державою селянських посівів. Суть виробничої контрактації полягала в тому, що держава замовляла в земельних громадах певну кількість сільськогосподарської продукції, регулюючи контрактом посіви необхідних їй культур. За стабільними цінами держава мала відпускати земельним громадам сортове насіння, надавати кредити, агрономічну допомогу тощо [1196, с. 232]. Контрактацією було охоплено в 1928/29 господарському році 22,6% всієї посівної площі в Наддніпрянській Україні, а в 1929/30 господарському році – 55% [861, с. 130].

Контрактація за своєю суттю могла стати важливим засобом підвищення сільськогосподарського виробництва, впровадження в земельних громадах прогресивних інтенсивних засобів господарювання, поліпшення якості сільськогосподарської продукції. Але радянська влада з 1927/28 господарського року стала використовувати контрактацію для вилучення в селянських господарствах – членів земельних громад – майже всієї вирощеної за контрактом продукції без відповідної матеріальної зацікавленості селян, тобто суть контрактації серед селян була фактично дискредитована.

Результативність систем землеробства та агрокультура селянського поля проявлялося в урожайності та валових зборах сільськогосподарських культур. Про роль земельної громади в цьому напрямі свідчать дані про розподіл посівної площі. Посівні площі Наддніпрянської України протягом 1917–1920 рр. скоротилися на 15% [1202, с. 218]. Весною 1921 р., під позитивним впливом непу (заміною продрозверстки продподатком), процес

скорочення посівних площ у Наддніпрянській Україні було призупинено, розпочався процес їх збільшення. У 1928 р. посівні площі в Україні досягнули свого максимального за роки непу рівня – 23081,2 тис. дес., або 117,5% від рівня 1909–1913 рр., тобто був перевищений дореволюційний рівень. Це явище свідчить про життєздатну силу селянства, якщо воно трудиться на вільній землі на себе. Саме такі умови були в земельних громадах. Основний посівний клин в Україні був розміщений у Степу – 10701,8 тис. дес., або 48,2% посівних площ 1928 р. На Лівобережжі було зосереджено 4887,4 тис. дес., або 22% посівів, на Правобережжі – 4834,2 тис. дес., або 21,8%, на Поліссі – тільки 1783,5 тис. дес. 8% [додаток А, табл. А. 41].

Посівна площа було поділена між селянами в земельних громадах нерівномірно. Спостерігалася певна закономірність. У 1917–1922 рр. питома вага безпосівних і з посівом до 1 дес. на двір зменшувалася. Паралельно зменшувалася кількість господарств, які сіяли понад 6 дес. на двір. Саме завдяки таким господарствам зросла питома вага господарств з посівом 1–6 дес. Цей процес дістав у радянській історіографії назву – осереднячування села. Точніше було б назвати цей процес нівелювання села на рівні прожиткового рівня. Громада в ці нелегкі часи всіляко допомагала окремим своїм членам вижити. В 1923–1927 рр. процес забезпечення посівами селянських господарств набував дещо іншого характеру. Так, відбулося збільшення питомої ваги господарств, які сіяли понад 3 дес. на двір; й одночасне зменшення кількості господарств, що сіяли 1–3 дес. Але, на противагу дореволюційному періоду (коли збільшувалась питома вага багатопосівних господарств), у 1920-ті рр. збільшили питому вагу середньопосівні (3–9 дес. на двір). У 1928–1929 рр. під тиском надзвичайних заходів процес розшарування по посівних площах знову змінив свій напрям. Почала зменшуватися питома вага безпосівних і з посівом до 2 дес. на двір, з одного боку, так і багатопосівних, які сіяли понад 9 дес. на господарство, з іншого.

Натомість зросла питома вага господарств, що сіяли 2–9 дес. [додаток А, табл. А. 42]

За підрахунками статистиків 1920-х рр., селянські господарства, які засівали до 3 дес. на двір, фактично не мали лишків хліба. Господарства, що засівали 3–6 дес., мали незначні лишки хліба. Двори, що засівали понад 6 дес., мали посередні лишки зерна, а ті, що сіяли понад 9 дес. – значні лишки. Згідно з цими даними, кількість господарств Наддніпрянської України, що сіяли до 3 дес. на двір, була такою: у 1923 р. – 61,19%, у 1927 – 58,23%, у 1929 – 45,84%. Це був дуже високий відсоток. Вони не мали товарних лишків зерна, були натурально-споживчими. Особливо багато таких дрібних господарств було на Правобережжі – 65,68%. Дворів, що сіяли 3–6 дес. (тобто мали незначні лишки хліба), було в Наддніпрянській Україні в 1923 р. 26,39%, у 1927 р. – 30,46%, у 1929 – 36,66%. Отже, питома вага цієї категорії господарств протягом 1920-х рр. збільшувалась, ця тенденція була помітна по всіх регіонах республіки. Кількість господарств, що сіяли 6–9 дес. на двір (тобто мали постійні лишки хліба), в 1923 р. – 7,56%, у 1927 р. – 9,46%, у 1929 р. – 12,97%. Тобто питома вага цих типово середняцьких господарств протягом 1920-х рр. поступово збільшувалась. Водночас питома вага багатопосівних господарств, що сіяли понад 9 дес. на двір й мали значні лишки зерна, протягом 1917–1923 рр. різко зменшилася з 11,54% до 5,66%. У 1924–1927 рр. питома вага таких господарств зросла з 5,66% до 6,85%, але в 1928–1929 рр. – знову зменшилася до 4,53%. Подібні зміни відбулися по всіх регіонах Наддніпрянської України. Не викликає сумніву, що коливання питомої ваги різних груп селянства, збільшення одних і зменшення інших, упродовж 1920-х рр. було зумовлене змінами курсу аграрної політики більшовиків [1202, с. 220].

У регіональному розрізі найбільший відсоток селянських господарств, що мали лишки товарного хліба, був у Степу, на другому місці – Лівобережжя, останнє місце ділили Правобережжя і Полісся.

Якщо розглядати це питання в розрізі соціальної стратифікації, то виявиться, що в 1927 р. господарства без засобів виробництва із засобами до 200 крб. на двір, тобто тих, кого офіційно, за даними статистики вважали бідняками, складала 23,7% селянських господарств, але засівали вони лише 10% земельних площ (пересічно 1,82 дес. посіву на двір). Цілком зрозуміло, що ці господарства не мали товарних лишків хліба. Селянські господарства, із засобами виробництва 202–1600 крб. на двір (тобто за більшовицькою термінологією – середняків), складала 72,3% усіх селянських дворів, засівали 80,3% посівних площ селян (пересічно 4,83 дес. посіву на двір). Отже, середняцькі господарства мали певні лишки зерна. При цьому, якщо незаможний середняк, із засобами виробництва 201–400 крб. на двір, засівав у середньому 3,28 дес. – мав мізерні лишки хліба, то в заможних середняків, із засобами виробництва 801–1600 крб. на двір, з посівами, у середньому, 6,91 дес. на господарство – мали стабільні лишки хліба. У селян, що мали засобів виробництва понад 1600 крб. на двір (цих заможних селян більшовики вважали куркулями), складала 4% селянських дворів, було 9,7% селянських посівів, у середньому по 10,65 дес. на двір. Таким чином, тільки ця верхівка селян у земельній громаді мала значні товарні лишки зерна [857, с. 1–91; 1202, с. 220–221].

Структура посівних площ у земельних громадах у 1920-х рр. значно відрізнялася від дореволюційної [додаток А, табл. А. 43]. Передусім зменшилася питома вага зернових культур (озимі жито і пшениця, ярова пшениця, ячмінь, овес, гречка, просо, кукурудза). У 1916 р. ці культури займали 91,5% селянських площ, а в 1929 р. – 82,5%. Завдяки яким збільшилася питома вага технічних культур (соняшника, цукрового буряку, льону, коноплі, тютюну, хмелю, картоплі тощо). У 1916 р. ці культури займали лише 5% селянського поля, а в 1929 р. – уже 10,7%. Головною причиною цього явища були порівняно вищі ціни в 1920-х рр. на технічні культури, ніж на зернові, що і зумовило розширення площ перших і

зменшення посівних площ останніх. Окрім того, розширення площ під цими просапними культурами були викликані й потребами агрокультури.

Сталися значні зміни в структурі зернових культур у земельних громадах у 1920-х рр. порівняно з дореволюційним періодом. Так, у Степу, що був головним зерновим районом республіки, озима пшениця витісняла ярову. В 1916 р. вона займала в регіоні 17,6% посівних площ, а в 1927 р. – 28,3%, тобто вийшла на перше місце. В 1928–1929 рр. частина посівів озимої пшениці вимерзла, тому питома вага її знизилася. Але це було тимчасове явище. За озимою пшеницею – майбутнє, оскільки вона була більш врожайною, ніж ярова. Знаменним явищем було швидке розширення посівів кукурудзи в земельних громадах у 1920-х рр., особливо в Степу (з 5,3% у 1916 р. і 11,7% у 1929 р.). Кукурудза як кормова культура, витісняла із селянського поля ячмінь, посіви якого в Степу в 1916 р. становили 35,6% і 23,8% у 1929 р. Кукурудза порівняно з ячменем мала переваги: ця культура посухостійка, що дуже важливо для степового господарства. Крім того, кукурудза – просапна культура, що позитивно впливало на обробіток ґрунту. Саме тому вона витісняла ячмінь, який таких переваг не мав. Питома вага жита, натурально-споживчої культури Степу, в порівнянні з 1923 р. (22,8%) значно зменшилася на протязі 1920-х рр. і становила в 1927 р. 15,2%. Дані 1928–1929 рр. не є типовими, оскільки посіви озимого жита в ті роки значною мірою загинули. У 1920-х рр. пшениця витісняла жито, оскільки вона мала ринковий характер. Поступово зменшувалася в 1920-х рр. у земельних громадах Степу і питома вага іншої натурально-споживчої культури – проса. В 1923 р. воно займало 4,1% площ, а в 1927 р. – 1,3%. 1928–1929 рр. не типові, оскільки просом частково засівали вимерзлі озимі посіви. Таким чином, у головному зерновому районі республіки – Степу – в період непу ринкові культури поступово повертали втрачені позиції в 1917–1922 рр., витісняючи натурально-споживчі культури.

Аналогічні процеси в структурі зернових культур спостерігалися і в інших регіонах Наддніпрянської України. Так, на Лівобережжі і

Правобережжі в період непу поступово зменшувалася питома вага натурально-споживчих – жита, гречки, проса, ячменю; збільшувалася питома вага ринкових культур – пшениці, вівса, кукурудзи, цукрового буряка. На Поліссі зменшилась питома вага озимого жита, ячменю, проса, зростала питома вага ринкових для цього району – вівса, пшениці, зокрема на Чернігівському Поліссі – гречки, на Волинському Поліссі – хмелю, скрізь у поліських округах – картоплі. Необхідно зазначити, що цей процес відбувався не прямолінійно, але тенденція заміни натурально-споживчих культур ринковими проявилася в період непу цілком виразно [додаток А, табл. А. 43].

Розглянемо зміни в площах незернових культур [додаток А, табл. А. 43]. У Степу в земельних громадах головною технічною культурою став соняшник, посіви якого в 1920-х рр. невинно збільшувалися. Якщо в 1916 р. ледве 1,4% селянських посівів було зайнято соняшником, то в 1927 р. вже 5,2%, а в 1929 р. – 8,5%. Отже темп зростання дуже помітний. На Лівобережжі були дві головні технічні культури – соняшник і цукровий буряк. Посіви під соняшником зросли з 0,9% у 1916 р. до 3,4% у 1929 р., під цукровим буряком – з 0,6% у 1916 р. до 2,6% у 1929 р. З інших технічних культур помітне значення в земельних громадах республіки мали коноплі, але вони так і не відновили своєї ваги серед посівів (0,8% в 1916 р. і 0,6% у 1929 р.), хоча в абсолютних цифрах площі під цією культурою збільшувалися. Тютюн відновив свої площі (0,1% від загалу в 1916 і 1929 рр.). Ця культура мала в 1920-х рр. помітне значення серед ринкових культур у земельних громадах на півночі Лівобережжя, зокрема в Прилуцькій окрузі. На Правобережжі в земельних громадах головною ринковою незерновою культурою був цукровий буряк. Його питома вага зросла з 1,4% в 1916 р. до 4,4% в 1929 р. Картопля відігравала на Правобережжі роль споживчо-продовольчої культури в земельних громадах і лише невелика частина її йшла на технічну переробку. Картопля займала в 1916 р. 5,4% селянських посівних площ, а в 1929 р. – 6,1%. Але на Поліссі картопля вже мала в

земельних громадах помітний ринковий характер. Площі під нею невпинно зростали протягом 1920-х рр. (6,1% в 1923 р. і 8,6% у 1929 р.). На другому місці в земельних громадах Полісся – льон (0,6% площ у 1916 р. і 0,8% у 1929 р.). З льоном на Чернігівському Поліссі змагалися коноплі, але в цілому в регіоні посіви цієї рослини зменшувалися (1,8% в 1916 р. і 0,7% в 1929 р.). На півдні Полісся, де дозволяли ґрунти і був стабільний збут, селяни в 1920-х рр. поступово почали сіяти цукровий буряк (0,2% в 1916 р. і 0,8% в 1929 р.). У Волинській губернії ринкове значення в сільському господарстві мав хміль, дореволюційні посіви якого були повністю відновлені. Таким чином, селяни, об'єднані в земельних громадах у 1920-х рр., не лише відновили довоєнні площі під технічними культурами і компенсували втрати, що були завдані під час ліквідації поміщицьких маєтків, але й зуміли розширити їх площі, забезпечуючи потреби народного господарства. Позитивний вплив земельних громад у цьому процесі є безсумнівним.

Розглянемо склад польового посіву в розрізі посівних груп, що дозволить виявити, які верстви селянства були виробниками тих або інших сільськогосподарських культур. Для аналізу вибрано 1927 р., як найбільш типовий. А оскільки в різних регіонах Наддніпрянської України значення певних культур з точки зору їх ринкової привабливості, чи натурально-споживчого значення в селянському господарстві було різним, то це питання необхідно розглядати по окремим регіонах.

На Поліссі [додаток А, табл. А. 44] головною польовою культурою в земельних громадах було жито, що у 1927 р. займало 41% селянської посівної площі. Вище зазначалося, що ця культура мала на Поліссі здебільше натурально-споживчий характер. Виявилось, що питома вага жита збільшувалася серед малопосівної групи дворів й одночасно зменшувалася серед багатопосівних дворів. Вирощування пшениці, як і вівса, мало на Поліссі здебільше ринковий характер, тому їх посіви зростали паралельно із збільшенням посівної площі в господарстві. Просо здебільше мало натурально-споживчий характер, а отже, посіви цієї культури мали більшу

питому вагу серед малопосівної групи і меншу питому вагу серед багатопосівної групи селянських дворів. Гречка, яка за питомою вагою займала на Поліссі в селянських посівах в 1927 р. друге місце (18,5%) мала ринковий характер лише в окремих громадах регіону, а тому її питома вага зменшувалася в багатопосівних господарствах (які вважали за краще сіяти інші культури, наприклад, овес, який мав кращий збут). Отже, зі збільшенням посіву в господарствах поступово збільшувалась питома вага зернових культур, які мали ринковий характер. Із зменшенням площі посівів збільшувалась питома вага натурально-споживчих зернових культур. Із технічними культурами стан справ був складнішим. Коноплі, льон, картопля, цукровий буряк забезпечували селянам відчутний грошовий прибуток. Тому в їх вирощуванні були зацікавлені всі посівні групи селянських дворів. Але ці культури були трудомісткими. Багатопосівним селянським господарствам у гарячу пору року не вистачало робочої сили для обробітку великих площ від просапними культурами. Одночасно, в малопосівних групах були надлишки робочої сили. Тому питома вага технічних культур була в посівних групах дрібних господарств вищою, ніж у посівах великих господарств.

На Правобережжі, Лівобережжі і в Степу був інший розклад споживчо-натуральних і ринкових культур. Але і там ринкові зернові культури мали більшу питому вагу серед багатопосівної групи селянських дворів, а натурально-споживчі культури переважали в посівах дрібних господарств [додаток А, табл. А. 45, 46, 47]. Так, на Правобережжі головними товарними зерновими культурами в земельних громадах були пшениця і овес, на Лівобережжі – пшениця і ячмінь, у Степу – озима пшениця і ячмінь. Саме ці культури мали більшу питому вагу серед багатопосівної групи селянських господарств. Натурально-споживчими культурами в земельних громадах на Правобережжі були жито і просо, на Лівобережжі – жито, овес, гречка і просо, в Степу – жито і просо, які мали більшу питому вагу серед малопосівної групи селянських господарств. Ячмінь і гречка на Правобережжі займали проміжне місце серед виразно товарних і споживчо-

натуральних культур, а тому становили найбільшу питому вагу в середньопосівній групі селянських господарств. Картопля на Правобережжі, Лівобережжі і в Степу здебільше була продовольчою культурою, а тому її питома вага була більшою серед незаможних господарств. Цукровий буряк мав першорядне товарне значення на Правобережжі, а тому, незважаючи на його велику трудомісткість, ця культура була поширеною в середньо- і багатопосівних групах господарств. Окрім того, багатопосівні господарства на Правобережжі були меншими за розмірами, ніж на Лівобережжі, краще забезпечені робочими руками, могли обробити більші цукрові плантації. На Лівобережжі цукровий буряк мав найбільшу питому вагу серед середньопосівних господарств. Багатопосівні господарства Лівобережжя надавали перевагу іншій товарній культурі – соняшнику (не настільки трудомісткий як буряк). В умовах відносно багатоземельного Степу соняшник і кукурудза потребували великих трудових витрат у «гарячу пору» року, були не під силу багатопосівним господарствам (які займались вирощуванням менш трудомістких культур – товарної пшениці та ячменю). Серед середньо- та малопосівних господарств кукурудза і соняшник займали більшу питому вагу.

На основу аналізу структури польових посівів різних посівних груп селян виявлено, що вирощування тієї або іншої сільськогосподарської культури в земельних громадах кожного регіону Наддніпрянщини визначалося кількома факторами. Передусім, ставилося завдання забезпечити натурально-споживчі потреби родини. Такий менталітет особливо помітний серед малопосівної групи господарств земельних громад: лише після задоволення натуральних потреб селяни звертали увагу на ринкові культури. Саме тому навіть серед найбільших селянських господарств натурально-споживчі культури не зникали, їх сіяли, щоб задовольнити потреби сім'ї. Таке ставлення селян цілком відповідає концепції «моральної економіки», про яку йшлося вище. З'ясовано, що рівень трудомісткості під час вирощування певної культури серйозно впливав на поширення її посівів.

Саме тому питома вага трудомістких культур (картопля, цукровий буряк, кукурудза, соняшник), за будь-яких інших рівних умов, вища в посівах дрібніших господарств, де були зайві робочі руки, ніж у краще забезпечених посівною площею дворів, де робоча сила здебільше була зайнята вирощуванням менш трудомістких зернових культур [1202, с. 226].

Упродовж 1920-х рр. середня врожайність зернових культур у земельних громадах становила у середньому 8,8 ц/дес. й поступово підвищувалась в 1925–1928 рр. Найвищий рівень врожайності зернових культур був на Правобережжі – 10,9 ц, на другому місці Лівобережжя – 10,6 ц, на Поліссі – 8,2 ц, найнижча врожайність у Степу – 7,2 ц [додаток А, табл. А. 48]. Низька врожайність дуже негативно впливала на валові збори зерна в республіці. Підвищити врожайність можна було завдяки впровадженню інтенсивних технологій, багатопільних громадських сівозмін, поліпшеною агрокультури, що потребувало відповідних капіталовкладень і часу. Земельні громади були здатні на такі заходи. Але виділених коштів для потреб сільського господарства в 1920-х рр. було недостатньо, щоб добитися радикальних змін у продуктивності сільського господарства, зокрема в підвищенні врожайності.

У 1925/26 господарському році валова продукція рільництва Наддніпрянської України майже досягнула довоєнного рівня, а в 1927/28 р. перевищила його. Якщо в 1913 р. на Наддніпрянщині вироблено продукції рільництва на 1300 млн крб., то в 1925 р. на 1240 млн крб., а в 1928 р. – на 1338,7 млн крб. Із загальної кількості сільськогосподарської продукції доля зернових культур становила 755,8 млн крб. в 1925/26 р. і 823,1 млн крб. у 1927/28 р., тобто лєвова частка [909, с. 44].

Слід з'ясувати, скільки це складало в натуральному обчисленні, передусім, скільки вирощували зерна. Але визначити валові збори зерна в УСРР у 1920-х рр. – надто складне завдання. Найбільша складність пов'язана з приховуванням дійсної врожайності в земельних громадах, це пов'язано з побоюванням селян у збільшенні податків. Тому прямий статистичний облік

на основі свідчень селян і даних про посіви не дає достовірних відомостей. Саме тому в джерелах і літературі наведено різні цифри. ЦСУ УСРР визначило валовий збір зерна за спеціальною формулою. Згідно з цими підрахунками, в 1909–1913 рр. середній валовий збір зернових у Наддніпрянській Україні становив 1151,5 млн пуд. [додаток А, табл. А. 49] У 1921 р., у зв'язку з катастрофічною засухою в Степу – головній житниці України, валовий збір складав 277 млн пуд., або 24,2% довоєнного рівня. В 1922–1923 рр. валові збори хліба поступово збільшувалися і досягли в 1923 р. 940,7 млн пуд., або 82% від рівня 1909–1913 років. 1924 р. виявився неврожайним і валові збори скоротилися до 651,4 млн пуд., або 56,8% від довоєнного рівня. Потім три роки були врожайними і в 1927 р. валові збори зернових досягли 1102,9 млн пуд., або 96,1% довоєнного рівня. Не має сумніву: якби не скорочення посівних площ під зерновими в 1920-х рр. у порівнянні з дореволюційним часом, селяни Наддніпрянської України, об'єднані в земельні громади, перевищили б рівень 1913 р. по валових зборах зерна. 1928 р. був неврожайним і валові збори зерна знову знизилось до рівня 799,5 млн пуд., або 69,7% від рівня 1909–1913 рр. У 1929 р. в Наддніпрянській Україні зібрано 1185,3 млн пуд. зерна, або 98,9% від довоєнного рівня. Ця цифра наводиться в матеріалах про стан сільського господарства УСРР, які ЦСУ УСРР підготувало для делегатів XI з'їзду КП(б)У в червні 1930 р. Ця цифра, на нашу думку, дещо завищена, оскільки 1929 р. був несприятливим для зернових у багатьох районах республіки [1202, с. 227].

У 1913 р. на одного мешканця Наддніпрянської України вирощено 684 кг зерна, в 1927 р. – 615 кг. Отже, виробництво зерна в УСРР на душу населення в 1920-х рр. не досягло дореволюційного рівня і відставало від аналогічних показників в основних країнах-виробниках хліба. Виробництво зерна в республіці в 1920-х рр. помітно відставало від раціональної норми – 1000 кг у рік на людину (з урахуванням харчових, кормових і посівних потреб) [1196, с. 241].

На стан зернового господарства Наддніпрянської України великий вплив мали кліматичні умови. Тричі – в 1921, 1924 і 1928 р. – зернове господарство, особливо в Степу, постраждало від посухи. Жорстка залежність сільського господарства України в 1920-х рр. від кліматичних умов – ще одне свідчення його екстенсивного характеру, слабкої інтенсифікації, обмеженого застосування передових агротехнічних прийомів у земельних громадах, здатних протистояти засусі.

У 1927 р. у земельних громадах Полісся зібрали 74,4 тис. пуд. зерна, або 7% від загальної кількості зібраної селянством Наддніпрянської України, на Правобережжі – 263,1 тис. пуд. (або 24,9%), на Лівобережжі – 281,3 тис. (або 26,6%), в Степу – 437,5 тис. пуд. (або 41,5%). Отже, основним зерновим районом в Україні був Степ [871, с. 136–137].

Питома вага жита серед зібраних зернових становила в 1927 р. 29,1%, озимої пшениці – 26,7% ярої пшениці – 8,9%, ячменю – 10,2%, вівса – 9,4%, кукурудзи – 6,9%, проса – 3,5%, гречки – 3%. Разом ці 8 головних зернових культур склали 97,7% валових зборів зернових в земельних громадах Наддніпрянської України [871, с. 134].

Розглянемо хлібофуражний баланс УСРР за 1920-ті рр. [додаток А, табл. А. 50]. Безпосередньо в земельних громадах Наддніпрянської України в 1928–1929 рр. споживали 71,1% валових зборів зерна. В окремі роки спостерігалось коливання від 64,3 до 81,6%. Таким чином, у земельних громадах селяни споживали більше 2/3 виробленого хліба, що свідчить про переважно споживчо-натуральний характер зернового господарства. Страхові запаси (залишок на кінець року) пересічно становили 10,8%. Це був недоторканий фонд на випадок стихійного лиха. В дореволюційному селі такі запаси, особливо в Степу, були звичайним явищем. Саме конфіскація цих запасів у селян під час громадянської війни і політики «воєнного комунізму» в Степу призвели до голоду після посухи 1921 р. Товарна продукція (сальдо села) становила пересічно в 1928–1929 рр. в Наддніпрянській Україні 187,3 млн пуд. хліба, або 18,1% від валового збору, з коливанням по роках від 7,6 до

24,2%. Порівняно з 1910–1913 рр., коли товарність становила 412 млн. пуд., у 1923–1929 рр. вона скоротилася на 54% [1202, с. 228–229].

Товарна продукція селянських господарств складалася з двох частин: осередселянської та позаселянської. Осередселянська – це продукція, яку купували селяни і, таким чином, не виходила за межі села. Позаселянська – продукція, що реалізовувалася за межами села, в місті, а також йшла на експорт. Визначити, яку частку товарної продукції становила осередселянська, а яку позаселянська – складна справа. Існують точні дані про державні планові закупки продукції. Однак немає точних даних про кількість продукції, яку скуповували приватні особи, мішечники (посередники). Можна лише приблизно встановити рівень осередселянської і позаселянської товарної продукції по селянських бюджетах. У 1922/23 господарському році товарна осередселянська частина хліба складала 69,5%, а позаселянська – 30,5% [1196, с. 243]. Це був перший врожайний рік після голоду і селяни колишніх голодних губерній посилено купували посівне зерно, а безпосівні – й хліб. Тому осередселянська частка виявилася значно більшою, ніж позаселянська. Вже в 1923/24 р. осередселянська товарна частка скоротилася до 54,4%, а позаселянська підвищилася до 45,6%. У 1925/26 р. осередселянська частка товарного зерна складала 32,2%, а позаселянська – 67,8%. Нарешті, в 1926/27 р. осередселянська частка зерна становила лише 19,5%, а позаселянська – 80,5%. Таким чином, протягом 1922–1927 рр. спостерігалось поступове зменшення питомої ваги осередселянської частки товарного зерна і збільшення позаселянської. Середня осередселянська частка складала за 1922–1927 рр. 43,8%, позаселянська – 56,2% [871, с. 184–185].

У 1920-х рр. товарна продукція зернового господарства в земельних громадах Наддніпрянської України в порівнянні з дореволюційним часом зменшилась майже наполовину. Головна причина цього явища – натурально-споживчий характер дрібного селянського господарства. Селянин вів господарство передусім для задоволення потреб своєї сім'ї. Збільшивши своє

землекористування під час революційних аграрних перетворень 1917–1923 рр., селяни передусім збільшили власне споживання хліба та інших продуктів. Це відбулося не через збільшення валових зборів, а завдяки товарній частці продукції. Так, у 1913 р. пересічне споживання зернових продуктів на одного селянина в Наддніпрянській Україні складало 15,62 пуд., або 0,7 кг/день, а в 1926 р. – 20 пуд., або 0,9 кг/день. Окрім того, в 1920-х рр. зросло споживання м'яса селянами, у середньому на 4 кг на одну душу на рік, що призвело до додаткових витрат зерна на кормові потреби. У зв'язку з новими нормами споживання зерна, збільшення сільського населення протягом 1920-х рр., у 1926 р. селяни споживали на 160 млн пуд. зерна більше, ніж у 1913 р. Обсяг товарної продукції в 1913 р. складав 412 млн пуд., а в 1926 р. – 219,38 млн пуд. Зменшення товарної частки зерна можна пояснити, в першу чергу, натурально-споживчим характером дрібноселянського виробництва, що цілком підтверджують цифрові дані. Висока товарність зернового господарства Наддніпрянської України в дореволюційний час значною мірою забезпечувалася зменшеними нормами споживання селян. До революції селяни України пересічно споживали 15,62 пуд. зерна на рік при фізіологічній нормі – 20 пуд. зерна на рік на душу. Тому і не дивно, що, отримавши після революції землю, селяни збільшили споживали хліба на душу (до фізіологічної норми). Окрім того, слід зазначити, що до революції 60% товарного хліба України давали поміщицькі та великі селянські господарства. Ліквідація поміщицьких та обмеження великих селянських господарств під час революційних аграрних перетворень також вплинули на рівень виробництва товарного зерна, привело до його зменшення [1202, с. 229–230].

Товарність селянських господарств можна було змінити, впливаючи на фактори, котрими вона визначається. Один з найважливіших факторів – це створення матеріальної зацікавленості в реалізації продукту (потрібно було зацікавити селян цінами на зерно). Більшовицька цінова політика не створювала матеріальної зацікавленості в селян збільшувати товарність

зернових. Й. Сталін та його однодумці вбачали вирішення у переході від «відсталих і розпорошених селянських господарств до об'єднаних, великих, суспільних господарств, забезпечених машинами, озброєних даними науки і здатних виробити найбільшу кількість товарного хліба» [1438, с. 169]. Дійсно, для дрібних і розпорошених господарств виходом було об'єднання, кооперація, але на добровільних засадах, за наявності матеріальної зацікавленості, за умов збереження свободи вибору форм землекористування. Це забезпечували земельні громади. Але Й. Сталін розкрив свій задум в іншому висловлюванні: «І встановити такий режим, щоб колгоспи здавали державним і кооперативним організаціям увесь свій товарний хліб під загрозою позбавлення субсидій і кредитів з боку держави» [1438, с. 170]. Штучний голодомор 1932–1933 рр. характеризує нам режим про який говорив Й. Сталін.

Розглянемо валові збори і реалізацію продукції технічних культур у 1920-х рр. Однією з головних технічних культур в Україні був цукровий буряк. Дореволюційний рівень вирощування цукрового буряка був перевищений в Україні у 1927 р., коли зібрано 560280 тис. пуд. буряків, або 112% від рівня 1913 р. [1202, с. 231] Відновлення дореволюційного рівня виробництва цієї культури відбувалося головним чином завдяки посівам цукрового буряка в індивідуальних селянських господарствах, що складали в 1927 р. – 69,1%. Для порівняння, в дореволюційний час основну масу цукристих вирощували в поміщицьких маєтках, а на долю селян в 1913 р. припадало не більше 14% вирощеної продукції. Валові збори цукрового буряка наприкінці 1920-х рр. були вищими ніж у дореволюційний час, але в перерахунку на кожного жителя республіки меншими (пересічно в 1909–1913 рр. 39 кг, а в 1927 р. – 34 кг). Слід зазначити, що виробленого в 1927 р. цукру в Україні було цілком достатньо для задоволення харчових потреб громадян республіки [922, с. 166–168].

Урожайність цукрових буряків у селянському господарстві протягом 1920-х рр. поступово зростала і в 1927 р. досягнула пересічно по Україні

172 ц/дес., що було більше дореволюційного рівня (в 1913 р. – 159 ц/дес.) [1202, с. 232]. Але врожаї в Україні були низькими порівняно з врожаєм країн, де також вирощувався цукровий буряк. Для підвищення врожайності цукристих потрібна була підтримка радянської влади: проведення землеустрою земельних громад, що сіють цукровий буряк; застосування на взаємовигідних для заводів і селян умовах контрактації посівів; надання селянам на пільгових умовах поліпшеного сортового насіння та мінеральних добрив тощо. Земельні громади, маючи власні джерела фінансування, за сприятливої аграрної політики в державі, могли самостійно вирішити ці питання.

Друге місце серед технічних культур у Наддніпрянській Україні посідав соняшник. Валові збори соняшника в 1925 р. у порівнянні з 1913 р. зросли в Україні в 10 разів і досягли 44060,0 тис. пуд. Питома вага індивідуальних селянських господарств, об'єднаних у земельні громади, у валовому зборі цієї культури складала в 1925 р. 78,1%, а в 1928 р. – 98,2%, тобто абсолютну більшість [871, с. 141, 150].

Товарність технічних культур у 1920-х рр. становила по насінню олійних культур 13,3–32,9%, льону-волокну – 0,7–12,9%, картоплі 9,4–17,8%, волокну прядиву – 5,7–20,3%, тютюну – 83,6–95,7%, хмелю – 61,1–91,4%, цукровому буряку – 87,8–92,3% [871, с. 130; 1202, с. 234]. Отже, серед технічних культур своєю високою товарністю виділялися цукровий буряк, тютюн і хміль, оскільки продукція цих культур була цілком пов'язана з фабричною переробкою, мала постійний попит. Водночас, більша частина олійного насіння перероблялася на громадських олійницях, а вироблена олія залишалась у селянських господарствах й лише незначна частина олії передбачалась для ринку. Картопля також мала здебільше натурально-споживчий характер, лише невелика частка врожаю потрапляла на ринок. Льон-волокно і конопляне прядиво в основному споживалися в селянському господарстві, де були поширені кустарні домоткані промисли. Селяни

Наддніпрянської України в 1920-х рр. здебільше носили домотканий одяг, виготовлений власноруч.

* * *

*

Результати вивчення діяльності земельної громади свідчать, що ця поземельна організація мала матеріальні та фінансові ресурси для здійснення поставлених завдань. Фінанси надходили з різних джерел, але 2/3 фінансових ресурсів земельні громади мали від самообкладання своїх членів. Аналіз діяльності громади свідчив, що цей поземельний інститут фінансував практично всі потреби села, зокрема й видатки на сільську адміністрацію, школу, благоустрій тощо. До половини всіх громадських коштів витрачалося поза межами безпосередніх земельних потреб земельної громади. Це свідчить про те, що земельна громада мала суттєвий вплив на повсякденне та суспільно-політичне життя селянства.

Селянські господарства УСРР могли реалізовувати свої права на землю тільки в складі земельної громади. Тобто вона була суб'єктом права на землю. Цим пояснюється її винятково важливе значення в регулюванні землекористування селянських господарств. Реальне право на земельний наділ мав тільки двір – член земельної громади. Основою для наділення землею в громаді був трудовий принцип, який відповідав уявленню селян про справедливість користування землею, принцип, що успадкований радянським земельним правом.

Регулювання земельних відносин у середині громади відбувалося за умов дотримання певних форм (порядків, видів) землекористування: общинної, подвірної (дільничної) у вигляді черезсмужних, відрубних, хутірських ділянок і колективної. Під час революційних аграрних перетворень 1917–1922 рр. селяни домоглися свободи вибору форм землекористування. виправити або усунути недоліки традиційних форм землекористування селяни могли під час землевпорядження. Досвід довів,

що в межах земельної громади найкращим видом землевпорядження була організація багатопільних громадських сівозмін.

У 1920-х рр. в системі землеробства й агрокультури в земельних громадах Наддніпрянської України відбулися позитивні зміни. Площа земель під відсталими системами зменшувалась, їх поступово витісняли поліпшені системи. Чорні, чисті пари, зайняті пари в земельних громадах у 1920-х рр. займали поки що незначне місце, але поступово витісняли відсталу толоку і зернове безпар'я. Громади збільшували площі злущеної стерні, розширювали оранку на зяб, угноювали все більше ріллі. Але нестача тягла, відставання землевпорядження, переділи землі (особливо в громадах з общинною формою землекористування), брак насіння сіяних трав, проблеми з ринком збуту просапних культур помітно гальмували поширення інтенсивних передових методів агротехніки в земельних громадах. У заможних господарствах швидше застосовувалися передові технології агротехніки, якщо вони не обмежувалися обов'язковою для всіх дворів громади системою відкритих полів, громадським випасом худоби на толоці і по стерні. Аналіз стану селянської агротехніки в 1920-х рр. свідчить, що радикально змінити існуючі системи землеробства, докорінно поліпшити агрокультуру в земельних громадах можна було лише за умов аграрної політики, спрямованої на підтримку селянства, комплексного вирішення проблеми землевлаштування, зокрема поширення громадських сівозмін, механізації сільського господарства; подолання кормової проблеми худоби та її переведення на стійлове утримання; створення стимулюючих умов для реалізації врожаю просапних культур; сприяння поширенню серед селянства передових методів агротехніки. Без реалізації таких заходів не можна було сподіватися на швидкі зміни в селянській агрокультурі, збільшення обсягів сільськогосподарського виробництва. Земельні громади мали потенціал щодо вирішення подібних проблем, який не був використаний радянською владою.

У 1920-х рр. селянські господарства, об'єднані в земельні громади, швидко відновили довоєнний рівень посівів, розширили посівний клин. Слід

зауважити, що цей процес відбувався в умовах недостатньої технічної бази і дефіциту тягла. Селяни, об'єднавшись в земельні громади, постійно долали ці труднощі. Змінилася у 1920-х рр. структура посівів: порівняно з дореволюційним періодом скоротилася питома вага зернових і зросла технічних культур. У цілому для Наддніпрянської України ці структурні зміни слід оцінювати як позитивне зрушення, оскільки поширення технічних культур позитивно впливало на агрокультуру. У структурі зернових культур у 1920-х рр. ринкові культури поступово відновлювали позиції, втрачені під час революційних аграрних перетворень і проведення політики «воєнного комунізму», витісняючи натурально-споживчі рослини. Швидше такий процес відбувався серед краще забезпечених посівами господарств. У малозабезпечених посівами господарствах цей процес відбувався повільно, через орієнтацію селян, насамперед, на першочергове забезпечення натурально-споживчих потреб власної родини. Така поведінка селян у літературі дістала назву «моральна економіка». По виробництву валової продукції рільництва селяни Наддніпрянської України досягли в середині 1920-х рр. рівня 1909–1913 рр., а потім і перевищили цей рівень. Водночас валові збори зерна в 1920-х рр. у республіці відставали від рівня 1909–1913 рр., врожаї, незважаючи на певний прогрес, залишалися низькими, виробництво зернової продукції відставало від потреб на неї, товарність становила лише половину від дореволюційного рівня. Для виправлення становища необхідні були значні капіталовкладення в зернове господарство, створення матеріальної зацікавленості селян у підвищенні товарності, чого радянська влада не зробила. Натомість, більшовики для вирішення зернової проблеми, вдалися до суцільної примусової колективізації, централізованого адміністрування і репресій, без матеріальної підтримки виробників. Селяни в 1920-х рр. відновили дореволюційні валові збори технічних культур, а за деякими показниками навіть перевищили його. Але врожаї технічних культур, як і зернових, залишалися низькими, що серйозно гальмувало нарощення валової, а отже – товарної продукції. Необхідні були вдосконалені

технології, підвищення агрокультури, стимулювання матеріальної мотивації селян-виробників, створення умов для широкого розвитку постачально-збутових, переробних, машинно-тракторних кооперативів. Значну роль у цьому могла відіграти земельна громада. Завдяки земельній громаді село повільно, еволюційним шляхом розвивалося в цьому напрямі. Але згорання непу, примусова колективізація і ліквідація земельної громади звели цей процес нанівець.

РОЗДІЛ 4

ЗЕМЕЛЬНА ГРОМАДА У ПОВСЯКДЕННОМУ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СЕЛА

4.1. Земельна громада у повсякденному житті села

Соціальна організація селянства в 1917–1930 рр. була передусім представлена такими інститутами як громада і двір [1287, с. 50], їхні взаємини склали серцевину повсякденного життя села.

ЗК УСРР 1922 р. формально обмежував функції земельної громади тільки поземельними справами. Але традиційність і нероздільність поземельних, господарських, повсякденних і соціальних відносин (характерних для доколгоспного села), призвели до виходу повноважень земельної громади за межі поземельних відносин, установлених ЗК УСРР. Будучи суб'єктом права на землю, маючи матеріальні ресурси, громада здійснювала вплив не тільки на господарське, але й усе життя доколгоспного села [1123, с. 15–16, 49]. Фактично вона була інститутом з широкими соціальними функціями, охоплювала не тільки господарську сферу, а й усю багатоманітність життя селян. Земельна громада вирішувала внутрішні міжселянські конфлікти, керувала виконанням спільних робіт на селі, регулювала відносини селян із зовнішнім світом, була зберігачем та акумулятором виробничого і соціального досвіду селянства, всієї системи цінностей доколгоспного села [1122, с. 22].

Громада, як союз сусідських селянських дворів, поєднувала різні функції. Заходи щодо розподілу та використання земельних угідь склали економічні функції громади, до яких належали також функції опікунства (громадська допомога членам громади в скрутному становищі), страхова діяльність (організація та утримання гамазеїв), фінансово-фіскальна робота (розподіл повинностей та виконання спільних громадських робіт). Фактично земельна громада в доколгоспному селі успадкувала функції сільської

громади. В.П. Данилов для позначення сукупності функцій цього поземельного інституту ще в 1958 р. застосував термін «нерасчлененность» (рос.) громади [1196, с. 249, 454], тобто нероздільність, переплетіння, синкретизм у діяльності земельної громади.

Водночас земельна громада була своєрідним правовим інститутом, пов'язаним з усією системою радянського земельного права. І якщо радянське земельне право мало яскраво виражену публічно-правову спрямованість, то і загальні збори (сход), як орган земельної громади, був у відповідній сфері своєї діяльності носієм таких публічно-правових відносин. Загальні збори (сход) громади не були аналогічними дореволюційному сільському сходу (про що зазначалося вище), вони прирівнювалися до органів так званого предметного самоуправління, де публічно-правова природа проявлялася в офіційному характері функцій, у праві та легітимності стосовно своїх членів, у легальності правового статусу у зв'язках з органами радянської влади на селі [1099, с. 95].

Земельна громада здійснювала свої функції в тісній взаємодії із селянським двором, що був найкращим природним, з точки зору селянського виробництва, первісним осередком соціально-економічної організації трудових землекористувачів [1089, с. 89]. Забезпеченню нормального функціонування і відтворенню родинно-індивідуального селянського двору відводилося важливе місце в діяльності громади [1123, с. 53]. Земельна громада будувалася як сукупність селянських дворів, а не як сукупність окремих фізичних осіб. У своїй діяльності земельна громада зверталася тільки до двору (господарства), до складу якого повинен був входити кожний член громади. Селянин міг набути права користуватися землею, перебуваючи в земельній громаді й тільки у складі двору [878, ст. 93, 97, 127, 136]. Тому земельна громада мала право контролювати виконання дворами їхніх земельних прав [878, ст. 61, 62]. Згідно з обіжником Наркомзему УСРР від 23 вересня 1925 р., земельна громада набула права встановлювати обов'язкові правила для всіх дворів, яке надавало громаді великих

повноважень і можливостей на селі [995. – 1925. – №7. – С. 122]. Водночас, двір був основною структурною одиницею в земельній громаді, оскільки громада – це сукупність дворів, що користувалися землею в межах цього поземельного інституту [878, ст. 43]. Тому важливо дослідити взаємодію земельної громади і селянського двору.

Двір – це родинно-трудова об'єднання осіб, які спільно вели сільське господарство [878, ст. 66], тобто двір – це родина, члени якої гуртом працювали у своєму господарстві.

Слід зазначити, що не всі кровні родичі могли входити до складу двору. Так, дочка, котра вийшла заміж та перейшла жити до свого чоловіка в інший двір, вже не була членом двору свого батька, хоча й рідна дочка. З іншого боку, особа, яка не мала кровного зв'язку, але спільно працювала з іншими членами двору, наприклад, приймак, була членом цього двору. Отже, для того, щоб бути членом двору, потрібний був не тільки родинний зв'язок, але, що мало важливе значення в господарстві і трудовий зв'язок – спільна праця в одному господарстві. Там, де не було спільної праці, не було двору [1096, с. 183–184].

Таким чином, щоб існував селянський двір як невід'ємна складова частина земельної громади, необхідно було поєднати три елементи, зазначені в ЗК УСРР – родину, господарство, спільну працю в ньому [878, ст. 66]. Таке тлумачення поняття «двору» цілком відповідало селянському розумінню двору за звичаєвим правом, норми якого існували й активно діяли в доколгоспному селі Наддніпрянщини. Наголошувалося, що двір є не тільки родинним (сімейним) союзом, але і трудовим, господарським об'єднанням. Цим зумовлено, що незалежно від ступеня спорідненості, особа, яка не бере участь в спільному господарюванні, перестає бути членом двору, втрачає право на майно двору. І, навпаки, якщо особа не була родичем членів двору, але брала активну участь у спільному господарюванні, могла бути прийнятою до двору, ставала її членом, мала рівні права поряд з іншими членами двору.

Членами двору вважали як усіх наявних його членів (включаючи неповнолітніх та непрацездатних, літніх і хворих людей), так і тимчасово відсутніх (заробітчани), але зберегли зв'язок із двором (своєю працею, або грошовими вкладами в господарство двору). Якщо заробітчанин був відсутнім понад двох сівозмін (в умовах панівного в 1920-х рр. трипілля – це 6 років) і не вкладав у господарство коштів, така особа вже не вважалася членом двору. Наприклад, жителька села Єрок Миргородського району Лубенської округи Параска Олійник була відсутня десять років, не підтримувала господарство а ні власною працею, а ні матеріально. Після повернення стала вимагати від громади, щоб її визнали членом двору. Громада відмовила Парасці Олійник на тій підставі, що впродовж десяти років у цьому дворі проживав зять її матері Андрій Безлюдько, котрий вів господарство і був фактичним головою двору. Параска Олійник подала скаргу на дії громади до окрсудземкомісії, яка 19 березня 1927 р. ухвалила: «Відмовити П. Олійник у правах члена двору, оскільки вона не брала трудової участі в господарстві» [1196, с. 251, 455].

Повноправними членами двору, незалежно від статі, вважали тих, хто досяг 18 років. Склад двору міг збільшуватися через шлюб або приями і зменшуватися в разі виходу з нього членів або по причині смерті. Особи, які ввійшли до складу двору через шлюб або приями, набували тих самих прав на користування землею і майном спільного користування, що й інші члени, але втрачали ці права в складі двору, з якого вони вийшли [878, ст. 67]. Так, селянка А. Корольова із земельної громади села Мала Котовочка Білоколодязівського району Харківської округи 9 листопада 1925 р. поскаржилася до окрземуправління, що її вивели зі складу двору і отримала відповідь: оскільки вона вийшла заміж у другий двір, тому, згідно з артикулом 65 ЗК УСРР, втрачала свої права на землю в старому дворі та набувала цих прав у дворі свого чоловіка [453, арк. 121]. Це типовий випадок у подібній ситуації.

Відповідно до закону, особу, яка ввійшла до селянського двору через шлюб, народження або усиновлення вважали членом двору з моменту фактичного входження до складу двору [436, арк. 126]. Так, сироту М. Микитана із хутора Велика Бодаківка Комишанського району Лубенської округи у віці 10 років у 1920 р. взяли до двору рідної тітки Г. Микитан і під час розподілу землі у тому ж році громада виділила землю двору і на цього хлопчика. Восени 1925 р. тітка вигнала із двору племінника, а за 5-річну працю дала йому чоботи, піджак і 3 пуд. ячменю. Комишанська райземсудкомісія, куди звернувся зі скаргою М. Микитан, ухвалила визнати його членом двору його тітки Г. Микитан і запропонувала земельній громаді забезпечити йому «право користуватися землею і майном нарівні з іншими членами» [18, арк. 11]. Селянин Федоренко звернувся в 1927 р. до редакції часопису «Радянський селянин» за роз'ясненням, яким чином діяти в разі одруження і чи можна ввести дружину до складу свого двору, коли більшість членів двору не дозволяла йому це зробити. Редакція відповіла: «Щоб вступити до складу двору через одруження, не потрібна згода членів двору. Кожний член двору може одружитися, і таким чином, ввійти до складу двору (артикул 67 ЗК УСРР)» [1007. – 1927. – №7. – С. 47].

ЗК УСРР визнавав окремим селянським двором господарство, де залишився всього один член [878, ст. 66]. Було зрозуміло, що такий двір з часом розширюватиметься шляхом шлюбу або через прийоми. Так, селянин Цівун одружився з жінкою (яка до шлюбу була єдиним членом двору) і перейшов жити до неї, вийшовши із батьківського двору, що був розташований в іншому селі. Проте земельна громада, членом якої була його дружина, не прийняла Цівуна до свого складу, мотивуючи своє рішення тим, що «він з іншого села». Як писав Цівун, «через це ми змушені були повернутися до батьківського двору». В такій ситуації Цівун запитував редакцію часопису «Радянський селянин»: «Чи можемо ми залишити в своєму користуванні жіночу землю?». На що редакція відповіла селянину: «Одружившись і вступивши до жіночого двору, Ви цим самим зробилися

членом її двору й разом з тим членом земгромади. Ніякої постанови земгромади про прийняття Вас до її складу не потрібно. Треба тільки, щоб сільрада зареєструвала Вас у своїх подвірних списках, а якщо робити цього вона не хоче, слід скаржитися до райсудземкомісії в 14-денний термін. Вступивши до жінчиного двору, Ви втратили право користуватися землею в складі батьківського двору. Так само, коли Ви тепер підете до батьківського двору (в прийма), то втратите право користуватися землею в складі старого жінчиного двору (прим. до арт. 67 і арт. 73 Земкодексу)» [1007. – 1927. – №7. – С. 47]. Наведені приклади засвідчують типові ситуації у відносинах селянського двору із земельною громадою в доколгоспному селі [1196, с. 253, 455].

У внутрішніх дворових і міждворових конфліктах громада керувалася, як правило, звичаєвим правом [1122, с. 22]. Коли звичай не суперечив закону, то законодавець, як правило, теж відсилав до норм звичаєвого права. Саме таку практику застосування звичаєвого права передбачав ЗК УСРР 1922 р. [878, ст. 8] і затверджений на його основі НКЗС УСРР типовий статут земельної громади [995. – 1924. – №49. – Ст. 6]. «Землекористування громад в цілому і окремих господарств, а також господарські відносини всередині громад визначаються до сих пір старими звичаями і традиціями» – відзначало джерело середини 1920-х рр. [271, арк. 133]

Отже, в доколгоспному українському селі місцеві селянські звичаї (звичаєве право) продовжували існувати і їх було змушене визнати радянське земельне законодавство і відвести їм відповідне місце у правовому полі. Це помітно позначилося на взаємовідносинах земельної громади і селянського двору. Водночас звичаєве право в 1917–1930 рр. не залишалося незмінним. Загальні збори (сход) земельної громади, у зв'язку з революційними змінами в країні, активно втручалися в норми цього права, тиснули на нього і видозмінювали [1098, с. 62–88].

Вплив звичаєвого права на взаємодію земельної громади і селянського двору помітно проявлявся в такому інституті звичаєвого права як

приймацтво, яке мало економічну причину – збільшити кількість робочих рук у селянському господарстві. Це були двори непрацевдатних, літніх, бездітних селян або вдів. Приймак, увійшовши до складу двору, працював у господарстві не як наймит, а як повноправний член, зацікавлений у добробуті двору. Тому під час розділу двору приймак мав право на відповідну пайку землі і майна двору. Часопис «Радянський селянин» описував типовий випадок, коли бездітна вдова в 1924 р. прийняла до себе приймака. Зазначений приймак, вступаючи до її двору, ніякого майна не мав, але протягом трьох років працював у її дворі. Через три роки вдова почала виганяти приймака з двору. Райсудземкомісія, куди він звернувся, ухвалила: «Вступивши через прийма до складу двору, приймак став повноправним членом і має право на користування землею та майном у складі двору. Отже, тепер він є таким самим повноправним членом двору, як і вдова, а тому вона не має права виганяти його. Якщо вони і далі сваритимуться і спільно господарювати не зможуть, то кожний із них має право вимагати поділу двору» [1007. – 1927. – №10. – С. 32].

Для вступу до двору приймака, згідно із селянським звичаєвим правом, потрібна була згода всіх дієздатних членів двору, а в земельних громадах з общинною формою землекористування, окрім того, й згода земельної громади, яку мали висловити загальні збори цього поземельного об'єднання. Необхідність у такій згоді цілком зрозуміла, оскільки вступ приймака до двору торкався інтересів як членів двору, так і членів усієї громади (приймаку доводилося виділяти з громадської землі його земельну пайку нарівні з іншими общинниками) [878, ст. 93; 1007. – 1927. – №7. – С. 47; 998. – 1925. – №7–8. – С. 99; 1095, с. 74–75; 1099, с. 126–128; 1133]. Щоб земельна громада не зловживала своїм правом стосовно приймацтва, закон обмежив її дію: заборонялося вводити приймака в двір, коли приймацтвом прикривався факт купівлі-продажу, дарування або заповіт землі (що було незаконним), якщо факт приймацтва істотно порушував інтереси земельної громади [1196, с. 188]. Але коли земельна громада відмовляла прийняти приймака в двір, а

такий прийом був абсолютно необхідний для двору (наприклад, у випадку селянки М. Гнатенко із земельної громади села Бабаї Харківської округи, де членом двору була тільки одна вдова і двір занепадав), то районна земельно-судова комісія мала право зобов'язати земельну громаду дати дозвіл на прийом приймака у двір [998. – 1925. – №7–8. – С. 99].

Кожен двір та зміни в його складі за ЗК УСРР необхідно було реєструвати в сільській раді у подвірних списках [878, ст. 73]. Але на практиці, перш ніж сільська рада вносила двір до подвірного списку, склад двору та його землекористування мав затвердити сход земельної громади [309, арк. 40; 995. – 1924. – 49. – Ст. 7].

У подвірному списку обов'язково зазначалися прізвище домогосподаря або опікуна, прізвища членів двору, їхній вік і родинний зв'язок з домогосподарем; земельна площа, якою користувався двір, із зазначенням виду угідь (садиба, рілля, сінокос тощо); коли і за якою ухвалою двір був наділений землею та до якої земельної громади належить двір; хто з членів двору і з якої причини відсутній; форма землекористування двору тощо [862, с. 99–100; 1099, с. 83–84]. Отже, подвірні списки – важливий документ для державних органів, земельної громади й самого двору. Реєстрація в подвірних списках була потрібна фіскальним органам та іншим установам для реалізації їхніх функцій. У повсякденному житті двору подвірний список мав значення для вирішення майнових суперечок між членами двору. Реєстрація в подвірному списку в сільраді слугувала незаперечним доказом факту вступу до складу двору тієї чи іншої особи й у разі суперечки не потребувала від члена двору пошуку інших доказів (долучення свідків тощо). Реєстрація мала на меті також точно визначити склад двору, а отже його права й обов'язки щодо земельної громади. Така інформація потрібна була земельній громаді в її поточній діяльності (під час проведення громадських робіт, розподілу земельних угідь тощо) [877, с. 707; 1098, с. 82–83].

Представником двору в його стосунках із земельною громадою, сільрадою та іншими установами й організаціями був домогосподар, зазвичай

старший член сім'ї – чоловік, батько (інколи домогосподарем могла бути жінка). До революції домогосподар мав беззаперечний авторитет у сім'ї, але земля й майно двору, за звичаєвим правом, перебувала у власності всього двору. Домогосподар був тільки представником двору і розпорядником господарства. Селяни так і сприймали господаря, як особу, котра повинна діяти в інтересах усіх членів двору й захищати їхні інтереси, спільні права на землю та майно [1147, с. 94; 1472, с. 7, 99].

ЗК УСРР 1922 р. сприйняв ці норми звичаєвого права. За радянським земельним правом, домогосподар – це не власник двору, а його представник, керівник справами двору. Домогосподар жодних особливих прав на землю і майно не мав, користувався цим на рівних правах з іншими членами двору [878, ст. 69; 1095, с. 76–77]. Типову ситуацію описує часопис «Радянський селянин», до редакції якого звернувся селянин Г.М. Грицунов із запитанням: «Які права має на землю й на майно двору той член двору, що ввійшов до складу цього двору через одруження? Чи має право голова цього двору вигнати такого члена з двору, який в ньому робив на протязі двох років? Які є в члена двору засоби захищати свої права?» Юридичний відділ часопису так відповів: «Господар двору ніяких особливих прав на землю й на майно загального користування не має. За радянськими законами, він є лише представником двору, а на землю й на майно загального користування він має такі ж права, як й інші члени двору, в тому числі й той, хто увійшов до складу двору через одруження або приймацтво» [1007. – 1928. – №11–12. – С. 63].

Згідно із ЗК УСРР 1922 р., домогосподарем міг бути будь-хто із повнолітніх членів двору, незалежно від статі. Домогосподар був представником двору в земельній громаді, мав право клопотатися в справах двору в усіх радянських і судових установах, укладати від імені двору різного типу угоди тощо [878, ст. 69; 1095, с. 76–77]. ЗК УСРР, визнавши селянській двір як родинний і трудовий осередок, зрівнявши в правах усіх його членів, незалежно від віку і статі, повинен був докорінно змінити відносини між його членами всередині двору. Революційні аграрні

перетворення серйозно вплинули на ці відносини. Але в цілому зміни у відносинах між членами двору відчувалися не відразу й не скрізь. У більшості дворів залишалася авторитарна влада домогосподаря у стосунках з членами двору. Домогосподар намічав план робіт по господарству й жорстко контролював його виконання членами двору, з використанням фізичної сили до недбалих виконавців його розпоряджень. Слово домогосподаря, особливо в заможних господарствах, було неписаним законом для домочадців. Обстеження селянських дворів 1926 р. виявило, що у 80% зареєстрованих випадків домогосподар вирішував, коли, як і які роботи виконувати, що продати і купити у двір [1261, с. 52, 54]. Спостерігалось домінування чоловіків, як представників двору, у стосунках у середині земельної громади, і поза громадою. Така ситуація зберігалася впродовж всього доколгоспного періоду, особливо в домовитих, заможних господарствах громади [1423, с. 185]. Домогосподар, як керівник двору, мав турбуватися про поліпшення стану господарства, своєчасно вживати необхідних заходів, щоб усі справи двору були в належному стані. У разі недбайливого господарювання, яке призводило до розорення двору (марнотратство, пияцтво), домогосподар, за заявою членів двору та висновком сільської ради, райвиконком міг замінити іншою особою із складу того ж двору [878, ст. 70].

Згідно із Земельним Кодексом сільська рада, мала дати свій висновок стосовно заміни домогосподаря, а в реальному житті, відповідно до звичаєвого права, це питання вирішували загальні збори земельної громади [608, арк. 6]. Громада, за звичаєвим правом, вважала за можливе втручатися в ті розпорядження домогосподаря, котрі могли призвести до розорення двору. У таких випадках, за звичаєвим правом, дії домогосподаря на розпорядження майном обмежувались ухвалою земельної громади.

Домогосподар міг установити порядок, який регламентував господарські обов'язки членів двору, але відчужувати майно двору (будівлі, худобу, реманент) без згоди членів двору він не міг. Провідна думка у селянському звичаєвому праві про майно двору: це не власність домогосподаря – це

спільна власність двору, члени якого мали на нього рівне право. Засади, на яких ґрунтувалися звичаєво-правові норми двору – родинний і трудовий зв'язки з двором. Поєднання цих двох засад складало підвалину для прав на майно членів двору. Вихід із двору вів до втрати права на майно і землю в цьому дворі [1088, с. 166–167].

ЗК УСРР відрізняв майно двору і майно окремих його членів [878, ст. 72, 78]. Селянин Кузьма Руденко з хутора Вербського Павлоградської округи був на заробітках на шахтах Донбасу. На зароблені гроші придбав трактор «Фордзон» і, повернувшись в господарство, привіз цього трактора. Хоча трактора було набуто коштом, що його заробив колишній шахтар поза межами господарства, проте він належав не йому, а за звичаєвим правом усьому двору, оскільки мав обслуговувати виробничі процеси двору в цілому, а не окремих його членів [1007. – 1926. – №4. – С. 37; 1098, с. 73].

Коли йшлося про речі споживання, звичаєве право вирішувало по-іншому. Так, невістка, котра вступила до двору, привела з собою, як посаг, корову. Хоч ця корова забезпечувала молоком не тільки особу, яка цю корову привела, а й увесь двір, проте, за звичаєвим правом, така корова належала одноособово невістці, яка ту корову привела, і в разі розлучення вона мала право корову забрати. Посаг, за звичаєвим правом, вважався особистим майном, а не спільним [1007. – 1926. – №6. – С. 47; 1095, с. 84; 1098, с. 73]. Водночас, земельні громади твердо проводили в життя правило про те, що спільним є майно, яке для двору мало виробниче значення, а майном окремих членів двору вважали тільки речі, призначені для особистого споживання, обслуговування. В джерелі зазначалося: «За ст. 78 Земельного Кодексу за особисте майно треба вважати таке майно, що обслуговує особисті потреби окремих членів двору, якщо буде доведено, що його придбано на особисті кошти, наприклад одяг тощо. При чому за особисте майно двору не можна вважати таке майно двору, яке обслуговує потреби всіх членів двору, наприклад живий та мертвий реманент, будинки, продукти тощо, хоч би його й було придбано на кошти окремих членів двору. Але в кожному окремому

випадкові за особисте майно можна вважати те майно, що за місцевими звичаями визнається за особисту приналежність окремих членів двору» [1007. – 1928. – №9. – С. 39].

Згідно з радянським земельним правом, право на землю, що перебувала в трудовому користуванні двору, а також на будівлі та сільськогосподарській реманент належало всім членам двору, у повному його складі, незалежно від статі та віку [309, арк. 175; 878, ст. 68; 995. – 1924. – №49. – Ст. 15]. Така точка зору відповідала селянському звичаєвому праву. Так, в основі інституту селянського двору лежала догма про належність майна двору спільно всім членам двору, склад якого визначався не стільки родинними зв'язками, скільки фактичною участю в господарстві двору (приматом трудового права над правом рідства). Хоча, щоб утворити двір, потрібно було спочатку створити сім'ю, отже, родинний зв'язок був первинним [1472, с. 7].

Майно виробничого значення (житлові та господарські будівлі, живий та мертвий реманент, насінневий матеріал) належало двору загалом, його не можна було передавати в спадщину (заповідати), воно повинне залишитися в складі двору й обслуговувати його виробничі потреби, доки існуватиме двір [878, ст. 68, 74, 78]. Право спадщини не поширювалося на землю та родинне майно двору, смерть домогосподаря не була підставою для наслідування: померлого домогосподаря заміняв новий, а двір як господарство існував і далі [1095, с. 74]. Закон дозволяв успадковувати лише індивідуальні речі окремих членів двору, наприклад, одяг, взуття, предмети побуту, речі посагу [862, с. 93; 995. – 1925. – №7. – С. 118–119; 1095, с. 84].

Майно двору не могло бути вилученим на погашення боргів окремих членів двору, в тому числі і домогосподаря, якщо буде доведено, що ці борги виникли внаслідок задоволення особистих потреб [878, ст. 72; 916, с. 80; 1007. – 1926. – №23–24. – С. 58]. Селянин Бовсунівський з подібним запитанням звернувся до редакції часопису «Радянський селянин», на що йому відповіли: «Згідно з ст. 72 ЗК майно двору не можна присудити на виплату за борги

окремих членів двору, що їх вони заробили на свої власні потреби. А за борги господаря дому, зроблені в інтересах всього двору, відповідальність поширюється на майно всього двору» [1007. – 1926. – №5. – С. 44].

Таку норму передбачало і селянське звичаєве право [1098, с. 73–76]. Так, якщо хтось із членів двору, в тому числі й домогосподар, позичив гроші у сусіда та придбав на ці гроші новий одяг, то виплачувати такий борг повинен був не двір, а той, хто позичав. Але коли домогосподар узяв позику в сільськогосподарському банку на землевпорядження або поліпшення господарства, то такий борг виплачував увесь двір (а не тільки домогосподар, який ту позику взяв). Отже, двір відповідав за борги своїм майном лише в тому разі, коли ці борги були зроблені в інтересах усього господарства [1007. – 1926. – №13–14. – С. 61; 1095, с. 79].

Земельна громада пильно стежила, щоб спільне майно двору не виходило за межі громади. Вона, зазвичай, не дозволяла успадкування або купівлю будівель на садибі не членам громади, оскільки будівлі були на садибній землі і доводилося вводити в громаду нового власника садиби і наділяти його земельним наділом із земель громади [352, арк. 42]. Типовим прикладом може бути ухвала сходу Введенської земельної громади Чугуївського району Харківської округи від 13 липня 1927 р., за якою селянину Беззубцеву (члену іншої земгромади), котрий купив будинок з садибою в члена земгромади села Введенка Горбунової, заборонялося користуватися садибою [1007. – 1926. – №5. – С. 47]. Подібні випадки в земельних громадах у 1920-х рр. поширене явище [1196, с. 260, 459].

У повсякденному житті двір на своїй садибі мав право проводити господарське використання землі за власним розсудом: будувати, використовувати споруди для господарських чи житлових потреб, не порушуючи при цьому інтересів сусідів [878, ст. 23]. У статуті земельної громади, особливо в постановах загальних зборів земельних громад, докладніше визначалося, що саме може й що не може робити на своєму наділі двір – член громади. Проте ні в статуті громади, ні в її присудах

неможливо було точно перелічити всі випадки, коли двору не дозволялися ті або інші дії. Визначити в кожному конкретному разі, чи порушив двір своїм вчинком інтереси сусіда, міг тільки суд [1133, с. 3].

У зв'язку із встановленням ЗК УСРР принципу трудового землекористування тільки в межах земельної громади, то необхідно визнати, що свобода господарського використання двором наданого наділу обмежувалася, окрім загальних правил закону, ще і волею самої земельної громади, яка діяла в рамках ЗК УСРР та прийнятого Статуту земельної громади, а також місцевих звичаїв (звичаєвого права) [878, ст. 10; 1099, с. 38].

Український селянин ідеалізував значення фізичної праці [1398, с. 25]. Селяни виробили цілий комплекс правових відносин, який міцно асоціювався в їхній правосвідомості з почуттям справедливості і який був правовою оболонкою їхніх економічних відносин. Основний, центральний елемент цієї правосвідомості – ставлення до землі, як об'єкта застосування фізичної праці. Тільки праця на власній землі, важкий щоденний труд – джерело достатку. Тому право на землю було просякнуте трудовим началом [1360, с. 174]. Воно, згідно зі звичаєвим правом, реалізовувалося через принцип селянського землекористування в земельній громаді. Передусім це стосується частих в умовах селянської черезсмужності та багатосмужності навмисних або ненавмисних заорювань чужої землі. Радянське цивільне право в таких випадках завжди було на стороні законного землекористувача. Але за нормами звичаєвого права в таких випадках не можна залишати без оплати працю, витрачену відповідачем. Так, селянин Т. Пилипенко поскаржився земельним зборам Верхньо-Орільської земельної громади Олексіївського району Харківської округи, що одногромадник М. Федоренко засіяв його смужку землі ячменем, а тому просив загальні збори громади дозволити йому скосити ячмінь на свою користь. М. Федоренко пояснив зборам, що «він ріллю засіяв, оскільки думав, що то його земля». Сход громади ухвалив: «Зобов'язати М. Федоренка сплатити на користь Т. Пилипенка 12 крб. 50 коп., а ячмінь скосити і використати М. Федоренку» [549, арк. 118].

Отже, в цій типовій для доколгоспного села ситуації громада підтримувала одногромадника, що засіяв чужий наділ, половиною врожаю (тобто розглядала самозахват як вимушену однорічну оренду з відповідною оплатою в таких випадках). Трудовий принцип, за звичаєвим правом, наголошував: землею повинен користуватися той, хто її обробляє. Тобто, якщо сусід мимоволі заорав сусідню чужу ділянку, вклавши сили в її обробіток, то, за звичаєвим правом, за цю роботу власник ділянки повинен відшкодувати [1286, с. 113]. Таке правило застосовувалося й до посівів на земельних лишках, які відчужувалися в 1920-х рр. ухвалами райземсудкомісій за позовами комнезамів або земельних громад. Посіви, здійснені до відібрання земельних лишків, належали тому, хто ці посіви здійснив [1099, с. 39].

У повсякденному житті доколгоспного села земельній громаді дозволялося вирішувати питання про майно і землю виморочних дворів. Виморочний двір – майно та земля, які залишилися після смерті всіх членів двору. За законом майно такого двору передавалося органам соціального забезпечення, а земля переходила в розпорядження земельної громади [878, ст. 17, 63; 998. – 1926. – №17–18. – С. 102; 1096, с. 186–187]. Земельна громада землею з виморочного двору мала наділяти своїх безземельних та малоземельних членів. За звичаєвим правом, у такому випадку, переважне право на отримання землі мали родичі членів виморочного двору. Так, у 1926 р. у Троянівській земельній громаді Волинської округи брати Потіжуки зайняли землю виморочного двору їхньої матері. На сході громади уповноважений громади Пуздрич пропонував оскаржити право братів Потіжуків на виморочну землю. Оскільки брати Потіжуки користувалися землею в межах норми, то виморочну землю двору їх матері земельна громада залишила за ними, хоча в громаді були інші претенденти на цю землю з числа малоземельних селян [141, арк. 22–24].

Якщо родичі покійного мали землю в межах встановленої норми, то їх претензії на виморочні землі (тобто понад встановлену у цій громаді норму),

незважаючи на звичаєве спадкове право, відхилив сход громади і ці землі зараховували до фонду громади для наділів безземельним і малоземельним членам громади. Так, у 1927 р. в Тернівській громаді Уманської округи В. Паламарчук за звичаєвим правом повинен був успадкувати садибу свого покійного родича. Земельна громада передала виморочну садибу безземельному А. Гарасюку. Рішення земельної громади В. Паламарчук оскаржив в окрсудземкомісії, але його скарга не була задоволена [16, арк. 50]. Це, без сумніву, вплив революційних аграрних перетворень на дії земельної громади. До революції такі виморочні землі безумовно перейшли б родичам померлих.

Якщо родичі покійного силоміць намагалися оволодіти виморочною ділянкою, то громада активно захищала свої права. Так, 10 червня 1928 р. сход Студенецької земельної громади Переяславського району Київської округи слухав питання про розподіл земель виморочного двору Л. Йовтушенка. Землю двору захопили родичі покійного – Очеретько та Лось. Земгромада постановила: «Земля померлого Л. Йовтушенка площею 5,85 дес. переходить у повне користування земельної громади, її розподілити поміж громадянами, що зазначені в розподільчому списку з ч. 1 по ч. 13 включно...». У селян Очеретька та Лося землю відібрали [176, арк. 13].

Земельна громада в доколгоспному селі опікувалася неповнолітніми сиротами та бездітними похилими і непрацездатними одногромадниками. За селянським звичаєвим правом, така опіка призначалася сходом земельної громади. Радянська влада поклала повноваження призначати опікуна на сільську раду [862, с. 92–93; 878, ст. 71]. Натомість численні факти свідчать, опікунів визначав усе ж таки сход земельної громади [1196, с. 263, 460–462]. Як ілюстрацію можна навести такий приклад. 29 вересня 1925 р. голова Андріївського райвиконкому Ізюмської округи звернувся до Пришибської сільради з таким приписом: «Райвиконком пропонує Вам на перших загальних зборах Вашої сільради призначити опікунів І.В. Десятиченка, попередньо скласти опис майна сироти і здати на зберігання опікунам, не

допустити розкрадання майна до передачі його опікунам» [619, арк. 1]. 11 жовтня 1925 р. відбулися загальні збори не сільради (як того вимагав голова райвиконкому), а загальні збори Першої Пришибської земельної громади, де слухали питання про призначення опікунів І.В. Десятиченку. Ухвалили призначити йому опікуном родича – М. Десятиченка. Опікуну доручили зберігати майно неповнолітнього до його повноліття [619, арк. 4]. Це типовий приклад повсякденної діяльності громад в опікунській сфері села.

У повсякденному житті доколгоспного села важливе місце відводилося розділам селянських дворів. Як тільки син одружувався, через невеликий проміжок часу починався процес поділу двору. Таке явище іманентно притаманне селянам, а влада мала на це зважати. Кожний повноправний член двору мав право вимагати поділу господарства, до якого він належав, але тільки за умови і можливості організації членами двору, що відокремлюються, нового життєздатного господарства. В іншому разі дозволялося ділити тільки майно двору [862, с. 89; 878, ст. 75; 880, ст. 17]. Не могли вимагати поділу двору тільки неповнолітні члени господарства (до 18 років) і ті особи, які більше двох сівозмін (6 років) не працювали в господарстві або не давали коштів на його ведення [1196, с. 263].

Причини поділів дворів буди різними: намагання заможних дворів зберегти за собою лишки землі, уникнути таким чином надмірного оподаткування єдиним сільськогосподарським податком; нерівний склад працездатних членів в окремих родинах – членах одного двору і небажання ділити сільськогосподарську продукцію між усіма членами двору, що призводило до сварок; суперечки між батьками та дітьми з приводу того, як краще господарювати; розлучення. М. Кубанін, котрий спеціально досліджував цю проблему, вважав, що «безпосередня причина розділів дворів – це питання про розподіл майнових благ двору» (тобто економічна причина) [1261, с. 53, 64]. Остання причина була найпоширенішою. Адже утворювалася нова сім'я. Сімейна пара була первісною трудовою одиницею двору. Для її нормального розвитку необхідний був певний простір

господарської діяльності. Тобто, утворивши сім'ю, необхідно було її забезпечити матеріально. Звідсіля і поділ, вихід із батьківської сім'ї. Звісно, поділ рідко відбувався спокійно. Зазвичай, йому передували непорозуміння, потім сварки. Жити разом ставало неможливо і двір ділили. До економічної причини додавався побутовий чинник, який також суттєво впливав на поширення селянських поділів. В акті обстеження стану земельних відносин, проведеного за програмою НКЗС УСРР у лютому 1927 р., зазначено: «Головною причиною розділів дворів є взагалі побутова причина, а саме поривання населення до індивідуального господарювання» [1196, с. 264].

Функцію регулювання поділу селянських дворів було покладено постановою ВУЦВК від 12 квітня 1922 р. і ЗК УСРР 1922 р. на райземсудкомісії [878, ст. 180]. Але, згідно зі звичаєвим селянським правом, ця сфера поземельних стосунків належала до компетенції земельних громад. Тому в житті українського села в 1920-х рр. вирішували побутові земельні суперечки, зокрема і поділи дворів (особливо на початковій стадії цього процесу), фактично земельні громади. Так, 14 грудня 1927 р. правління земельної громади Великих Проходів Липецького району Харківської округи слухало заяву А. Нікуліна про поділ двору між ним і його братом М. Нікуліним. Правління вирішило: «Доручити члену правління Ф. Медведєву виїхати на місце і спробувати улагодити конфлікт. Якщо ж це не вдасться, то передати справу в райсудземкомісію» [570, арк. 18]. Розподільний акт складався на місці (де відбувався поділ двору), за участю уповноваженого земельної громади, представника сільради та понятих (свідків). Зазначений акт через уповноваженого земгромади (який після перевірки підписував акт) та через сільраду (яка надавала висновок про поділ), передавався до райвиконкому для реєстрації. Якщо райвиконком затверджував поділ, його вносили до книги поділових записів. Копію з книги поділових записів райвиконком надсилав до сільради. Сільрада, на підставі копії із книги поділових записів, робила відповідні зміни в подвірних списках і повідомляла земгромаду та зацікавлені сторони [995. – 1926. – №36. – С. 629; 1007. – 1926. – №23–24. –

С. 56]. Таким чином, земельна громада брала участь в ключових етапах поділу двору.

Виникало безліч конфліктних ситуацій, пов'язаних з поділом дворів. Ось лише кілька типових ситуацій у селах Наддніпрянської України, які на початковому етапі виникнення потрапляли в зону діяльності земельної громади, а потім остаточно вирішувалися райсудземкомісіями. Селян цікавило, з якого саме часу приймак мав право вимагати виділу частини землі й майна двору [1007. – 1926. – №23–24. – С. 59], чи може людина вимагати виділення частини землі та майна, якщо вона не брала участі в роботі двору шість років (сівозміна в громаді трипільна) [1007. – 1926. – №13–14. – С. 62]; чи могла право жінка, котра жила у дворі 4 роки, а потім розлучилася, вимагати виділення землі та майна двору [1007. – 1926. – №10. – С. 48]; батько перед смертю поділив між синами землю і майно двору, але після його смерті брати з поділом не погодилися, чи вони мали право на це [1007. – 1926. – №8. – С. 45]; чи належать до поділу майно особистого користування і майно, придбане за власні кошти члена двору [1007. – 1926. – №5. – С. 46]; скільки десятин землі повинен мати двір, щоб її можна було поділити, тощо [1007. – 1926. – №7. – С. 48].

Поділи дворів необхідно було обов'язково зареєструвати в райвиконкомі. Поділи, незареєстровані в райвиконкомі, не мали законної сили [878, ст. 79]. Але селяни дуже часто ігнорували це положення Земельного Кодексу, особливо коли передавали землю як весільний посаг дочці, котра виходила заміж. Згідно зі звичаєвим селянським правом, це цілком законна дія, але радянське земельне право забороняло будь-які оборудки із землею, що була націоналізована. Радянська влада вимагала дотримувати основних засад аграрної політики, про це свідчить обіжник Наркомзему, який 31 серпня 1924 р. адресував Кегичівський райземвідділ Красноградської округи (з 1925 р. Олексіївський район Харківської округи) до Верхньо-Орільської сільради: «У райземуправління щодня з'являються

громадяни з роздільними актами, неправильно оформленими. Райземуправління пропонує Вам надалі керуватися такою інструкцією:

1) Поділ трудового землеробського господарства є розділення між членами двору, незалежно від статі і віку, в окреме користування землі та майна, котрі перебували в спільному користуванні двору.

2) Поділ землі дозволяється тільки за умови можливості влаштування членами двору, котрі відокремлюються, нового селянського господарства на виділеній для них землі, в іншому разі дозволяється проводити поділ тільки майна, але не землі.

3) Не мають права вимагати поділу двору особи, котрі не досягли 18 років, а також особи, які протягом двох сівозмін поспіль не працювали в господарстві або не давали кошти для його ведення. Виняток тільки для осіб, які в ці роки були на військовій та виборній службі, вчилися або хворіли.

4) Поділ землі та майна мав відбутися в натурі, але під час поділу майна дозволяється заміна однієї речі на іншу, доплата грішми або натурою. Це не стосується землі, яка є власністю держави, тобто націоналізована.

5) Поділу підлягає майно будь-якого користування, але за вимогою окремих членів двору поділу не підлягає майно їх особистого користування, якщо буде доведено, що воно придбане на їх власні кошти; виключається із поділу майно, яке визнано власністю окремих членів двору, згідно із місцевими звичаями.

6) Роздільний акт зацікавленими особами підписувати не в сільраді, як це повсюдно відбувається, а в райвиконкомі з обов'язковою реєстрацією цього документа» [549, арк. 83].

Верхньо-Орільська сільрада – це глибинка Наддніпрянської України. Немає жодного сумніву, що подібний обіжник стосовно поділу дворів отримали всі сільські ради республіки, але подолати вікові селянські звичаї, що вкоренилися в українському селі, радянським земельним органам було важко. Звичаєве право, як і земельна громада, збереглися до початку суцільної колективізації [1098].

Важливе місце в повсякденних взаєминах земельної громади і селянського двору відводилася допомозі громади своїм одногромадникам, які опинилися в скрутному становищі. Селянський двір не міг наодинці протистояти різноманітним негараздам, які очікували на нього звідусіль. Тому селянство намагалося протиставити цим грізним реаліям громадську взаємодопомогу.

Селянське розуміння соціальної справедливості визначалося в рамках концепції моральної економіки Дж. Скотта двома моментами: принципом взаємодопомоги і правом існування. Взаємодопомога – головна моральна норма між одногромадниками, а право на існування визначало мінімальні потреби, які слід задовольняти надаючи взаємодопомогу [1470, с. 160]. За звичаєвим правом, земельна громада була зобов'язана допомагати своїм членам у кризових ситуаціях (пожежа, падіж або крадіжка худоби, відсутність харчів, смерть близьких) [1287, с. 50]. Це, зокрема, зазначалося в 1927 р. під час обстеження 88 земельних громад Харківської округи [455, арк. 106]. Так, 10 червня 1928 р. сход Липецької земельної громади Харківської округи слухав заяву громадянина Т. Манзенка про відпуск йому 20 дубків із громадського лісу для будівництва погорілої хати. Ухвалив: «Відпустити Т. Манзенку 20 дубових колод в урочищі Бідний Яр такого розміру: 10 штук по 5–6 вершків і 10 штук по 3–4 вершки» [576, арк. 31]. 12 березня 1927 р. у Базаліївську земельну громаду Печенізького району Харківської округи звернулася громадянка М.С. Криворучко з заявою: «Цим прохаю громаду звернути увагу на моє стихійне лихо, що у мене 10 березня цього року пожежею знищена клуня, в якій знаходився корм для моєї худоби. Тепер я опинилася в такому становищі, що через відсутність корму мушу продавати останню худобину, а тому прохаю громаду дати мені сіна, що є у громаді, скільки буде можливо». 20 березня 1927 р. загальні збори громади ухвалили виділити М. Криворучко 25 пудів сіна [485, арк. 22–23]. Подібні факти допомоги громади виявлені в протоколах багатьох земельних громад [1196, с. 267, 463–464].

31 травня 1925 р. сход Базаліївської земельної громади Печенізького району Харківської округи слухав прохання свого одногромадника А. Письменицького про матеріальну допомогу. Сход ухвалив: «Звертаючи увагу на бідність громадянина Письменицького, в якого була одна коняка і та пропала, дати з громадських коштів 25 крб., аби не допустити повного розпаду господарства» [483, арк. 40]. 2 серпня 1923 р. сход хутора Немишля Харківського району Харківської округи слухав заяву одногромадника Р. Боровича «про вкраденого коня». Сход одноголосно вирішив: «Доручити президії сходу організувати по підписному листу добровільний збір коштів» [480, арк. 12]. Земельна громада хутора Зелений Колодязь Введенської сільради Чугуївського району Харківської округи 16 жовтня 1925 р. ухвалила: «Надати допомогу нашому одногромаднику М. Бухалову, котрий опинився в скрутному становищі з малолітніми дітьми через падіж худоби» [343, арк. 1]. 28 червня 1924 р. сход хутора Колегаєва Христівської сільради Кам'янобродського району Луганської округи слухав питання «про побій [градом] кукурудзи у Сергія Колегаєва», вирішив: «При зборі врожаю виділити кожному двору по три рядка кукурудзи, довжиною 120 сажнів, для допомоги потерпілому» [186, арк. 58]. 27 березня 1927 р. сход громади слободи Базаліївка Харківської округи ухвалив: «Дати М. Овчаренко допомогу на похорон її чоловіка в розмірі 3 крб.» [485, арк. 26]

Земельна громада опікувалася й забезпеченням паливом на зиму немічних і бездітних своїх одногромадників. Так, 6 листопада 1926 р. сход земельної громади села Введенка Чугуївського району Харківської округи ухвалив: «Клопотатися перед Мохнацьким лісництвом про дозвіл на збір хмизу-сушняку в лісі для нужденних громадян» [349, арк. 10]. 13 квітня 1924 р. сход слободи Ново-Олександрівка Білоколодязівського району Харківської округи ухвалив допомогти одногромадникам, які не мали робочої худоби, «як-то сім'ям червоноармійців, інвалідів та вдів» засіяти їхні ниви [409, арк. 66].

У дореволюційний час у сільських громадах Наддніпрянської України діяла хлібозапасна система (гамазеї), яка була покликана допомогти селянам

у боротьбі з неврожаєм, запобігти голоду як найнебезпечнішому стихійному лиху, особливо в посушливих степових районах. У роки «воєнного комунізму» з його продрозкладкою гамазеї були розграбовані [1408, с. 3–4, 7–10]. Це було однією з причин голоду 1921–1922 рр. у степових округах Наддніпрянщини. З переходом до непу, коли селяни мали легальні можливості накопичувати певні хлібні запаси, створилися реальні умови для реанімації хлібозапасної системи. 23 грудня 1921 р. вийшла постанова РНК УСРР «Про комітети взаємодопомоги на селі» (КВД) для організації матеріальної допомоги дворам сільської бідноти [1196, с. 268]. Але створені більшовиками КВД повинні спиратися не на земельну громаду з її давніми традиціями селянської взаємодопомоги, а на комітети незаможних селян (комнезами). На догоду класовим інтересам заможну частину селянства відрізали від КВД, таким чином відразу різко обмежили матеріальні можливості КВД. Фонди КВД формувалися здебільше адміністративно-командними методами і розпоряджались ними комнезами. Тому в більшості сіл селяни розглядали створення фондів КВД як новий вид продрозкладки і сприймали їх у кращому випадку байдуже, а то і вороже [975. – 1922. – 21 березня]. Тому самообкладання селян у фонд КВД відбувалося надто мляво. Це не дозволяло КВД відігравати ту роль, яку до революції відігравала система гамазеїв. Головною причиною такого невтішного становища було те, що КВД спиралися на комнезами й обслуговували тільки сільську бідноту, ігноруючи інтереси інших прошарків селян [1408, с. 22–23]. КВД так і не вдалося перетворити на справжні організації селянської взаємодопомоги, вони залишалися нечисленними, бідняцькими за своїм складом, неавторитетними і кволими в матеріальному сенсі структурами.

На початку 1925 р. КВД були реорганізовані в селянські товариства взаємодопомоги (СВД) як громадські організації бідняків і середняків [877, с. 530–543]. СВД мали організувати громадську взаємодопомогу сільському населенню, надавати трудову, правову, натуральну і грошову допомогу біднякам та незаможникам. Членами СВД могли бути тільки громадяни, що

мали виборче право. Отже, на відміну від земельної громади, яка об'єднувала всі селянські двори, СВД залишала поза своїми межами заможну частину селянства, так званих куркулів. Керівні органи СВД призначали з числа працівників соціального забезпечення. Жорстко проводилася і класова лінія в керівництві селянською взаємодопомогою [1408, с. 50, 55–56]. Це не могло не позначитися негативно на самодіяльному характері організації селянської взаємодопомоги, на відміну від земельної громади, яка представляла інтереси всіх селянських дворів і керівництво якої обирали представники всіх дворів з числа найавторитетніших селян. Діяльність СВД як сурогатної структури селянської взаємодопомоги перешкоджала земельній громаді розгорнути систематичну допомогу своїм одногромадникам. Це помітили співробітники Харківського окрвиконкому, які в 1927 р. провели вибіркове обстеження діяльності 88 земельних громад в окрузі. За їх свідченням, допомога громад своїм одногромадникам у скрутну годину «мала епізодичний і випадковий характер» [455, арк. 106]. Напевно, це надто категоричний висновок. Випадків організації громадської допомоги зафіксовано в протоколах земельних громад Наддніпрянської України тисячі. Але ця допомога не була системною й не мала необхідної ефективності. Земельна громада, в рамках звичаєвого права, надавала своїм дворам допомогу тільки в надзвичайних випадках.

Сусідська допомога ширше практикувала толоку, на яку збиралася не вся громада, а родичі, сусіди. Характерними ознаками традиційної толоки було те, що вона відбувалася зазвичай у вихідні дні, на добровільних засадах і без оплати за виконану роботу. Толоку застосовували під час найрізноманітніших робіт – як польових (оранка, сівба, збирання врожаю, заготівля сіна), так і домашніх (прядіння льону, конопель, вовни, заготівля продуктів, будівництво житла і господарських споруд). Селяни говорили: «Без толоки як без руки: ні хати не зробиш, ні сіна не скошиш».

Для оранки важких ґрунтів, особливо перелогів у Степу, було необхідно запрягати в плуг кілька пар волів або коней. Не маючи необхідного тягла і

сільськогосподарського реманенту, селяни об'єднувалися, щоб обробити свої поля. Ця усталена форма об'єднання трудових зусиль називалась супрягою.

Для громади трудова допомога була почесною справою, її надавали навіть у дні, які, за народними звичаями, вважались забороненими для праці. Толока, як правило, проходила у піднесеному настрої, в дусі трудового змагання, з піснями і жартами. За традицією господарі, котрим допомагали, кормили толочан, пригощали горілкою, а інколи й наймали музик. Ці звичаї зберігалися до початку примусової і згубної для селян колективізації.

Важлива роль у повсякденному житті доколгоспного села відводилася громаді в організації спільних робіт з облаштування шляхів, мостів, гребель, криниць, благоустрою населеного пункту тощо. Користування землею призводило до обов'язків: користуєшся землею – мусиш відбувати громадські роботи, пов'язані з нею (ремонт доріг, мостів, благоустрій населеного пункту тощо). Ці обов'язки перейшли до земельної громади від дореволюційної сільської громади [1153, с. 67]. Індивідуальні засади в сімейно-громадських відносинах українських селян, зазвичай, не перешкоджали організації такої важливої й необхідної їм колективної праці [1398, с. 25]. Ці громадські роботи виконували за постановою загальних зборів громади у вигляді натуральної повинності або на кошти громади, які збиралися шляхом розкладки між усіма дворами [995. – 1924. – №49. – С. 33]. Спільним громадським роботам відводилося важливе місце в повсякденній діяльності земельної громади і селянського двору. Так, селянин Г. Васильченко в часописі «Радянський селянин» розповів, що їхня земельна громада ухвалила провести оподаткування своїх членів на громадські потреби. Більшість дворів свої кошти внесли, а деякі відмовили. У зв'язку з цим Г. Васильченко просив пояснити, чи може земельна громада через суд стягнути гроші з неплатників? Наркомзем відповів: постанова загальних зборів земельної громади безумовно обов'язкова для її членів. Тому громада може стягти кошти через суд, склавши список неплатників із зазначенням суми, яку з кожного двору належить здати, і подавши цей список разом із

копією постанови громади та позовною заявою до відповідного нарсуду [1007. – 1926. – №22. – С. 46–47]. Зазвичай, справа до суду не доходила і двори-боржники, не витримуючи громадського осуду, кошти на громадські потреби здавали. Так, 10 грудня 1925 р. сход Другої Акимівської земельної громади Ново-Гупалівської сільради Софіївського району Запорізької округи слухав «про утримання в належному стані доріг та інших споруд». Ухвалив: «Утримувати у справному стані існуючі дороги, вулиці, провулки, як і нові польові дороги, що з'являються при землеустрої громади а також підтримувати в належному стані гатки, переїзди тощо в усіх місцях загального користування. Все це приймається громадою під свою відповідальність. Роботи виконувати шляхом відбування громадських повинностей» [164, арк. 12–13]. Свідчення про залучення громад до ремонту і будівництва шляхів, мостів, гребель, гаток, влаштування криниць, ставків, благоустрою сіл та хуторів є з усіх регіонів Наддніпрянської України [1196, с. 271, 465–468].

Земельна громада на своїй території опікувалася школами, лікарнями, медичними амбулаторіями, фельдшерськими пунктами, пожежними спорудами, всією сільською соціальною інфраструктурою. Мізерні місцевий та державний бюджети не дозволяли радянській владі здійснювати необхідні витрати на вказані потреби, тому ці витрати перекладалися на саме селянство, тобто на земельні громади [504, арк. 28]. 8 липня 1924 р. відбулося засідання Введенської сільради Чугуївського району Харківської округи, де вирішували питання про ремонт школи, лікарні, будинку сільради і пожежної валки. Голова сільради Т. Зверев зазначив, що «школи і лікарні до цього часу ремонтувалися на кошти Введенської громади», коштів не вистачало і пропонувалося долучити для ремонту матеріальні та людські ресурси сусідніх громад (Старопокровки, Новопокровки, Тернової), які користувалися послугами вказаних закладів. 3 грудня 1924 р. Куликівський райвиконком Чернігівської округи звернувся до Салтиково-Дівицької сільради з таким приписом: «На основі розпорядження Чернігівського окрвиконкому

райвиконком повідомляє, що утримання школи громадою на договірних засадах визнається обов'язковим. Тому пропонуємо негайно приступити до збору коштів на потреби школи» [1196, с. 272, 468]. У доповіді про обстеження сіл Антонівського району Шепетівської округи за 1923 р. читаємо: «сільські сходи виносять ухвали про необхідність ремонту шкіл і забезпечення їх паливом» [136, арк. 20]. Згідно з протоколами засідань земельних громад сіл Гламазд, Чеснівці, Берлози Козелецького району Ніжинської округи до обов'язків цих громад входили витрати на ремонт школи, лікарні тощо [790, арк. 32–33]. 24 липня 1923 р. відбувся сход Верхньо-Орільської земельної громади Кегичівського району Красноградської округи, на якому слухали питання «про ремонт школи і забезпечення її паливом». Ухвалили: «Відносно ремонту школи вибрати уповноважених від кожного хутора, котрим доручалося підрахувати видатки на цю справу..., а ремонт виконати самому населенню», тобто силами земельної громади [547, арк. 16, 18]. 8 лютого 1923 р. сход Сніжківської земельної громади Валківського району Харківської округи вирішив «взяти аптеку і медичну амбулаторію на утримання громади» [355, арк. 100]. 14 березня 1925 р. сход земельної громади села Часнівці і хутора Шури Берлозької сільради Козелецького району Ніжинської округи ухвалив на кошти громади купити «пожежний інвентар» [787, арк. 11]. 26 лютого 1929 р. сход земельної громади хутора Красного Красноярської сільради Кам'янобродського району Луганської округи слухав питання про побудову хати-читальні. Ухвалив: «Правлінню земельної громади найняти людей для ломки каменя і побудови хати» [211, арк. 74]. Сход тієї ж громади 17 квітня 1928 р. ухвалив «влаштувати на хуторі кузню» [211, спр. 46].

Наведені факти свідчать, що в 1920-х рр. у повсякденному житті села облаштуванням та обслуговуванням закладів сільської інфраструктури займалися саме земельні громади [1196, с. 273, 469–470].

Земельна громада, згідно з нормами звичаєвого права, захищала майно своїх співгромадян, окремих дворів. Норми звичаєвого права, яких селяни, у

переважній більшості, дотримували, були усними, одночасно гнучкими і конкретними. Селянська правосвідомість являла собою симбіоз реально існуючих і бажаних юридичних норм [1322].

Для самозахисту від злочинців громада сприяла створенню на селі необхідної самооборони. Так, з протоколу загальних зборів громади села Борове Зміївського району Харківської округи 28 серпня 1923 р. довідуємося, що в районі села діяли бандитські зграї, які грабували двори. Тому загальні збори громади ухвалили: «Для захисту від бандитизму встановити нічну охорону. Вона повинна призначатися від кожної сотні (кутка) села, тобто щоночі від кожного десятка дворів призначати одну людину на чергування» [601, арк. 1]. Таку нічну варту вирішив запровадити сход Рубанівської земельної громади Валківського району Харківської округи [363, арк. 117], Берлозької земельної громади Козелецького району Ніжинської округи [790, арк. 14], громади села Сотницький Казачок Одноробівської сільради Золочівського району Харківської округи [316, арк. 6], Василівської та Бакшиївської громад Білоколодязівського району Харківської округи [402, арк. 25; 444, арк. 59] й інших громад [211, арк. 46; 352, арк. 1, 77; 363, арк. 175; 546, арк. 1; 785, арк. 11; 792, арк. 64].

Нічні чергування та самоохорона, організовані земельною громадою, сторожі, призначені громадою, активно вели боротьбу і проти потрави хлібів, свавільного скошування трави, рубки ліса представниками окремих дворів. Громада притягувала порушників до відповідальності, штрафувала, влаштовувала їм громадський бойкот, нестерпні умови життя на селі [483, арк. 40; 602, арк. 608; 604, арк. 14; 610, арк. 53]. Коли ж подібні дії не впливали на поведінку порушників, громада вдавалася до рішучіших дій. Так, 14 серпня 1924 р. сход Верхньо-Орільської громади Кегичівського (згодом Олексіївського) району Харківської округи слухав питання про правопорушника Федора Гордієнка. Ухвалив: «Так як Федір Гордієнко нині арештований за крадіжку волів, клопотатися перед вищими органами влади про виселення родини Гордієнка за межі громади, а бандита Федора

Гордієнка притягти до кримінальної відповідальності» [548, арк. 32]. 21 травня 1924 р. сход Гонтів-Ярської земельної громади Валківського району Харківської округи розглядав заяву Н. Радченко та Г. Ольхової, на яких у лісі, по дорозі на ярмарок, напали Козир та Тупиця, які під виглядом обшуку з метою вилучення самогону забрали в них 15 крб. На сході учинився гвалт і крик, справа йшла до самосуду (Козир та Тупиця виявилися членами місцевого комнезаму). Голові сільради Ільченку з великими зусиллями вдалося відбити грабіжників зі словами «якщо Козир і Тупиця вчинили злочин, то треба провести слідство і справу передати до суду» [363, арк. 185–186].

Державні правоохоронні органи за такими кримінальними справами (особливо, якщо підозрювані бідняки, тобто «соціально близький елемент») діяли мляво й часто відпускали правопорушників на поруки. Як зазначено в політичному звіті Прилуцького окружкому КП(б)У за квітень 1925 р., «селяни страшенно обурені слабкістю карної політики у відношенні до невинного злочинного елемента» [722, арк. 112]. Слід зазначити, що така ситуація з часом не поліпшувалася. У квітні 1926 р. в аналогічному звіті того ж таки окружкому зазначалося: «Селянство продовжує висловлювати незадоволення, що кримінальних злочинців засуджують умовно або достроково їх відпускають» [722, арк. 107]. Подібний стан справ із кримінальними злочинами проти селянства спостерігався й в інших округах [317, арк. 6]. Так, у звіті Чернігівського окрпарткому КП(б)У за 1925 р. зазначено: «Численні нарікання селян на слідчі органи, які під час слідства відпускають кримінальних злочинців на поруки, чим селянство обурюється і саме цим пояснює причини поширення кримінального бандитизму і конокрадства. Елемент, що звільняється з-під арешту, намагається помститися тим, кого вони підозрюють у їхній видачі владі» [655, арк. 11]. Так, у селі Навози Пакульського району Чернігівської округи в 1923 р. були по амністії звільнені два злодії: Н. Довбиш та А. Коник. Через деякий час, одного з них селяни знову спіймали за крадіжку і відвезли до Пакульського БУПР, з якого його знову звільнили, і «населення села Навози боїться помсти

й обурене появою бандита» [734, арк. 471]. «Слабкість каральної політики відносно всякого виду кримінальних злочинців, зокрема дострокове звільнення злодіїв та бандитів викликає крайнє незадоволення селян і приводить до самосудів» – читаємо в секретному листі ЦК КП(б)У до всіх окружкомів партії в січні 1926 р. [1196, с. 275]

За звичаєвим правом, вважалося найтяжчим злочином злодійство (особливо конокрадство, крадіжку снопів на полі) та підпал двору. Потерпілий селянин вважав крадіжку його снопів або коня як замах на нього самого, адже такі злочини призводили до повного розорення двору. Селяни були переконані, якщо здійснено такі злочини, то покарання має бути негайним і безжалювим, в іншому разі злочинці уникнуть справедливої кари. У таких випадках селяни нерідко вдавалися до самосуду. Це різко суперечило радянському праву, згідно з яким земельна громада не мала жодних адміністративних та судових прав і не повинна була втручатися в дії адміністративних та судових органів на селі [1007. – 1927. – №21. – С. 40; 1088, с. 301]. Особливо жорстко карати селяни вимагали конокрадів. Так, у грудні 1926 р. у селі Піски Осинівського району Старобільської округи загальні збори громади ухвалили: «Вбивати таких злочинців на місці злочину і за це не повинно бути відповідальності» [1196, с. 275]. Обурення селян ліберальною політикою щодо кримінальних елементів викликало в 1920-х рр. хвилю самосудів майже в усіх округах УСРР. Так, у Могилів-Подільській окрузі селянські сходи повсюдно ухвалювали: віддавати їм розбійників та злодіїв для самосуду і знищення на очах усіх селян. Селяни без суду знищували всіх звільнених з БУПРу бандитів, як трапилося в селі Ястребиному Сумської округи, у Ровенському районі Зінов'ївської (Єлизаветградської) округи, у Підвисоцькому районі Уманської округи. При цьому сходи не видавали учасників самосудів. Згідно з кримінальним кодексом, самосуд над злодієм з тілесними ушкодженнями або смертю – злочин. Міліція заарештовувала учасників самосудів, а громади, в свою чергу, на своїх сходах, виносили приговори (ухвали) про їх звільнення.

Селяни вважали учасників самосудів виконавцями справедливої кари, які знищують невинних і шкідливих для громади розбійників та злодіїв [726, арк. 506]. За ментальністю селянина найсправедливішою карою вважалася негайна розплата на місці злочину. Із політичного та економічного огляду Охтирської округи за травень 1925 р., укладеного окружним відділом ДПУ, дізнаємося, що «у селі Пожня Велико-Писарівського району Охтирської округи був здійснений самосуд над злодієм Г. Нагорним, який украв зерно в млині. У самосуді взяло участь до 80 селян». Г. Нагорного забили до смерті [269, арк. 197]. «У більшості випадків селянство саме розправлялося з кримінальними злочинцями» – зазначав у своєму виступі на Чернігівській окружній конференції КП(б)У (січень 1927 р.) делегат Т. Брагинський [674, арк. 76; 786, арк. 296]. 28 травня 1922 р. сход Ново-Гнилицької громади Чугуївського повіту Харківської губернії слухав повідомлення про крадіжку бугая і крові. Ухвалив: «Так як спіймані у крадіжці бугая і корови І. Зорька та Д. Трущенко зізналися у скоєному, то громада має право знищити злодіїв». Спійманих злодіїв вбили [534, арк. 26–27]. Вбивство – це страшний у своїй незворотності, але дієвий засіб підтримання порядку і спокою в громаді. Селяни були переконані, що вони мають право вершити самосуд, і таку групову розправу не вважали злочином [1360, с. 177–178].

У селі Скрипаї Зміївського району Харківської округи в 1925 р. було спіймано двох злодіїв, звинувачених у кількох крадіжках коней. Міліція не встигла заарештувати злочинців, розлючений натовп забив обох злодіїв. Була відкрита кримінальна справа про самосуд, яка закінчилася тим, що суд покарав голову сільради й кількох учасників. Після того нарікали люди, говорячи, що їх карають за боротьбу зі злодійством. Цей випадок самосуду в окрузі не був єдиним. Протест селян проти замахів на їхнє майно, що дуже поширилися по селах, деколи набув ще грізніших форм, от як це сталося в селі Безлюдівка Харківського району і округи в 1924 р. Погolosки про те, що в Безлюдівці небезпечно жити, поширилися по всьому району. Член ВУЦВК Є. Медведєв, приїхавши одного разу до Безлюдівки з особистої справи й

ідучи селом, дуже здивувався, що ніде не видно п'яних, не чути лайки. Навпаки, люди зустрічали привітно, до нього віталися. Від одного селянина Є. Медведєв довідався, що перед його приїздом у Безлюдівці, справді, було дуже неспокійно: бешкети, хуліганство, злочинство, бандитизм страшенно дошкуляли громаді. Жодним чином не можна було припинити ці хуліганські дії. Нарешті, члени громади вистежили кількох розбишак і вбили їх. Відтоді на селі стало тихо. «Горілку п'ють, але п'ють вдома, по вулицях не бешкетують. Про колишній бандитизм і не чути» – розповідав очевидець. Описаний випадок свідчить, що селянські самосуди над злочинцями це не тільки жорстока помста за шкоду з ініціативи одного або кількох потерпілих. Факти самосудів свідчать про те, що громада була переконана: тільки фізично знищивши злочинця, можна позбавитися від дуже шкідливого елемента, й іншими засобами цієї мети не досягти і на таку кару злочинець цілком заслуговує [1416, с. 301–302].

Селяни не мали довіри до офіційних судових інстанцій. Для цього підстав було більше ніж достатньо: самоуправство і зловживання міліції, так званий «класовий суд» з поблажливим ставленням до «соціально близьких елементів». Це бачили селяни, тому боролися з злочинністю традиційними засобами. Самосуди були спрямовані проти злочинців, дії яких загрожували самому існуванню селянських дворів. Жорстокість покарання була зумовлена як бажанням помститися, так і прагненням не допустити рецидивів подібних злочинів. Про офіційні закони село мало недостатньо інформації й сприймало її насторожено, а то й вороже, а тому продовжувало в повсякденному житті регулювати соціальні відносини всередині громади (родинні відносини, відносини всередині двору та ін.) нормами звичаєвого права.

Життя в громаді – публічне життя. Оприлюдненню і суспільній оцінці підлягали всі важливі моменти життя людини. З громадою були пов'язані повсякденні і святкові форми спілкування. Громада як суспільний інститут здійснювала безпосередній (через суспільну думку) контроль за виконанням

норм поведінки в різних сферах життя селян. Моральні імперативи, які регулювали повсякденне життя в громаді, передавалися з покоління в покоління, часто були набагато жорсткіші, ніж суворі офіційні правові норми. У селянському дворі, родині, громаді здійснювалися різноманітні соціальні функції: виробництво й споживання, майнові відносини, соціалізація й суспільні зв'язки, моральна підтримка й взаємодопомога тощо. З навичками ведення господарства, принципами спілкування й соціальної організації селянин ознайомлювався там, де народився, тому так важливе була для нього зовнішнє середовище. Воно формувало його світогляд і психологію, диктувало норми поведінки, закладало основи життєвої орієнтації. Селянське повсякденне життя виявилось складно влаштованою системою соціальних взаємодій, реалізацією багатьох способів поведінки, стратегій і мікростратегій сімейного рівня, соціальних мереж взаємодопомоги й взаємозалежності [1360, с. 142].

Аналіз наведеного матеріалу свідчить, що саме земельні громади виконували регуляторні функції в повсякденному житті доколгоспного селянства Наддніпрянської України.

4.2. Кооперативні можливості земельної громади

Важливе значення в громадському, суспільно-політичному житті доколгоспного села мала кооперація. В українському селі кооперативний рух розпочався в останні десятиріччя XIX – на початку XX ст., мета якого – допомога селянським господарствам у нових ринкових умовах господарювання. Через об'єктивні обставини дрібного товарного виробництва селяни були змушені звертатися до кооперації.

За родом діяльності кооперативи, що діяли в 1920-х рр. в селах Наддніпрянської України, поділялися на кілька видів: об'єднання з метою забезпечення кредитами всіх своїх членів (кредитна кооперація); об'єднання з метою забезпечення товарами споживчого призначення (споживча

кооперація); об'єднання з метою постачання засобів виробництва та збуту готової продукції (постачально-збутова кооперація); об'єднання з метою виробництва сільськогосподарської продукції (сільськогосподарська кооперація).

В умовах проведення політики «воєнного комунізму» всі види кооперації були об'єднані в один – споживчу кооперацію, якою керував Народний комісаріат продовольства (Наркомпрод). Членство в цій організації для селян було обов'язковим. Підпорядкування споживчої кооперації Наркомпроду призвело до одержавлення, обмеження функцій та поступового згортання її діяльності [1039, с. 11, 32].

З переходом до непу владні структури визнали необхідність матеріальної зацікавленості трудівника в результатах власної праці, правочинність не лише громадських, але й приватних інтересів виробника, легалізували товарно-грошові відносини. Це надало можливості відродити кооперацію.

Одночасно в 1921–1922 рр. відбулася дезінтеграція кооперації, знову з'являються її види (споживча, сільськогосподарська та ін.), які почали діяти самостійно [1354, с. 158–161].

ВУЦВК і РНК УСРР спільною постановою від 26 жовтня 1921 р. дозволили селянам організовувати сільськогосподарські кооперативні товариства для ведення спільного сільськогосподарського виробництва, організації праці своїх членів, забезпечення їх необхідними сільськогосподарським знаряддям, насінням, добривами й іншими засобами, а також переробки лишків продуктів рільництва та тваринництва. Сільськогосподарським товариствам та їх спілкам надали право об'єднуватися як за територіальною ознакою, так і за виробничою. Товариства та їх об'єднання набули статусу юридичних осіб, з правом продавати або вимінювати сільськогосподарські продукти власного виробництва, набували необхідні знаряддя, матеріали, обладнання та устаткування, відкривати майстерні та переробні заводи, збувати

сільськогосподарську продукцію [1196, с. 279, 472]. 18 березня 1922 р. був створений Всеукраїнський центр сільськогосподарської кооперації – «Сільський господар» [881, с. 215].

Сільськогосподарська кооперація розвивалася в різних формах. Низова мережа складалася з універсальних товариств, які виконували кредитні, збутово-постачальні та виробничі функції і спеціальних (фахових) товариств, що охоплювали окремі галузі сільського господарства.

Універсальні товариства об'єднувалися в районні й окружні кооперативні спілки, діяльність яких координувалася «Сільським господарем».

Спеціальні товариства з 1924 р. об'єднувалися у фахові спілки – «Добробут» (скотарсько-молочарська спілка), «Кооптах», «Укрсельцукор», «Укрбурякоспілка», «Плодоспілка», «Хмільсоюз» тощо, які були відгалуженням «Сільського господаря». Кількість фахових спілок не була стабільною. Так, у 1924 р. їх налічувалося 4, у 1925 р. – 6, у 1928 р. – 7, восени 1928 р. – 9 (скотарсько-молочарська, птахівнича, садово-городньо-виноградна, буряківнича, технічних культур, насінницька, меліоративна, рибальська, сільської електрифікації) [895, с. 42; 1039, с. 35–39].

Чисельність низових сільськогосподарських товариств в період 1923–1928 рр. збільшилася більше ніж у тричі й наприкінці 1928 р. становила 26056 осередків [додаток А, табл. А. 51]. Кооперативні товариства діяли фактично в кожному другому селі Наддніпрянської України. Особливо швидко збільшувалася мережа спеціалізованих (фахових) товариств. Якщо в 1923 р. вони склали лише 3% від загальної кількості низових кооперативів на селі, то в 1928 р. – понад 45%. Отже, зростання кооперативних організацій відбувалося переважно завдяки фаховим товариствам, що відповідало організаційно-виробничим запитам селянських господарств. Це свідчило про посилення спеціалізації та інтенсифікації в сільському господарстві, сприяло підвищенню його ефективності, ширшому впровадженню складної техніки, розширенню мережі первинної переробки сільськогосподарської продукції та

її організованого збуту. Охоплюючи галузь за галуззю, фахова кооперація вносила в ці галузі позитивні зміни, долучала селянство до прогресивних технологій, що, в свою чергу, впливало на врожайність та валові збори сільськогосподарської продукції, підвищувало рівень життя селянства.

У 1924 р. сільськогосподарська кооперація УСРР усіх видів об'єднувала 15,3%, а в травні 1929 р. – понад 50% селянських дворів [860, с. 84; 882, с. 219–220; 1142, с. 30]. При цьому вже в 1927 р. виробники хмелю, цукрового буряка, махорки були кооперовані на 90%¹⁵⁰⁵, а в 1928 р. – на 100% [додаток А, табл. А. 53]. Сільськогосподарська кооперація з постачання на село товарів виробничого споживання наприкінці 1920-х рр. поставила 94,7% сільськогосподарських машин і знарядь; 100% сортового насіння. У постачанні будматеріалів, металевих виробів, лісоматеріалу кооперація займала провідні позиції [додаток А, табл. А. 52]. Охоплення селянських господарств сільськогосподарськими кооперативами впродовж 1920-х рр. швидко зростало. Одночасно зростала й популярність таких об'єднань серед селянства.

Земельна громада, як суб'єкт права на землю, як об'єднання селянських дворів-землекористувачів у доколгоспному селі, не могла стояти осторонь від процесу кооперації селянських господарств, а тому брала активну участь й відігравала значну роль у цьому процесі.

Слід зазначити, що в історіографії, як зазначалося вище, неоднозначно оцінюють роль земельної громади в кооперативному русі. Розглянемо питання детальніше. В рамках нашого дослідження викликає інтерес дискусія, яка розгорнулася в сучасній російській історіографії щодо ролі общини в кооперації селянських господарств. При всьому різноманітті думок, ставлень та оцінок у сучасній російській історіографії можна виділити дві протилежні точки зору з цього питання [1162, с. 2–3].

Представники першої точки зору загалом негативно оцінюють кооперативні можливості общини (праці В.В. Кабанова, С.А. Єсікова, О.Г. Вронського, К.Й. Вознесенської) [1079; 1085; 1086; 1139; 1162]. Так,

наприклад, С.А. Єсіков вважає, що земельна община в доколгоспному селі існувала паралельно із кооперацією, «без помітних ознак перетворення першої в другу» [1139, с. 121]. О.Г. Вронський указує на «утопічність кооперативної трансформації общини» [1085, с. 18]. К.Й. Вознесенська вважає, що не виправдалися сподівання на природну еволюцію общини в кооперативне об'єднання [1079, с. 21]. Як підкреслював В.В. Кабанов, головні цілі кооперації і общини співпадають – взаємодопомога, але засоби і форми її досягнення різні. «Кооперація – це колективізм плюс особистість, а община – це колективізм мінус особистість» [1162, с. 35, 37]. На думку В.В. Кабанова, юридична природа кооперації і общини різна: община тяжіє до громадсько-правового інституту, а кооперація – приватноправова організація. Тому В.В. Кабанов вважав «безглуздя» уявлення про подібність таких абсолютно різних явищ, як община і кооперація, й вважав неможливою трансформацію общини в різновид кооперації. Він дійшов висновку, що подібне уявлення генетично походить від народницької концепції розвитку країни, а отже, апіорно, помилкове [1162, с. 105–106].

Вважаємо, що В.В. Кабанов поставився до цього питання дещо упереджено. На це йому вже вказували в сучасній російській історіографії [1084, с. 8–9]. В.В. Кабанов наголошував на юридичних, формальних розбіжностях общини і кооперації. Над дослідником явно тяжіє оцінка общини, як спадщини народницьких уявлень на цей соціальний інститут, розкритикований марксистами-ленінцями. А питання про кооперативні можливості общини складніше й не таке однозначне, як уявляв В.В. Кабанов.

Представники другої точки зору в сучасній російській історіографії підкреслюють позитивні якості общини, наявність внутрішньої потенції розвитку, що не оцінили більшовики під час проведення аграрної політики в 1920-х рр. Це праці Ю.С. Кукушкіна, Н.С. Тимофєєва, І.Н. Лозбеньова та ін. [1265, с. 65; 1320] Зокрема І.М. Лозбеньов вважає, що в роки непу виникли общини нового типу, які застосовували багатопільні та поліпшені способи обробітку землі з частковим кооперуванням окремих галузей

сільськогосподарського виробництва. Відбувався процес часткової модернізації общини, який для свого завершення потребував певного часу. Більшовики не відвели часу для завершення цього процесу, й зробили ставку на колективізацію, а общину знищили [1320]. Подібні думки ми спостерігаємо в працях В.П. Данилова та Л.В. Данилової [1122, с. 32].

У сучасній українській історіографії питання про роль земельної громади в кооперуванні селянських господарств практично залишається без відповіді [1196, с. 282, 473–474]. Є лише окремі висловлювання про кооперативні можливості земельної громади [1370, с. 139–142].

Спробуємо дослідити це питання. Передусім, слід звернути увагу на низові осередки сільськогосподарської кооперації, які розгортали свою діяльність не за межами, а всередині земельної громади. Адже, згідно із ЗК УСРР 1922 р., усі селянські господарства республіки були членами земельних громад. Громада не існувала без селянських господарств. Отже, сільськогосподарська кооперація, долучаючи селян до своєї мережі, укорінялася всередині земельної громади. Кооперація – це передусім спілка дрібних товаровиробників – селянських господарств. Селянські господарства не розчинялися в кооперативній спілці, вони залишалися окремими господарствами. В кооперативі господарства об'єднували лише деякі виробничі або збутові операції – саме ті, де об'єднання давало переваги над дрібним, розпороченим господарюванням. Операції, які не потребували ефекту великого господарювання, селянські двори виконували самостійно, поза межами кооперативу. За словами О.В. Чаянова, сільськогосподарський кооператив був тільки додатком до самостійного селянського господарства й не мав сенсу самостійного існування [1482, с. 11]. Громада, як об'єднання селянських дворів-землекористувачів, не протистояла сільськогосподарському кооперуванню, кооперація не була конкурентом земельній громаді, тому громада сприяла кооперації, зросталася з нею. За зразковим Статутом земельної громади, затвердженим колегією НКЗС УСРР 20 серпня 1926 р., у галузі сільського господарства громада, окрім інших питань, мала право

«встановлювати громадські сівозміни та вживати заходів до їх виконання; проводити заходи до очищення посівів зерна; боротися із засміченістю полів та шкідниками сільського господарства і т.п.; організувати громадські прокатні пункти сільськогосподарського реманенту; допомагати сільськогосподарській кооперації в постачанні реманентом і збуті сільськогосподарської продукції; організувати громадську переробку продукції сільського господарства і допомагати у цьому кооперативам» [54, арк. 35–36].

Отже, лише перелік цих прав та повноважень земельної громади свідчить, що вона набувала ознак універсального кооперативу.

Складалася така система кооперації, де самі селяни, в своїх інтересах і в межах реальних можливостей, визначали ступінь і форми кооперування окремих ланок або трудових операцій свого господарства, залишаючись при цьому самостійними господарями, вдало поєднуючи особистий і громадський інтереси. Практика 1920-х рр. довела значні можливості саме такого кооперування селянських господарств. Це був реальний, перетворювальний процес, котрий міг бути дієвою альтернативою і первісному накопиченню капіталу сильнішими селянськими господарствами за рахунок слабких, і насильницькій колективізації, нав'язаній селянам наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. [1112, с. 321]

Серед багатьох сучасників – відповідальних партійних, радянських працівників, спеціалістів сільського господарства і кооперативного будівництва, які відповідали за здійснення аграрної політики в УСРР, теж побутувала думка про кооперативні можливості земельної громади. Заступник наркома земельних справ УСРР Б.П. Вікторов у грудні 1922 р. так пояснив суть земельної громади: «Це земельний кооператив». З пояснення Б.П. Вікторова читачам газети «Вісті ВУЦВК» складається враження, що цей поземельний інститут в УСРР і замислювали як земельний кооператив [975. – 1922. – 24 грудня]. У 1925 р. ще один відповідальний працівник Наркомзему УСРР О. Одинцов заявив: «Внаслідок організації земельної проці в земельній

громаді ми утворюємо нову форму кооперації з великим майбутнім» [1002. – 1925. – №1. – С. 7]. Знаний у 1920-х рр. спеціаліст із землевлаштування, а в 1925 р. завідувач Волинським губземвідділом Н.Н. Белонін щодо природи земельної громади висловлювався обережніше: «Звичайно, земельна громада ще не є земельним кооперативом..., але вона завжди, при наявності бажання з боку її членів, може стати таким ... в порядку осередгромадської діяльності (громадська оранка, збирання тощо)... Через раціонально організовані земельні громади лежить найкоротший та найлегший шлях проникнення виробничої кооперації в гущу широких масових трудових сільськогосподарських виробництв... Організації земельних громад шляхом прийняття статуту має дуже важливе значення для землеустрою, агропрогресу і виробничого кооперування» [1041]. За словами наркома земельних справ УСРР С. Луценка, серед найголовніших функцій земельної громади – «усуспільнення окремих елементів сільськогосподарського виробництва у найпростіших його формах» [1329, с. 6–7]. Така функція земельної громади зумовлена необхідністю проведення в життя агрокультурних та організаційних заходів і покладених на цей поземельний інститут функцій – землевпорядження і меліорації, організації громадської сівозміни і боротьби зі шкідниками сільського господарства, утворення прокатних пунктів сільгоспмашин та реманенту і злучних пунктів, переробки сільськогосподарської продукції. Маючи спільне, пов'язане в єдину систему землекористування своїх членів, земельна громада не могла не здійснювати на своїх землях таких заходів, які мали ефект тільки при спільному і колективному їх здійсненні. Не міг окремий двір закласти громадську сівозміну, безсилий він сам був у боротьбі з шкідниками сільського господарства. У ході господарчої діяльності неминуче виникали питання про використання сільгоспмашин, прокатних та злучних пунктів, переробку сільськогосподарської сировини і продукції та ін. Отже земельна громада ставала масовою і найпростішою формою універсального кооперативу [1329, с. 7]. Згідно із ЗК УСРР та внесеними до нього ВУЦВК в 1927 р. змінами,

земельна громада вважалася об'єднанням землекористувачів, яке мало за мету «усуспільнення й масове поліпшення сільського господарства» [862, с. 10]. Виконання ст. 41 ЗК УСРР перетворювало земельну громаду на форму універсального кооперативу. «Природа земельної громади – кооперативна», – писав відповідальний співробітник Наркомзему УСРР І. Кузнецов [1263, с. 16]. Земельна громада відповідала за «доцільне господарське використання землі» [1196, с. 285]. І. Кузнецов підкреслював, що під цими словами земельні органи розуміли, зокрема, запровадження громадської сівозміни з обов'язковим регулюванням земельною громадою її захисних клинів. Громада мала стежити за дотриманням захисних клинів (парових, просапних, паропросапних), організувати спільні та необхідні для всіх агротехнічні заходи тощо. Земельна громада, поєднуючи адміністративні і кооперативні властивості, вирішувала основні питання реорганізації сільського господарства. В процесі своєї діяльності земельна громада обов'язково створювала зерноочисні, прокатні, злучні і т. п. пункти. На думку І. Кузнецова, земельна громада була одним із видів кооперативної організації і в кооперативній системі займала проміжне місце між сільськогосподарським товариством і товариством спільного обробітку землі. Справа йшла до перетворення універсальних сільськогосподарських товариств на союзи земельних громад [1263, с. 16–19]. Подібну точку зору щодо перспектив розвитку земельної громади висловлював і інший працівник земельних органів у республіці М. Резніков [1405, с. 4]. Співробітник Наркомзему УСРР Н. Скалига в 1926 р. писав: «Земельна громада – це земельний кооператив» [1428, с. 11]. Таку ж думку мав його колега по Наркомзему Г. Голіцин, який з приводу проекту Наркомзему УСРР про статuti земельної громади висловлювався, що «земельна громада є своєрідним природним універсальним кооперативом сільськогосподарського призначення. Твердження, що земельні громади заперечують ідею кооперації, цілком безпідставне» [1103, с. 98–99]. Дільничний агроном В.В. Башлик 16 листопада 1926 р. на окружній розширеній земельній нараді в Луганську висловив

подібні думки у своїй доповіді: «Земельна громада, завдяки господарській діяльності в галузі сільського господарства і наявності громадських методів у її діяльності, є первісним осередком кооперативу і як юридична організація правочинна кредитуватися в сільськогосподарській кооперації. Відсіля перед агрономічним персоналом постають завдання кооперування селянства у певній галузі сільського господарства. Так як у земельних громадах окремі галузі отримують розповсюдження тільки у певної частини дворів (наприклад, садівництво або вирощування цукрових буряків), то агроном проводить угруповання селян по тій, або іншій галузі, яка їх цікавить, утворює спеціальні кооперативні об'єднання в середині земельної громади». Точку зору дільничного агронома В.В. Башалика підтримала земельна нарада Луганської округи [1196, с. 285–286].

У липні 1926 р. по завданню Одеського округового комітету КП(б)У було проведене обстеження 898 селянських господарств округи. У доповіді за результатами дослідження зазначалося: «У перспективі кожна земельна громада є великий сільськогосподарський кооператив, у котрий входять всі господарства даного села, але колектив збудований іншим способом і на міцніших основах, ніж нинішні наші колективи». Це було кооперативне об'єднання вертикального типу [217, арк. 28]. Визначав земельну громаду як «організацію кооперативного типу» і Єлизаветградській (Зінов'ївській) окрвиконком, який 11 січня 1927 р. відповів Наркомзему УСРР на його запит стосовно проекту типового статуту земельної громади [1196, с. 286].

Відомий в Україні у 1920-х рр. землеустрійник Є. Маркевич на початку 1926 р. писав: «Головним поточним моментом нині є об'єднання роздробленої селянської маси з метою концентрації сільгоспвиробництва. Ця концентрація можлива або горизонтальною (це колективне господарство), або вертикальною (це кооперативна земельна громада)» [1346, с. 15]. Таким чином, Є. Маркевич повністю був солідарним із думкою з цієї проблеми О.В. Чаянова. 21 березня 1927 р. Всеукраїнська землевпорядна нарада в резолюції по доповіді наркома земельних справ С.К. Луценка зазначила:

«Функції земгромад змінюються у напрямку виробничо-господарських завдань з низкою агрокультурних функцій. Земгорада поруч з кооперацією повинна стати формою усупільненого виробництва» [79, арк. 7–8]. В одному з джерел з цього приводу у 1927 р. зазначалось: «Земельна громада є неначе земельний кооператив. Тому вступ до громади й вихід з неї вільний. Це підтверджують ст. 50, 46 ЗК УСРР. В ст. 50 сказано, що окремі двори можуть виходити із земгромади, з умовою, що складуть нову, чи вступлять до другої земгромади, а в ст. 46 сказано про порядок вступу нових членів до громади. Об'єднання земгромад може бути всяке. В одних громадах об'єднуються для запровадження загальної, обов'язкової для всіх членів громади сівозміни. В інших, крім сівозміни, можуть бути об'єднані спільні машини (трієри, молотарки, сівалки, трактори). Треті можуть запровадити спільний обробіток землі своїх членів, мати спільного трактора, орати ним усім землю» [1196, с. 286, 475].

Кооперація, передусім, проникала в земельну громаді через кредитну систему. 23 вересня 1925 р. НКЗС УСРР ухвалив рішення про кредитування земельних громад в установах Укрсільбанку з метою організації громадських заходів – злучних, зерноочисних і прокатних пунктів, меліорації громадських земель, організації громадських сівозмін і заведення в громадах односортних посівів окремих культур [459, арк. 22-24; 995. – 1925. – №7. – С. 122–123]. У свою чергу Укрсільбанк 18 вересня 1925 р. надіслав обіжник до банківських філіалів на місцях «Про кредитування земельних громад», в якому зазначалося: «Вважаючи на те, що організація земельних громад по зразкових (типових) статутах, що затверджено Наркомземом, та розвиток господарської діяльності земгромад має величезне значення для розвитку сільського господарства, Укрсільбанк вважає за необхідне, щоб Ви звернули серйозну увагу на кредитування земгромад. Окремо Укрсільбанк відзначає важливість кредитування на такі заходи: 1) на організацію громадських зерноочисних пунктів; 2) на забезпечення громадських черед якісними плідниками; 3) на придбання поліпшеного насіння, зокрема у випадках, коли

земгорада вводить один сорт якоїсь культури по всіх господарствах земгоради; 4) на насіння трав для засіву громадою окремих клинів сівозміну чи поза сівозміною; 5) на меліорацію непридатних земель; 6) на придбання знаряддя та отруйних речовин для проведення громадської боротьби зі шкідниками та хворобами рослин й інші потреби» [995. – 1925. – №7. – С. 96]. Отже, керівництво Укрсільбанку не мало сумніву в позитивних якостях земельної громади, її здатності до трансформації в організацію кооперативного типу.

Земельна громада сприяла кооперації своїх членів, про що свідчать численні факти її діяльності. Так, 20 липня 1926 р. сход Рубанівської земельної громади Валківського району Харківської округи слухав пропозицію уповноваженого Валківського сільськогосподарського товариства Т. Солошенка про організацію в селі кредитного кооперативного товариства. Сход ухвалив: «Прохати Валківське сільськогосподарське товариство відкрити в межах Рубанівської сільради філію Валківського сільськогосподарського кредитного кооперативного товариства» [363, арк. 338]. Сход Черняківської земельної громади Липецького району 20 жовтня 1927 р. вирішував питання про вступ «Черняківської земельної громади в Липецьке кредитне сільськогосподарське товариство». Ухвалили: «Доручаємо уповноваженому Черняківської земельної громади Т. Серікову внести пайовий внесок від імені Черняківської земгоради в Липецьке кредитне сільськогосподарське товариство» [583, арк. 12]. 3 серпня 1926 р. сход Гонтів-Ярської земельної громади Валківського району Харківської округи розглядав питання про кооперацію. Ухвалив: «Прохати правління Валківського сільськогосподарського кредитного товариства прийняти в члени товариства бажаючих [членів громади] на пільгових умовах, а саме: вступний пай 1,25 крб., а решту – 2 крб. в розстрочку на 3 міс.» [363, арк. 456] Сільськогосподарський універсальний кооператив у селі Гопчиця Погребинського району Бердичівської округи був створений селянами на сході громади наприкінці 1922 р. – читаємо в часописі. Коштів у кооперативі

було недостатньо, й повітовий «Сільгосподар», виділив кредит до 3 тис. крб. У кооперативі налічувалося 360 членів, тобто майже всі двори громади. Кооператив мав власну парову молотарку, орендував водяного млина, до якого приробили просорушку та січкарню. З цих підприємств кооператив мав до 1,5 тис. крб. прибутку щороку. При кооперативі створили прокатний пункт, де було різне сільськогосподарське знаряддя, яке напрокат давали членам кооперації безплатно, а не членам – за малу плату. Кооператив мав свої кошти, щоб тримати агронома. Місцевій хаті-читальні кооператив виділив 70 крб. на придбання необхідних книг. При кооперативі діяло відділення Укрсільбанку, що видало кооперативу позичку в сумі 10 тис. крб. на 9 міс. На позичені гроші селяни мали змогу купити необхідну їм худобу – коня або корову [1007. – 1925. – №5–6. – С. 53]. Сільськогосподарське кредитне товариство було створено в селі Попівка Яготинського району Київської округи в 1902 р. У роки війни та «воєнного комунізму» товариство було зруйноване. Але в 1924 р. сход громади відновив діяльність товариства. У жовтні 1924 р. у товаристві налічувалося 699 пайщиків. Правління товариства, як зазначав сількор, «усілякими способами намагалося постачати своїм членам все, що треба було для розвитку селянського господарства». Товариство закупило та привезло в село 4 сівалки, з десяток культиваторів, плугів, куколевідбірник. У результаті кількість пайщиків збільшувалася. Селянство вважало кооператив єдиною надією, єдиною допомогою в боротьбі зі злиднями, й не дивно, що на 1 січня 1927 р. в ньому було вже 1011 членів (із 100% внеском пайового капіталу), тобто майже всі двори громади. Товариство тільки за 1925/26 господарський рік постачило селянству сільгоспмашин, знаряддя, лісу, заліза на 121690 крб. Але головною роботою товариства виявилася кредитна справа. За 15 міс. (із жовтня 1925 р. до січня 1927 р.) видано членам товариства позик на суму 102612 крб., тобто на одного члена по 98 крб. За рік проведеної роботи товариство одержало чистого прибутку 13486 крб. Товариство мало 4 зерноочисні і протруювальні пункти, що безплатно обслуговували членів товариства, діяв злучний пункт

із 4 жеребців та 3 бугаїв. Нині товариство, одне з округи, змагається на всесоюзному конкурсі на кращий сільськогосподарський кредитний кооператив – підсумував сількор [1007. – 1926. – №7. – С. 40; 1007. – 1927. – №17–18. – С. 34–35].

Станом на 1 жовтня 1927 р. земельні громади отримали від установ Укрсільбанку 1,7 млн крб. кредитів, що складало 15,6% від загальної суми виробничого кредитування Укрсільбанку [1461, с. 13].

Серйозну перешкоду розвитку селянського господарства Наддніпрянської України у 1920-х рр. становила відстала матеріально-технічна база дворів земельних громад. Можливості окремих дворів у застосуванні сільськогосподарського реманенту були вкрай обмеженими. Сучасні сільськогосподарські машини для індивідуальних господарств Наддніпрянської України були недосяжними, тому рівень механізації сільськогосподарського виробництва був низьким. Вихід з такого становища – кооперативне використання складної сучасної сільськогосподарської техніки через машинно-тракторні товариства та земельні громади. Варіант кооперативного користування складним реманентом через земельну громаду мав деякі переваги й був привабливішим. Об'єднуючи у своєму складі певну кількість селянських дворів, що користувалися значною площею землі, земельна громада мала змогу вирішувати питання про застосування складних сільськогосподарських машин на великих земельних масивах. Використання складної техніки, зокрема тракторів, було доцільним на земельних ділянках площею не менше 150–200 дес.

Земельні органи ставилися до кооперативного використання сільськогосподарського реманенту через земельні громади схвально. Земгромади набули можливості купувати сільськогосподарські машини та знаряддя користуючись кооперативними кредитом. Сількор Г. Загуба з Роменської округи в 1926 р. писав: «Земельна громада с. Хмелів об'єднує 700 господарств. Є робоча худоба в хмелівчан, але вони не тягнуть із неї жили, як в інших селах, бо добре взялися за механізацію свого господарства.

Минулого 1925 р. купили трактора «Фордзон» через сільськогосподарське товариство, двохлемішний плуг до трактора, культиватора й дві молотарки. В оранці трактор не встиг багато допомогти бо запізно купили. Виорав лише 30 дес., але в молотьбі дав велику допомогу: обмолотили більше ніж півсела. Хмелівці за ціпа зовсім не бралися, лише кінні молотарки подекуди мали роботу. Крім згаданих машин, хмелівці замовили ще два трактори й послали двох чоловік на курси трактористів. У 1926 р. в селі Хмелів працюватимуть три трактори, один двигун, молотарки та парові млини» [1007. – 1926. – №2. – С. 45]. 27 травня 1927 р. сход громади хутора Зелений Колодязь Введенської сільради Чугуївського району Харківської округи розглядав питання про придбання трактора для оранки, обмолоту й інших важливих справ у громаді. Доповідав уповноважений земгромади М. Каледін, котрий підкреслив, що орної землі в громаді 400 дес. і її більше ніж достатньо для роботи трактора. Ухвалив: «Купити трактор та молотарку за кошти громади, котрі планується отримати з прибутків від громадських [зданих в оренду] земельних угіль» [353, арк. 42]. «Ще 1925 р. до половини літа селяни Чорнухського району (на Лубенщині) не знали навіть, що таке трактор. Вороньківське сільськогосподарське товариство перше взялося до цієї справи й придбало собі «Фордзона». Зараз же пустили його в роботу. Подивилися селяни й на другий уже день організувалось в селі Вороньках два тракторових товариства, що незабаром і придбати по трактору. За добрим прикладом пішли й селяни хутора Сухої Лохвиці й теж організували тракторове товариство, а за ними і земельна громада села Пісок. Не відстали й інші», – писав сількор Корж з Лубенської округи [985. – 1926. – №6. – С. 38]. 11 червня 1927 р. відбувся сход громади села Африканівка Григорівської сільради Барвінківського району Ізюмської округи, де слухали доповідь І. Кінаха від ініціативної групи про створення в громаді машинового товариства [487, арк. 61]. 29 січня 1927 р. сход Татранської земельної громади Радомишльського району Волинської округи слухав: «Про організацію машинового товариства». Ухвалив: «Організувати товариство» [142, арк. 85].

У 1928 р. в земельних громадах Христівської сільради Кам'янобродського району Луганської округи було три машинні товариства: Вільне, Паньківське, Христівське, що мали трактори, а в земельній громаді хутора Обозного була майстерня з ремонту сільськогосподарського реманенту, де ремонтували інвентар і з інших земельних громад цієї сільради. Із 5153 машинно-тракторних та зерноочисних пунктів, що діяли в 1929 р. в доколгоспному селі Наддніпрянської України, 1018, або 19,8%, належало земельним громадам. За даними Наркомзему УСРР із 9192 тракторів, що в 1924–1928 рр. працювали в сільському господарстві республіки, 436 належало земельним громадам, а 3098 тракторів – машинно-тракторним товариствам (створених на базі земельних громад). Таким чином, кількість тракторів у земельних громадах становила 3534 штук, або 38,4% від їхньої загальної кількості в республіці [1196, с. 291].

Значною була робота земельних громад у роботі скотарсько-молочарських кооперативних товариств. Придбання громадських плідників худоби, створення й утримання опорних (злучних) пунктів були безпосередніми обов'язками земельних громад [57, арк. 9]. Для цього їм були потрібні племінні тварини. Наприклад, тільки в 1925/26 господарському році з державних племінних розплідників через мережу спеціальної скотарської кооперації для земельних громад було продано 120 племінних биків і 886 кнурів [890, с. 17]. Так, 7 листопада 1925 р. сход Верхньо-Орільської земельної громади Кегичівського району Красноградської округи вирішив організувати опорний (племінний) пункт для коней і корів, – для чого скористатися можливостями сільськогосподарського кооперативу (скотарського товариства), взявши там в кредит необхідну суму грошей [548, арк. 53]. Подібним чином учинили влітку 1927 р. у Мельниківській земельній громаді Валківського району Харківської округи, де організували скотарське товариство для «поліпшення селянської худоби». З цією метою через кооперацію придбали кнура великої англійської породи і племінного бугая. «Частина коштів громада витратила готівкою, а частину взяла в кредит», –

повідомляв сількор О. Губський [1007. – 1928. – №2. – С. 34–35]. 8 травня 1928 р. відбувся сход земельної громади сіл Верхньої та Нижньої Побичів і Сирниці Ковинської сільради Словечанського району Коростенської округи, на якому вирішували питання «про організацію скотарського товариства». Ухвалили: «Заслухавши доповідь Т. Фукемана про користь від діяльності скотарського товариства для поліпшення господарств-членів громади, виділити з-поміж себе фундаторів цієї справи і запросити з району спеціаліста для оформлення належного статуту» [146, арк. 1].

Паралельно з скотарськими товариствами створено кооперативи з переробки молока. Так, в 1924 р. у селянських господарствах Наддніпрянської України було вироблено 60 млн відер товарного молока, що потребувало своєї реалізації. Вже на 1 червня 1924 р. в республіці діяло 306 таких товариств, які переробили і реалізували 4,5 млн відер молока, виробленого селянськими господарствами [1347]. Для пожвавлення цього процесу потрібно було залучити земельні громади. Так, у земельній громаді села Мутин Конотопської округи селяни, з метою переробки молока на масло, планували влаштувати маслобійку. У селі відкрили кооперативне товариство, яке стало пайщиком Київського відділення «Добробуту». Воно видало кредит для придбання необхідного обладнання. У громаді відкрили завод з переробки молока. «Селяни, а особливо селянки, дуже радіють, бо завод став їм у великій нагоді. Коли досі корови не давали господарству ніякого прибутку, то тепер селяни мають від корів чималу вигоду», – писав сількор Вахнін [1069, с. 37]. Подібна ситуація спостерігалася у Воскресенській громаді Миколаївської округи. Село Воскресенське було приміським, селяни тут жили з молочарства. Воскресенська громада на віддалених угіддях улітку випасала череду корів, одночасно громада створила молочний зливний пункт і поставила сепаратор. У 1923 р. у Воскресенській громаді організували сільськогосподарське товариство. У 1924 р. зі складу сільськогосподарського товариства виокремилася молочарське товариство (яке об'єднувало 800 дворів громади) зі 1500

коровами. З цієї кількості відібрали 238 корів червоно-німецької породи, причому 42 корови записали до племінної книги. У товаристві з січня 1926 р. працював агроном. Заробітну плату агроному сплачувало товариство, воно ж організувало свій ветеринарний пункт. На утримання ветеринарного пункту брали по 10 коп. з корови. Товариство мало 11 чистопородних червоно-німецьких бугаїв й цій основі улаштувало злучний пункт, організувало постачання для худоби концентрованих кормів: макухи, висівок тощо. Більшу частину продукції товариства – молоко та вершки – постачали дитячим будинкам, лікарням, іншим установам Миколаєва. Решта продукції потрапляла на ринок. На ринку в Миколаєві товариство вважали справним постачальником. На продукцію товариства завжди був попит – свідчив сучасник [1442, с. 32]. Ново-Григорівська земельна громада з Первомайської округи також звернула увагу на скотарство та молочарську справу. Так, наприкінці 1925 р. сход громади вирішив: доцільно членам громади об'єднатися в кооператив. Записалося одразу 18 осіб, зареєстрували статут, обрали правління, послали до Одеси за молочним знаряддям у «Добробут» і почали працювати. Ново-Григорівське молочарське кооперативне товариство за рік роботи досягло значних успіхів і мало великі перспективи в майбутньому. Організувавшись при 18 членах і 18 крб. пайових внесків, воно в 1927 р. мало 100 членів, майна – на 1500 крб. Коли починали працювати, виробляли по 3–5 відр на добу, а через рік – 100 відер. Щомісяця виготовляли до 100 пуд. масла, яке відправляли до Одеси, Черкас, Первомайська. Для селян користь велика, якщо на ринку за масло давали 40–45 коп. за фунт, то в молочарні давали 72 коп. за відро молока (з відр молока виходить 1,25 фунта масла) – отже різниця велика. До того ж не треба було витратити час, щоб поїхати до міста на ринок. У 1927 р. за допомогою товариства, яке видало до 2 тис. крб. кредиту, члени громади придбали 10 корів чистокровної німецької породи. Товариство також видало своїм членам кормів для худоби на суму 500 крб. В 1926 р. молочарня товариства на виставці в селі Добровеличці Первомайської округи одержала першу премію

Наркомзему в сумі 300 крб., на які селяни придбали двох бугаїв червононімецької породи. Надалі товариство планувало збудувати сироварню, – сповіщав сількор [1454]. У багатьох земельних громадах по різних округах Наддніпрянської України можна було спостерігати подібну ситуацію [1196, с. 294].

В організації виробництва та збуту сільськогосподарської продукції, особливо з 1928 р., важливу роль відігравала контракція посівів. Найчастіше кооперативні установи підписували контракти із земельною громадою. Таким чином громада виконувала обов'язки кооперативу: виробництво та збут продукції за заздалегідь визначеними цінами, а також забезпечення селянських господарств чистосортним насінням, агротехнічною допомогою тощо. Контракція стала такою формою, при якій процеси товарообігу і виробництва об'єднувалися. У 1928/29 господарському році, за посередництвом земельних громад, в УСРР законтраковано 6,8 млн га, або 25% усіх селянських посівних площ республіки [1371]. Зокрема було законтраковано 4,2 млн га зернових, 0,25 млн га соняшника, 0,55 млн га цукрового буряка, а також посіви тютюну та махорки, льону та конопель, картоплі й інших культур [895, с. 48].

З метою переробки сільськогосподарської продукції земельні громади організовували млини, крупорушки, олійниці тощо. Так, земельна громада містечка Салтово-Дівиця Куликівського району Чернігівської округи у 1923 р. відкрила власну водяну сукновальню [1196, с. 294]. 5 березня 1926 р. сход земельної громади села Бугаївка Алчевського району Луганської округи одноголосно ухвалив рішення про будівництво млину: «А для цього внести пайовий внесок по 5 крб. з двору» [198, арк. 11, 19]. Акт обстеження Ново-Гнилицької земельної громади Чугуївського району Харківської округи від 10 березня 1925 р. засвідчує, що громада мала молочну ферму, паровий млин, олійницю, крупорушку та вітряк [536, арк. 2]. Зі звіту про агрономічну роботу у Валківському районі Харківської округи за 1924/25 господарський рік дізнаємося, що в земельній громаді села Перекоп була кузня,

зерноочисний і злучний пункти; у земельній громаді слободи Ков'яги – цегельня, чинбарня, молочна ферма; у Сніжківській земгромаді – паровий млин і прокатний пункт; у земгромаді села Шевченкове – млин, крупорушка, олійниця, сукновальня, прокатний пункт; у земгромаді містечка Валки – цегельня, олійниця, прокатний пункт [364, арк. 12–13].

Наведені факти свідчать, що земельні громади завдяки кооперації закладали громадські сади і сортові масиви, створювали малі переробні підприємства, купували сільськогосподарську техніку та реманент. Земельні громади, як юридичні особи, засновували або ставали колективними членами кредитних, машинно-тракторних, скотарсько-молочарських та інших товариств [455, арк. 105; 1375, с. 43]. Отже, за обсягом своїх повноважень земельна громада набувала форми організації кооперативного типу, створеної на добровільних засадах, без будь-якого тиску на селянські двори.

Аналіз наведеного вище матеріалу свідчить про кооперативну природу земельної громади, яка регулювала використання угідь спільного користування; організовувала заходи з меліорації та культивуації непридатних для сільського господарства земель; заліснювала піски та яри, влаштовувала ставки; регулювала випас худоби на громадському вигоні і встановлювала правила використання толоки; стежила за дотриманням членами громади чистоти посіву в односортних масивах; організовувала боротьбу з бур'янами і шкідниками сільського господарства; сприяла поширенню агрономічних, ветеринарних, зоотехнічних знань серед своїх членів; організовувала злучні пункти і стежила за доцільним використанням громадських племінних тварин; керувала виробництвом на громадських млинах, крупорушках, олійницях; організовувала роботи прокатних пунктів сільськогосподарського реманенту, усього того, що потрібне в повсякденному господарстві селянина і яке важко або неможливо набути одному господарству [52, арк. 3–4]. Отже, стислий перелік обов'язків громади свідчить про її кооперативну роль на селі.

Щоб змусити окремі недбайливі двори дотримувати встановлених у громаді розпорядків, остання мала важелі впливу на своїх членів. Це система

штрафів, громадський бойкот порушникам тощо. Адже недбальство одного господаря шкодило всій громаді [995. – 1925. – №7. – С. 122]. При цьому авторитет громади ґрунтувався не лише на статті Земельного Кодексу і статут, але й звичаєве право. А відкрито порушувати і нехтувати норми звичаєвого права в українському селі 1920-х рр. остерігалися навіть відомі місцеві розбишаки, які цинічно порушували писане право. Порушники знали, що за порушення звичаєвого права їм не буде життя в селі, вони обов'язково будуть притягнуті до відповідальності.

Вище було зазначено, що для виконання своїх функцій земельні громади зосередили значні кошти, що значно підвищувало їх авторитет на селі.

Особливо велика кооперативна роль земельної громади спостерігалася під час введення громадської сівозміни, яке дозволяло докорінно реорганізувати систему рільництва, знищити відсталі трипільля та рябопільля, встановити правильне чергування культур, завести односортні посіви і просапні культури, відкривало перспективу для спільного використання складної сільськогосподарської техніки, зокрема і тракторів. Урожайність, отже і валові збори сільськогосподарських культур значно збільшувалися. При цьому, під час упровадження цієї сівозміни перспективу розвитку отримали всі члени громади, а не лише багатоземельні, як то на відрубках та хуторах, що надто важливо із соціальної точки зору. Водночас, на відміну від колективної форми землекористування, при багатопільній громадській сівозміні зберігався селянський двір як самостійний суб'єкт господарювання, дуже вдало поєднувалися громадські й особисті інтереси. Саме тому із середини 1920-х рр. перехід до громадської багатопільної сівозміни під час землевлаштування селянських земель набував у Наддніпрянській Україні масового характеру. Контроль за дотриманням громадської сівозміни окремими дворами здійснювала земельна громада.

Розмах землевпорядження селянських земель у Наддніпрянській Україні в другій половині 1920-х рр. значно випереджував розвиток інших агрокультурних заходів, що знижувало господарську ефективність

громадських сівозмін. Причини недотримання порядку сівозмін різні: відсутність достатньої кількості робочої худоби в бідніших членів громади, нестача насіння сіяних трав, неорганізованість збуту продукції просапних культур тощо. Але вказані причини можна було усунути. Проблему робочої худоби в селянському господарстві повільно, але неухильно вирішували. Розвиток машино-тракторних товариств та прокатних пунктів, за умов відповідної державної підтримки, був для безкінних господарств реальною перспективою подолати цю перепону і долучитися до громадської сівозміни. Постачання селянам насіння кормових трав і вирішення проблем зі збутом продукції просапних культур було тільки питанням часу: науково-дослідні сільськогосподарські станції і радгоспи налагоджували виробництво насіння сіяних трав, ринкова кон'юнктура була сприятлива для збуту цукрового буряка, соняшника й інших просапних культур. Потрібно було збільшити капіталовкладення в розвиток переробних галузей промисловості, і це питання теж вирішувалося.

Отже, введення багатопільних громадських сівозмін відкривало перед індивідуальним селянським господарством прогресивний шлях розвитку без трагічної ломки старих форм землекористування. Необхідності в суцільній колективізації не було. Цілком зрозуміло, що під час введення громадської сівозміни посилювалася роль земельної громади на селі. Вона, фактично, переростала в кооператив вертикального типу. При цьому процес відбувався без тиску зверху на селян, без гучної пропагандистської кампанії, як під час суцільної колективізації.

Організація громадської сівозміни була найбільш масовим заходом, що охоплювала всіх членів громади. Але сівозміну мало було встановити. Необхідно вперто і систематично зміцнювати її відповідними агротехнічними заходами, найважливіший серед яких – боротьба земельних громад за чистосортні посіви. Так, матеріали Веселівської земельної громади Біловодського району Старобільської округи свідчать, що громадську сівозміну там увели в 1923 р. Громада завела чистосортні посіви озимої

пшениці, кукурудзи і соняшника, наполегливо проводила роботу з очистки та протравлення посівного зерна [213, арк. 10]. Земельна громада хутора Новомиколаївки Вербівської сільради Балакліївського району Ізюмської округи і 1923–1927 рр. запровадила охоронний клин чорного пару, пропашне поле, ввела оранку травневого пару, лущення стерні, сортові масиви, посів чистим протравленим зерном, законтрактувала соняшник і цукровий буряк [461, арк. 13]. Згідно з матеріалами земельної громади хутора Степовий Яр Миколаївської сільради Ново-Айдарського району Старобільської округи – громада ввела багатопільну сівозміну в 1925 р. Через посередництво сільськогосподарського кредитового товариства громада придбала сортове насіння озимої та ярої пшениці, вівса, кукурудзи і соняшника, створила чистосортні посіви цих культур. Кормове питання громада вирішила завдяки розширенню посівів просапних рослин і сіяних трав. Для очистки та протравлення зерна громада організувала прокатний пункт. У 1927 р. був придбаний трактор і куплена молотарка. Оскільки Степовий Яр був розміщений поблизу промислових центрів Донеччини, де був стабільний ринок збуту молока і м'яса, то громада провела відповідні заходи щодо переорієнтації тваринництва на виробництво цих продуктів. Для цього за довготерміновий кредит придбала корів червоної німецької породи, сепаратори й організувала молокопереробний пункт. Одночасно громада провела переговори із сусідньою сільськогосподарською артільлю «Новий хлібороб» і земельною громадою хутора Петрівський щодо створення спільного кооперативного скотарського товариства і маслозаводу. Для розвитку свинарства в 1928 р. громада придбала племінного кнура білої англійської породи, у 1926 р. викопала 12 колодязів і вирішила питання з водопостачанням, у 1928 р. розпочала роботу по створенню громадського саду. Щепи громада домовилася дістати через Ново-Айдарське сільськогосподарське товариство [213, арк. 57–62; 1160, с. 65–66]. Подібні приклади діяльності земельних громад Наддніпрянської України є типовими.

Отже, саме життя в громаді змушувало селян до об'єднання певних господарських функцій, залишаючи при цьому селянське господарство цілком самостійною господарською одиницею. Таким чином, природно поєднувався і особистий, і громадський інтерес. Слід визнати, що фактично земельні громади стали виконувати функції того вертикального кооперативу, ідею якого обстоював О.В. Чаянов [1484; 1160, с. 67].

Практика 1920-х рр. підтвердила великі кооперативні можливості земельної громади. Кооперування відбувалося без руйнації трудового селянського господарства. Такий реформаторський процес у сільському господарстві міг бути, з одного боку, альтернативою волонтаристській і злочинній більшовицькій колективізації, з іншого – противагою процесу первісного накопичення капіталу сильнішими господарствами за рахунок слабких. Суцільна колективізація перервала цей процес.

4.3 Стосунки земельної громади з радянською владою. Ліквідація земельної громади

Радянська влада, вводячи до Земельного Кодексу поняття «земельна громада» та окремий розділ про неї, мала дві мети. Перша: більшовики сподівалися використати земельну громаду для колективізації індивідуальних селянських господарств. Друга: обмежити функції громади лише поземельними функціями. Мабуть, саме тому Земельний Кодекс називав цей поземельний інститут не сільською, а земельною громадою.

Відразу зазначимо, що в реальному житті села обмежити діяльність земельної громади лише поземельними справами було неможливо. Громада, через специфіку селянського способу життя, синкретичність (злитність, неподільність) своїх функцій, була змушена, в інтересах своїх дворів – членів громади, не обмежуватися своїми повноваженнями й поширювати свою сферу діяльності далеко за межі земельних справ. Земельна громада охоплювала всі сфери села (господарську, адміністративну, фіскальну та ін.).

Саме тому діяльність земельної громади неминуче стикалася із діяльністю сільської ради – органу радянської влади на селі.

Слід зазначити, земельні громади УСРР мали власну специфіку, яка відрізняла їх від земгромад РСФРР. В УСРР до середини 1925 р. на селі державні функції, або як висловлювалися більшовики «функції диктатури пролетаріату», виконували комітети незаможних селян. «КНС до останнього часу були фактичною владою на селі» – зазначалося в резолюції липневого (1925 р.) пленуму ЦК КП(б)У «Про комітети незаможних селян» [887, с. 325]. Комнезамівці здебільше очолювали сільради, таким чином вносячи «класове» напруження у відносини земгромад і сільрад.

Сільради функціонували як органи державного управління, але господарські та соціальні питання села фактично вирішувалися на сходах земгромад. Система управління і діяльність у земельній громаді практично збігалася із системою організації і функціонування сільської ради [1196, с. 299]. Така ситуація не змінювалася до другої половини 1920-х рр. Земельна громада, передусім, повинна була забезпечити вирішення головної проблеми «моральної економіки» доколгоспного селянства – безпечного і стабільного існування селянських господарств. Саме цьому імперативу підпорядковувалися всі функції земельної громади. Як господарювати, як вирішувати суперечки – усе це вирішували збори громади, на яких домінували авторитетні члени поземельного об'єднання. Більшовики ж розглядали громаду як класове суспільство в мініатюрі, де існували куркулі, середняки, бідняки, безземельні, наймити. Більшовики не бажали розуміти, що правила і норми, котрі скріплювали громаду, походили від селянської родини й від необхідності забезпечувати її існування. Конфлікти за землю на селі точилися між кланово-родинними групами, а не між класами. Цей факт суперечив принципу класової боротьби, тому не сприймався більшовиками [1035, с. 54–55]. Згідно з радянським законодавством, земельна громада була не тільки суб'єктом права, на яку видавався акт закріплення земель трудового користування – земельний запис. Земельна громада була й

трудовам землекористувачем, якому надані права господарського розпорядження земельними угіддями. Оскільки із землекористуванням були пов'язані організаційно-господарські заходи, наприклад утримання зерноочисних, прокатних, злучних пунктів, отримання кредитів під землеустрій, облаштування польових доріг та містків, то земельна громада ставала самостійним господарюючим суб'єктом. Окрім того громада відповідала перед державою за раціональне і господарсько-доцільне використання землі своїми членами, у зв'язку з чим набувала права застосовувати до своїх членів відповідні заходи впливу та спонукання до виконання обов'язків. Ці функції перетворювали земельну громаду в автономну земельно-господарську одиницю [1196, с. 299–300].

Такий стан справ не міг не впливати на відносини між сільрадою і земгромадою. Адже сільська рада, як орган державної влади, повинна була контролювати діяльність земгромади. Але в ЗК УСРР такі функції сільради не були чітко прописані. Більше того, ЗК УСРР 1922 р. встановив такий порядок, при якому сільрада сама виконувала роль виконавчого органу, підконтрольного земельній громаді в тому випадку, коли межі земгромади збігалися з межами сільради [878, ст. 51].

Сільська рада в першу чергу була провідником розпоряджень та наказів вищих радянських органів влади, здійснювала адміністративно-фіскальні функції на селі і фактично усувалася від керівництва господарськими справами [1259, с. 53], які виконувала земельна громада. Отже, спостерігалися паралелі в діяльності сільради і земгромади. Саме тому стосунки сільрад із земельними громадами по країні були надзвичайно строкатими та різноманітними – відзначав сучасник [1406, с. 3]. Вони обумовлені різними чинниками: ступенем підготовки сільрад, їх досвідом, складом, підтримкою КНС, сільських партосередків, розстановкою кланово-родинних груп усередині земельних громад, наявністю (відсутністю) матеріальної бази в земгромаді тощо. Різні комбінації цих чинників привели до трьох варіантів розвитку стосунків. Перший варіант – сільради тримали у

своїх руках усі важелі управління та керування, діяльність земгромади повністю перебувала під контролем сільської ради. Другий варіанті – на селі поряд із сільською радою активно діяла земгромада. За третього варіанта сільрада повністю перебувала під впливом земельної громади [1413, с. 104].

Обстеження 88 земельних громад Харківської округи, проведеного окрвиконкомом у 1926/27 господарському році свідчить, що уповноважені земельної громади часто були членами сільських рад і часто виконували обов'язки або голів, або членів комісій сільради. А тому всі питання що стосувалися земельної громади, спочатку обговорювали на засіданні сільської ради, а потім рішення сільради виносилося на обговорення на сход громади, яке, зазвичай, приймалося. Всі постанови сходу громади затверджувала сільська рада. «Картина однакова по всій окрузі: затверджується навіть ухвала громади про найм пастуха» – зазначається в обстеженні [455, арк. 106]. Інколи в земельних громадах Харківської округи питання, які цікавили лише окрему частину громади, спочатку обговорювалися на загальних зборах, а потім, у вигляді доповіді уповноваженого громади, обговорювалися на засіданні сільської ради і затверджувалися головою сільради. Часто селяни округи ототожнювали земельну громаду із сільською радою, особливо, коли одна людина-посадовець була на двох посадах (уповноваженого земельної громади і голови сільської ради); територія сільради і земгромади збігалися, члени сільради були одночасно і членами земгромади. У таких випадках усі питання, що стосувалися діяльності земельної громади, вирішувалися безпосередньо в сільраді. Наприклад, з відповіді на анкету харківських респондентів (1927 р.) дізнаємося: «Сільрада керує всіма справами земельної громади, так, як їхня територія співпадає, а тому ні правління, ні уповноваженого громади немає. Все виконує сільрада. Вона ж диктує всі необхідні заходи, а земельна громада їх виконує» [455, арк. 107]. Тобто сільрада контролювала діяльність земельної громади.

Але не в усіх земгромадах ситуація була такою однозначною. У доповіді комісії з обстеження Китченківської сільради Краснокутського району Харківської округи за 13 травня 1927 р. зазначалося: «Відсутність чіткого розподілу роботи між сільрадою та земгромадою зменшує авторитет сільради як керівника громадсько-господарською діяльністю села» [455, арк. 110]. У селі Дмитрівка Очаківського району Миколаївської округи на запитання про розподіл обов'язків між сільрадою та земгромадою селяни відповіли: «Сільрада керує та панує, а земгромада господарює» [1007. – 1928. – №5. – С. 33].

При другому варіанті розвитку відносин між сільрадою і земгромадою остання діяла самостійно і самодостатньо. Так, сход громади села Малий Дирчин Велико-Щимельської волості Городнянського повіту Чернігівської губернії 11 січня 1922 р. ухвалив: «Вибрана нами сільська рада у складі п'яти чоловік має право вирішувати всі справи самостійно, окрім справ про відчуження чого б то не було і розділів землі, котрі повинні вирішуватися за згодою нашого загального сходу» [767, арк. 3]. 15 серпня 1927 р. сход Григорівської земельної громади Барвінківського району Ізюмської округи слухав питання «про список бідняцького населення, що має пільги на землеустрій». Земгромада не погодилася зі складеним сільрадою списком бідняків громади і сход ухвалив: «Більшістю голосів запропонувати сільраді переглянути старий список, виключити з нього багатоземельних громадян і малосімейних» [487, арк. 81]. 12 квітня 1928 р. та ж громада слухала «розпорядження сільради про наділення землею громадянина Зубрицького». Ухвалив: «Оскільки у нашій земельній громаді запасного земельного фонду нема, то наділити вказаного громадянина нічим» і відмовила сільраді [487, арк. 25]. З приводу суперечок земельної громади і сільради щодо різних господарських питань в акті обстеження низового радянського апарату в Покровському районі Запорізької округи від 27 жовтня 1924 р. зазначено: «Стосунки сходів земельних громад із сільськими радами не цілком

нормальні. Бувають розходження, особливо по господарських питаннях» [155, арк. 52].

З наведеного матеріалу зрозуміло, що в цих селах поряд із сільськими радами чітко простежується діяльність авторитетних земельних громад.

У перші роки непу радянська влада не мала фінансової можливості виділяти для діяльності сільських рад необхідні кошти. Сільські ради мали лише адміністративні права. Як зазначав сучасник: «Обов'язки і права сільради в стосунках із селянським двором вирішувалися, головним чином, в галузі податку і адміністрування. Сільська рада з початку непу і до другої половини 1920-х рр. за характером своєї діяльності відривалася від селянства» [660, арк. 207–210; 1513, с. 4–5]. «Сільради є не повністю господарями нашого села ... Вони [до 1927 р.] були лише адміністраторами, виконавцями» – читаємо у джерелі з Полтавської округи [952, с. 75; 897, с. 41–42]. Виступаючи на XV з'їзді ВКП(б) С.В. Косіор зазначав, що поряд із сільрадами на селі є земельні громади, що відіграють надзвичайно важливу роль у громадському житті села, на яких більшовики до сих пір не звертали належної уваги. Так, у сільрадах місцеві питання займали лише 10–20%, а в земельних громадах – 60–70% питань [938, с. 100]. Звісно, що за такої ситуації центр господарського життя села зміщувався до земельних громад. Дослідник М. Резунов, котрий проаналізував масове джерело – анкети вибіркового обстеження земельних громад 1927 р., зібрані Комуністичною Академією (де були анкети з Запорізької, Дніпропетровської, Чернігівської округ), зазначав: «Сільська рада повністю відірвана від правління господарством села і від керівництва сходом. Все економічне, а частково і культурне життя села потрапило в руки сходу», тобто до земельної громади [1360, с. 6]. Із М. Резуновим солідарний російський історик-аграрник В.В. Кабанов, який у 1997 р. писав: «Офіційна влада на місцях належала радам. Але фактично всі справи на нижчому рівні, через слабкість сільських рад ... все господарське і культурне життя крутилося навколо сільського сходу» [1162, с. 21, 96]. М. Левін – радянський, згодом американський дослідник писав: «У непівському селі

землею та іншими, життєво важливими питаннями розпоряджалася громада та її сход. А рада, що представляла на селі державну владу, мала малу вагу і слабкий вплив» [1286, с. 124; 1287, с. 52–53]. «Сільради досі не зовсім розуміють собі те завдання, яке покладалося на них. Тому особливо важливі питання вирішувалися сходами без попереднього їх обговорення у сільрадах» – зазначалося у звіті Чернігівського губвиконкому за 1924 р. [924, с. 91]

Більшовики встановили в країні диктатуру і перетворили ради в декоративний фасад своєї диктатури [1469, с. 12, 20, 34]. Недовіра селян до такої «радянської» системи влади в 1920-х рр. проявилася в масовому виборчому абсентеїзмі села [1196, с. 303, 480–481]. Селяни мовчки ігнорували сільради, покладалися на сход громади, який піклувався про них [1035, с. 58]. А сільські ради, не маючи власного бюджету, «потрапляли під вплив земельних громад, ставали виконавцями ухвал сходу», – зазначала сучасниця [1259, с. 50]. Таким був третій варіант відносин між земельною громадою і сільською радою.

У фондах сільських рад, де зберігалися й протоколи земельних громад, неодноразово зустрічався термін «збори», що повинно було означати більший склад учасників, ніж традиційний сход. У дійсності ж «збори» сільради означали сход громади [1162, с. 100]. Розрізнити сільський сход (збори виборців) від сходу земельної громади неможливо. У доповіді інструктора Харківського окрвиконкому І.С. Лапіна «Про стан земгромади Д'ячківської сільради Старовірівського району Харківської округи» від 1 вересня 1927 р. зазначено: «... Ясності у функціях сходу земельної громади і зборів виборців нема» [455, арк. 96]. В обстеженні Самсонівської сільради Ново-Світлівського району Луганської округи від 18 вересня 1926 р., виконаного інструктором окрвиконкому С. Коденком, записано: «Збори виборців (сільські збори) не розмежовані із зборами земельної громади і по всіх пунктах порядку денного відбуваються одні загальні збори, на яких вирішуються всі питання» [1196, с. 304]. В обстеженні, інструктора ВУЦВК земельної громади села Шкнівка Хабинського району Київської округи за

1928 р. зазначено, що «з 1927 р. розпочався розподіл функцій поміж зборами виборців і зборами громади, але повної уяви що це таке сільрада не має» [12, арк. 42–43]. В обстеженні Кременчуцької округи за 1927 р. йдеться: «Майже кожне обстеження роботи сільських рад працівниками окрвиконкому і райвиконкомів підтверджує, що у більшості випадків питання про розмежування функцій земгромад і зборів виборців сільрад ще й досі не засвоєно і викликає непорозуміння, функції підміняються і таке інше». Так, у Лихівському районі Кременчуцької округи питання, які повинні обговорюватися на зборах виборців (сільських зборах), обговорювалися на сходах земельних громад, «наприклад, про Всеукраїнський з'їзд рад, доповідь нарсуду і таке інше», а Китаївська сільрада Вереміївського району вважала, «що не збори виборців сільради, земгромада вища за неї» [9, арк. 141–142]. «У цілій низці сіл (село Мурафа Краснокутського району та ін.) зміщуються функції земельних громад, коли сходи земельних громад вирішують питання, підміняючи збори виборців» – зазначено у доповіді про стан сільських рад Харківської округи (жовтень 1927 р.) [273, арк. 72]. Матеріали обстеження сільських рад Дніпропетровської округи за 1927 р. свідчать про «нечітке розмежування функції загальних зборів членів земельних громад і загальних зборів виборців, що пояснюється бажанням селян вирішувати питання села на одних і тих же сходах» [11, арк. 170].

Таким чином, наведені факти про діяльність земельних громад різних округ Наддніпрянської України свідчать, що селяни не розмежовували сільські збори (збори виборців) і загальні збори земельних громад. «Великі збори громадян села називаються сходом» – указували селяни в анкетному обстеженні земельних громад, проведеного Комуністичною Академією в 1927 р., зокрема і УСРР. На зборах, зазвичай, були присутні представники дворів – домогосподарі, але й участь інших членів двору не заборонялася (зокрема й тих, хто не мав виборних прав) [1030, с. 100]. Цей факт непокоїв більшовиків, оскільки вони вважали, що за таких обставин земельний сход може бути використаний куркульським і заможним елементом села у

власних інтересах [1030, с. 105]. У матеріалах зборів голів сільських рад Одеської губернії від 28 лютого 1925 р. зазначалося: «Соціальний склад сходу громади різко відрізняється від соціального складу зборів радянських виборців, так як його учасниками, окрім незаможників, були і куркулі... Тому треба добитися в практичній роботі точного розмежування функцій зборів виборців сільради і загальних зборів членів земельної громади (сходу), не допускати вирішення на сході інших питань, окрім передбачених ст. 52 ЗК УСРР» [897, с. 44–45].

Незалежність земельної громади, як самостійної організації селянства, було серйозною перешкодою для встановлення тотального контролю більшовиків на селі. Так, на VII з'їзді рад Донецької губернії (грудень 1922 р.) під час обговорення питання про діяльність сільських рад голова губвиконкому Т. Лісовик заявив: «На селі починають відроджуватися сільські сходи ... там засідають куркулі і сільський сход є одним із каналів куркульського впливу... Потрібно протидіяти цьому таким чином, щоб сільські ради, як державні органи, дали відсіч сільському сходу.. Це невідкладне завдання радянської влади, котре необхідно неухильно проводити в життя» [951, с. 133]. «При існуючих стосунках сходу і сільради зберігається загроза використання сходу проти сільської ради з метою висування політичних вимог куркульства. Права сходу вичерпуються ст. 52 ЗК УСРР і розширювати їх за ці межі недопустимо» – вказували керівники Одеської губернії на нараді голів сільрад 28 лютого 1925 р. [897, с. 44]

Сільські ради, які до другої половини 1920-х рр. не мали власних бюджетів, виконували на селі переважно адміністративні функції, а земельна громада, маючи відповідні фінансові можливості, виконувала функції господарської організації і посилювала свій вплив під час вирішення інших питань. Таким чином на селі створювалась ситуація своєрідного «двовладдя» [955, с. 437]. Точка зору про наявність такого «двовладдя» в доколгоспному селі 1920-х рр. дуже поширена в сучасній історіографії [1162, с. 100; 1218, с. 172–173; 1251, с. 260; 1324, с. 19; 1378, с. 92; 1406, с. 10; 1525, с. 28–29].

У Наддніпрянській Україні земельна громада не мала тієї сили, щоб реально бути на селі другою владою, що можна пояснити тим, що вплив земгромади на селянські господарства в Україні не був всеосяжним, як вплив общини в Росії. По-друге, в українському селі активну класову політику проводили КНС, які вважалися вістря «диктатури пролетаріату», фактично більшовицької диктатури, контролювали більшість сільських рад і не допускали, щоб сход земельної громади мав реальну владу на селі. Тому говорити про двовладдя на селі Наддніпрянської України в 1920-х рр. не доводиться, радше про господарську автономію земгромади, що підкріплювалося її матеріальними ресурсами і фінансовими можливостями.

Клин у відносини між земгромадою і сільрадою методично й наполегливо вбивали більшовики, які через сільську раду намагались нав'язувати земельній громаді різні антиселянські заходи, обмежували її права і повноваження. Саме більшовики почали вести мову про «двовладдя» на селі й почали боротися з ним.

Питання про гострі стосунки між земельною громадою і сільрадою вперше обговорювалося під час проведення ВУЦВК та ЦВК обстеження низового радянського апарату на нараді з радянського будівництва в квітні 1926 р. [1151, с. 117] Крім того, тривожні для більшовиків факти виявилися під час розгортання кампанії «оживлення» рад у кінці 1924–1925 рр., яка засвідчила невисокий рівень авторитету сільських рад [1162, с. 97]. Більшовики дійшли висновку: «оживлення» рад гальмується відсутністю матеріальної бази (сільських бюджетів) у сільрад [1406, с. 7]. Вони вважали, що, використовуючи свій вплив та матеріальні можливості земельної громади, куркулі намагаються перетворити цей поземельний інститут (в якому вони мають право голосу), на свій плацдарм протистояння сільській раді [1508, с. 266]. Саме цим можна пояснити, чому більшовики висунули й розвивали думку про «двовладдя» в доколгоспному селі. У доповідній записці Відділу з роботи на селі ЦК ВКП(б) «Про стосунки сільрад і земельних громад» за 1928 р. зазначалося, що встановлення керівної ролі

сільрад стосовно земельних громад повинно здійснюватися передусім у напрямку підвищення ролі сільрад у господарському будівництві на селі. Вирішення цього завдання здебільше залежить від зміцнення матеріальної бази сільрад завдяки масовій організації сільських бюджетів. «Одним із заходів у цьому напрямку є перерозподіл коштів між сільрадою і земгромадою на користь першої» [955, с. 436]. Отже, більшовики вирішили відібрати кошти в земельній громаді на користь радянського адміністративно-командного апарату, прикриваючись боротьбою з «двовладдям» на селі.

Основою компромісу між сільською радою могло бути не пограбування громади, а зміцнення її економічного становища через конструктивну взаємодію між місцевими структурами радянської влади і самоуправлінням земельної громади. Але, більшовики воліли підкорити тотальному контролю усі сфери життя на місцях. Тому у земельній громаді були відібрані матеріальні засоби і її діяльність була паралізована.

До 1927 р. із загальної кількості 10,5 тис. сільських рад в УСРР бюджети мали лише 0,5 тис. [903, с. IX] У тому ж році більшовики розпочали рішучий наступ на земельну громаду. X Всеукраїнський з'їзд рад (1927 р.) у постанові «Про роботу рад» ухвалив: «З метою зміцнення сільських рад ввести з 1927/28 господарського року сільські бюджети» [1196, с. 307, 482]. Станом на початок 1928/29 господарського року в УСРР бюджети мали 3442 сільських рад, або 31,2% від загалу [860, с. 135], а в 1929/30 році бюджети були вже в 10234 сільрад (93% від усієї кількості) [861, с. 112]. Таким чином фінанси земельних громад перейшли до сільрад. Такими заходами більшовики намагалися позбавити земельні громади участі у вирішенні нагальних питань села. Більшовики навіть такі цілком розумні економічні заходи, як контракція посівів, виконання селянами мінімальних агрокультурних вимог намагалися перетворити на засоби утиску земельних громад. Їх впровадження в життя мало перетворити земельні громади на наглядча, який би карав селян за невиконання розпоряджень влади. Саме з цією метою

більшовики ввели посаду агроуповноважених земельних громад. Ці посадовці мали забезпечувати виконання громадами обов'язкових державних розпоряджень.

27 липня 1927 р. ВУЦВК та РНК УСРР ухвалили постанову «Про зміну й доповнення Земельного Кодексу УСРР» [995. – 1927. – №35. – С. 440–443], згідно з якою, право голосу в земгромаді мали лише ті члени громади, які мали виборчі права [995. – 1927. – №35. – С. 442]. Постанова мала цілий розділ, присвячений нагляду сільської ради за діяльністю земельної громади. Остання набула права затверджувати постанови земельних громад або їх відхиляти [995. – 1927. – №35. – С. 443]. 26 листопада 1927 р. на X з'їзді КП(б)У нарком земельних справ УСРР О.Г. Шліхтер заявив, що в затвердженій новій редакції ЗК УСРР 1927 р. передбачено в ст. 52 обов'язкове ухвалення сільською радою всіх постанов земельної громади, а куркулі за ст. 47 позбавлені права вирішального голосу в громаді [1196, с. 308]. Таким чином, ішлося про впровадження в управлінні земельної громади так званого «класового принципу». Це був початок руйнування більшовиками цього поземельного інституту селянства, який міг виконувати функції тільки як демократичне об'єднання селянських дворів з однаковими правами й обов'язками. Заможні члени громади, так звані «куркулі», позбавлялися впливу в громаді.

Земельна громада потрапила під тотальний контроль партійно-радянських органів. Функції земгромади були не тільки обмежені поземельними справами (як то передбачалося в ЗК УСРР 1922 р.), але й були вихолощені основні принципи діяльності, на яких ґрунтувався цей поземельний інститут.

Другою метою більшовиків під час запровадження за ЗК УСРР 1922 р. інституту земельної громади – це використання земельної громади як засобу для колективізації селянських господарств. XV з'їзд ВКП(б) у резолюції «Про роботу на селі» (грудень 1927 р.) ухвалив: Тепер завдання об'єднання і перетворення дрібних індивідуальних селянських господарств у великі

колективи повинно бути поставлене як основне завдання партії на селі [893, с. 54]. Відповідно до резолюції XV з'їзду ВКП(б) ЦВК СРСР 15 грудня 1928 р. ухвалив «Основні засади землекористування і землеустрою». Вони передбачали переважне право на отримання землі за сільськогосподарськими колективами, потім за бідняцькими і середняцькими безземельними і малоземельними дворами. Ці категорії й отримали право на кращі й зручніше розміщені землі. Особи, що не мали виборчих прав, землю отримували в трудове користування в останню чергу. Дозволялося перерозподіляти землю в громаді з метою боротьби з так званими куркулями. На відміну від ЗК УСРР 1922 р., був уведений новий розділ «Заходи заохочення колективних та інших товариських форм землекористування», в якому їм передбачалися різні пільги при оподаткуванні, кредиті, наділенні землею, постачанні реманентом, землеустрої тощо. Фактично обмежувалася проголошена в 1917 р. Декретом про землю і підтверджена Земельним Кодексом 1922 р. свобода вибору форм землекористування. Вводилися обмеження на оренду землі, вводилися нові жорсткі правила найму батраків. Земельна громада обмежувалася в правах, було підтверджено її підлеглість сільраді, а селяни, котрі не мали права вибору до рад, позбавлялися права вирішального голосу на зборах земгромади [942, с. 300–306].

Таким чином, слід визнати, що «Загальні засади землекористування і землеустрою» помітно обмежували права індивідуальних селянських господарств, об'єднаних у земельних громадах. Фактично, це був відхід від принципів економічного змагання різних укладів у сільському господарстві, проголошених непом. Перехід селянського господарства на колективний шлях став розглядатися як єдиний засіб вирішення всіх проблем сільського господарства.

Такі дії радянської влади руйнували земельні громади. У відповідь на це селяни саботували заходи, що суперечили їх інтересам. У звіті Харківського окружного комітету КП(б)У (жовтень 1928 р.) зазначено: «...Практичне здійснення наміченої партією програми соціалістичної перебудови села

супроводжується загостренням класових протиріч на селі, що яскраво проявилось під час хлібозаготівельної і весняної посівної кампанії... З відміною надзвичайних заходів по хлібозаготівлях, підвищенням цін на зерно... помітно стали зживатися елементи незадоволення окремих груп середняків. Але з початком здійснення єдиного сільськогосподарського податку на 1928/29 рік, із збільшенням податкового тиску на середняка, головним чином на заможну його частину, практичним здійсненням директив партії про колективізацію, розвиток землеустрою колгоспів, контрактації зернових посівів і підготовку хлібозаготівель в умовах дефіциту промислових товарів на селі – знову загострилося незадоволення у верхівки середняків та куркулів. Куркульські елементи села чинять активний опір заходам партії, використовуючи з цією метою різноманітні дії – приховування хліба, агітацію проти хлібозаготівель, розповсюдження провокаційних антирадянських чуток, підкуп середняків і бідняків, залякування, погрози, розправи з представниками комнезамів і сільрад. Вони намагаються повести за собою і середняків. У Харківському, Печенізькому, Олексіївському, Валківському районах зафіксовані випадки виступів проти землевлаштування колгоспів, відмов від отримання окладних листів по сільськогосподарському податку, вбивств членів комнезамів, побиття голів сільради, підпалів хат членів райвиконкому...» [273, арк. 56–57]

Земельні громади опинилися під пильним контролем компартійних органів. Однак, не зважаючи на такий тиск, громада залишалася місцем, де селяни могли чинити хоч якийсь опір більшовицькому режиму. Так, 11 січня 1928 р. на сході Григорівської земельної громади Барвінківського району Ізюмської округи слухали доповідь представника райвиконкому Т. Ключка про самооподаткування. Проти виступив уповноважений земгромади Т. Міщенко, який заявив, що примусового самооподаткування не повинно бути. Сход підтримав Т. Міщенка [489, арк. 21]. Радянська влада цього Т. Міщенку не пробачила, вже 15 березня 1928 р. сільрада домоглася його усунення із посади уповноваженого земельної громади, а 5 травня 1928 р. «як злісного

приховувача посівного зерна і агітатора проти хлібозаготівель» притягли до кримінальної відповідальності [490, арк. 23, 38].

Оскільки сільські ради виконували роль органів більшовицької диктатури, а не представницьких органів селянства, тому вони об'єктивно не могли захищати інтереси селян, як це робили земельні громади.

Більшовики у 1928–1929 рр. спробували повернути земельні громади до статутів товариств спільного обробітку землі [97, арк. 15]. Але земельні громади не стала опорним пунктом колективізації, вони не бажали колективізуватися й чинили опір насильницькій політиці влади. Організаційна будова земельних громад також не відповідала поставленій більшовиками меті. Земельні громади склалися з представників усіх соціальних груп села, й об'єктивно не могли стати провідниками антиселянських дій, тому більшовики вирішили їх ліквідувати.

Бурхливий розвиток колективізації в УСРР розпочався з жовтня 1929 р., тоді ж, коли розпочався радянський господарський рік. Безумовно між цими подіями існував зв'язок, зокрема, суцільна колективізація була заздалегідь запланована з нового господарського року, а це означало знищення земельної громади. Площа колгоспів у відсотках до всієї сільськогосподарської площі в цілому по УСРР складала станом на 1 жовтня 1929 р. 8,9%, 1 січня 1930 р. – 16,4%, 1 березня 1930 р. – 68,5%, 10 березня 1930 р. – 70,9% [895, арк. 23].

20 листопада 1929 р. відбулося засідання технічної наради групи землевпорядження НКЗС УСРР, де слухали питання про припинення існування земельних громад у зв'язку з колективізацією сільського господарства. Ухвалили: «Виходячи з міркувань, що за чинним Земельним Кодексом в редакції 1927 р. адміністративно-земельні права земельних громад по розпорядженню землею значно обмежені, що з поширенням адміністративних прав сільських рад і зміцненням їх апарату залишення за земельними громадами решток адміністративних прав щодо розпорядження землею є зайвим і непотрібним, що з бурхливим зростанням колективізації сільського господарства питання про закріплення за земельними громадами

певної земельної площі відпадає, що як господарські організації земельні громади себе не виправдали, що у зв'язку із законом ЦВК СРСР від 18 вересня 1929 р. «Про сільськогосподарську кооперацію» всю господарську діяльність селян належить скерувати по лінії сільськогосподарської кооперації, визнати подальше існування земельних громад недоцільним. Подати на розгляд колегії НКЗС УСРР положення про припинення існування земельних громад і про розподіл їх функцій: адміністративні передати сільським радам, господарські – сільськогосподарській кооперації» [89, арк. 214].

На основі цього проекту НКЗС УСРР на початку 1930 р. подав пояснювальну записку до РНК УСРР, де зазначено: «З бурхливим зростанням сільськогосподарських колективів, з переходом до колективних форм господарювання суцільних районів, а також з розширенням прав місцевих органів влади – сільських рад, із зміцненням їх апарату і охопленням ними всіх сторін сільськогосподарської діяльності села – земельні громади як об'єднання селянських господарств, що користувалися деякими правами земельно-адміністративного, а також і господарського характеру, втратили будь-яку мету свого подальшого існування і є цілком зайвими і непотрібними. Виходячи з цих міркувань, в районах суцільної колективізації, а також у селах, де більшість бідняцько-середняцького населення охоплене виробничою сільськогосподарською кооперацією, діяльність земельних громад слід припинити, а їх функції передати сільським радам» [13, арк. 191]. 1 лютого 1930 р. РНК УСРР підготував відповідний проект постанови про ліквідацію земельних громад [13, арк. 192].

3 лютого 1930 р. Президія ЦВК СРСР прийняла постанову «Основні засади організації сільських рад в СРСР», де зазначено: «Сільські ради керують всією діяльністю земельних громад, що знаходяться на їх території, направляють їх роботу в русло соціалістичної перебудови сільського господарства. Сільська рада має право відміни, зміни і затвердження постанов земельних громад. У районах суцільної колективізації земельні

громади ліквідовуються, всі їхні права та обов'язки повністю передаються сільським радам» [942, с. 465–466].

25 лютого 1930 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли свою постанову «Про скасування земельних громад у районах суцільної колективізації, у тих селах, де більшість бідняцько-середняцького складу людності охоплено виробничою сільськогосподарською кооперацією» [975. – 1930. – 9 березня], НКЗС УСРР 23 березня 1930 р. розіслав обіжник до всіх окружних земельних управлінь «Про порядок ліквідації земельних громад в районах суцільної колективізації» [89, арк. 339]. У межах окремого села земельні громади ліквідовувалися за розпорядженням сільської ради [995. – 1930. – №13. – С. 80]. Майно ліквідованої земельної громади передавалося колгоспу, а виборні органи громади розпускалися [995. – 1930. – №13. – С. 81]. Земельні громади припинили своє існування.

* * *
*

Наведений матеріал свідчить, що діяльність земельної громади в доколгоспний період поширювалася на всі питання повсякденного життя села. Земгромада вирішувала внутрішні конфлікти між селянськими дворами-членами; організовувала і керувала виконанням спільних робіт на селі; регулювала відносини селян із радянськими органами влади; була охоронцем та своєрідним акумулятором виробничого та соціального досвіду, моральних цінностей села.

Земельна громада здійснювала свої функції в тісній взаємодії із селянськими дворами – своїми членами, що були первісними осередками соціально-господарської організації селян-одноосібників. Адже громада була сукупністю дворів, а двори, за ЗК УСРР 1922 р., мали право користуватися землею лише в складі земельної громади.

Селянський двір, як невід'ємна складова земельної громади, мав три основні ознаки: родину, господарство і спільну працю в ньому. Саме так двір і сприймали селяни. У внутрішніх дворових та міждворових конфліктах, що

були постійними супутниками повсякденного життя селян, роль арбітра виконувала громада. Земельна громада під час вирішення спірних питань керувалася звичаєвим правом і, згідно з нормами цього права, захищала майно й інтереси своїх співгромадян. Аналіз матеріалу свідчить, що земельні громади виконували функції регулятора повсякденного життя доколгоспного села.

Наведені та проаналізовані факти свідчать про кооперативну природу земельної громади. Складність життя змушували селян об'єднувати різні господарські функції, селянське господарство при цьому залишалося цілком самостійною одиницею. Фактично земельна громада виконувала функції вертикального кооперативу, але не встигла реалізувати його переваги.

Радянська влада, надаючи земельній громаді юридичного статусу за Земельним Кодексом УСРР 1922 р., мала на меті: обмеження функцій земгромади лише поземельними справами і використання земгромади як засобу для колективізації селянських господарств.

Через синкретичність функцій земельної громади першу мету більшовики не змогли реалізувати. Тому радянська влада адміністративними засобами позбавила земельну громаду матеріальної бази та підпорядкувала сільській раді (фактично компартійним органам). Другу мету реалізувати, через саму природу земельної громади, як загальноселянського інституту захисту прав селянства, більшовики також не змогли. Громада не могла стати плацдармом для насильницької колективізації селянських дворів – членів земельної громади. Тому більшовики, не досягнувши поставлених завдань, під час політики суцільної колективізації в 1930 р. ліквідували інститут земельної громади.

ВИСНОВКИ

Аналіз історіографії свідчить, що інститут земельної громади в доколгоспному селі Наддніпрянської України досліджений недостатньо. Дослідники лише намітили коло питань, які потребували комплексного і ґрунтового вивчення. Це завдання вирішене в даному дослідженні.

Здійснено відбір та аналіз джерел, з'ясована їх об'єктивність та достовірність. Аналіз показав, що інформація про земельну громаду міститься: в законодавчих актах; матеріалах партійних і радянських органів, народногосподарських установ і громадських організацій; у виступах, статтях провідних компартійних і радянських діячів; в пресі тих часів; заявах, скаргах селян. Виявлено, що основним джерелом для вивчення організації та діяльності земельних громад є їхнє діловодство (протоколи загальних зборів (сходів) земгромади, протоколи засідань правлінь, звіти уповноважених, акти ревізійних комісій). Проаналізована джерельна база свідчить, що вона є достовірною і репрезентативною для всебічного висвітлення поставлених питань.

Використана методологія та методи дослідження дозволили вирішити поставлені завдання та досягти мети дослідження, відновити реальну картину діяльності земельної громади.

В роботі уточнено визначення понять «сільська громада», «земельна громада», «община». Доведено, що земельна громада веде свій родовід від сільської громади. Сільська громада до революції 1917 р. була адміністративно-господарською одиницею, а в місцевостях з общинною формою землекористування, виконувала роль поземельної общини.

Радянська влада адміністративні функції сільської громади передала сільській раді. Але офіційного розпорядження радянської влади про ліквідацію сільської громади не було. Тому вона продовжувала існувати як вільний союз індивідуальних селянських господарств – користувачів націоналізованою землею. Селяни, передусім, використали сільську громаду

для зрівняльного розподілу конфіскованих поміщицьких та інших земель. Під час буремних подій 1917–1922 рр. селяни згуртувалися навколо громади, оскільки вона турбувалася про мінімально необхідний захист своїх співгромадян від руйнівних зовнішніх чинників і забезпечувала умови для виживання селянських господарств. У ці буремні роки авторитет громади на селі зріс, на своїх сходах (загальних зборах) селяни вирішували всі свої головні проблеми. Громада залишалася тим соціальним інститутом, котрий забезпечував життєздатність села, з яким більшовики мушили рахуватися.

Досліджено аграрну політику більшовиків та її вплив на трансформацію сільської громади в земельну. Більшовики сподівалися інтегрувати громади в радянську адміністративну систему. Хоча більшовики відібрали у сільської громади її адміністративні повноваження, фактично вона залишалася в системі місцевих органів влади. Система самоуправління громад практично збігалася із системою організації та функціонування місцевих рад (які були одночасно органами місцевого самоуправління і органами державної влади). Метою громади було забезпечення інтересів своїх членів, громада була нездатна на дії, що суперечать інтересам її членів. Тому громади чинили опір політиці «воєнного комунізму». Намагаючись подолати опір, більшовики на селі проводили класову лінію, розколювали, розшаровували селянство, спираючись на комітети незаможних селян. Така політика вела до дестабілізації громади.

З переходом до непу більшовикам довелося скорегувати своє ставлення до громади. Під тиском реалій, які існували в доколгоспному селі, більшовики зробили вимушений крок – громаді був наданий державний статус. Земельний Кодекс 1922 р. визнав інститут земельної громади. Радянська влада узаконила цей поземельний інститут, але законодавчо обмежила її функції тільки поземельними справами. Таке обмеження функцій, в умовах нероздільності, синкретизму діяльності земельної громади, виявилось нездійсненим. Земельна громада поширила свої функції на всі сфери життя доколгоспного села.

В роботі проаналізовано організацію земельної громади, її структуру, органи управління, функції, розміри і чисельність.

Вказано, що за Земельним Кодексом УСРР 1922 р. селяни мали право користуватися землею тільки в складі земельної громади. Земельна громада відповідала перед державою – власницею націоналізованої землі – за доцільне і раціональне використання земельних угідь. Згідно із ЗК УСРР 1922 р., радянські земельні органи мали втілювати в життя заходи за згодою і через посередництво земельної громади. На свій земельний відвід громада отримувала від державних земельних органів документ – земельний запис (акт), що реєстрував і фіксував законність, стабільність і непорушність землекористування громади. Таким чином, слід визнати, що головним суб'єктом землекористування, згідно із ЗК УСРР 1922 р., була земельна громада, а не окремий селянський двір.

Земельна громада, відповідно до Земельного Кодексу 1922 р., – це поземельна організація, що об'єднувала селянські господарства на ґрунті спільного земельного відводу, підтвердженого відповідними актами радянської влади. Мета громади – раціонально організувати землекористування селянських господарств, регулювати виробничі відносини й вирішувати завдання в сільському господарстві. Не мало значення, яку форму землекористування обрали члени громади, важливо було тільки одне – щоб громаді належало спільне право трудового землекористування окремим відводом та щоб громада мала спільний земельний розпорядок. Остання ознака відмежовувала земельну громаду як одиницю земельно-господарську від адміністративно-територіальної одиниці (сільради), і при цьому територіально могла збігатися або не збігатися із сільською радою.

Для набуття статусу юридичної особи земельна громада мала прийняти статут і зареєструвати в райвиконкомі. Процес прийняття статутів земельними громадами Наддніпрянської України продовжувався впродовж 1923–1929 рр.

ЗК УСРР 1922 р. визнавав членами земельної громади всіх селян, незалежно від їх статі та віку, які входили до складу дворів, що і склали громаду, а повноправними членами ставали всі особи, котрі досягли 18-річного віку.

У межах УСРР у середині 1920-х рр. налічувалося 31,8 тис. земельних громад. У ході землеустрою проведено роботи з розселення великих земгромад, тому їх кількість у Наддніпрянській Україні змінювалася. В 1929 р. їх налічувалося 33,8 тис.

В роботі показано, що до обов'язків земельної громади входили питання землекористування, землеустрою, меліорації, лісового господарства, агрономічних і зоотехнічних заходів, переробки продуктів сільського господарства тощо. Громада набула права встановлювати обов'язкові правила для своїх членів.

Загальні збори (сход) повноправних членів були головним органом земельної громади, який вирішував основні справи цього поземельного об'єднання. Для поточної роботи збори обирали уповноважених або правління громади. У земельних громадах, що збігалися у своїх межах з територією сільради, обов'язки, які покладалися на виборні органи земельної громади, виконувала сільська рада, але вона мала право виступати від імені громади, якщо отримала на це відповідне доручення від загальних зборів (сходу) громади. Контроль за діяльністю громади, згідно із законом, здійснював райвиконком. Адміністративний апарат земельної громади був зведений до мінімуму, не було ніякого протиставлення апарату громаді. Влада в громаді спиралася не тільки на статті Земельного Кодексу і статут, які регламентували її діяльність, але й на неписане звичаєве право.

Для виконання своїх функцій земельна громада мала значні матеріальні та фінансові засоби. Досліджено, що основну частину надходжень земельні громади Наддніпрянської України мали від самообкладання. Друге місце займали кошти від зданих в оренду громадських земель. Решта фінансових надходжень земельні громади мали від інших джерел.

Підраховано, що найбільшою статтею видатків земгромади були сільськогосподарські, в першу чергу, на землепорядження. Видатки на адміністративні потреби були на другому місці. Зокрема, земельні громади утримували сільські ради, оплачували роботу службовців цього органу влади. Третє місце у видатковій частині бюджету земельної громади займали витрати на благоустрій території (облаштування мостів, шляхів, колодязів тощо), на протипожежну справу. Земельні громади долучилися до утримання шкіл, лікнепів, сільбудів, медпунктів. Авторитет громади на селі посилювався завдяки її матеріальним можливостям.

Підраховано, що після завершення революційних аграрних перетворень 1917–1923 рр. у безпосередньому користуванні селян Наддніпрянської України перебувало 93,8% земель сільськогосподарського призначення. Земельна громада перед державою-власницею землі була відповідальним землекористувачем, з усіма повноваженнями й обов'язками. Оскільки Земельний Кодекс знав тільки одного суб'єкта права на землю – земельну громаду, то це передбачало, що громада повинна регулювати земельні відносини селянських дворів – членів громади. Це регулювання було можливим за умов дотримання певних форм (порядків, видів) землекористування. Форми землекористування – це способи розпорядження селянами земельними наділами.

Вказано, що у 1917 р. в Наддніпрянській Україні існували дві форми селянського землекористування: общинна і подвірна (дільнична), у вигляді черезсмужних, відрубних, хутірських ділянок. Переважала подвірна (дільнично-черезсмужна) форма землекористування. Під час революційних аграрних перетворень селяни вибороли свободу форм землекористування, що і зафіксовано в Земельному Кодексі УСРР 1922 р.

Підраховано, що станом на 1926 р. у Наддніпрянській Україні 8,81% земельних громад мали общинну форму землекористування; подвірну (дільничну) формою (у вигляді черезсмужних, відрубних і хутірських господарств) – 87,69%; змішану (включаючи колективну) форму – 3,5%.

При общинній формі землекористування за кожним двором земельної громади визнавалося право на частку землі із наділу громади, яку могла змінити громада з метою зрівняльного розподілу. Суть громади з общинною формою землекористування полягала саме в цьому зрівняльному розподілі землі між дворами. Зрівняльним переділам в общині підлягали польові і сінокосні угіддя. Садибна ділянка повністю зберігалася за двором, незважаючи на форму землекористування в громаді.

В роботі вказано, що правила зрівняльного розподілу землі приймали загальні збори (сход) громади, де визначалося, які із земельних угідь могли переділятися і за якими розкладковими одиницями. В Наддніпрянській Україні землю ділили здебільше на їдця. Допоміжними угіддями (вигоном, лісом) члени громади користувалися спільно, але громада встановлювала правила користування цими угіддями. Двір міг користуватися землею тільки в складі однієї громади.

В дослідженні підкреслюється, що подвірна (дільнична) форма землекористування у вигляді черезсмужних ділянок відрізнялася від общинної тим, що за кожним двором такої громади його земельний наділ закріплювався в постійне користування. Розміри ділянок кожного двору визначалися беззаперечним фактичним трудовим землекористуванням, а в разі земельної суперечки – земельно-судовими комісіями. На відміну від дореволюційної дільничної (черезсмужний вид) форми, наступницею якої і стала подвірно-черезсмужна форма 1920-х рр., двір не мав постійних прав на конкретні ділянки в польовій землі громади. Місце розташування і межі цих дільниць могла змінити громада за ухвалою більшості членів з метою зменшення черезсмужності, переходу на широкі смуги, багатопільну сівозміну тощо. Таким чином, земельна громада і за черезсмужного виду подвірної (дільничної) форми землекористування могла проводити переділи землі, але не кількісні, а якісні, спрямовані на зміну не розміру наділу двору, а місця розташування його смуг у спільному земельному відводі громади.

Земельна громада захищала земельні права своїх членів і наполегливо боролася із самозахватами, дуже прискіпливо і обережно вирішувала питання про доприселення нових членів, оскільки це впливало на землезабезпечення дворів громади.

Негативними недоліками землекористування в земельних громадах у 1920-х рр. були черезсмужність та дрібносмужність, примусова трипільна сівозміна і далекоземелля, усунути які можна було тільки завдяки землевлаштуванню (землеустрою) громад. Таке землевлаштування розпочали в 1921 р. Земельні громади відіграли в землевлаштуванні селянських земель першорядну роль.

Практика проведення осередселищного землевлаштування показала, що подібна операція поліпшувала агрокультуру всіх дворів земельної громади, вводила раціональну сівозміну, ставала імпульсом господарській ініціативі окремих господарств громади, надавала можливість кооперації окремих елементів сільськогосподарського виробництва.

Вказано, що землеустрій – це був тільки перший крок до поліпшеного господарювання. Другим важливим кроком у цьому напрямі була організація поліпшеної громадської сівозміни як у громадах з общинною, так і в поземельних об'єднаннях з черезсмужним видом подвірної (дільничної) форми землекористування. Такі громадські сівозміни були впродовж 1920-х рр. заведені в 75% землевлаштованих громад Наддніпрянської України.

Підкреслено, що введення громадських багатопільних сівозмін відкрило перед індивідуальними селянськими господарствами прогресивний шлях розвитку, не було необхідності в суцільній колективізації. Цілком очевидно, що під час введення громадської сівозміни посилювалась роль земельної громади, яка фактично трансформувалася в кооперативну організацію вертикального типу.

Упродовж 1920-х рр. у земельних громадах Наддніпрянської України відбувалися позитивні зрушення в рільництві: скорочувалася площа під відсталими трипільям та рябопільям, збільшувалася площа під чорним та

зайнятим парами, просапними культурами та сіяними травами. Прогрес був повільний, але неухильний. Земельні громади в 1920-х рр. докладали чимало зусиль, щоб здійснити необхідні агротехнічні заходи, спрямовані на підвищення продуктивності. Індивідуальні селянські господарства УСРР, об'єднані в земельні громади, впродовж 1920-х рр. відновили дореволюційні площі посівів, освоїли землі, конфісковані в поміщиків, значно розширили посівні площі. Поступово збільшувалася врожайність, що дозволило в 1927/28 господарському році перевищити дореволюційний (1913 р.) рівень валової продукції сільського господарства.

У роботі показано, що земельна громада здійснювала свої функції у тісній взаємодії із селянським двором. Двір – первісний осередок соціально-господарської організації селян. Двір – основна структурна одиниця в земельній громаді, оскільки громада була сукупністю дворів, які спільно користувалися землею. Двором вважали родинно-трудове об'єднання осіб, які спільно вели сільське господарство. В роботі підкреслюється, що для існування селянського двору, потрібно було три складові – родину, спільну працю і єдине господарство. Це відповідало селянському розумінню двору за звичаєвим правом. Це право зазнало серйозних змін після революції, але збереглося. Радянська влада не могла ігнорувати правові селянські звичаї, оскільки вони мали серйозне господарське обґрунтування. Сам двір – інститут не писаного, а звичаєвого права – був засвоєний Земельним Кодексом. Отже, у доколгоспному українському селі звичаєве право діяло в земельних громадах і радянська влада була змушена відвести йому відповідне місце у правовому полі.

Громада була не тільки земельно-господарським об'єднанням. Громада значною мірою визначала і світогляд селянина. Одну із таких сторін цього світогляду становило звичаєве право, що проявилось у взаєминах земельної громади і селянського двору. У своїй земельно-розпорядчій діяльності земельна громада зверталася тільки до двору (господарства), і саме тому

право на землю селяни могли реалізовувати за умов перебування у складі двору.

Членами двору могли бути як наявні його члени, так і тимчасово відсутні. Особи, які ввійшли до складу двору через шлюб або прийоми, набували тих самих прав, що й інші члени. Згідно зі звичаєвим правом, право на землю, будівлі, реманент належало всім членам двору, це було спільною власністю двору. У зв'язку з виходом із двору, селянина позбавляли права на майно і землю в цьому дворі. Земельні громади чітко дотримували правила: спільним є те майно двору, яке мало виробниче значення, а майном окремих членів двору вважали тільки речі, призначені для власного споживання (одяг, взуття тощо). Громада ретельно стежила, щоб спільне майно двору не вилучали за межі громади, оскільки від господарської спроможності двору залежала міцність самої громади.

Земельні громади, за звичаєвим правом, могли втручатися в ті розпорядження домогосподаря, що призводили до розорення двору, а тому обмежували його дії, за необхідності, змінювали домогосподаря.

Майно виморочного двору передавалося органам соціального забезпечення, а земля переходила в розпорядження громади. Земельна громада піклувалася про сиріт, недієздатних, пристарілих, немічних та бездітних членів громади.

Згідно зі звичаєвим правом земельні громади вирішували побутові земельні суперечки членів громади, зокрема і розділи дворів, хоча офіційно закон ці функції покладав на земельно-судові комісії.

Земельна громада, згідно зі звичаєвим правом, охороняла майно окремих дворів своїх членів, а тому убезпечувала їх від конокрадства й інших подібних злочинів. Громада в такому разі нерідко вдавалася до самосуду, що заборонявся радянським правом, але існував в українському доколгоспному селі. Каральний характер народних розправ був спрямований проти злочинів, які загрожували самому існуванню селянських дворів.

Спільні громадські роботи (ремонт або будівництво мостів, гребель, ставків, доріг тощо) займали важливе місце у житті громади. Ці роботи виконувалися за ухвалою загальних зборів у вигляді натуральної повинності або на кошти громади.

Селянському двору неможливо було наодинці протистояти різноманітним стихійним лихам. Тому селяни намагалися протиставити цим негараздам громадську взаємодопомогу (утримання гамазеїв, допомога погорільцям тощо).

Наведений фактичний матеріал свідчить про кооперативну природу земельної громади. Саме життя змушувало селян до об'єднання певних господарських функцій, залишаючи при цьому селянське господарство цілком самостійною господарською одиницею. Таким чином, природно поєднували і особистий, і громадський інтерес. Зроблено висновок, що земельні громади фактично виконували роль того вертикального кооперативу, ідею якого обстоювали представники організаційно-виробничої школи в аграрно-економічній науці, зокрема О.В. Чаянов. Економічної необхідності в колективізації селянських господарств не було.

В роботі досліджено динаміку взаємовідносин земгромади з радянською владою. Обмеження повноважень і звуження кола діяльності земельної громади, а потім її ліквідація відбувалися паралельно зі згортанням нової економічної політики. Більшовики ніколи не відмовлялися від ідеї колективізації селянських господарств, саме тому, формально визнавши право земельних громад на вільний вибір форм землекористування, систематично його порушували.

Радянська влада, окрім створення колективних господарств, намагалася долучити земельні громади до колективної форми землекористування. Але в переважній більшості земельні громади не хотіли втрачати господарської самостійності. Тому конфлікт інтересів більшовицького режиму і земельної громади був неминучим. Це відбулося наприкінці 1920-х рр. Більшовики відібрали фінанси в земельних громад і передали кошти громад сільським

радам, позбавили права голосу на сходах авторитетних, найбільш працьовитих членів громади. Земельні громади потрапили під контроль сільських рад, фактично компартійних органів. Переважне право на отримання землі отримали колективні господарства, дозволявся перерозподіл землі в громадах з метою боротьби з так званими куркулями.

Земельні громади не стали опорними пунктами колективізації, вони об'єктивно не могли бути провідниками цієї антиселянської політики. Тому в 1930 р. земельні громади були ліквідовані радянською владою.

Більшовики, одержимі ідеєю суцільної колективізації, проігнорували ідею вертикальної кооперації, що органічно поєднувала потреба суспільства в розширенні сільськогосподарського виробництва й особисті інтереси селян-виробників, об'єднаних у земельних громадах. Досвід земельних громад вони відкинули. Глибокі традиції селянського самоврядування в умовах багаторічного панування колгоспно-радгоспної системи були забуті. Кілька поколінь українських селян виростили в умовах цієї системи, не маючи досвіду самостійного господарювання на землі. Централізоване адміністрування, диктат компартійних структур, державний патерналізм у колгоспному селі впродовж багатьох років обмежував будь-яку ініціативу, формували безвідповідальність і безгосподарність.

Сьогодення українського села вимагає зміни соціальної психології вітчизняного селянства, потребує формування почуття господаря. У сучасних ринкових аграрних відносинах селянство, щоб зберегти себе як соціальну верству, має виступати консолідовано. Лише в такому разі селяни стануть господарями на своїй землі. Один із можливих шляхів – реанімації позитивного досвіду діяльності земельної громади та повернення до ідеї вертикальної кооперації.

В результаті комплексного дослідження створено концепцію організації та діяльності інституту земельної громади в доколгоспному селі Наддніпрянської України в 1917–1930 рр. Суть концепції: інститут земельної громади Наддніпрянської України в 1917–1930 рр. відігравав провідну роль в

економічному та соціальному житті села, в стосунках із радянською владою, був самоврядною та саморегулюючою організацією, створеною самими селянами, спирався на історичні традиції українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Джерела

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України)

1. **ЦДАВО України**

Ф. 1 Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК).

Оп. 1.

Спр. 38.

2. **ЦДАВО України**

Ф. 1 Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК).

Оп.2.

Спр. 359.

3. **ЦДАВО України**

Ф. 1 Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК).

Оп. 2.

Спр. 389

4. **ЦДАВО України**

Ф. 1 Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК).

Оп. 2.

Спр. 437.

5. **ЦДАВО України**

Ф. 1 Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК).

Оп. 2.

Спр. 3217.

6. **ЦДАВО України**

Ф. 1 Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК).

Оп. 2.

Спр. 4224.

7. **ЦДАВО України**
Ф. 1 Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК).
Оп. 3.
Спр. 61.
8. **ЦДАВО України**
Ф. 1 Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК).
Оп. 3.
Спр. 4373.
9. **ЦДАВО України**
Ф. 1 Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК).
Оп. 3.
Спр. 1281.
10. **ЦДАВО України**
Ф. 1 Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК).
Оп. 3.
Спр. 1802
11. **ЦДАВО України**
Ф. 1 Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК).
Оп. 3
Спр. 3266.
12. **ЦДАВО України**
Ф. 1 Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК).
О п. 4.
Спр. 748.
13. **ЦДАВО України**
Ф. 1 Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК).
Оп. 5.
Спр. 490.
14. **ЦДАВО України**
Ф. 2 Рада Народних Комісарів УСРР.

Оп. 2.

Спр. 11.

15. **ЦДАВО України**

Ф. 12 Особлива колегія вищого контролю за земельними суперечками при Наркомземі УСРР.

Оп. 1.

Спр. 8.

16. **ЦДАВО України**

Ф. 12 Особлива колегія вищого контролю за земельними суперечками при Наркомземі УСРР.

Оп. 1.

Спр. 179

17. **ЦДАВО України**

Ф. 12 Особлива колегія вищого контролю за земельними суперечками при Наркомземі УСРР.

Оп. 1.

Спр. 182.

18. **ЦДАВО України**

Ф. 12 Особлива колегія вищого контролю за земельними суперечками при Наркомземі УСРР.

Оп. 1.

Спр. 183.

19. **ЦДАВО України**

Ф. 12 Особлива колегія вищого контролю за земельними суперечками при Наркомземі УСРР.

Оп. 1.

Спр. 187.

20. **ЦДАВО України**

Ф. 12 Особлива колегія вищого контролю за земельними суперечками при Наркомземі УСРР.

Оп. 1.

Спр. 190.

21. **ЦДАВО України**

Ф. 12 Особлива колегія вищого контролю за земельними суперечками при Наркомземі УСРР.

Оп. 1.

Спр. 191.

22. **ЦДАВО України**

Ф. 12 Особлива колегія вищого контролю за земельними суперечками при Наркомземі УСРР.

Оп. 1.

Спр. 193.

23. **ЦДАВО України**

Ф. 12 Особлива колегія вищого контролю за земельними суперечками при Наркомземі УСРР.

Оп. 1.

Спр. 471/10.

24. **ЦДАВО України**

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 1.

Спр. 180

25. **ЦДАВО України**

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 1.

Спр. 187.

26. **ЦДАВО України**

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 1.

Спр. 337.

27. **ЦДАВО України**
Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).
Оп. 1.
Спр. 339.
28. **ЦДАВО України**
Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).
Оп. 1.
Спр. 1400.
29. **ЦДАВО України**
Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).
Оп. 1.
Спр. 1401.
30. **ЦДАВО України**
Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).
Оп. 2.
Спр. 58
31. **ЦДАВО України**
Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).
Оп. 2.
Спр. 113
32. **ЦДАВО України**
Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).
Оп. 2.
Спр. 184.
33. **ЦДАВО України**
Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).
Оп. 2.
Спр. 199.
34. **ЦДАВО України**
Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

- Оп. 3.
Спр. 300.
35. **ЦДАВО України**
Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).
Оп. 3.
Спр. 301.
36. **ЦДАВО України**
Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).
Оп. 3.
Спр. 303.
37. **ЦДАВО України**
Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).
Оп. 3.
Спр. 1281.
38. **ЦДАВО України**
Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).
Оп. 4.
Спр. 80.
39. **ЦДАВО України**
Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).
Оп. 4.
Спр. 86.
40. **ЦДАВО України**
Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).
Оп. 4.
Спр. 244.
41. **ЦДАВО України**
Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).
Оп. 5.
Спр. 115

42. **ЦДАВО України**
Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).
Оп. 5.
Спр. 116.
43. **ЦДАВО України**
Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).
Оп. 5.
Спр. 125.
44. **ЦДАВО України**
Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).
Оп. 5.
Спр. 289.
45. **ЦДАВО України**
Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).
Оп. 5.
Спр. 348.
46. **ЦДАВО України**
Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).
Оп. 5.
Спр. 350.
47. **ЦДАВО України**
Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).
Оп. 5.
Спр. 456.
48. **ЦДАВО України**
Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).
Оп. 6.
Спр. 499.
49. **ЦДАВО України**
Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 6.

Спр. 525.

50. **ЦДАВО України**

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 6.

Спр. 529.

51. **ЦДАВО України**

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 6.

Спр. 722.

52. **ЦДАВО України**

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 7.

Спр. 7.

53. **ЦДАВО України**

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 7.

Спр. 14.

54. **ЦДАВО України**

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 7.

Спр. 22.

55. **ЦДАВО України**

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 7.

Спр. 33.

56. **ЦДАВО України**

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 7.

Спр. 35.

57. ЦДАВО України

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 7.

Спр. 55.

58. ЦДАВО України

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 7.

Спр. 100.

59. ЦДАВО України

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 7.

Спр. 122.

60. ЦДАВО України

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 8.

Спр. 11.

61. ЦДАВО України

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 8.

Спр. 31.

62. ЦДАВО України

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 8.

Спр. 32-а.

63. ЦДАВО України

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 8.

Спр. 134.

64. ЦДАВО України

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 8.

Спр. 383.

65. **ЦДАВО України**

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 8.

Спр. 495.

66. **ЦДАВО України**

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 8.

Спр. 1011.

67. **ЦДАВО України**

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 8.

Спр. 1051.

68. **ЦДАВО України**

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 8.

Спр. 1046.

69. **ЦДАВО України**

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 8.

Спр. 1343.

70. **ЦДАВО України**

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 8.

Спр. 1344.

71. **ЦДАВО України**

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 8.

Спр. 1345.

72. **ЦДАВО України**
Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).
Оп. 8.
Спр. 1346.
73. **ЦДАВО України**
Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).
Оп. 8.
Спр. 1347.
74. **ЦДАВО України**
Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).
Оп. 8.
Спр. 1348.
75. **ЦДАВО України**
Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).
Оп. 8.
Спр. 1349.
76. **ЦДАВО України**
Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).
Оп. 8.
Спр. 1350.
77. **ЦДАВО України**
Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).
Оп. 8.
Спр. 1353.
78. **ЦДАВО України**
Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).
Оп. 8.
Спр. 1355.
79. **ЦДАВО України**
Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 8.

Спр. 1400.

80. **ЦДАВО України**

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 8.

Спр. 1401.

81. **ЦДАВО України**

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 9.

Спр. 31.

82. **ЦДАВО України**

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 9.

Спр. 51.

83. **ЦДАВО України**

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 9.

Спр. 98.

84. **ЦДАВО України**

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 9.

Спр. 179.

85. **ЦДАВО України**

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 9.

Спр. 187.

86. **ЦДАВО України**

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 9.

Спр. 203.

87. ЦДАВО України

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 9.

Спр. 229.

88. ЦДАВО України

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 9.

Спр. 554.

89. ЦДАВО України

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 9.

Спр. 698.

90. ЦДАВО України

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 9.

Спр. 700.

91. ЦДАВО України

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 9.

Спр. 701.

92. ЦДАВО України

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 10.

Спр. 528.

93. ЦДАВО України

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 10.

Спр. 598.

94. ЦДАВО України

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 10.

Спр. 674.

95. **ЦДАВО України**

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 10.

Спр. 701.

96. **ЦДАВО України**

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 15.

Спр. 460.

97. **ЦДАВО України**

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 15.

Спр. 503.

98. **ЦДАВО України**

Ф. 257 Всеукраїнський Центральний Комітет незаможних селян.

Оп. 1.

Спр. 70.

99. **ЦДАВО України**

Ф. 257 Всеукраїнський Центральний Комітет незаможних селян.

Оп. 1.

Спр. 72.

100. **ЦДАВО України**

Ф. 257 Всеукраїнський Центральний Комітет незаможних селян.

Оп. 1.

Спр. 74.

101. **ЦДАВО України**

Ф. 337 Державна планова комісія при РНК УСРР (Укрдержплан).

Оп. 1.

Спр. 1439.

102. ЦДАВО України

Ф. 2360 Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком).

Оп. 1.

Спр. 10.

103. ЦДАВО України

Ф. 4402 Особистий фонд В.Я. Чубаря.

Оп. 1.

Спр. 115.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України)**104. ЦДАГО України**

Ф. 1. – Центральний Комітет Комуністичної партії України.

Оп. 20 (ч. 2).

Спр. 2292.

105. ЦДАГО України

Ф. 1. – Центральний Комітет Комуністичної партії України.

Оп. 20 (ч. 2).

Спр., 2765.

Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької обл.)**106. Держархів Вінницької обл.**

Ф. Р-384 Калинівський волосний революційний комітет Вінницького повіту Подільської губернії.

Оп. 2.

Спр. 6.

107. Держархів Вінницької обл.

Ф. Р-384 Калинівський волосний революційний комітет Вінницького повіту Подільської губернії.

Оп. 2.

Спр. 20.

108. Держархів Вінницької обл.

Ф. Р-400 Стрижавський волосний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Вінницького повіту Подільської губернії.

Оп. 2.

Спр. 10.

109. Держархів Вінницької обл.

Ф. Р-829 Джугастрівська сільська рада Ольгопільського повіту Подільської губернії.

Оп. 1.

Спр. 3.

110. Держархів Вінницької обл.

Ф. Р-829 Джугастрівська сільська рада Ольгопільського повіту Подільської губернії.

Оп. 1.

Спр. 7.

111. Держархів Вінницької обл.

Ф. Р-886 Гайсинський повітовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських делегатів Подільської губернії.

Оп. 4.

Спр. 1.

112. Держархів Вінницької обл.

Ф.Р-1138 Мало-Чернятинський волосний революційний комітет Бердичівського повіту Київської губернії.

Оп. 1.

Спр. 16.

113. Держархів Вінницької обл.

Ф. Р-2625 Подільський губернський революційний комітет.

Оп. 2.

Спр. 54.

114. Держархів Вінницької обл.

Ф. Р-3881 Обіднянський волосний виконавчий комітет ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Брацлавського повіту Подільської губернії.

Оп. 3.

Спр. 54.

115. Держархів Вінницької обл.

Ф. Р-3796 М'ястківський волосний революційний комітет Ольгопільського повіту Подільської губернії.

Оп. 1.

Спр. 6.

116. Держархів Вінницької обл.

Ф. Р-4090 Самгородський волосний революційний комітет Бердичівського повіту Київської губернії.

Оп. 1.

Спр. 1.

117. Держархів Вінницької обл.

Ф. Р-5009 Паріївська сільрада Андрушівської волості Липовецького повіту Київської губернії.

Оп. 1.

Спр. 15.

118. Держархів Вінницької обл.

Ф. Р-5009 Паріївська сільрада Андрушівської волості Липовецького повіту Київської губернії.

Оп. 1.

Спр. 52.

119. Держархів Вінницької обл.

Ф. Р-5009 Паріївська сільрада Андрушівської волості Липовецького повіту Київської губернії.

Оп. 1.

Спр. 59.

120. Держархів Вінницької обл.

Ф. Р-5035 Пузирецький волосний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Бердичівського повіту Київської губернії.

Оп. 1.

Спр. 4.

121. Держархів Вінницької обл.

Ф. Р-5035 Пузирецький волосний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Бердичівського повіту Київської губернії.

Оп. 1.

Спр. 12.

122. Держархів Вінницької обл.

Ф. Р-5035 Пузирецький волосний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Бердичівського повіту Київської губернії.

Оп. 1.

Спр. 19.

123. Держархів Вінницької обл.

Ф. Р-5035 Пузирецький волосний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Бердичівського повіту Київської губернії.

Оп. 1.

Спр. 73.

Державний архів Донецької області (далі – Держархів Донецької обл.)

124. Держархів Донецької обл.

Ф. Р-1315 Златоустівська сільська рада Олександрівської волості Маріупольського повіту Донецької губернії.

Оп. 1.

Спр. 16.

125. Держархів Донецької обл.

Ф. Р-1371 Олександро-Невське районне земельне управління Маріупольського повіту Донецької губернії.

Оп. 1.

Спр. 15.

126. Держархів Донецької обл.

Ф. Р-1527 Бахмутський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Бахмутського повіту Донецької губернії.

Оп. 1.

Спр. 1.

127. Держархів Донецької обл.

Ф. Р-1527 Бахмутський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Бахмутського повіту Донецької губернії.

Оп. 1.

Спр. 11.

128. Держархів Донецької обл.

Ф. Р-1527 Бахмутський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Бахмутського повіту Донецької губернії.

Оп. 1.

Спр. 20.

129. Держархів Донецької обл.

Ф. Р-2427 Чистяківський волосний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Таганрозького повіту Донецької губернії.

Оп. 1.

Спр. 5.

Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.)

130. Держархів Житомирської обл.

Ф. П-2 Волинський губернський комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 78.

131. Держархів Житомирської обл.

Ф. П-85 Волинський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 665.

132. Держархів Житомирської обл.

Ф. П-86 Коростенський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 106.

133. Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-28 Волинський губернський виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 46.

134. Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-28 Волинський губернський виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 58.

135. Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-28 Волинський губернський виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 1105.

136. Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-28 Волинський губернський виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 6.

Спр. 58.

137. Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-46 Новоград-Волинський повітовий земельний відділ.

Оп. 2.

Спр. 16.

138. Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-126 Волинський окружний земельний відділ.

Оп. 1.

Спр. 179.

139. Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-154 Іванівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Волинської округи.

Оп. 3.

Спр. 37.

140. Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-277 Волинське окружне статистичне бюро.

Оп. 1.

Спр. 148.

141. Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-326 Волинський окружний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 61.

142. **Держархів Житомирської обл.**

Ф. Р-326 Волинський окружний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 83.

143. **Держархів Житомирської обл.**

Ф. Р-326 Волинський окружний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 85.

144. **Держархів Житомирської обл.**

Ф. Р-327 Коростенський окружний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 3.

Спр. 21.

145. **Держархів Житомирської обл.**

Ф. Р-688 Коростенський повітовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Волинської губернії.

Оп. 1.

Спр. 6.

146. **Держархів Житомирської обл.**

Ф. Р-1015 Кованська сільська рада Словечанського району Коростенської округи.

Оп. 1.

Спр. 36.

147. **Держархів Житомирської обл.**

Ф. Р-1015 Кованська сільська рада Словечанського району Коростенської округи.

Оп. 1.

Спр. 37.

148. **Держархів Житомирської обл.**

Ф. Р-1015 Кованська сільська рада Словечанського району Коростенської округи.

Оп. 1.

Спр. 51.

149. **Держархів Житомирської обл.**

Ф. Р-1111 Земельне управління Волинського губвиконкому.

Оп. 1.

Спр. 1422.

150. **Держархів Житомирської обл.**

Ф. Р-1514 Олевська селищна рада Олевського району Коростенської округи.

Оп. 1.

Спр. 11.

151. **Держархів Житомирської обл.**

Ф. Р-1670 Олевська сільська рада Олевського району Коростенської округи.

Оп. 2.

Спр. 12.

152. **Держархів Житомирської обл.**

Ф. Р-1670 Олевська сільська рада Олевського району Коростенської округи.

Оп. 2.

Спр. 25.

153. **Держархів Житомирської обл.**

Ф. Р-1967 Михайлівська сільська рада Коростенського району Коростенської округи.

Оп. 1.

Спр. 6.

154. Держархів Житомирської обл.

Ф. Р-2059 Татарновицька сільська рада Черняхівського району
Волинської округи.

Оп. 1.

Спр. 3.

Державний архів Запорізької області (далі Держархів Запорізької обл.)

155. Держархів Запорізької обл.

Ф. П-1 Запорізький окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 157.

156. Держархів Запорізької обл.

Ф. П-1 Запорізький окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 168.

157. Держархів Запорізької обл.

Ф. П-1 Запорізький окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 697.

158. Держархів Запорізької обл.

Ф. Р-41 Запорізький губернський земельний відділ.

Оп. 1.

Спр. 119.

159. Держархів Запорізької обл.

Ф. Р-41 Запорізький губернський земельний відділ.

Оп. 2.

Спр. 27.

160. Держархів Запорізької обл.

Ф. Р-673 Запорізький окружний земельний відділ

Оп. 1.

Спр. 45

161. Держархів Запорізької обл.

Ф. Р-673 Запорізький окружний земельний відділ

Оп. 1.

Спр. 322.

162. Держархів Запорізької обл.

Ф. Р-673 Запорізький окружний земельний відділ

Оп. 1.

Спр. 578.

163. Держархів Запорізької обл.

Ф. Р-673 Запорізький окружний земельний відділ

Оп. 1.

Спр. 911.

164. Держархів Запорізької обл.

Ф. Р-673 Запорізький окружний земельний відділ

Оп. 1.

Спр. 912.

165. Держархів Запорізької обл.

Ф. Р-673 Запорізький окружний земельний відділ

Оп. 1.

Спр. 927.

166. Держархів Запорізької обл.

Ф. Р-1343 Гайчульська сільська рада Пологового району Запорізької округи.

Оп. 1.

Спр. 30.

167. Держархів Запорізької обл.

Ф. Р-1343 Гайчульська сільська рада Пологового району Запорізької округи.

Оп. 1.

Спр. 39.

168. Держархів Запорізької обл.

Ф. Р-3402 Берестовецький районний виконавчий комітет рад Маріупольської округи.

Оп. 1.

Спр. 40.

169. Держархів Запорізької обл.

Ф. Р-3402 Берестовецький районний виконавчий комітет рад Маріупольської округи.

Оп. 1.

Спр. 50.

170. Держархів Запорізької обл.

Ф. Р-3408 Строганівська сільська рада Царедарського району Бердянської округи.

Оп. 1.

Спр. 3.

Державний архів Київської області (далі – Держархів Київської обл.)**171. Держархів Київської обл.**

Ф. Р-17 Блиставицька сільська рада Бородянського району Київської округи.

Оп. 1.

Спр. 4.

172. Держархів Київської обл.

Ф. Р-17 Блиставицька сільська рада Бородянського району Київської округи.

Оп. 1.

Спр. 5.

173. Держархів Київської обл.

Ф. Р-17 Блиставицька сільська рада Бородянського району Київської округи.

Оп. 1.

Спр. 32.

174. Держархів Київської обл.

Ф. Р-1281 Плосківська сільська рада Велико-Димерського району Київської округи.

Оп. 1.

Спр. 67.

175. Держархів Київської обл.

Ф. Р-1341 Студенецька сільська рада Переяславського району Київської округи.

Оп. 1.

Спр. 4.

176. Держархів Київської обл.

Ф. Р-1341 Студенецька сільська рада Переяславського району Київської округи.

Оп. 1.

Спр. 16.

177. Держархів Київської обл.

Ф. Р-1341 Студенецька сільська рада Переяславського району Київської округи.

Оп. 1.

Спр. 18.

178. Держархів Київської обл.

Ф. Р-1341 Студенецька сільська рада Переяславського району Київської округи.

Оп. 1.

Спр. 24.

179. Держархів Київської обл.

Ф. Р-1341 Студенецька сільська рада Переяславського району Київської округи.

Оп. 1.

Спр. 25.

180. Держархів Київської обл.

Ф. Р-1341 Студенецька сільська рада Переяславського району Київської округи.

Оп. 1.

Спр. 26.

Державний архів Луганської області (далі Держархів Луганської обл.)

181. Держархів Луганської обл.

Ф. П-1 Старобільський повітовий комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 248.

182. Держархів Луганської обл.

Ф. П-4 Старобільський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 107.

183. Держархів Луганської обл.

Ф. П-4 Старобільський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 248.

184. Держархів Луганської обл.

Ф. П-4 Старобільський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 374.

185. Держархів Луганської обл.

Ф. П-34 Луганський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 178.

186. Держархів Луганської обл.

Ф. Р-259 Христівська сільська рада Кам'янобродського району Луганської округи.

Оп. 1.

Спр. 3.

187. Держархів Луганської обл.

Ф. Р-259 Христівська сільська рада Кам'янобродського району Луганської округи.

Оп. 1.

Спр. 19.

188. Держархів Луганської обл.

Ф. Р-259 Христівська сільська рада Кам'янобродського району Луганської округи.

Оп. 1.

Спр. 27.

189. Держархів Луганської обл.

Ф. Р-287 Картушинська сільська рада Успенського району Луганської округи.

Оп. 1.

Спр. 6.

190. Держархів Луганської обл.

Ф. Р-293 Каршино-Вишневецька селищна рада Ровенецького району Луганської округи.

Оп. 1.

Спр. 1.

191. Держархів Луганської обл.

Ф. Р-293 Каршино-Вишневецька селищна рада Ровенецького району
Луганської округи.

Оп. 1.

Спр. 14.

192. Держархів Луганської обл.

Ф. Р-293 Каршино-Вишневецька селищна рада Ровенецького району
Луганської округи.

Оп. 1.

Спр. 22.

193. Держархів Луганської обл.

Ф. Р-302 Біла сільська рада Новосвітлівського району Луганської
округи.

Оп. 1.

Спр. 11.

194. Держархів Луганської обл.

Ф. Р-302 Біла сільська рада Новосвітлівського району Луганської
округи.

Оп. 1.

Спр. 16.

195. Держархів Луганської обл.

Ф. Р-313 Константинівська сільська рада Алчевського району
Луганської округи.

Оп. 1.

Спр. 8.

196. Держархів Луганської обл.

Ф. Р-313 Константинівська сільська рада Алчевського району
Луганської округи.

Оп. 1.

Спр. 9.

197. Держархів Луганської обл.

Ф. Р-314 Бугаївська сільська рада Алчевського району Луганської округи.

Оп. 1.

Спр. 3.

198. Держархів Луганської обл.

Ф. Р-314 Бугаївська сільська рада Алчевського району Луганської округи.

Оп. 1.

Спр. 46.

199. Держархів Луганської обл.

Ф. Р-315 Ямщиківська сільська рада Алчевського району Луганської округи.

Оп. 1.

Спр. 1.

200. Держархів Луганської обл.

Ф. Р-315 Ямщиківська сільська рада Алчевського району Луганської округи.

Оп. 1.

Спр. 26.

201. Держархів Луганської обл.

Ф. Р-315 Ямщиківська сільська рада Алчевського району Луганської округи.

Оп. 1.

Спр. 38.

202. Держархів Луганської обл.

Ф. Р-315 Ямщиківська сільська рада Алчевського району Луганської округи.

Оп. 1.

Спр. 50.

203. **Держархів Луганської обл.**

Ф. Р-325 Андріївської сільради Алчевського району Луганської округи.

Оп. 1.

Спр. 20.

204. **Держархів Луганської обл.**

Ф. Р-325 Андріївської сільради Алчевського району Луганської округи.

Оп. 1.

Спр. 60.

205. **Держархів Луганської обл.**

Ф. Р-485 Земельний відділ Луганського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 113.

206. **Держархів Луганської обл.**

Ф. Р-485 Земельний відділ Луганського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 197.

207. **Держархів Луганської обл.**

Ф. Р-485 Земельний відділ Луганського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 218.

208. **Держархів Луганської обл.**

Ф. Р-485 Земельний відділ Луганського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 236.

209. **Держархів Луганської обл.**

Ф. Р-485 Земельний відділ Луганського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 286.

210. **Держархів Луганської обл.**

Ф. Р-848 Красноярська сільська рада Кам'янобродського району Луганської округи.

Оп. 1.

Спр. 3.

211. **Держархів Луганської обл.**

Ф. Р-848 Красноярська сільська рада Кам'янобродського району Луганської округи.

Оп. 1.

Спр. 42.

212. **Держархів Луганської обл.**

Ф. Р-1190 Земельний відділ Старобільського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 2.

213. **Держархів Луганської обл.**

Ф. Р-1190 Земельний відділ Старобільського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 3.

214. **Держархів Луганської обл.**

Ф. Р-1190 Земельний відділ Старобільського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 44.

Державний архів Одеської області (далі – Держархів Одеської обл.)**215. Держархів Одеської обл.**

Ф. П-3 Одеський губернський комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 918.

216. Держархів Одеської обл.

Ф. П-3 Одеський губернський комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 1065.

217. Держархів Одеської обл.

Ф. П-7 Одеський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 443.

218. Держархів Одеської обл.

Ф. П-7 Одеський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 450.

219. Держархів Одеської обл.

Ф. Р-53 Одеський окружний земельний відділ.

Оп. 1.

Спр. 591.

220. Держархів Одеської обл.

Ф. Р-99 Одеський губернський виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 5.

Спр. 28.

221. Держархів Одеської обл.

Ф. Р-99 Одеський губернський виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 5.

Спр. 29.

222. Держархів Одеської обл.

Ф. Р-969 Одеський окружний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 272.

Державний архів Полтавської області (далі – Держархів Полтавської обл.)

223. Держархів Полтавської обл.

Ф. Р-13 Полтавський волосний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Полтавського повіту Полтавської губернії.

Оп. 1.

Спр. 4.

224. Держархів Полтавської обл.

Ф. Р-13 Полтавський волосний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Полтавського повіту Полтавської губернії.

Оп. 1.

Спр. 14.

225. Держархів Полтавської обл.

Ф. Р-18 Манухівський волосний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Полтавського повіту Полтавської губернії.

Оп. 1.

Спр. 5.

226. Держархів Полтавської обл.

Ф. Р-18 Манухівський волосний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Полтавського повіту Полтавської губернії.

Оп. 1.

Спр. 8.

227. Держархів Полтавської обл.

Ф. Р-51 Василівський волосний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Полтавського повіту Полтавської губернії.

Оп. 1.

Спр. 4.

228. Держархів Полтавської обл.

Ф. Р-51 Василівський волосний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Полтавського повіту Полтавської губернії.

Оп. 1.

Спр. 7.

229. Держархів Полтавської обл.

Ф. Р-2215 Книшівська сільська рада Вепринського району Роменської округи.

Оп. 1.

Спр. 20.

230. Держархів Полтавської обл.

Ф. Р-3130 Вельбівська сільська рада Гадяцького району Роменської округи.

Оп. 1.

Спр. 50.

231. Держархів Полтавської обл.

Ф. Р-3176 Лисівська сільська рада Рашівської волості Гадяцького повіту Полтавської губернії.

Оп. 1.

Спр. 1.

232. Держархів Полтавської обл.

Ф. Р-3176 Лисівська сільська рада Рашівської волості Гадяцького повіту Полтавської губернії.

Оп. 1.

Спр. 4.

233. Держархів Полтавської обл.

Ф. Р-3276 Земельний відділ Лохвицького повітового виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Полтавської губернії.

Оп. 1.

Спр. 17.

234. Держархів Полтавської обл.

Ф. Р-3304 Гадяцька районна філія Роменської окружної спілки сільськогосподарських кредитних кооперативів.

Оп. 1.

Спр. 57.

235. Держархів Полтавської обл.

Ф. Р-3461 Яцинівська сільська рада Білоцерківської волості Лохвицького повіту Полтавської губернії.

Оп. 1.

Спр. 1.

236. Держархів Полтавської обл.

Ф. Р-3461 Яцинівська сільська рада Білоцерківської волості Лохвицького повіту Полтавської губернії.

Оп. 1.

Спр. 17.

237. Держархів Полтавської обл.

Ф. Р-3464 Земельний відділ Пириятинського повітового виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Полтавської губернії.

Оп. 1.

Спр. 59.

238. Держархів Полтавської обл.

Ф. Р-3872 Відділ управління Полтавського губернського виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 469.

Державний архів Сумської області (далі – Держархів Сумської обл.)

239. Держархів Сумської обл.

Ф. Р-18 Виконавчий комітет Яструбинської волосної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Сумського повіту Харківської губернії.

Оп. 1.

Спр. 3.

240. Держархів Сумської обл.

Ф. Р-18 Виконавчий комітет Яструбинської волосної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Сумського повіту Харківської губернії.

Оп. 1.

Спр. 6.

241. Держархів Сумської обл.

Ф. Р-18 Виконавчий комітет Яструбинської волосної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Сумського повіту Харківської губернії.

Оп. 1.

Спр. 7.

242. Держархів Сумської обл.

Ф. Р-35 Земельний відділ виконавчого комітету Сумської окружної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1

Спр. 192.

243. Держархів Сумської обл.

Ф. Р-80 Лебединський повітовий земельний відділ виконавчого комітету Лебединської повітової ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської губернії.

Оп. 1.

Спр. 1.

244. Держархів Сумської обл.

Ф. Р-418 Земельний відділ виконавчого комітету Сумської повітової ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської губернії.

Оп. 1.

Спр. 4.

245. Держархів Сумської обл.

Ф. Р-488 Виконавчий комітет Боромлянської волосної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Охтирського повіту Харківської губернії.

Оп. 1.

Спр. 1.

246. Держархів Сумської обл.

Ф. Р-670 Виконавчий комітет Миропольської волосної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Сумського повіту Харківської губернії.

Оп. 1.

Спр. 35.

247. **Держархів Сумської обл.**

Ф. Р-670 Виконавчий комітет Миропольської волосної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Сумського повіту Харківської губернії.

Оп. 1.

Спр. 89.

248. **Держархів Сумської обл.**

Ф. Р-670 Виконавчий комітет Миропольської волосної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Сумського повіту Харківської губернії.

Оп. 1.

Спр. 95.

249. **Держархів Сумської обл.**

Ф. Р-670 Виконавчий комітет Миропольської волосної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Сумського повіту Харківської губернії.

Оп. 1.

Спр. 122.

250. **Держархів Сумської обл.**

Ф. Р-713 Виконавчий комітет Ворожбянської районної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Сумської округи.

Оп. 2.

Спр. 4.

251. **Держархів Сумської обл.**

Ф. Р-2289 Миропільська сільська рада Сумського повіту Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 95.

252. Держархів Сумської обл.

Ф. Р-4616 Земельний відділ виконавчого комітету Конотопської повітової ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Чернігівської губернії.

Оп. 1.

Спр. 85.

253. Держархів Сумської обл.

Ф. Р-4616 Земельний відділ виконавчого комітету Конотопської повітової ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Чернігівської губернії.

Оп. 1.

Спр. 86.

254. Держархів Сумської обл.

Ф. Р-4940 Семенівська сільська рада Конотопського району Конотопської округи.

Оп. 1.

Спр. 5.

255. Держархів Сумської обл.

Ф. Р-5589 Земельний відділ Роменського повітового виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Полтавської губернії.

Оп. 1.

Спр. 3.

256. Держархів Сумської обл.

Ф. Р-5589 Земельний відділ Роменського повітового виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Полтавської губернії.

Оп. 1.

Спр. 66.

257. Держархів Сумської обл.

Ф. Р-5631 Виконавчий комітет Засульської районної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Роменської округи.

Оп. 1.

Спр. 591.

258. Держархів Сумської обл.

Ф. Р-5663 Земельний відділ виконавчого комітету Роменської окружної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 430.

Державний архів Харківської області (далі – Держархів Харківської обл.)**259. Держархів Харківської обл.**

Ф. П-1 Харківський губернський комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 339.

260. Держархів Харківської обл.

Ф. П-1 Харківський губернський комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 342.

261. Держархів Харківської обл.

Ф. П-1 Харківський губернський комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 483.

262. Держархів Харківської обл.

Ф. П-1 Харківський губернський комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 494.

263. **Держархів Харківської обл.**
Ф. П-1 Харківський губернський комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 529.
264. **Держархів Харківської обл.**
Ф. П-1 Харківський губернський комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 700.
265. **Держархів Харківської обл.**
Ф. П-1 Харківський губернський комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 734.
266. **Держархів Харківської обл.**
Ф. П-1 Харківський губернський комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 929.
267. **Держархів Харківської обл.**
Ф. П-1 Харківський губернський комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 963.
268. **Держархів Харківської обл.**
Ф. П-1 Харківський губернський комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 1118.
269. **Держархів Харківської обл.**
Ф. П-1 Харківський губернський комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 1192.
270. **Держархів Харківської обл.**
Ф. П-1 Харківський губернський комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 1193.

271. Держархів Харківської обл.

Ф. П-1 Харківський губернський комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 1208.

272. Держархів Харківської обл.

Ф. П-5 Харківський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 11.

273. Держархів Харківської обл.

Ф. П-5 Харківський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 36.

274. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-89 Валківський повітовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 163.

275. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-92 Харківський повітовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 430.

276. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-92 Харківський повітовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 447.

277. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-93 Чугуївський повітовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 151.

278. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-93 Чугуївський повітовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 164.

279. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-100 Земельне управління Чугуївського повітового виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 7.

280. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-100 Земельне управління Чугуївського повітового виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 16.

281. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-100 Земельне управління Чугуївського повітового виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 17.

282. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-100 Земельне управління Чугуївського повітового виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 18.

283. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-100 Земельне управління Чугуївського повітового виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 19.

284. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-100 Земельне управління Чугуївського повітового виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 20.

285. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-124 Артемівська сільська рада робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Печенізького району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 6.

286. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-124 Артемівська сільська рада робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Печенізького району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 8.

287. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-124 Артемівська сільська рада робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Печенізького району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 14.

288. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-127 Богородичанська сільська рада Печенізької волості Вовчанського повіту.

Оп. 1.

Спр. 4.

289. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-127 Богородичанська сільська рада Печенізької волості Вовчанського повіту.

Оп. 1.

Спр. 13.

290. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-128 Борщівська сільська рада Мартівської волості Вовчанського повіту.

Оп. 1.

Спр. 8.

291. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-131 Гнилицька сільська рада Шелудківської волості Зміївського повіту.

Оп. 1.

Спр. 3.

292. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-131 Гнилицька сільська рада Шелудківської волості Зміївського повіту.

Оп. 1.

Спр. 4.

293. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-131 Гнилицька сільська рада Шелудківської волості Зміївського повіту.

Оп. 1.

Спр. 8.

294. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-137. – Леміщанська сільська рада Золочівського району Харківської округи.

Оп. 2.

Спр. 3.

295. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-137. – Леміщанська сільська рада Золочівського району Харківської округи.

Оп. 2.

Спр. 4.

296. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-138 Люботинська сільська рада Люботинського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 7.

297. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-138 Люботинська сільська рада Люботинського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 17.

298. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-138 Люботинська сільська рада Люботинського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 20.

299. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-138 Люботинська сільська рада Люботинського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 21.

300. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-138 Люботинська сільська рада Люботинського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 22.

301. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-142 Манченківська сільська рада Валківського повіту.

Оп. 1.

Спр. 1.

302. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-142 Манченківська сільська рада Валківського повіту.

Оп. 1.

Спр. 2.

303. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-142 Манченківська сільська рада Валківського повіту.

Оп. 1.

Спр. 4.

304. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-142 Манченківська сільська рада Валківського повіту.

Оп. 1.

Спр. 6.

305. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-143 Морозо-Долинівська сільська рада Валківського повіту.

Оп. 1.

Спр. 1.

306. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-148 Радківська сільська громада Вовчанської волості
Вовчанського повіту.

Оп. 1.

Спр. 4.

307. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-148 Радківська сільська громада Вовчанської волості
Вовчанського повіту.

Оп. 1.

Спр. 6.

308. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-148 Радлівська сільська громада Вовчанської волості
Вовчанського повіту.

Оп. 1.

Спр. 8.

309. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-149 Ржавська сільська рада Олексіївського району Харківської
округи.

Оп. 1.

Спр. 40.

310. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-149 Ржавська сільська рада Олексіївського району Харківської
округи.

Оп. 1.

Спр. 61.

311. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-149 Ржавська сільська рада Олексіївського району Харківської
округи.

Оп. 1.

Спр. 68.

312. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-149 Ржавська сільська рада Олексіївського району Харківської
округи.

Оп. 1.

Спр. 73.

313. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-149 Ржавська сільська рада Олексіївського району Харківської
округи.

Оп. 1.

Спр. 74.

314. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-149 Ржавська сільська рада Олексіївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 77.

315. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-150 Ряснянська сільська рада Лютівської волості Богодухівського повіту.

Оп. 1.

Спр. 2.

316. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-151 Сотницько-Козачанська сільська рада Лютівської волості Богодухівського повіту.

Оп. 1.

Спр. 2.

317. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-151 Старо-Покровська сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 2.

Спр. 24.

318. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-151 Старо-Покровська сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 2.

Спр. 25.

319. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-151 Сотницько-Козачанська сільська рада Лютівської волості Богодухівського повіту.

Оп. 2.

Спр. 33.

320. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-151 Старо-Покровська сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 2.

Спр. 41.

321. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-151 Сотницько-Козачанська сільська рада Лютівської волості Богодухівського повіту.

Оп. 2.

Спр. 44.

322. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-151 Сотницько-Козачанська сільська рада Лютівської волості Богодухівського повіту.

Оп. 2.

Спр. 45.

323. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-151 Сотницько-Козачанська сільська рада Лютівської волості Богодухівського повіту.

Оп. 2.

Спр. 51.

324. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-152 Старо-Покровська сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 1.

325. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-152 Старо-Покровська сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 16.

326. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-152 Старо-Покровська сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 17.

327. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-152 Старо-Покровська сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 18.

328. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-152 Старо-Покровська сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 22.

329. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-185 Земельне управління Харківського губернського комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 151.

330. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-185 Земельне управління Харківського губернського комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 164.

331. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-203 Харківський губернський виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 126.

332. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-203 Харківський губернський виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 128.

333. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-203 Харківський губернський виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 130.

334. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-203 Харківський губернський виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 142.

335. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-515 Введенська сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 2.

336. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-515 Введенська сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 5.

337. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-515 Введенська сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 7.

338. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-515 Введенська сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 14.

339. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-515 Введенська сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 53.

340. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-515 Введенська сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 55.

341. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-515 Введенська сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 59.

342. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-515 Введенська сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 65.

343. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-515 Введенська сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 66.

344. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-515 Введенська сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 67.

345. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-515 Введенська сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 68.

346. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-515 Введенська сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 70.

347. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-515 Введенська сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 97.

348. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-515 Введенська сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 99.

349. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-515 Введенська сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 101.

350. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-515 Введенська сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 103.

351. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-515 Введенська сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 105.

352. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-515 Введенська сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 120.

353. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-515 Введенська сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 138.

354. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-516 Краснокутська сільська рада Краснокутської волості Богодухівського повіту.

Оп. 1.

Спр. 5.

355. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-525 Валківський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 5.

356. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-525 Валківський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 6.

357. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-525 Валківський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 11.

358. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-525 Валківський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 13.

359. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-525 Валківський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 14.

360. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-525 Валківський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 15.

361. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-525 Валківський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 54.

362. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-525 Валківський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 70.

363. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-525 Валківський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 97.

364. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-525 Валківський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 99.

365. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-525 Валківський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 318.

366. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-526 Колонтаївський (Коломацький) районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 299.

367. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-529 Виконавчий комітет Липецької районної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 5.

368. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-532 Миколо-Комишуватський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 4.

369. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-532 Миколо-Комишуватський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 5.

370. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-532 Миколо-Комишуватський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 3.

371. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-532 Миколо-Комишуватський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 6.

372. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-532 Миколо-Комишуватський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 7.

373. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-532 Миколо-Комишуватський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 8.

374. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-532 Миколо-Комишуватський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 9.

375. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-532 Миколо-Комишуватський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 11.

376. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-532 Миколо-Комишуватський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 12.

377. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-532 Миколо-Комишуватський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 13.

378. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-532 Миколо-Комишуватський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 60.

379. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-532 Миколо-Комишуватський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 62.

380. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-535 Сіннянський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 308.

381. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 4.

382. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 5.

383. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 6.

384. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 7.

385. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 8.

386. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 9.

387. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 10.

388. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 11.

389. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 12.

390. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 13.

391. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 14.

392. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 15.

393. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 16.

394. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 17.

395. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 27.

396. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 28.

397. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 43.

398. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 46.

399. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 100.

400. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 145.

401. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 150.

402. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 151.

403. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 152.

404. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 153.

405. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 154.

406. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 155.

407. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 156.

408. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 157.

409. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 159.

410. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 160.

411. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 161.

412. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 162.

413. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 171.

414. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 172.

415. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 173.

416. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 176.

417. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 177.

418. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 180.

419. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 192.

420. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 193.

421. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 251.

422. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 254.

423. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 255.

424. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 257.

425. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 258.

426. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 259.

427. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 260.

428. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 261.

429. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 262.

430. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 264.

431. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 266.

432. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 267.

433. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 332.

434. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 340.

435. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 341.

436. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 342.

437. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 389.

438. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 392.

439. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 394.

440. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 395.

441. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 397.

442. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 398.

443. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 399.

444. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 400.

445. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 401.

446. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 403.

447. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 404.

448. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 405.

449. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 406.

450. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 407.

451. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 513.

452. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 515.

453. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 518.

454. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-608 Білоколодязівський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 527.

455. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-845 Харківський окружний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 3.

Спр. 475.

456. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-847 Земельний відділ Ізюмського окружного виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 26.

457. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-847 Земельний відділ Ізюмського окружного виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 60.

458. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-847 Земельний відділ Ізюмського окружного виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 80.

459. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-847 Земельний відділ Ізюмського окружного виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 221.

460. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-847 Земельний відділ Ізюмського окружного виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 280.

461. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-847 Земельний відділ Ізюмського окружного виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 310.

462. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-847 Земельний відділ Ізюмського окружного виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 503.

463. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-847 Земельний відділ Ізюмського окружного виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 1605.

464. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-847 Земельний відділ Ізюмського окружного виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 1608.

465. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-850 Земельне управління Харківського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 4.

Спр. 1.

466. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-850 Земельне управління Харківського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 4.

Спр. 2.

467. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-850 Земельне управління Харківського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 4.

Спр. 3.

468. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-850 Земельне управління Харківського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 4.

Спр. 4.

469. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-850 Земельне управління Харківського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 4.

Спр. 5.

470. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-850 Земельне управління Харківського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 4.

Спр. 13.

471. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-850 Земельне управління Харківського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 4.

Спр. 20.

472. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-850 Земельне управління Харківського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 4.

Спр. 22.

473. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-850 Земельне управління Харківського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 4.

Спр. 26.

474. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-850 Земельне управління Харківського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 4.

Спр. 44.

475. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-850 Земельне управління Харківського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 4.

Спр. 49.

476. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-850 Земельне управління Харківського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 4.

Спр. 52.

477. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1400 Немишлянська сільська рада Харківської волості Харківського повіту.

Оп. 1.

Спр. 16.

478. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1400 Немишлянська сільська рада Харківської волості Харківського повіту.

Оп. 1.

Спр. 24.

479. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1400 Немишлянська сільська рада Харківської волості Харківського повіту.

Оп. 1.

Спр. 26.

480. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1400 Немишлянська сільська рада Харківської волості Харківського повіту.

Оп. 1.

Спр. 31.

481. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1472 Базаліївська сільська рада Печенізького району Харківської округи.

Оп. 2.

Спр. 4.

482. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1472 Базаліївська сільська рада Печенізького району Харківської округи.

Оп. 2.

Спр. 20.

483. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1472 Базаліївська сільська рада Печенізького району Харківської округи.

Оп. 2.

Спр. 35.

484. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1472 Базаліївська сільська рада Печенізького району Харківської округи.

Оп. 2.

Спр. 61.

485. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1472 Базаліївська сільська рада Печенізького району Харківської округи.

Оп. 2.

Спр. 63.

486. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1496 Григорівська сільська рада Барвінківського району Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 4.

487. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1496 Григорівська сільська рада Барвінківського району Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 9.

488. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1496 Григорівська сільська рада Барвінківського району Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 12.

489. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1496 Григорівська сільська рада Барвінківського району Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 14.

490. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1496 Григорівська сільська рада Барвінківського району Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 19.

491. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 6.

492. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 19.

493. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 23.

494. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 40.

495. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 46.

496. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 49.

497. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 50.

498. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 62.

499. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 97.

500. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 104.

501. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 105.

502. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 107.

503. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 116.

504. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 117.

505. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 123.

506. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 140.

507. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 184.

508. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 190.

509. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 191.

510. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 201.

511. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 202.

512. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 204.

513. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 267.

514. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 268.

515. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 270.

516. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 280.

517. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 294.

518. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 303.

519. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 310.

520. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 329.

521. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 434.

522. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 507.

523. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 2.

Спр. 38.

524. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 2.

Спр. 40.

525. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 2.

Спр. 42.

526. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1502 Барвінківській районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 2.

Спр. 48.

527. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1508 Данилівська сільська рада Барвінківського району Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 1.

528. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1508 Данилівська сільська рада Барвінківського району Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 3.

529. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1508 Данилівська сільська рада Барвінківського району Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 15.

530. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1508 Данилівська сільська рада Барвінківського району Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 39.

531. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1508 Данилівська сільська рада Барвінківського району Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 52.

532. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1526 Ново-Гнилицька сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 5.

533. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1526 Ново-Гнилицька сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 6.

534. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1526 Ново-Гнилицька сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 7.

535. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1526 Ново-Гнилицька сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 19.

536. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1526 Ново-Гнилицька сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 23.

537. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1526 Ново-Гнилицька сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 30.

538. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1526 Ново-Гнилицька сільська рада Чугуївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 39.

539. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1572 Старовірівський волосний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Красноградської (Харківської) округи.

Оп. 1.

Спр. 72.

540. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1572 Старовірівський волосний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Красноградської (Харківської) округи.

Оп. 1.

Спр. 96.

541. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1575 Берецька сільська рада Олексіївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 36.

542. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1575 Берецька сільська рада Олексіївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 42.

543. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1575 Берецька сільська рада Олексіївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 48.

544. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1575 Берецька сільська рада Олексіївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 49.

545. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1575 Берецька сільська рада Олексіївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 51.

546. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1575 Берецька сільська рада Олексіївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 96.

547. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1576 Велико-Орільська сільська рада Кегичівського (Олексіївського) району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 1.

548. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1576 Велико-Орільська сільська рада Кегичівського
(Олексіївського) району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 8.

549. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1576 Велико-Орільська сільська рада Кегичівського
(Олексіївського) району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 10.

550. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1576 Велико-Орільська сільська рада Кегичівського
(Олексіївського) району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 20.

551. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1576 Велико-Орільська сільська рада Кегичівського
(Олексіївського) району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 42.

552. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1576 Велико-Орільська сільська рада Кегичівського
(Олексіївського) району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 49.

553. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1576 Велико-Орільська сільська рада Кегичівського
(Олексіївського) району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 96.

554. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1580 Сивашська сільська рада Олексіївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 1.

555. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1580 Сивашська сільська рада Олексіївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 15.

556. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1580 Сивашська сільська рада Олексіївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 33.

557. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1580 Сивашська сільська рада Олексіївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 39.

558. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1580 Сивашська сільська рада Олексіївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 45.

559. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1580 Сивашська сільська рада Олексіївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 52.

560. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1580 Сивашська сільська рада Олексіївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 63.

561. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1580 Сивашська сільська рада Олексіївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 64.

562. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1631 Земельне управління Ізюмського повітового виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської губернії.

Оп. 1.

Спр. 27.

563. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1708 Друга Старовірівська сільська рада Старовірівська сільська рада Старовірівського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 7.

564. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1788 Валківська сільська рада Валківського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 2.

565. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1788 Валківська сільська рада Валківського району Харківської округи.

Оп. 2

Спр. 2.

566. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1788 Валківська сільська рада Валківського району Харківської округи.

Оп. 2

Спр. 5.

567. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1845 Велико-Проходівська сільська рада Липецького району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 8

568. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1845 Велико-Проходівська сільська рада Липецького району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 9.

569. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1845 Велико-Проходівська сільська рада Липецького району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 26.

570. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1845 Велико-Проходівська сільська рада Липецького району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 27.

571. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1845 Велико-Проходівська сільська рада Липецького району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 28.

572. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1849 Дементіївська сільська рада Дергачівського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 3.

573. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1850 Липецька сільська рада Липецького району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 8.

574. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1850 Липецька сільська рада Липецького району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 11.

575. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1850 Липецька сільська рада Липецького району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 18.

576. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1850 Липецька сільська рада Липецького району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 26.

577. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1850 Липецька сільська рада Липецького району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 27.

578. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1850 Липецька сільська рада Липецького району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 28.

579. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1850 Липецька сільська рада Липецького району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 31.

580. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1850 Липецька сільська рада Липецького району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 39.

581. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1850 Липецька сільська рада Липецького району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 40.

582. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1850 Липецька сільська рада Липецького району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 43.

583. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1850 Липецька сільська рада Липецького району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 45.

584. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1850 Липецька сільська рада Липецького району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 46.

585. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1850 Липецька сільська рада Липецького району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 70.

586. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1854 Русько-Тишківська сільська рада Липецького району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 3.

587. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1854 Русько-Тишківська сільська рада Липецького району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 17.

588. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1854 Русько-Тишківська сільська рада Липецького району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 18.

589. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1854 Русько-Тишківська сільська рада Липецького району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 44.

590. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1854 Русько-Тишківська сільська рада Липецького району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 46.

591. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1854 Русько-Тишківська сільська рада Липецького району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 58.

592. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1854 Русько-Тишківська сільська рада Липецького району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 77.

593. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1854 Русько-Тишківська сільська рада Липецького району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 80.

594. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1877 Баранівська сільрада Валківського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 1.

595. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1877 Баранівська сільрада Валківського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 3.

596. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1882 Гонтів-Ярська сільська рада Валківського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 2.

597. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1896 Чапельська сільська рада Савинського району Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 4.

598. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1896 Чапельська сільська рада Савинського району Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 9.

599. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1934 Зміївський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 86.

600. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1934 Зміївський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 93.

601. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1939 Борівська сільська рада Зміївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 2.

602. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1939 Борівська сільська рада Зміївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 8.

603. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1940 Вилівська сільська рада Зміївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 8.

604. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1940 Вилівська сільська рада Зміївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 11.

605. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1940 Вилівська сільська рада Зміївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 16.

606. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1940 Вилівська сільська рада Зміївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 17.

607. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1940 Вилівська сільська рада Зміївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 22.

608. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1940 Вилівська сільська рада Зміївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 38.

609. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1943 Зміївська сільська рада Зміївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 9.

610. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1943 Зміївська сільська рада Зміївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 13.

611. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-1963 Андріївський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 2.

Спр. 26.

612. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-2770 Барвінківська сільська рада Барвінківського району Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 15.

613. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-2770 Барвінківська сільська рада Барвінківського району Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 21.

614. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-2770 Барвінківська сільська рада Барвінківського району Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 32.

615. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-2781 Мало-Писарівська сільська рада Золочівського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 1-а.

616. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-2781 Мало-Писарівська сільська рада Золочівського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 36.

617. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-3710 Пришибська сільська рада Балакліївського району Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 1.

618. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-3710 Пришибська сільська рада Балакліївського району Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 21.

619. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-3710 Пришибська сільська рада Балакліївського району Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 23.

620. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-3710 Пришибська сільська рада Балакліївського району Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 24.

621. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-3710 Пришибська сільська рада Балакліївського району Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 25.

622. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-3710 Пришибська сільська рада Балакліївського району Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 40.

623. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-3710 Пришибська сільська рада Балакліївського району Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 67.

624. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-3710 Пришибська сільська рада Балакліївського району Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 89.

625. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-3725 Савинський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 8.

626. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-3725 Савинський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Ізюмської округи.

Оп. 1.

Спр. 23.

627. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-3728 Сквородинівська сільрада Вільшанського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 1.

628. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-3728 Сквородинівська сільрада Вільшанського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 3.

629. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-3728 Сквородинівська сільрада Вільшанського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 3.

630. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-3728 Сквородинівська сільрада Вільшанського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 8.

631. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-3728 Сквородинівська сільрада Вільшанського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 12.

632. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-3728 Сквородинівська сільрада Вільшанського району
Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 13.

633. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-3728 Сквородинівська сільрада Вільшанського району
Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 20.

634. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-3728 Сквородинівська сільрада Вільшанського району
Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 24.

635. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-3728 Сквородинівська сільрада Вільшанського району
Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 25.

636. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-3728 Сквородинівська сільрада Вільшанського району
Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 27.

637. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-3728 Сквородинівська сільрада Вільшанського району
Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 30.

638. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-3728 Сквородинівська сільрада Вільшанського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 35.

639. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-3757 Довжанська сільська рада Золочівського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 6.

640. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-3772 Константинівська сільська рада Зміївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 3.

641. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-3772 Константинівська сільська рада Зміївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 62.

642. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-3772 Константинівська сільська рада Зміївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 72.

643. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-3772 Константинівська сільська рада Зміївського району Харківської округи.

Оп. 1.

Спр. 96.

644. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-3890 Велико-Басівська сільська рада Одноробівської волості Харківського повіту.

Оп. 1.

Спр. 1.

645. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-4812 Крючківська сільська рада Ізюмського повіту.

Оп. 1.

Спр. 6.

646. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-4880 Грушеваська сільська рада Великокомишеваської волості Ізюмського повіту.

Оп. 1.

Спр. 2.

647. Держархів Харківської обл.

Ф. Р-4880 Грушеваська сільська рада Великокомишеваської волості Ізюмського повіту.

Оп. 1.

Спр. 3.

Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.)

648. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 7.

649. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 10.

650. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 21.

651. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 28.

652. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 29.

653. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 30.

654. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 57.

655. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 70.

656. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 90.

657. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 122.
658. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 128.
659. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 133.
660. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 157.
661. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 162.
662. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 169.
663. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 172.
664. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 175.

665. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 252.

666. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 253.

667. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 267.

668. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 282.

669. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 283.

670. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 284.

671. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 298.

672. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 302.
673. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 341.
674. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 371.
675. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 373.
676. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 380.
677. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 382.
678. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 394.
679. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 395.

680. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 398.

681. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 407

682. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 409.

683. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 410.

684. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 413.

685. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 461.

686. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 463.

687. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 494.
688. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 499.
689. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 508.
690. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 511.
691. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 558.
692. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 598
693. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 602.
694. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 603.

695. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 623.

696. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 659.

697. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 680.

698. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 681.

699. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 682.

700. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 694.

701. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 739.

702. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 740.
703. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 748.
704. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-10 Чернігівський окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 749.
705. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-11 Ніжинський окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 32.
706. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-11 Ніжинський окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 94.
707. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-11 Ніжинський окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 95.
708. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-11 Ніжинський окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 135.
709. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-11 Ніжинський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 136.

710. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-11 Ніжинський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 142.

711. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-11 Ніжинський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 146.

712. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-11 Ніжинський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 150.

713. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-11 Ніжинський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 157.

714. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-11 Ніжинський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 278.

715. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-11 Ніжинський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 327.

716. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-11 Ніжинський окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 416.

717. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-11 Ніжинський окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 433.
718. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-11 Ніжинський окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 443.
719. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-11 Ніжинський окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 528.
720. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-342 Прилуцький окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 131.
721. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-342 Прилуцький окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 133.
722. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-342 Прилуцький окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 136.
723. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-342 Прилуцький окружний комітет КП(б)У.
Оп. 1.
Спр. 142.
724. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. П-342 Прилуцький окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 143.

725. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-342 Прилуцький окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 153.

726. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-342 Прилуцький окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 233.

727. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-342 Прилуцький окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 240.

728. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-342 Прилуцький окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 301.

729. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-342 Прилуцький окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 302.

730. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-342 Прилуцький окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 303.

731. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-342 Прилуцький окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 308.

732. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-342 Прилуцький окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 394.

733. Держархів Чернігівської обл.

Ф. П-342 Прилуцький окружний комітет КП(б)У.

Оп. 1.

Спр. 398.

734. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-16 Відділ управління Чернігівського губернського виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Оп. 1.

Спр. 1164.

735. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-58 Чимерський волосний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Чернігівського повіту.

Оп. 1.

Спр. 69.

736. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-93 Бегацька сільська рада Бобровицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 11.

737. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-93 Бегацька сільська рада Бобровицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 18.

738. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-93 Бегацька сільська рада Бобровицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 19.

739. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-93 Бегацька сільська рада Бобровицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 34.

740. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-93 Бегацька сільська рада Бобровицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 35.

741. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-93 Бегацька сільська рада Бобровицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 37.

742. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-93 Бегацька сільська рада Бобровицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 47.

743. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-93 Бегацька сільська рада Бобровицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 51.

744. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-93 Бегацька сільська рада Бобровицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 58.

745. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-93 Бегацька сільська рада Бобровицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 61.

746. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-93 Бегацька сільська рада Бобровицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 75.

747. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-93 Бегацька сільська рада Бобровицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 77.

748. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-93 Бегацька сільська рада Бобровицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 81.

749. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-93 Бегацька сільська рада Бобровицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 82.

750. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-93 Бегацька сільська рада Бобровицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 93.

751. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-93 Бегацька сільська рада Бобровицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 95.

752. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-93 Бегацька сільська рада Бобровицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 106.

753. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-93 Бегацька сільська рада Бобровицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 110.

754. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-95 Мощанський волосний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Бородянського повіту Чернігівської губернії.

Оп. 1.

Спр. 5.

755. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-95 Мощанський волосний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Бородянського повіту Чернігівської губернії.

Оп. 1.

Спр. 13.

756. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-95 Мощанський волосний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Бородянського повіту Чернігівської губернії.

Оп. 1.

Спр. 16.

757. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-97 Велико-Лиственська сільська рада Тупичівського району Сновської округи.

Оп. 1.

Спр. 1.

758. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-97 Велико-Лиственська сільська рада Тупичівського району Сновської округи.

Оп. 1.

Спр. 10.

759. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-107 Довжицька сільська рада Довжицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 6.

760. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-107 Довжицька сільська рада Довжицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 17.

761. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-107 Довжицька сільська рада Довжицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 20.

762. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-107 Довжицька сільська рада Довжицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 35.

763. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-107 Довжицька сільська рада Довжицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 52.

764. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-107 Довжицька сільська рада Довжицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 71.

765. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-135 Маконшинська сільська рада Тупичівського району Сновської округи.

Оп. 1.

Спр. 4.

766. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-136 Мало-Дирчинська сільська рада Сновського району Сновської округи.

Оп. 1.

Спр. 1.

767. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-136 Мало-Дирчинська сільська рада Сновського району Сновської округи.

Оп. 1.

Спр. 2.

768. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-136 Мало-Дирчинська сільська рада Сновського району Сновської округи.

Оп. 1.

Спр. 8.

769. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-136 Мало-Дирчинська сільська рада Сновського району Сновської округи.

Оп. 1.

Спр. 13.

770. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-136 Мало-Дирчинська сільська рада Сновського району Сновської округи.

Оп. 1.

Спр. 14.

771. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-136 Мало-Дирчинська сільська рада Сновського району Сновської округи.

Оп. 1.

Спр. 17.

772. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-503 Чернігівський губернський земельний відділ.

Оп. 1.

Спр. 173.

773. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. Р-503 Чернігівський губернський земельний відділ.
Оп. 1.
Спр. 1063.
774. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. Р-503 Чернігівський губернський земельний відділ.
Оп. 1.
Спр. 1422.
775. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. Р-942 Чернігівське губернське статистичне бюро.
Оп. 1.
Спр. 5015.
776. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. Р-942 Чернігівське губернське статистичне бюро.
Оп. 1.
Спр. 5016.
777. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. Р-942 Чернігівське губернське статистичне бюро.
Оп. 1.
Спр. 5017.
778. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. Р-942 Чернігівське губернське статистичне бюро.
Оп. 1.
Спр. 5018.
779. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. Р-942 Чернігівське губернське статистичне бюро.
Оп. 1.
Спр. 5019.
780. **Держархів Чернігівської обл.**
Ф. Р-942 Чернігівське губернське статистичне бюро.

Оп. 1.

Спр. 5020.

781. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-942 Чернігівське губернське статистичне бюро.

Оп. 1.

Спр. 5021.

782. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-942 Чернігівське губернське статистичне бюро.

Оп. 1.

Спр. 5022.

783. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-942 Чернігівське губернське статистичне бюро.

Оп. 1.

Спр. 5023.

784. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-1675 Сираївська сільська рада Остерського району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 11.

785. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-1692 Берлозька сільрада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 15.

786. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-1692 Берлозька сільрада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 24.

787. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-1692 Берлозька сільрада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 28.

788. **Держархів Чернігівської обл.**

Ф. Р-1692 Берлозька сільрада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 32.

789. **Держархів Чернігівської обл.**

Ф. Р-1692 Берлозька сільрада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 36.

790. **Держархів Чернігівської обл.**

Ф. Р-1692 Берлозька сільрада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 55.

791. **Держархів Чернігівської обл.**

Ф. Р-1692 Берлозька сільрада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 64.

792. **Держархів Чернігівської обл.**

Ф. Р-1692 Берлозька сільрада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 70.

793. **Держархів Чернігівської обл.**

Ф. Р-1692 Берлозька сільрада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 87.

794. **Держархів Чернігівської обл.**

Ф. Р-1692 Берлозька сільрада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 100.

795. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-1692 Берлозька сільрада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 117.

796. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-1696 Лісківська сільська рада Менського району Конотопської округи.

Оп. 1.

Спр. 32.

797. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-1696 Лісківська сільська рада Менського району Конотопської округи.

Оп. 1.

Спр. 43.

798. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-1696 Лісківська сільська рада Менського району Конотопської округи.

Оп. 1.

Спр. 50.

799. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-1700 Бабська сільська рада Сосницького району Сновської округи.

Оп. 1.

Спр. 1-б.

800. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-1700 Бабська сільська рада Сосницького району Сновської округи.

Оп. 1.

Спр. 20.

801. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-1700 Бабська сільська рада Сосницького району Сновської округи.

Оп. 1.

Спр. 53.

802. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-1709 Біликівська сільська рада Остерського району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 7.

803. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-1713 Барсуківська сільська рада Остерського району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 16.

804. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-1731 Булахівська сільська рада Остерського району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 1.

805. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-1731 Булахівська сільська рада Остерського району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 29.

806. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-1731 Булахівська сільська рада Остерського району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 43.

807. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-1750 Бобровицька сільська рада Бобровицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 2.

808. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-1750 Бобровицька сільська рада Бобровицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 6.

809. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-1750 Бобровицька сільська рада Бобровицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 7.

810. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-1750 Бобровицька сільська рада Бобровицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 19.

811. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-1750 Бобровицька сільська рада Бобровицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 34.

812. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-1750 Бобровицька сільська рада Бобровицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 36.

813. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-1750 Бобровицька сільська рада Бобровицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 55.

814. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-1750 Бобровицька сільська рада Бобровицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 56.

815. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-1750 Бобровицька сільська рада Бобровицького району Чернігівської округи.

Оп. 1.

Спр. 58.

816. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-1754 Дехтярівська сільська рада Новгород-Сіверського району Глухівської округи.

Оп. 1.

Спр. 7.

817. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-2351 Белейківська сільська рада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 21.

818. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-2351 Белейківська сільська рада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 38.

819. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-2351 Белейківська сільська рада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 39.

820. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-2351 Белейківська сільська рада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 44.

821. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-2351 Белейківська сільська рада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 51.

822. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-2351 Белейківська сільська рада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 52.

823. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-2351 Белейківська сільська рада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 55.

824. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-2351 Белейківська сільська рада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 59.

825. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-2351 Белейківська сільська рада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 60.

826. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-2351 Белейківська сільська рада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 68.

827. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-2351 Белейківська сільська рада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 74.

828. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-2351 Белейківська сільська рада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 83.

829. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-2351 Белейківська сільська рада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 84.

830. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-2351 Белейківська сільська рада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 88.

831. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-2351 Белейківська сільська рада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 112.

832. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-2351 Белейківська сільська рада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 113.

833. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-2351 Белейківська сільська рада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 114.

834. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-2351 Белейківська сільська рада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 115.

835. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-2351 Белейківська сільська рада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 117.

836. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-2351 Белейківська сільська рада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 122.

837. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-2351 Белейківська сільська рада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 140.

838. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-2351 Белейківська сільська рада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 143.

839. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-2351 Белейківська сільська рада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 148.

840. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-2351 Белейківська сільська рада Козелецького району Ніжинської округи.

Оп. 1.

Спр. 168.

841. Держархів Чернігівської обл.

Ф. Р-4005 Шабалинівська сільська рада Конотопської округи.

Оп. 1.

Спр. 1.ЦДАВО

842. Філіал Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині

Ф. Р-5 Ніжинський повітовий земельний відділ.

Оп. 1.

Спр. 199.

843. Філіал Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині

Ф. Р-5 Ніжинський повітовий земельний відділ.

Оп. 1.

Спр. 200.

844. **Філіал Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині**
Ф. Р-5 Ніжинський повітовий земельний відділ.
Оп. 1.
Спр. 206.
845. **Філіал Державного архіву Чернігівської області в м. Прилуки**
Ф. Р-51 Прилуцький повітовий комітет незаможних селян.
Оп. 1.
Спр. 17.

Опубліковані джерела

846. Административно-территориальное деление Украины: принято ВУЦИК на заседании от 7 марта 1923 г. : (По данным Центр. адм.-террит. комиссии). — Харьков : Наркомвнудел УССР, 1923. — 132 с.
847. Бюлетень X Всеукраїнського з'їзду Рад. — Харків : Видання ВУЦВК, 1927. — Розд. паг.
848. Бюлетень V з'їзду незаможних селян України. — Харків : Видання ВУЦВК, 1927. — Розд. паг.
849. Відчит округового комітету Херсонської організації КП(б)У за 1925–26 рік до VI окрпартконференції. — Херсон : Червоний селянин, 1926. — 70 с.
850. Відчит Херсонського округового виконавчого комітету IV Округовому з'їзду рад. — Херсон : Держдрук, 1927. — 122 с.
851. ВКП(б), Пятнадцатый съезд, декабрь 1927 г. : [Стеногр. отчет]. — М. : Госполитиздат, 1961. — 848 с.
852. VIII Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 17–20 січ. 1924 року : стенографічний звіт та постанови. — Харків : Вид-во ВУЦВК, 1924. — 203 с.
853. Всеукраинское агрономическое общество : очерки крестьянских бюджетов. — Харків : Книгоспілка, 1923. — 47 с.

854. Вся Украина и АМССР на 1929 год : адресная и справочная книга. — Одесса : Укр. Красный крест, 1929. — 967 с.
855. ВУЦВК II сесія IX скликання, 16–23 жовт. 1925 р. : стеногр. звіт. — Харків : Видання оргінстру ВУЦВК, 1926. — 344 с.
856. ВУЦВК II сесія X скликання 8–12 жовт. 1927 р. : стеногр. звіт та постанови. — Харків : Видання оргінстру ВУЦВК, 1927. — 474 с.
857. Гніздовий сільськогосподарський перепис селянських господарств України в 1927 р. : аналітична таблиця соціально-економічних відносин // Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика / ЦСУ УСРР. — 1930. — № 184. — С. 1–91.
858. Голоса крестьян : сельская Россия XX в. в крестьянских мемуарах. — М. : РОССПЭН, 1996. — 428 с.
859. Господарське культурно-соціальне та радянське будівництво на Харківщині в 1925/26 році. (Делегату XI окружного з'їзду Рад). — Харків : Видання окрвиконкому, 1927. — 178 с.
860. Два роки роботи уряду УСРР : матеріали до звіту XI з'їздові Рад. — Харків : Видання секретаріату ВУЦВК та Упр. справами РНК УСРР, 1929. — 228 с.
861. Два роки п'ятирічки УСРР : матеріали до звіту уряду за 1929 та 1930 роки на XII Всеукр. з'їздові рад. — Харків : Видання секретаріату ВУЦВК та Управління справами РНК УСРР, 1931. — 263 с.
862. Довідник-порадник у земельних справах для сільських рад. — Харків : Рад. селянин, 1928. — 254 с.
863. Діяльність РНК УСРР та Економічної наради: збірні матеріали за лип.–верес. 1925–26 господарського року. — Харків : Видання РНК УСРР, 1926. — 198 с.
864. Двенадцатый съезд РКП(б), 17–25 апр. 1923 г. : стенографический отчет. — М. : Политиздат, 1968. — 903 с.
865. Девятый съезд КП(б)У, 6–12 дек. 1925 г. : стеногр. отчет. — Харьков : Пролетарий, 1926. — 400 с.

866. Десятий з'їзд КП(б)У, 20–29 листоп. 1927 р. : стенографічний звіт. — Харків: Держвидав України, 1928. — 620 с.
867. Десятий съезд РКП(б) : стеногр. отчет. — М. : Госполитиздат, 1963. — 915 с.
868. Друга конференція КП(б)У. 9–14 квіт. 1929 р. : стенографічний звіт. — Харків : Держвидав України, 1929. — 477 с.
869. Економічний огляд Єлизаветградщини за три роки. — Єлизаветград : Видання окрвиконкому, 1927. — 187 с.
870. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР. — Харків : Видання НКЮ УСРР, 1920–1930.
871. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. — Харків : ЦСУ УСРР, 1929. — 348 с.
872. Звіт Волинського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів: 1 жовт. 1924 р. – 1 квіт. 1926 р. — Житомир : Видання окрвиконкому, 1926. — 95 с.
873. Звіт Миколаївського окружного виконавчого комітету ІХ окружному з'їзду Рад Миколаївщини (1927–1928 рр.). — Миколаїв : Видання окрвиконкому, 1929. — 126 с.
874. Звіт Полтавського губерніального комітету КП(б)У: травень 1924 – березень 1925 р. — Полтава : Видання губкому, 1925. — 168 с.
875. Звіт робітничо-селянського уряду України за 1923–24 рік : до ІХ Всеукр. з'їзду рад. — Харків : Вид. ВУЦВК і РНК УСРР, 1925. — 304 с.
876. Землевладение в 50 губерниях Европейской России : стат. справ. — СПб : Земля и воля, 1907. — 132 с.
877. Земельное законодательство УССР и практика по земельным спорам : Сб. постановлений и решений. — Харьков : Юриздат, 1925. — 746 с.
878. Земельний Кодекс УСРР : ухвалений ВУЦВК 29 листоп. 1922 р. — Харків : Видання НКЗС УСРР, 1922. — 90 с.

879. Земельний Кодекс УСРР зі змінами до 1 лют. 1928 р. — Харків : Юрвидав, 1928. — 68 с.
880. Зразковий статут земельної громади (для земельних громад з обцинним розпорядком землекористування): ухвалений НКЗС УСРР 25 лип. 1924 р. — Харків : Рад. селянин, 1924. — 15 с.
881. Итоги весеннего обследования сельского хозяйства Украины в 1922 г. : выборочный подворный опрос // Статистика України. Сер. 2. Сільськогосподарська статистика. / ЦСУ УССР. — 1923. — № 20. — С. 1–59.
882. Итоги хозяйственного развития УССР за 1923/24 год. — Харьков : Укр. экономист, 1925. — 256 с.
883. Календар-довідник : Вся Україна в адресах. — Харків : Селян. правда, 1924. — 470 с.
884. Календар-довідник на 1926 рік районного статистика і кореспондента ЦСУ УСРР. — Харків : ЦСУ УСРР, 1926. — 372 с.
885. Календар-довідник і записна книжка на 1925 рік (районового статистика і кореспондента Центрального Статистичного Управління України). — Харків : ЦСУ УСРР, 1925. — 626 с.
886. Комітети незаможних селян України (1920–1933) : [зб. документів і матеріалів]. — К. : Наук. думка, 1968. — 639 с.
887. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К. : Політвидав України, 1976. — Т. 1. — 1007 с.
888. Короткий огляд діяльності Криворізького окружного виконавчого комітету за 1925/26 господарський рік. — Кривий Ріг : Видання Окрвиконкому, 1927. — 68 с.
889. Короткий огляд діяльності РНК та Економічної наради УСРР за період з 1 жовтня 1923 р. до 1 квітня 1924 р. — Харків : Видання упр. справами РНК УСРР, 1924. — 53 с.

890. Короткий огляд діяльності робітничо-селянського уряду України за 1925/26 рік. — Харків : Видання упр. справами РНК УСРР, 1926. — 75 с.
891. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К. : Політвидав України, 1979. — Т. 2. — 521 с.
892. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К. : Політвидав України, 1979. — Т. 3. — 529 с.
893. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К. : Політвидав України, 1980. — Т. 4. — 558 с.
894. Крестьянское хозяйство степного села и его кооперирование : разработка материалов монографического описания сел Одесской губернии, произведенного Одесским губкомом КП(б)У в октябре-ноябре 1924 г. [Одесский губернский комитет КП(б)У]. — Одесса : Госиздат Украины, 1925. — 196 с.
895. Матеріали до характеристики стану сільського господарства України : для делегатів XI з'їзду КП(б)У. — К. : Держвидав, 1930. — 86 с.
896. Материалы губернского совещания по работе на селе при Волынском губкоме КП(б)У: 7–9 окт. 1924 г. — Житомир : Издание губкома КП(б)У, 1924. — 64 с.
897. Материалы к губернскому совещанию председателей сельских советов 28 февр. 1925 года. — Одесса : Издание губисполкома, 1925. — 152 с.
898. Материалы к докладу правительства Украины на второй сессии ЦИК СССР третьего созыва. — Харьков : Издание организационно-информационного отдела Управления СНК УССР, 1926. — 225 с.
899. Материалы к отчетному докладу окрисполкома на XII окружном съезде советов Луганщины за период с октября 1925 по январь 1927 года. — Луганск : Издание окрисполкома, 1927. — 169 с.

900. Материалы по отчету Мариупольского окружного исполнительного комитета о работе за 1925/26 хозяйственный год. — Мариуполь : Издание окрисполкома, 1925. — 240 с.
901. Материалы к отчету Одесского губисполкома VII губсъезда Советов. — Одесса : Издание губисполкома, 1925. — Ч. II. — 359 с.
902. Материалы по обследованию комитетов незаможных селян (по данным обследования в июне 1925 года). — Харьков : ЦСУ УССР, 1925. — 221 с.
903. Низові бюджети України в 1926/27 господарчому році (районові, сільські, земельних громад) // Статистика України. Сер. 6. Статистика фінансів / ЦСУ УСРР. — Харків, 1928. — Т. 5. — Вип. 5. — № 157. — 50 с.
904. НКЗ УССР. Достижения сельскохозяйственных опытных станций Украины. — Харьков : Рад. селянин, 1928. — 375 с.
905. НКЗ УССР. Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины : по материалам агрокорреспондентской сети. — Харків : Рад. селянин, 1925. — 123 с.
906. НКЗ УССР. Перспективный план по сельскому хозяйству Лесостепи и Полесья Украины. — Харків : Рад. селянин, 1925. — 258 с.
907. НКЗ УССР. План мероприятий по сельскому хозяйству Украины на 1925–26 год. — Харків : Рад. селянин, 1925. — 252 с.
908. НКЗ УССР. Сельское хозяйство Украины : стат. справочник. — Харьков : Издание НКЗ УССР, 1923. — 232 с.
909. НКЗС УСРР. Допомога Радянської влади сільському господарству за останні роки. — Харків : Рад. селянин, 1927. — 148 с.
910. НКЗС УСРР. Землевпорядженні та неземлевпорядженні селянські господарства за обстеженням навесні 1926 року. — Харків : Рад. селянин, 1928. — 179 с.
911. НКЗС УСРР. Зразковий статут земельної громади. — Херсон : Вид. НКЗС УСРР, 1924. — Розд. паг.

912. НКЗС УСРР. Матеріали до п'ятирічного перспективного плану розвитку сільського господарства України (1928/29–1932/33) : Ч. 2. Організація земельної території. — Харків : Рад. селянин, 1929. — 99 с.
913. НКЗС УСРР. Матеріали у справі землевпорядження, передачі листів селянству та стану державних лісів : до III сесії ВУЦВК IX з їзду Рад. — Харків : Рад. селянин, 1926. — 75 с.
914. НКЗС УСРР. Підсумки аграрної революції на Україні. — Харків : Видання Наркомзему України, 1923. — 21 с.
915. НКЗС УСРР. План заходів у сільському господарстві на 1926–27 господарський рік. — Харків : Рад. селянин, 1926. — 180 с.
916. НКЗС УСРР. Порадник сільського господаря. — Харків : ЦСУ УСРР, 1928. — 210 с.
917. НКЗС УСРР. Революція та землеустрій. — Харків : Видання Наркомзему УСРР, 1924. — 23 с.
918. Обзор организации комитетов незаможных селян (с начала организации до 1 дек. [1920 г.]). — Харьков : Издание НКВД УСРР, 1920. — 70 с.
919. XI Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 7–15 травня 1929 року : стенографічний звіт та постанови. — Харків : Вид-во ВУЦВК, 1929. — 778 с.
920. Округа и районы УССР : утверждено Президиумом ВУЦВКа на заседании от 7 марта 1923 г. — Харьков : Изд. НКВД УССР, 1923. — 15 с.
921. Основні показники розвитку народного господарства УСРР на 1927/28–1931/32 рік : за матеріалами комісій Укрдержплану для укладення п'ятирічного перспективного плану. — Харків : Видання Держплану УСРР, 1927. — 134 с.
922. Основные показатели по сахарной промышленности за дореволюционный и революционный периоды (по Союзу и районам

- Госплана) / под ред. К. А. Пашкало. — М. : Снабтехиздат, 1932. — 192 с.
923. Отчет Волынского губернского исполнительного комитета IV губсъезда Советов за 1922–1923 гг. — Житомир : Издание губисполкома, 1924. — 292 с.
924. Отчет губернского исполнительного комитета губернскому съезду советов Черниговщины IX созыва за 1924 год. — Чернигов : Издание губисполкома, 1925. — 117 с.
925. Отчет Донецкого губернского комитета КП(б)У : март 1923 – март 1924 г. — Бахмут : Рабочий Донбасса, 1924. — 233 с.
926. Отчет Народного комиссариата земледелия УССР за 1920 год. — Харьков : Издание Наркомзема УСРР, 1921. — 18 с.
927. Отчет о работе Харьковского губкома КП(б)У за время с 6-й до 7-й губпартконференции (октябрь 1922 – март 1923 г.). — Харьков : Издание агитпропа Харьковского губкома КП(б)У, 1923. — 122 с.
928. Отчет Харьковского окружного исполнительного комитета о работе за 1925/26 год. — Харьков : Издание окрисполкома, 1926. — 304 с.
929. I і II сесія ВУЦВК VIII скликання : стенографічний звіт. — Харків : Видання оргвідділу ВУЦВК, 1924. — 206 с.
930. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1926 році : (вибірковий перепис селянських господарств) // Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика / ЦСУ УССР. — Харків. — 1927. — № 94. — С. 1–230.
931. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1929 році : (вибірковий перепис селянських господарств) // Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика / ЦСУ УССР. — Харків. — 1930. — № 191. — С. 1–120.
932. Підсумки осінніх обслідувань сільського господарства України в 1925 і 1926 рр. // Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика / ЦСУ УССР. — Харків. — 1928. — № 126. — С. 1–68.

933. Підсумки осіннього обслідування врожаю 1927 р. // Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика / ЦСУ УССР. — Харків. — 1929. — № 159. — С. 1–48.
934. План мероприятий по борьбе с засухой : (материалы к докладу Наркомзема на III сессии ВУЦИК восьмого созыва). — Харків : Рад. селянин, 1925. — 30 с.
935. Практика Правительствующего Сената по крестьянским делам. — СПб. : Департ. гос. зем. имуществ, 1914. — 959 с.
936. Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. Вып. 1. Европейская Россия: поездные, погубернские, порайонные итоги. — СПб. : Издание МВД, 1916. — 642 с.
937. Пути народнохозяйственного развития УССР : материалы к построению пятилетнего плана. — Харьков : Издание Укргосплана, 1928. — 492 с.
938. Пятнадцатый съезд ВКП(б) : Стеногр. отчет. Ч. II. — М. : Госполитиздат, 1962. — 1722 с.
939. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920) : зб. документів і матеріалів. — К. : Вид-во АН УРСР, 1957. — 1083 с.
940. Резолюції II окружного з'їзду рад Старобільщини : 31 березня – 5 квітня 1929 року. — Старобільськ : Держдрук, 1929. — 56 с.
941. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам : [сб. документов за 50 лет]. — М. : Политиздат, 1967. — Т. 1. — 783 с.
942. Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР : 1917–1954. — М. : Госюриздат, 1954. — 719 с.
943. Сборник законов СССР. — М., 1924–1930.
944. Сборник отчетов народных комиссариатов УССР, уполномоченных народных комиссариатов РСФСР при Совнарком УССР и

- центральных учреждений Украины. — Харьков : Госиздат, 1921. — Разд. паг.
945. Сборник статистических материалов по вопросам организации крестьянского хозяйства Украины и смежных губерний : по материалам Харьковского областного сельскохозяйственного союза кооперативов. — Одесса : Издание Наркомзема УССР, 1922. — XIV; 135 с.
946. Сборник статистических сведений по Союзу ССР. 1918–1923. За пять лет работы ЦСУ // Труды ЦСУ СССР. — М. — 1924. — Т. 18. — С. 1–481.
947. Соціалістичне будівництво в сільському господарстві: цифрові матеріали до доповіді В. Я. Чубаря та А. Г. Шлітера на IV сесії ВУЦВК X скликання. — Харків : Видання Управління справами РНК УСРР, 1928. — 66 с.
948. Список волостей УССР. — Харків : ЦСУ УССР, 1921. — 31 с.
949. Стенографический отчет 2-ой сессии ВУЦИК VII созыва 11–12 апреля 1923 г. — Харьков : Издание ВУЦИК, 1923. — 90 с.
950. Стенографический отчет 3-ей сессии ВУЦИК VII созыва 1–2 июня 1923 г. — Харьков : Издание Управления делами ВУЦИК, 1923. — 70 с.
951. Стенографический отчет VI съезда советов Донбасса. Декабрь 1922 года. — Харьков : Госиздат, 1922. — 165 с.
952. Стенографічний звіт та постанови V округового з'їзду рад Ромещини (31 бер. – 4 квіт. 1929 р.). — Ромни : Видавництво окрвиконкому, 1929. — 232 с.
953. Сучасна статистика населення України. — Харків : ЦСУ УСРР, 1929. — 57 с.
954. Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик : 1917–1936 [сб. документов]. — М. : Политиздат, 1959. — Т. 1. — 836 с.; 1960. — Т. 2. — 615 с.

955. Трагедия советской деревни : коллективизация и раскулачивание : документы и материалы. — М. : РОССПЭН, 1999. — Т. 1. — 441 с.
956. III сесія ВУЦВК VIII скликання 8–12 жовтня 1924 р. : [стенографічний звіт]. — Харків : Видання ВУЦВК, 1924. — 226 с.
957. III сесія ВУЦВК IX скликання 20–21 травня 1926 р. : [стенографічний звіт]. — Харків : Видання ВУЦВК, 1926. — 479 с.
958. Тринадцатый съезд РКП(б). Май 1924 г. : стеногр. отчет. — М. : Госполитиздат, 1963. — 883 с.
959. Труды Всеукраинского агрономического совещания 16–22 февраля 1924 г. — Харьков : Издание НКЗ УССР, 1924. — 170 с.
960. Украинская ССР. Итоги по республике : Всесоюзная перепись населения 1926 год. : Т. 28. — М. : ЦСУ СССР, 1930. — 304 с.
961. Україна в цифрах. — Харків : ЦСУ УСРР, 1927. — 131 с.
962. Україна : Стат. довід. — Харків : ЦСУ УСРР, 1925. — 516 с.
963. Україна : Стат. щорічник на 1928 рік. — Харків : ЦСУ УСРР, 1928. — 387 с.
964. Україна : Стат. щорічник. 1929. — Харків : ЦСУ УСРР, 1929. — 399 с.
965. Україна та її нові адміністративні райони: кишеньковий стат. довід. — Харків : Держвидав України, 1930. — 183 с.
966. Фінанси земельних громад за 1925/26 рр. господарський рік : вибіркоче обстеження // Статистика України. — Сер. 6. Статистика фінансів / ЦСУ УСРР. — Т. 5. — Вип. 3. — № 125. — 37 с.
967. IV сесія ВУЦВК VII скликання 1–4 листопада 1923 р. : [стеногр. звіт]. — Харків : Видання оргвідділу ВУЦВК, 1924. — 106 с.
968. IV сесія ВУЦВК VIII скликання : [стеногр. звіт]. — Харків : Видання оргвідділу ВУЦВК, 1925. — 255 с.
969. IV сесія ВУЦВК IX скликання 16–23 листопада 1926 р. : [стеногр. звіт]. — Харків : Видання ВУЦВК, 1926. — 367 с.

970. XIV конференция Российской Коммунистической партии (большевиков), апрель 1925 г. : стеногр. отчет — М.; Л. : Госиздат, 1925. — 335 с.
971. XIV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков), 18–31 декабря 1925 г. : стеногр. отчет. — М.; Л. : Госиздат, 1926. — 1029 с.
972. Шестнадцатая конференция ВКП(б), апрель 1929 г. : стеногр. отчет. — М. : Госиздат, 1962. — 837 с.
973. Экономическая политика СССР : [сб. документов]. — М. : Госполитиздат, 1947. — Т. 1. — 645 с.

Періодична преса

Газети

974. Більшовик Полтавщини : орган Полтав. губвиконкому, губкому КП(б)У, губради профспілок та міськради. — Полтава. — 1924.
975. Вісті ВУЦВК : орган ВУЦВК. — Харків. — 1922–1930.
976. Известия : орган Черниговского губернского исполн. ком. Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов и Черниговского губкома КП(б)У. — Чернигов. — 1921.
977. Коммунист : орган ЦК и Харьк. губкома КП(б)У. — Харьков. — 1921–1925.
978. Комуніст : орган ЦК і Харк. окружкому КП(б)У. — Харків. — 1926–1929.
979. Красное знамя : ежедневная газ. губкома КП(б)У и губисполкома Черниговщины. — Чернигов. — 1921–1922.
980. Луганская Правда : орган Луганского окрпарткома и окрисполкома. — Луганск. — 1924–1925.
981. Нове село : орган Коростенського окркому КП(б)У. окрвиконкому та окрпрофбюро. — Коростень. — 1925.
982. Плуг і Молот : щоденна газ. Сум. комітету КП(б)У, окрвиконкому, міськради та окрбюро. — Суми. — 1925.

983. Радянська Волинь : орган губкому, губвиконкому та губрадпрофу. — Житомир. — 1924–1925.
984. Пролетарий : еженед. газ. : орган Харьк. губкома КП(б)У. — Харьков. — 1923.
985. Радянське село: орган ЦК КП(б)У. — Харків. — 1925–1926.
986. Селянин : орган Харьк. округового ком. КП(б)У та округового виконкому Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. — Харків. — 1925.
987. Селянська газета : щотиж. газ. Чернігів. губкому КП(б)У. — Чернігів. — 1924.
988. Селянська правда : газета ЦК КП(б)У і Центральної Комісії незаможних селян. — Харків. — 1922–1925.
989. Українська сільськогосподарська газета : видання Всеукр. агр. т-ва. — Харків. — 1922.
990. Украинский экономист : ежедневная газ. Экономического совещания УССР. — Харьков. — 1923–1925.

Часописи

991. Агитатор : журн. : орган агитпропа ЦК КП(б)У, Харьковского окрпарткома. УПП НКП — Харьков. — 1925–1929.
992. Агітація і пропаганда : журн. : орган агітпропу ЦК КП(б)У та агітпропу Харківського окрпарткому. — Харків. — 1927–1929.
993. Агроном : місячник земорганів, агроробітників і культ. господарів Наддніпрянщини : орган Губземупр. наук.-техн. секції «Робітземлісу» та Київ. філії с.-г. наук. ком. України. — К. — 1923–1926.
994. Большевик : орган ЦК КП(б)У. — Харків. — 1925–1929.
995. Бюллетень Наркомзема [УССР]. — Харьков. — 1922–1930.
996. Бюллетень Одесского губстатбюро. — Одесса. — 1921.
997. Бюллетень Подольского губстатбюро. — Винница. — 1921.
998. Вісник Нар. Комісаріату земельних справ УСРР. — Харків. — 1925–1929.

999. Вісник статистики України / ЦСУ УСРР. — Харків. — 1928–1929.
1000. Господарство Полтавщини : журн. Полтав. губерн. планової коміс. — Полтава. — 1924.
1001. Господарство України : Щомісяч. політико-економ. журн. — Харків. — 1925–1929.
1002. Земельник : громад.-проф. та наук. щомісяч. наук.-техн. секцій Всеробітземлісу на Україні. — Харків. — 1924–1925.
1003. Землеустрійник України : громад.-проф. та наук. щомісяч. наук.-техн. секцій Всеробітземлісу на Україні. — Харків. — 1926.
1004. Крестьяноведение : Теория. История. Современность : ежегодник. — М., 1947.
1005. Кооперована Громада : двотиж. кооперативний журн. — Харків. — 1927–1929.
1006. Полтавський селянин : попул.-наук. с.-г. двотиж. — Полтава. — 1925.
1007. Радянський селянин : орган НКЗС УСРР. — Харків. — 1924–1929.
1008. Сільський господар : бюлетень Всеукр. союзу с.-г. кооперації. — Харків. — 1923–1928.
1009. Сільське господарство: орган НКЗС УСРР. — Харків. — 1922.
1010. Статистический бюллетень : двухнедельный орган ЦСУ УССР. — Харьков. — 1921–1924.
1011. Статистический бюллетень : орган ЦСУ УСРР. — Харьков. — 1925–1926.
1012. Степное хозяйство : орган Одесского губземотдела. — Одесса. — 1922.
1013. Степове господарство : щомісяч. наук.-попул. с.-г. журн. для селян. — Катеринослав. — 1924–1925.
1014. Хозяйство Подолии : ежемесячный журн. Подол. эконом. совещ. — Винница. — 1922.
1015. Хозяйство Полтавщины : ежемесячный журн. Полтав. губерн. эконом. совещ. — Полтава. — 1922–1923.

1016. Хозяйство Украины : ежемес. журн., посвящ. вопр. экономики Украины. — Харьков. — 1924–1925.
1017. Український агроном : громад.-проф. та наук. щомісяч. агр. секції Всеукр. центр. правління Робітземлісу. — Харків. — 1925.
1018. Український землевпорядник : громад.-проф. та наук. щомісяч. наук.-техн. секцій Всеробітземлісу на Україні. — Харків. — 1927–1929.
1019. Українська кооперація : об'єднаний орган усіх галузей кооперації на Україні. — Харків. — 1923.
1020. Червоне село : щомісяч. журн. ВУЦВК для робітників сільрад. — Харків. — 1925–1929.
1021. Экономист : Вестн. XI отдела Рус. Техн. о-ва. — М. — 1922.

Література

1022. Абрамов Б. Партия большевиков – организатор борьбы за ликвидацию кулачества как класса / Б. Абрамов. — М. : Госполитиздат, 1952. — 132 с.
1023. Абрамов Ю.М. Коментар до Земельного Кодексу / Ю.М. Абрамов // Вісник НКЗС [УСРР]. — 1926. — №14–15. — С. 102.
1024. Адамович А. До вибору форм землекористування / А. Адамович // Агроном. — 1926. — № 5–6. — С. 130–134.
1025. Акимов И. О сельском бюджете и взаимоотношениях сельсоветов с земельными обществами / И. Акимов // Советское строительство. — 1928. — №4. — С. 33–50.
1026. Акунін О. С. Південноукраїнське селянство в кінці 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: соціально-економічне становище : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. С. Акунін; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. — Дніпропетровськ, 2009. — 20 с.
1027. Александров В. А. Сельская община в России (XVII – начало XIX в.) / В.А. Александров. – М. : Наука, 1976. – 323 с.

1028. Алексеев А. В. Агрономическое изучение крестьянского хозяйства земельного общества Фрейдорф в целях обоснования плана кредитования мероприятий по развитию сельского хозяйства / А. В. Алексеев. — Старобельск : Изд-во Окружного отделения союза сельскохозяйственных и лесных рабочих, 1926. — 27 с.
1029. Амбарцумов Е. А. Анализ В. И. Лениным причин кризиса 1921 г. и путей выхода из него / Е. А. Амбарцумов // Вопр. истории. — 1984. — № 4. — С. 15–19.
1030. Амфитеатров Г. Земельное общество и сельсовет / Г. Амфитеатров // Революция права. — 1928. — № 2. — С. 94–113.
1031. Анісімов В. В. Земельні громади України (1921–1929 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Анісімов; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 1997. — 19 с.
1032. Арина А. Е. Социально-экономические изменения в деревне : Мелитопольский район (1885–1938 гг.) / А. Е. Арина, Г. Г. Котов, К. В. Лосева. — М. : Сельхозгиз, 1939. — 407 с.
1033. Архірейський Д. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. / Д. Архірейський, В. Ченцов // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1999. — № 1–2. — С. 87–127.
1034. Атоян О. Н. В конфликте с государством : Крестьянское правосознание в Украине 1917–1919 годов / О. Н. Атоян. — Луганск : РИО ЛАВД, 2003. — 512 с.
1035. Баберовські Й. Червоний терор: історія сталінізму / Йорг Баберовські. — К. : КіС, 2007. — 245 с.
1036. Балашов И. В. Организация сельского хозяйства / И. В. Балашов. — Одесса : Изд-во Одесского с.-г. ин-та, 1926. — 204 с.
1037. Балязин В. Возвращение : к 100-летию со дня рождения А. В. Чаянова / В. Балязин // Октябрь. — 1988. — № 1. — С. 146–171.

1038. Балязин В. Н. Профессор Александр Чаянов / В. Н. Балязин. — М. : Агропромиздат, 1990. — 303 с.
1039. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні / І. Батюк. — Харків : Книгоспілка, 1925. — 92 с.
1040. Безгин В. Б. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX — начало XX века) : монография / В. Б. Безгин. — Тамбов : Изд-во ТГТУ, 2004. — 303 с.
1041. Белонін М. М. До питання про земельну громаду / М. М. Белонін // Записки Волинського землеустрійного технікуму. — Житомир, 1925. — № 1. — С. 47–55.
1042. Белонін М. Характеристика землевпорядження на Україні / М. Белонін, М. Гаража. — Харків : Укр. робітник, 1928. — 18 с.
1043. Белонін М. Характеристика землевпорядження на Україні / М. Белонін, М. Гаража // Український землевпорядник. — 1928. — № 8. — С. 8–14.
1044. Беляев И. Д. Обзор исторического развития сельской общины в России / И. Д. Беляев // Русская беседа. — М, 1856. — Кн. I. — С. 101–147.
1045. Беляев И. Д. Крестьяне на Руси : исследование о постепенном изменении значения крестьян в русском обществе / И. Д. Беляев. — М., 1860. — 306 с.
1046. Бердянских В. А. Крестьянская цивилизация в России / В. А. Бердянских. — М. : Аграф, 2001. — 432 с.
1047. Березовчук М. Д. Комнезами України в боротьбі за соціалізм / М. Д. Березовчук. — К. : Політвидав України, 1965. — 123 с.
1048. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України : теорія, методика, історія / О. М. Богдашина. — Харків : САГА, 2008. — 213 с.
1049. Бойко В. В. Земельні громади Кримської АРСР (1922–1930 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Бойко; Запоріж. держ. ун-т. — Запоріжжя, 2003. — 19 с.

1050. Бордюгов Г. Николай Бухарин : Эпизоды политической биографии / Г. Бордюгов, В. Козлов // Коммунист. — 1988. — № 13. — С. 91–109.
1051. Боровецкий А. Що робити, щоб заохотити земельну громаду до колективного господарювання? / А. Боровецкий // Рад. селянин. — 1928. — № 17/18. — С. 31–33.
1052. Бочков М. Нейтралітет чи активна політика в землеустрої / М. Бочков // Земельник. — 1924. — № 2. — С. 37–43.
1053. Бражник П. Спроба з'єднання технічних досягнень дослідних станцій та економіки селянських господарств / П. Бражник // Земельник. — 1925. — № 1. — С. 20–26.
1054. Братусь І. Земгромади на шляху до колективізації / І. Братусь // Кооперована громада. — 1928. — № 10. — С. 23–25.
1055. Бронский М. Вопросы экономической политики / М. Бронский. — М. : Госиздат, 1924. — 141 с.
1056. Бруцкус Б. Д. Проблемы народного хозяйства при социалистическом строе / Б. Д. Бруцкус // Экономист. — 1922. — № 2. — С. 163–173.
1057. Бугаев Е. Странная позиция / Е. Бугаев // Коммунист. — 1984. — № 14. — С. 119–126.
1058. Булдаков В. П. Имперство и российская революционность (Критические заметки) / В. П. Булдаков // Отечественная история. — 1997. — № 1. — С. 42–60.
1059. Буржуазные и мелкобуржуазные экономические теории социализма : критические очерки : 1917–1945 гг. — М. : Наука, 1975. — 327 с.
1060. Бухарин Н. И. Заметки экономиста / Н. И. Бухарин // Избранные произведения / Н. И. Бухарин. — М. : Изд. полит. литературы, 1988. — С. 391–418.
1061. Бухарин Н. И. Новое откровение о советской экономике или как можно погубить рабоче-крестьянский блок : к вопросу об экономическом обосновании троцкизма / Н. И. Бухарин // Избранные произведения / Н. И. Бухарин. — М. : Изд. полит. литературы, 1988. — С. 86–115.

1062. Бухарин Н. И. Новый курс экономической политики / Н. И. Бухарин // Избранные произведения / Н. И. Бухарин. — М. : Изд. полит. литературы, 1988. — С. 24–33.
1063. Бухарин Н. И. О новой экономической политике и наших задачах / Н. И. Бухарин // Избранные произведения / Н.И. Бухарин. — М. : Изд. полит. литературы, 1988. — С. 122–145.
1064. Бухарин Н. И. Путь к социализму и рабоче-крестьянский вопрос / Н. И. Бухарин // Избранные произведения / Н. И. Бухарин. — М. : Изд. полит. литературы, 1988. — С. 146–230.
1065. Буховец О. Г. Социальные конфликты и крестьянская ментальность в Российской империи начала XX века : новые материалы, методы, результаты / О. Г. Буховец. — М. : Мосгорархив, 1996. — 399 с.
1066. Буценко А. Про взаємовідносини між сільрадами, сільськими громадами / А. Буценко // Червоне село. — 1926. — № 6–7. — С. 10–12.
1067. Буценко А. Сельсоветы, сельсоветы и земельные общества / А. Буценко // Власть Советов. — 1926. — № 32–33. — С. 3–4.
1068. Ваганов Ф. М. Правый уклон в ВКП(б) и его разгром (1928–1930 гг.) / Ф. М. Ваганов. — М. : Политиздат, 1977. — 328 с.
1069. Вахнін Т. Відкриваємо маслоробний завод / Т. Вахнін // Радянський селянин. — 1926. — №4. — С. 37–38.
1070. Вебер О. Из мужиков во французы : Модернизация французской деревни (1870–1914). — Стэнфорд; Калифорния, 1976 (реферат) / О. Вебер // Отечественная история. — 1997. — № 2. — С. 140–148.
1071. Великий незнакомец : крестьяне и фермеры в современном мире : хрестоматия : пер. с англ. / сост. Т. Шанин. — М. : Прогресс, 1992. — 431 с.
1072. Вениаминов П. Крестьянская община: Что она такое, к чему идет, что дает и что может дать России? / П. Вениаминов. — СПб. : Трудовой союз, 1908. — 260 с.

1073. Верменичев И. Классовое расслоение крестьянства и классовые позиции буржуазных и мелкобуржуазных теоретиков / И. Верменичев // На аграрном фронте. — 1927. — № 4. — С. 78–87.
1074. Верменичев И. Классовое расслоение крестьянства и классовые позиции буржуазных и мелкобуржуазных теоретиков / И. Верменичев // На аграрном фронте. — 1927. — № 7 – С. 37–53.
1075. Веселова О. М. Голодомори 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр. : злочини проти народу / О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан. — К.; Нью-Йорк : Вид-во М.П. Коць, 2000. — 274 с.
1076. Викторов Б. Прошлое и будущее землеустройства на Украине / Б. Викторов // Сборник по вопросам сельского хозяйства. — Харьков. — 1922. — С. 15–18.
1077. Викторов Б. Пять лет работы Наркомзема УССР / Б. Викторов // Вісник НКЗС [УСРР]. — 1925. — № 3–4. — С. 30–36.
1078. Воглер И. Миф о семейной форме: господство агробизнеса в сельском хозяйстве Соединенных Штатов. – Боулдер; Колорадо, 1981 (реферат) / И. Воглер // Отечественная история. — 1998. — № 1. — С. 119–131.
1079. Вознесенская Е. И. Общинная организация вятского крестьянства в советской доколхозной деревне (1917–1930 гг.) : автореф. дис. На соискание науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Е. И. Вознесенская; Вятский гос. гуманитар. ун-т. — Ижевск, 2008. — 26 с.
1080. Волгин В. П. Социализм А. И. Герцена (К 150-летию со дня рождения) / В. П. Волгин // Вопр. истории. — 1962. — № 5. — С. 39–63.
1081. Вольф М. К аграрной политике на Украине (К постановке вопроса) / М. Вольф // На аграрном фронте. — 1925. — № 11–12. — С. 4–50.
1082. Вольф М. М. Сільське господарство України / М. М. Вольф. — Харків : ЦСУ УСРР, 1927. — 90 с.

1083. В. В. Крестьянская община / В. В. [В. П. Воронцов] // Итоги экономического исследования России по данным земской статистики. — М., 1891. — Т. 1. — С. 1–600.
1084. Воронин А. В. Советская власть и кооперация : (Кооп. политика совет. власти : центр. и мест. власти Европ. Севера в 1917 – нач. 1930-х гг.) / А. В. Воронин. — Петрозаводск : Изд-во Петрозаводского ун-та, 1997. — 202 с.
1085. Вронский О. Г. Государственная власть России и крестьянская община в годы «великих потрясений» (1905–1917) / О. Г. Вронский. — М. : МПГУ, 2000. — 418 с.
1086. Вронский О. Г. Крестьянская община на рубеже XIX–XX вв. : структура управления, поземельные отношения, правопорядок / О. Г. Вронский. — Тула : ТО ИРО, 1999. — 153 с.
1087. Вронский О. Г. Крестьянство и власть (1917–1923) / О. Г. Вронский. — Тула : Парус, 1993. — 139 с.
1088. ВУАН. Праці комісії для виучування звичаєвого права України. — К., 1928. — №17. — С. 201–245.
1089. Вульф Э. Крестьяне. — Нью-Джерси, 1966. (реферат) / Э. Вульф // Отечественная история. — 1993. — № 6. — С. 76–110.
1090. Гакстенгаузен А. Исследование внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России / Август Гакстенгаузен. — М., 1870. — 490 с.
1091. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927) / О. І. Ганжа. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. — 208 с.
1092. Геде І. Права і обов'язки земельної громади / І. Геде. — Житомир : Волокдрерждрук, 1927. — 16 с.
1093. Георгізов Г. М. Українське селянство доби непу : Динаміка політичних настроїв та свідомості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

- іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Григорій Михайлович Георгізов. — К. : Нац. ун-т Києво-Могилян. акад., 2008. — 20 с.
1094. Герцен А. И. Россия / А. И. Герцен // Собр. соч. : в 30 т. / А. И. Герцен. — М. : Гослитиздат, 1955. — Т. 6. — С. 187–233.
1095. Гершоно́в М. Земельний Кодекс УСРР : порадник селянам та земельним робітникам / М. Гершоно́в. — Харків : Рад. селянин, 1927. — 196 с.
1096. Гершоно́в М. Земельний Кодекс УСРР : Текст та поартикульний коментар / М. Гершоно́в, Є. Кельман. — Харків : Юрвидав, 1928. — 516 с.
1097. Гершоно́в М. Земельний Кодекс УСРР : Текст та постатейний коментарій / М. Гершоно́в, Е. Кельман. — Харьков : Изд-во НКЮ УССР, 1929. — 536.
1098. Гершоно́в М. Селянський двір з погляду радянського земельного права і місцевих звичаїв / М. Гершоно́в // ВУАН. Праці комісії для виучування звичаєвого права України : зб. соц.-екон. від. — К., 1928. — № 8. — Вип. 2. — С. 62–87.
1099. Гершоно́в М. М. Комментарии к Земельному Кодексу УССР / М. М. Гершоно́в, Е. И. Кельман. — К. : Юриздат, 1924. — 320 с.
1100. Глушко С. Селянське питання в українській науковій літературі за останні десять років / С. Глушко // Студії з історії України наук.-дослід. каф. історії України в Києві. — К., 1929. — Т. 2. — С. 60–68.
1101. Гойхберг А. Г. Советское земельное право / А. Г. Гойхберг. — М. : ГИЗ, 1921. — 116 с.
1102. Голець В. В. Кооперативний рух Північного Лівобережжя України в період непу (20-ті роки ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. : спец. 07.00.01 «Історія України» / Віталій Віталійович Голець; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. — Харків, 2004. — 20 с.

1103. Голіцин Т. Декілька слів про земельну громаду / Т. Голіцин // Вісн. НКЗС [УСРР]. — 1926. — № 23/24. — С. 96–100.
1104. Головин К. Ф. Сельская община в литературе и действительности / К. Ф. Головин. — СПб. : Тип. Стасюлевича, 1887. — 128 с.
1105. Головка В. Історіографія кризи історичної науки : український контекст / В. Головка. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. — 228 с.
1106. Городецький С. Як обробляти землю в Лісостепу та на Поліссі / С. Городецький. — Харків : Рад. селянин, 1928. — 28 с.
1107. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К. : Наук. думка, 2003. — 888 с.
1108. Гречко В. В. К вопросу о взаимоотношениях между земельными обществами (громадами) и сельскими советами в УССР (1922–1930 гг.) / В. В. Гречко // Ученые записки Харьковского юридического института. — 1960. — Вып. 14. — С. 139–167.
1109. Грицай С. М. Развитие экономической мысли по аграрному вопросу на Украине в переходной от капитализма к социализму период / С. М. Грицай. — Харьков : Изд-во Харьков. ун-та, 1970. — 184 с.
1110. Громенко І. Є. Земельні громади України (1927–1929 рр.) / І. Є. Громенко // Укр. іст. журн. — 1972. — № 9. — С. 99–102.
1111. Гуревич М. Б. Питання сучасного селянського господарства України / М. Б. Гуревич. — Харків : ЦСУ УСРР, 1927. — 192 с.
1112. Данилов В. П. Аграрные реформы и аграрная революция в России / В. П. Данилов // Великий незнакомец : крестьяне и фермеры в современном мире. — М. : Прогресс, 1992. — С. 310–321.
1113. Данилов В. П. Возникновение и падение советского общества: социальные источники, социальные последствия / В. П. Данилов // Россия на рубеже XXI века : оглядываясь на век минувший : сб. статей. — М. : Наука, 2000. — С. 70–90.

1114. Данилов В. П. Земельные отношения в советской доколхозной деревне / В. П. Данилов // История СССР. — 1958. — № 3. — С. 97–100.
1115. Данилов В. П. К вопросу о характере и значении крестьянской поземельной общины в России / В. П. Данилов // Проблемы социально-экономической истории России. — М., 1971. — С. 341–359.
1116. Данилов В. П. Коллективизация сельского хозяйства в СССР / В. П. Данилов // История СССР. — 1990. — № 5. — С. 7–30.
1117. Данилов В. П. Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг. / В. П. Данилов // Великий незнакомец : крестьянство и фермеры в современном мире. — М., 1992. — С. 4–23.
1118. Данилов В. П. Об исторических судьбах крестьянской общины в России / В. П. Данилов // Ежегодник по аграрной истории. — Вологда, 1976. — Вып. 6. — С. 102–154.
1119. Данилов В. П. Община у народов СССР в послеоктябрьский период : к вопросу о типологии общины на территории советских республик / В. П. Данилов // Народы Азии и Африки. — М., 1973. — № 3. — С. 42–54.
1120. Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство / В. П. Данилов. — М. : Наука, 1977. — 317 с.
1121. Данилов В. П. Создание материально-технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства в СССР / В. П. Данилов. — М. : Изд-во АН СССР, 1957. — 452 с.
1122. Данилов В. П. Крестьянская ментальность и община / В. П. Данилов, Л. В. Данилова // Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX вв.) : материалы международной конференции. Москва 14–15 июля 1994. — М., 1996. — С. 22–39.
1123. Данилов В. П. Проблемы теории и истории общины / В. П. Данилов, Л. В. Данилова // Община в Африке : проблемы типологии. — М., 1978. — С. 9–60.

1124. Дворозюк С. І. Національно-культурне та духовне життя українського селянства в 20–30-х рр. ХХ століття : історіографічний нарис / С. І. Дворозюк. — Вінниця : Вид-во О. Власик, 2005. — 364 с
1125. Дембо Л. И. Аграрное законодательство СССР. (Сельскохозяйственная политика советской власти в законодат. актах) / Л. И. Дембо. — Л. : Прибой, 1925. — 131 с.
1126. Денисовець П. М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921–1925 рр. / П. М. Денисовець. — Харків : Вид-во Харк. ун-ту, 1969. — 154 с.
1127. Денисовець П. М. Економічна політика Комуністичної партії і Радянського уряду проти куркульства на Україні в 1928–1929 роках / П. М. Денисовець, О. П. Єрмак // Питання історії народів СРСР. — 1973. — Вип. 16. — С. 39–48.
1128. Десятніков О. В. Еволюція трудових відносин на селі в добу непу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Олександр Валерійович Десятніков; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького — Черкаси, 2005. — 20 с.
1129. Довгопол В. М. Джерелознавство історії Української РСР / В. М. Довгопол, М. А. Литвиненко, Р. Д. Лях. — К. : Вища школа, 1986. — 239 с.
1130. Дружинин Н. М. Крестьянская община в оценке А. Гакстгаузена и его русских современников / Н. М. Дружинин // Ежегодник германской истории. — М., 1968. — Вып. 1. — С. 28–50.
1131. Дубровский С. Мелкобуржуазные теории аграрной эволюции / С. Дубровский // Большевик. — М., 1924. — № 3–4. — С. 88–92.
1132. Дюрфельд Г. Стабильность семейного фермерства и действительность современного мира / Г. Дюрфельд // Великий незнакомец : Крестьяне и фермеры в современном мире. — М. : Издат. группа «Прогресс», 1992. — С. 84–88.
1133. Єгоров А. Право двору на землю / А. Єгоров // Радянський селянин. — 1926. — №4. — С. 4–5.

1134. Єремів Ю. Селянські попаси і землеустрій / Ю. Єремів // Землеустрійник. — 1925. — №7. — С. 13–26.
1135. Енгельс Ф. Полю Лафаргу / Ф. Енгельс // Твори / К. Маркс, Ф. Енгельс. — К. : Вид-во політ. літератури, 1964. — Т. 36. — С. 157–161.
1136. Енгельс Ф. Про соціальне питання в Росії / Ф. Енгельс // Твори / К. Маркс, Ф. Енгельс. — К. : Вид-во політ. літератури, 1964. — Т. 18. — С. 515–525.
1137. Ермак А. П. Колхозное крестьянство Украинской ССР в период социалистической реконструкции народного хозяйства / А. П. Ермак // Проблемы истории советского крестьянства. — М., 1981. — С. 122–131.
1138. Есбе Ю. Поворот до села в найповнішому законодавстві / Ю. Есбе. — Харків : Книгоспілка, 1925. — 262 с.
1139. Есиков С. А. Российская община в годы нэпа : к вопросу об альтернативах сталинской коллективизации (по материалам Центрального Черноземья) / С. А. Есиков. — М. : РОССПЭН, 2010. — 246 с.
1140. Ефимкин А. П. Дважды реабилитированные: Н. Д. Кондратьев, Л. Н. Юровский / А. П. Ефимкин. — М. : Финансы и статистика, 1992. — 222 с.
1141. Євсєєв Є. Т. Економічні заходи Компартії України по зміцненню бідняцько-середняцьких господарств (1921–1929 рр.) / Є. Т. Євсєєв // Укр. іст. журн. — 1980. — № 1. — С. 92–97.
1142. Зарудний С. Українська кооперація на десяти роковини Жовтневої революції (1917–1927) / С. Зарудний. — Харків : Книгоспілка, 1928. — 43 с.
1143. Зверев С. И. Накануне Генуи / С.И. Зверев // Экономист. — № 2. — С. 3–20.
1144. Зданович С. Сельские советы и земельные общества / С. Зданович // Большевик. — 1928. — № 6. — С. 39–69.

1145. Зінченко А. Нариси історії подільського селянства: 1917–1930 рр. / А. Зінченко. — Вінниця : ДКФ, 2008. — 343 с.
1146. Зырянов П. Н. Крестьянская община Европейской России. 1907–1914 гг. / П. Н. Зырянов. — М. : Наука, 1992. — 256 с.
1147. Зырянов П. Н. Обычное гражданское право в пореформенной общине / П. Н. Зырянов // Ежегодник по аграрной истории. — Вологда, 1976. — Вып. 6. — С. 91–101.
1148. Зырянов П. Н. Полтора века споров о русской сельской общине / П. Н. Зырянов // Пробл. соц.-экон. и политической истории России XIX–XX вв. — СПб. : Алетейя, 1999. — С. 87–101.
1149. Ибрагимов К. Х. Особенности общинной поземельной собственности в России / К. Х. Ибрагимов // Вопр. истории. — 2007. — № 12. — С. 117–125.
1150. Иванов В. Земельні громади та їх роль в соціалістичному секторі / В. Иванов // Укр. землевпорядник. — 1928. — № 9 — С.15–19.
1151. Иванов Е. П. Политическая жизнь деревни и община накануне коллективизации (1926–1929 гг.) / Е. П. Иванов // XXVI съезд КПСС и пробл. аграр. истории СССР (социал.-эконом. развитие деревни). — Уфа, 1984. — С. 115–123.
1152. Іващенко В. А. Податкова політика національних урядів в українському селі періоду революції (1917–1920 рр.): історіографічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / В. А. Іващенко; Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. — Черкаси, 2011. — 20 с.
1153. Изгоев А. С. Общинное право и будущее крестьянства / А. С. Изгоев // Экономист. — 1922. — № 2. — С. 66–90.
1154. Іллюшенко Т. Про громадську сівозміну та як додержуватись її / Т. Іллюшенко // Рад. селянин. — 1928. — № 5. — С. 11–12.
1155. Иоффе С. Н. Борьба Коммунистической партии за коллективизацию сельского хозяйства (1928–1934 гг.). На материалах Черниговской

- області : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ист. наук / С. Н. Иоффе; М-во культури ССРСР, Київ. гос. ун-т. — К., 1953. — 16 с.
1156. Історія Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) : короткий курс. — К. : Держполітвидав України, 1938. — 344 с.
1157. История советского крестьянства. В 5 т. — М. : Наука, 1986. — Т. 1. — 455 с.
1158. История советского крестьянства. В 5 т. — М. : Наука, 1986. — Т. 2. — 448 с.
1159. Історія українського селянства. У 2 т. — К. : Наук. думка, 2006. — Т. 1. — 632 с.
1160. Історія українського селянства. У 2 т. — К. : Наук. думка, 2006. — Т. 2. — 632 с.
1161. Кабанов В. В. Кооперация, революция, социализм / В. В. Кабанов. — М. : Наука, 1996. — 206 с.
1162. Кабанов В. В. Крестьянская община и кооперация в России XX века / В. В. Кабанов. — М. : Ин-т рос. истории РАН, 1997. — 160 с.
1163. Кабанов В. В. Октябрьская революция и крестьянская община / В. В. Кабанов // Ист. Зап. — М., 1984. — Т. 111. — С. 100–150.
1164. Кабанов В. В. Пути и бездорожье аграрного развития России в XX веке / В. В. Кабанов // Вопр. истории. — М. — 1993. — № 2. — С. 34–46.
1165. Кавелин К. Д. Областные учреждения России в XVII в. / К. Д. Кавелин // Отечественные зап. — СПб., 1856. — № 12. — С. 428–477.
1166. Калакура Я. С. Історичне джерелознавство / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко. — К. : Либідь, 2003. — 486 с.
1167. Калініченко Г. В. Земельна громада на Харківщині (1917–1920 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Г. В. Калініченко; Чернігів. держ. пед. ун-т. ім. Т. Г. Шевченка. — Чернігів, 2009. — 19 с.
1168. Калініченко В. В. Альтернатива колгоспній системі в українському селі – земельна громада (20-ті роки ХХ ст.) / В. В. Калініченко // Культура та

- інформаційне суспільство ХХІ століття : матеріали всеукр. наук.-теорет. конф. молодих учених 22–23 квіт. 2010 р. / Харків. держ. акад. культури. — Харків : ХДАК, 2010. — Ч. 1. — С. 48–49.
1169. Калініченко В. В. Будова земельної громади Наддніпрянської України (1917–1930 рр.) / В.В. Калініченко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — Серія : Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки. — Харків, 2012. — Вип. 15. — С. 31–40.
1170. Калініченко В. В. Бюджет земельної громади Наддніпрянської України в доколгоспному селі: витратна частина / В. В. Калініченко // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Зб. наук. пр. Тематичний випуск «Актуальні проблеми історії України». — Харків : НТУ «ХПІ», 2012. — № 24. — С. 69–77.
1171. Калініченко В. В. Висвітлення земельної громади українського доколгоспного села в історіографії / В. В. Калініченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — Серія : Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки. — Харків, 2008. — Вип. 11. — С. 67–74.
1172. Калініченко В. В. Витратна частина бюджету земельних громад у Наддніпрянській Україні в 1920-х рр. / В. В. Калініченко // Культура та інформаційне суспільство ХХІ століття: матеріали всеукр. наук.-теорет. конф. молодих учених, 19–20 квіт. 2010 р. / Харків. держ. акад. культури. — Харків : ХДАК, 2012. — С. 43–44.
1173. Калініченко В. В. Громадське управління в селах УСРР : структура та функціонування (1917–1930 рр.) / В. В. Калініченко // Голодомор 1932–1933 рр. Пам'ятаймо! : матеріали науково-практичної конференції «Сторінки пам'яті: трагедія Українського народу 1932–1933 рр.», 25 листоп. 2009 р. / Харків. регіональн. ін.-т держ. управління. — Харків : Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2010. — С. 18–21.

1174. Калініченко В. В. Джерела матеріальних ресурсів у земельних громадах Наддніпрянської України (1922–1930 рр.) / В. В. Калініченко // Вісник Харківської державної академії культури: зб. наук. пр. / Харків. держ. акад. культури. — Харків : ХДАК, 2012 — Вип. 36. — С. 47–57.
1175. Калініченко В. В. Джерела про земельну громаду в доколгоспному селі Наддніпрянської України (1917–1930 рр.) / В. В. Калініченко // Вісник Харківської державної академії культури: зб. наук. пр. / Харків. держ. акад. культури. — Харків : ХДАК, 2009. — Вип. 28. — С. 28–35.
1176. Калініченко В. В. Доколгоспне село Наддніпрянщини (1917–1930 рр.): доля громади / В. В. Калініченко // Матеріали III Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції (Житомир 12–13 листоп. 2010 р.) / Житомир. держ. ун-т. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. — С. 140–141.
1177. Калініченко В. В. Документи Держархіву Харківської області як джерело для вивчення земельної громади 1917–1930 рр. / В. В. Калініченко // Харківський архівіст : наук.-інфор. вісн. / Держ. архів Харків. обл. — Харків, 2009. — Вип. 1. — С. 62–66.
1178. Калініченко В. В. До питання про альтернативу колгоспам у українському селі в 1920-х рр. / В. В. Калініченко // Science and Education a new Dimension: Humanities and Social Sciences. — Budapest, 2014. — Issue 23. — С. 20–22.
1179. Калініченко В.В. До питання про кооперативні можливості земельної громади в доколгоспному селі УРСР (1922–1930 рр.) / В. В. Калініченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — Серія : Історія. — Харків, 2010. — Вип. 42. — С. 95–102.
1180. Калініченко В. В. До питання про оренду землі в українському доколгоспному селі (1921–1930 рр.) / В. В. Калініченко // Матеріали XXVIII міжнародної Краєзнавчої конференції молодих учених (ХНУ імені В.Н. Каразіна, 17 груд. 2010 р.). — Харків : Вид-во ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. — С. 43.

1181. Калініченко В. В. Земельна громада / В. В. Калініченко // Історія українського селянства. — К. : Наук. думка, 2006. — Т. 2. — С. 44–69.
1182. Калініченко В. В. Земельна громада 1922–1930 років в УСРР: розміри, склад, чисельність / В. В. Калініченко // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. — Харків : Майдан, 2009. — Вип. 36. — С. 25–29.
1183. Калініченко В. В. Земельна громада в доколгоспному селі (1917–1930 рр.): аналіз сучасної зарубіжної історіографії / В. В. Калініченко // Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка (Історичні науки). — Луганськ : Вид-во Луганськ. нац. ун-ту, 2012. — №6 (241) березень. — Ч. 1. — С. 170–182.
1184. Калініченко В. В. Земельна громада в українському доколгоспному селі (1922–1930 рр.) : повноваження, обов'язки та структура влади / Вячеслав Володимирович Калініченко // Вісник Харківської державної академії культури: зб. наук. пр. / Харків. держ. акад. культури. — Харків : ХДАК, 2010. — Вип. 29. — С. 40–48.
1185. Калініченко В.В. Земельна громада Наддніпрянської України в доколгоспний період – кооператив вертикального типу / Вячеслав Володимирович Калініченко // Вісник Харківської державної академії культури: зб. наук. пр. / Харків. держ. акад. культури. — Харків : ХДАК, 2010. — Вип. 30. — С. 63–70.
1186. Калініченко В. В. Земельна громада Наддніпрянської України (1917–1930 рр.): історіографічний огляд / В. В. Калініченко // Вісник Харківської державної академії культури: зб. наук. пр. / Харків. держ. акад. культури. — Харків : ХДАК, 2009. — Вип. 27. — С. 31–38.
1187. Калініченко В. В. Інститут громади в доколгоспному селі Наддніпрянської України (1917–1930 рр.) / В. В. Калініченко // Вісник Харківської державної академії культури : зб. наук. пр. / Харків. держ. акад. культури. — Харків : ХДАК, 2011 — Вип. 32. — С. 58–67.

1188. Калініченко В. В. Інститут громади в доколгоспному селі УСРР у сучасній українській історіографії / В. В. Калініченко // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Зб. наук. пр. Тематичний вип. «Актуальні проблеми історії України». — Харків : НТУ «ХПІ». — 2011. — № 37. — С. 87–94.
1189. Калініченко В. В. Інститут земельної громади в доколгоспному селі Наддніпрянської України (1917–1930 рр.) : методологія дослідження / В. В. Калініченко // Матеріали IV Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 10-річчю заснування історичного факультету Житомирського державного університету ім. Івана Франка (м. Житомир, 18–19 листоп. 2011 р.) : зб. наук. пр. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. — С. 241–246.
1190. Калініченко В. В. Історична доля громади в доколгоспному селі Наддніпрянської України (1917–1930 рр.) / В. В. Калініченко // Матеріали восьмих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди: зб. наук. пр. / Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. — Дніпропетровськ, 2010. — С. 163–170.
1191. Калініченко В. В. Матеріальні ресурси земельних громад Наддніпрянщини (1922–1930 рр.) / В. В. Калініченко // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 65-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 20 квітня 2012 р.) / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. — С. 293–294.
1192. Калініченко В. В. Методологічні проблеми вивчення інституту земельної громади в УСРР (1917–1930 рр.) / В. В. Калініченко // Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку: матеріали міжнародної наукової конференції, 8–9 груд. 2011 р. / Харків. держ. акад. культури. — Харків : ХДАК, 2011. — С. 23–25.
1193. Калініченко В. В. Методологія і методи дослідження земельної громади в Наддніпрянській Україні (1917–1930 рр.) / В. В. Калініченко //

- Методичний вісник історичного факультету. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. – №9. – С. 46–50.
1194. Калініченко В. В. Механізми функціонування та структура громадського управління в доколгоспному селі Наддніпрянської України (1917–1930 рр.) / В. В. Калініченко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — Серія : Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки. — Харків, 2010. — Вип. 13. — С. 54–59.
1195. Калініченко В. В. Місце сільської громади в системі радянських органів влади в Наддніпрянській Україні та її трансформація в земельну громаду (1917–1922 рр.) / В. В. Калініченко // Українська державність: історія і сучасність: зб. матеріалів Всеукр. наук. практич. конфер. молодих вчених (26 листоп. 2009 р.) / Маріуполь. держ. гуманітар. ун-т. — Маріуполь, 2009. — Ч. I. — С. 24–25.
1196. Калініченко В. В. На зламі епох : земельна громада в Наддніпрянській Україні (1917–1930 рр.) / В. В. Калініченко. — Харків : ХДАК; Видавець Савчук О.О., 2013. — 656 с.
1197. Калініченко В. В. Оренда землі в українському селі в роки непу (1921–1929 рр.) / В. В. Калініченко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — Серія : Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки. — Харків, 2011. — Вип. 14. — С. 53–63.
1198. Калініченко В. В. Радянське земельне законодавство і звичаєве право земельної громади Наддніпрянської України в доколгоспному селі (1917–1930 рр.) / В. В. Калініченко // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. — Харків : Колегіум, 2012. — Вип. 46. — С. 33–38.
1199. Калініченко В. В. Розміри та чисельність земельних громад Наддніпрянської України (1917–1930 рр.) / В. В. Калініченко // Українська державність : історія і сучасність : зб. матеріалів Всеукр.

- наук.-практ. конф. молодих вчених, м. Маріуполь, 2 груд. 2011 р. / Маріуполь. держ. ун-т. — Маріуполь, 2011. — С. 45–47.
1200. Калініченко В. В. Селянська поземельна община на Слобожанщині в радянський період її існування (1917–1930 рр.) / В. В. Калініченко // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. — Харків : Майдан, 2010. — Вип. 39. — С. 81–84.
1201. Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929 рр.) / В. В. Калініченко. — Харків : Основа, 1991. — 131 с.
1202. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу : історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. — Харків : Основа, 1997. — 400 с.
1203. Калініченко В. В. Сільська громада в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / В. В. Калініченко // Українська державність: історія і сучасність: Зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених (26 листоп. 2010 р.) / Маріуполь. держ. гуманітар. ун-т. — Маріуполь, 2010. — С. 14–16.
1204. Калініченко В. В. Сільська громада та її трансформація з земельну громаду в Наддніпрянській Україні (1917–1922 рр.) / В. В. Калініченко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — Серія : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. — Харків, 2009. — Вип. 12. — С. 38–44.
1205. Калініченко В. В. Система селянського громадського управління в доколгоспному селі Наддніпрянської України: структура та механізми функціонування (1917–1930 рр.) / В. В. Калініченко // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка (історичні науки). — № 19 (206) жовтень. — 2010. — С. 178–185.
1206. Калініченко В. В. Сучасна західна історіографія інституту земельної громади в до колгоспному селі (1917–1930 рр.) / В. В. Калініченко //

- Вісник Харківської державної академії культури: зб. наук. пр. / Харків. держ. акад. культури. — Харків : ХДАК, 2012. — Вип. 35. — С. 31–38.
1207. Калініченко В. В. Сучасна Російська історіографія інституту земельної громади в до колгоспному селі (1917–1930 рр.) / В. В. Калініченко // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. — Харків : Колегіум, 2012. — Вип. 43. — С. 186–191.
1208. Калініченко В. В. Права і обов'язки земельної громади в українському доколгоспному селі (1922–1930 рр.) / В. В. Калініченко // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. — Харків : Майдан, 2010. — Вип. 37. — С. 5–10.
1209. Калиниченко В. В. Аграрные преобразования 1917–1922 гг. в Украине: превращение сельского общества в земельное общество / В. В. Калиниченко // Социально-гуманитарный вестник Юга России. — Краснодар : Премьер, 2014. — №7(50) июль. — С. 18–26.
1210. Калиниченко В. В. Земельное общество в деревне УССР (1922– 1930 гг.) / В. В. Калиниченко // Известия Воронеж. гос. пед. ун-та. — Гуманитарные науки. — Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. пед. ун-та, 2014. — №2 (263). — С. 144–147.
1211. Калиниченко В. В. Земельное общество как альтернатива колхозам в деревне УССР (1922–1930 гг.) / В. В. Калиниченко // European Applied Sciences / ORT Publishing. – Stuttgart, 2014. — № 6. — С. 17–19.
1212. Калиниченко В. В. Крестьянская поземельная община на Украине в доколхозный период / В. В. Калиниченко // Вестн. Харьков. ун-та. — 1984. — № 266. — С. 3–12.
1213. Калиниченко В. В. Формы землепользования в земельных обществах УССР (1922–1930 гг.) / В. В. Калиниченко // Альманах современной науки и образования : Рец. науч.-практ. и прикл. журн. — Тамбов : Грамота, 2014. — №2 (81). — С. 75–79.
1214. Кантор М. Неонародничество в тисках противоречий / М. Кантор / Большевик. — 1927. — № 9. — С. 28–40.

1215. Кантор М. О «друзьях «справа». (Кооперативное сменовеховство проф. Чаянова) / М. Кантор // Большевик. — 1925. — № 15. — С. 16–27.
1216. Каплунівський С. П. Берімо приклад із кращих земгромад / С. П. Каплунівський // Полтавський селянин. — 1928. — № 2. — С. 1–4.
1217. Капустян Г. Т. Дві «правди», або українське село в двадцяті роки двадцятого століття / Г. Т. Капустян. — Кременчук, 2003. — 321 с.
1218. Капустян А. Т. Украинское крестьянство в первые годы нэпа / А. Т. Капустян // Вопросы истории. — 2001. — № 5. — С. 165–173.
1219. Капустян Г. Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук / Г. Т. Капустян; Дніпропетровський нац. ун-т. — Дніпропетровськ, 2004. — 35 с.
1220. Качаровский К. Р. Русская община: возможно ли, желательно ли ее сохранение и развитие? / К. Р. Качаровский. — М. : Тип. Рус. тов-ва печатников, 1906. — 362 с.
1221. Качинский В. Очерки аграрной революции в Украине / В. Качинский. — Харьков : Госиздат, 1922. — Вып. 1. — 108 с.
1222. Качинский В. Очерки аграрной революции в Украине / В. Качинский. — Харьков : Госиздат, 1922. — Вып. 2. — 102 с.
1223. Квириг Э. Незаможники и середняки – крестьянский фундамент советской власти / Э. Квириг. — Харьков : Госиздат, 1925. — 44 с.
1224. Киндеев К. Я. Вопросы землеустройства / К. Я. Киндеев. — М. : Госиздат, 1925. — 155 с.
1225. Киреевский И. В. В ответ А.С. Хомякову / И.В. Киреевский // Полн. собр. соч. — М., 1911. — Т. 1. — С. 109–120.
1226. Клименко И. К пятой годовщине Наркомзема / И. Клименко // Вісник НКЗС [УСРР]. — Харків. — 1925. — № 3/4. — С. 20–23.
1227. Клименко І. Головні питання сільськогосподарської політики / І. Клименко // Земельник. — Харків. — 1924. — № 1. — С. 3–6.

1228. Клуний Г. До земельної політики / Г. Клуний // Комуніст. — 1921. — № 6. — С. 13–16.
1229. Кобалевський В. Про земельні громади і їхні взаємини з сільськими радами / В. Ковалевський // Червоне село. — 1926. — № 2. — С. 13–14.
1230. Ковалев Д. В. Политическая дискриминация крестьянства в нэповской России / Д.В. Ковалев // Вопр. истории. — 2007. — № 5. — С. 139–145.
1231. Ковальова Н. А. Аграрна політика українських національних урядів (1917–1921 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. : спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. А. Ковальова; Дніпропетр. держ. ун-т. — Дніпропетровськ, 1999. — 18 с.
1232. Ковальова Н.А. Вплив общини на селянське життя періоду революції та громадянської війни 1917–1921 рр. в Україні / Н.А. Ковальова // Український селянин. — Черкаси. — 2003. — Вип. 7. — С. 106–108.
1233. Ковальова Н. Аграрна політика в Україні періоду національно-визвольної революції (1917–1921 рр.) / Н. Ковальова, С. Корновенко, Б. Малиновський [та ін.]. — Черкаси : Ант, 2007. — 280 с.
1234. Ковальова Н. А. Еволюція змісту поняття «аграрна революція» в історичних дослідженнях / Н. А. Ковальова // Питання аграрної історії України та Росії : матеріали восьмих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. — Дніпропетровськ, 2010. — С. 19–27.
1235. Кожиков И. Сельские советы и земельные общества / И. Кожиков // На аграрном фронте. — 1928. — № 5. — С. 64–81.
1236. Кознова И. Е. XX век в социальной памяти российского крестьянства / И. Е. Кознова. — М. : Ин-т философии РАН, 2000. — 207 с.
1237. Кознова И. Е. Крестьянская поземельная община 20-х годов в советской литературе / И. Е. Кознова // Проблемы истории СССР. — М., 1980. — Вып. 11. — С. 292–308.
1238. Кознова И. Е. Сельские советы и земельные общество : динамика взаимоотношений в 1921–1929 гг. : по материалам Европейского

- Центра РСФСР. — М. : МГУ, 1980. — 30 с. (Рукопись депонирована в ИНИОН АН СССР № 6382).
1239. Колесник В. Ф. Історіографія нової економічної політики в Українській РСР / В. Ф. Колесник, В. П. Коцур, Г. Г. Коцур. — К. : Хрещатик, 2002. — 176 с.
1240. Колесников А. К вопросу о взаимоотношениях земельных обществ с сельскими советами / А. Колесников // Вест. землеустройства и переселения. — М., 1928. — № 4. — С. 96–104.
1241. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. — Луцьк : Терен, 2007. — 456 с.
1242. Корновенко С. В. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна та П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919–1920 рр.) : історіографічний процес / С. В. Корновенко. — Черкаси : Ант, 2008. — 238 с.
1243. Корновенко С. В. Аграрна політика урядів А. Денікіна та П. Врангеля (1919–1920 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук спец. 07.00.01 «Історія України» / С. В. Корновенко. — К. : Ін-т історії Україна НАН України, 2010. — 40 с.
1244. Коротков И. П. Из современных вопросов организации крестьянского хозяйства в связи с общественной агрономией / И. П. Коротков. — Харьков : Изд. ХОС, 1926. — 98 с.
1245. Коротков И. П. К вопросу о методике обоснования общественных севооборотов / И. П. Коротков. — Харьков : Изд. ХОС, 1928. — 101 с.
1246. Коротков И. П. О методике определения перспектив развития сельского хозяйства районов малого масштаба / И. П. Коротков. — Харьков : ХОС, 1926. — 15 с.
1247. Коротков И. П. Организационно-производственные минимумы в крестьянском хозяйстве и методы их устранения / И. П. Коротков // Труды Харьковской областной сельскохозяйственной опытной станции. Экономический отдел. — Харьков, 1926. — № 8. — С. 1–10.

1248. Коротков И. П. Практические главы учения об организации крестьянского хозяйства / И. П. Коротков. — Харьков : Изд. ХОС, 1927. — 7 с.
1249. Корчагова М. Н. Проблемы аграрной истории Октябрьской революции и гражданской войны в англоязычной литературе. (Историографический обзор) / М. Н. Корчагова // Отечественная история. — 1994. — № 4/5. — С. 205–215.
1250. Костров Н. И. Хозяйство середняка юга Черниговщины / Н.И. Костров. — Нежин : Издание губземотдела, 1921. — 155 с.
1251. Котляр Ю. В. Організації селян на Півдні України в 1921–1928 рр. / Ю. В. Котляр // Український селянин. — Черкаси. — 2004. — Вип. 8. — С. 259–265.
1252. Котляр Ю. В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925) / Ю. В. Котляр. — Миколаїв; Одеса : ТОВ Від, 2003. — 194 с.
1253. Котляр Ю. В. Селянство Півдня України : доба нової економічної політики (1921–1929 рр.) / Ю. В. Котляр. — Одеса : "ТОВ Від", 2004. — 354 с.
1254. Коцур Г. Г. Нова економічна політика в Україні : історіографія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. «Історія України» / Г. Г. Коцур; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2001. — 18 с.
1255. Кочетовская Е. Национализация земли в СССР / Е. Кочетовская. — М. : Госполитиздат, 1952. — 244 с.
1256. Красносілецький Д. П. Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УСРР у 1920–1924 роках / Д. П. Красносілецький. — Хмельницький : Хмельн. нац. ун-т, 2009. — 275 с.
1257. Кривко І. М. Земельні громади Південної України (1922–1930 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. М. Кривко; Запорозький держ. ун-т. — Запоріжжя, 1999. — 19 с.

1258. Крикуненко О. М. Боротьба Комуністичної партії України за здійснення ленінського кооперативного плану (1929–1931 рр.) / О. М. Крикуненко. — Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1970. — 164 с.
1259. Крынская Б. Материальная база сельсоветов / Б. Крынская // Филлипов И., Крынская Б. Территория и материальная база сельсоветов. — М., 1930. — С. 47–96.
1260. Ксензенко Н. И. Революционные аграрные преобразования на Украине. (Декабрь 1919 – март 1921 гг.) / Н. И. Ксензенко. — Харків : Вища школа, 1980. — 140 с.
1261. Кубанин М. Классовая сущность процесса дробления крестьянских хозяйств : экономическое исследование / М. Кубанин. — М. : Изд-во Комакадемии, 1929. — 191 с.
1262. Кудюкина М. М. Органы управления в деревне : Сельсовет и сход. 1926–1929 гг. / М. М. Кудюкина // Историческое значение нэпа. Сб. научн. тр. Ин-та истории СССР АН СССР. — М., 1990. — С. 109–128.
1263. Кузнецов І. Земельна громада / І. Кузнецов // Вісник НКЗС [УСРР]. — 1925. — № 7–8. — С. 15–19.
1264. Кузнецов І. Земельна громада / І. Кузнецов. — Харків : Рад. селянин, 1927. — 104 с.
1265. Кукушкин Ю.С. Самоуправление крестьян России (XIX – начало XX в.) / Ю. С. Кукушкин, Н. С. Тимофеев. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 2004. — 205 с.
1266. Куликов И. С. Михаил Павлович Томский / И. С. Куликов, Б. Я. Хазанов // Вопр. истории. — 1988. — № 8. — С. 64–83.
1267. Кульчицкий С. В. Почему он нас уничтожил? Сталин и украинский Голодомор / С. В. Кульчицкий. — К. : Укр. пресс-группа, 2007. — 208 с.
1268. Кульчицкий С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид / С. В. Кульчицкий. — К. : Ін-т історії НАН України, 2005. — 220 с.
1269. Кульчицкий С. В. Комітети незаможних селян / С. В. Кульчицкий // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі

- (1921–1928 pp.) : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України; Держ. фонд фундаментальних дослідж. — К., 2000. — С. 141–155.
1270. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні : Перше десятиріччя (1919–1928) / С. В. Кульчицький. — К. : Основи, 1996. — 396 с.
1271. Кульчицький С. В. Масовий терор як метод експропріації селян-власників / С. В. Кульчицький // Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. : історичні нариси. — К. : Наук. думка, 2002. — С. 340–399.
1272. Кульчицький С. В. Неп в загальноісторичному контексті / С. В. Кульчицький // Укр. селянин. — 2001. — Вип. 3. — С. 7–9.
1273. Кульчицький С. В. Непівська концепція «кооперативного соціалізму» / С. В. Кульчицький // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 pp.) : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України; Держ. фонд фундаментальних дослідж. — К., 2000. — С. 85–114.
1274. Кульчицький С. В. Теоретичні аспекти нової економічної політики / С. В. Кульчицький // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 pp.) : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України; Держ. фонд фундаментальних дослідж. — К., 2000. — С. 3–15.
1275. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 pp.) / С. В. Кульчицький // Україна крізь віки. — К., 1999. — Т. 11. — С. 1–335.
1276. Кульчицький С. В. УСРР в добу «воєнного комунізму» (1919–1920 pp.) / С. В. Кульчицький. — К. : Ін-т історії України НАН України, 1994. — 203 с.
1277. Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 pp.) : спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С. В. Кульчицький. — К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. — 203 с.

1278. Кульчицький С. В. Суцільна колективізація українського села / С. В. Кульчицький, Л. В. Гриневич // Голод 1932–1933 років в Україні : причини і наслідки. — К., 2002. — С. 324–439.
1279. Кульчицький С. В. Колективізація сільського господарства / С. В. Кульчицький, В. І. Марочко // Історія укр. селянства. — К. : Наук. думка, 2006. — Т. 2. — С. 95–222.
1280. Куренышев А. А. Крестьянство России в период войн и революции. 1917–1920 гг. (историографические аспекты) / А. А. Куренышев // Вопр. истории. — 1999. — № 4–5. — С. 80–90.
1281. Куренышев А. А. Революционная война и крестьянство / А. А. Куренышев // Отечественная история. — 2001. — № 6. — С. 33–46.
1282. Куц М. Т. Питання колгоспного будівництва на Україні (1929–1941 рр.) / М. Т. Куц. — Львів : Вид-во Львів ун-ту, 1965. — 280 с.
1283. Лагоза М. С. До питання про земельні громади та розвиток колгоспів у громадських сівозмінах / М. С. Лагоза // Вісник НКЗС [УСРР]. — Харків. — 1926. — № 1–2. — С. 32–36.
1284. Лазуренко В. М. Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія / В. М. Лазуренко. — Черкаси : ВАТ ДІМ, 2005. — 220 с.
1285. Левенштам М. Воспоминания о земельной работе в Одесской губернии / М. Левенштам // Вісник НКЗС [УСРР]. — 1925. — № 3–4. — С. 47–48.
1286. Левин М. Деревенское бытие: нравы, обычаи / М. Левин // Крестьяноведение : Теория. История. Современность. Ежегодник. 1997. — М. — 1997. — С. 84–127.
1287. Левин М. Российские крестьяне и советская власть. — Нью-Йорк, 1975 (реферат) / М. Левин // Отечественная история. — 1994. — № 4–5. — С. 48–78.

1288. Легкий Л. Способи використання піскуватих земель і піднесення їх родючості на Поліссі / Л. Легкий // Земельник. — 1925. — № 4/5. — С. 36–45.
1289. Ленін В. І. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905–1907 років / В. І. Ленін // Повн. збір. творів. — К. : Політвидав України, 1975. — Т. 16. — С. 179–386.
1290. Ленін В. І. Доповідь про заміну розверстки натуральним податком 15 березня. X з'їзд РКП(б) 8–16 березня 1921 р. / В. І. Ленін // Повн. збір. творів. — К. : Політвидав України, 1975. — Т. 43. — С. 50–64.
1291. Ленін В. І. Доповідь про землю 26 жовтня (8 листопада). Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів 25–26 жовтня (7–8 листопада) 1917 р. / В. І. Ленін // Повн. збір. творів. — К. : Політвидав України, 1975. — Т. 35. — С. 21–25.
1292. Ленін В. І. Доповідь про нову економічну політику 29 жовтня. VII Московська губ партконференція 29–31 жовтня 1921 р. / В. І. Ленін // Повн. збір. творів. — К. : Політвидав України, 1975. — Т. 44. — С. 185–203.
1293. Ленін В. І. Доповідь про партійну програму 19 березня. VIII з'їзд РКП(б) / В. І. Ленін // Повн. збір. творів. — К. : Політвидав України, 1975. — Т. 38. — С. 148–168.
1294. Ленін В. І. Доповідь про продовольчий податок 26 травня. X Всеросійська конференція РКП(б) 26–28 травня 1921 р. / В. І. Ленін // Повн. збір. творів. — К. : Політвидав України, 1975. — Т. 43. — С. 277–292.
1295. Ленін В. І. До сільської бідноти / В. І. Ленін // Повн. збір. творів. — К. : Політвидав України, 1975. — Т. 7. — С. 175.

1296. Ленін В. І. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату / В. І. Ленін // Повн. збір. творів. — К. : Політвидав України, 1975. — Т. 39. — С. 255–265.
1297. Ленін В. І. Капіталізм у сільському господарстві / В. І. Ленін // Повн. збір. творів. — К. : Політвидав України, 1975. — Т. 4. — С. 125–194.
1298. Ленін В. І. Нова економічна політика і завдання політосвіт / В. І. Ленін // Повн. збір. творів. — К. : Політвидав України, 1975. — Т. 44. — С. 147–166.
1299. Ленін В. І. Нові господарські рухи в селянському житті / В. І. Ленін // Повн. збір. творів. — К. : Політвидав України, 1975. — Т. 1. — С. 1–61.
1300. Ленін В. І. План брошури «Про продовольчий податок» / В. І. Ленін // Повн. збір. творів. — К. : Політвидав України, 1975. — Т. 43. — С. 351–359.
1301. Ленін В. І. Політичний звіт Центрального Комітету ХІ з'їзду РКП(б) 27 березня – 2 квітня 1922 р. / В. І. Ленін // Повн. збір. творів. — К. : Політвидав України, 1975. — Т. 45. — С. 65–109.
1302. Ленін В. І. Про внутрішню і зовнішню політику республіки. Звіт ВЦВК і РНК 23 грудня. ІХ Всеросійський з'їзд Рад 23–28 грудня 1921 р. / В. І. Ленін // Повн. збір. творів. — К. : Політвидав України, 1975. — Т. 44. — С. 279–315.
1303. Ленін В. І. Проект Програми РКП(б) / В. І. Ленін // Повн. збір. творів. — К. : Політвидав України, 1975. — Т. 38. — С. 79–121.
1304. Ленін В. І. Про завдання Наркомюсту в умовах нової економічної політики / В. І. Ленін // Повн. збір. творів. — К. : Політвидав України, 1975. — Т. 44. — С. 380–384.
1305. Ленін В. І. Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму / В. І. Ленін // Повн. збір. творів. — К. : Політвидав України, 1975. — Т. 44. — С. 211–219.

1306. Ленін В. І. Про кооперацію / В. І. Ленін // Повн. збір. творів. — К. : Політвидав України, 1975. — Т. 45. — С. 351–358.
1307. Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський / В. І. Ленін // Повн. збір. творів. — К. : Політвидав України, 1975. — Т. 37. — С. 255–323.
1308. Ленін В. І. Промова на нараді делегатів комітетів бідноти центральних губерній 8 листопада 1918 р. / В. І. Ленін // В.І. Повн. збір. творів. — К. : Політвидав України, 1975. — Т. 37. — С. 167–174.
1309. Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун 11 грудня 1918 р. / В. І. Ленін // Повн. збір. творів. — К. : Політвидав України, 1975. — Т. 37. — С. 337–348.
1310. Ленін В. І. Промова на пленумі Московської Ради 20 листопада 1922 р. / В. І. Ленін // Повн. збір. творів. — К. : Політвидав України, 1975. — Т. 45. — С. 287–295.
1311. Ленін В. І. Промова про роковини революції 6 листопада. VI Всеросійський надзвичайний з'їзд рад робітничих, селянських, козачих і червоноармійських депутатів 6–9 листопада 1918 р. / В. І. Ленін // Повн. збір. творів. — К. : Політвидав України, 1975. — Т. 37. — С. 131–145.
1312. Ленін В. І. Про продовольчий податок / В. І. Ленін // Повн. збір. творів. — К. : Політвидав України, 1975. — Т. 43. — С. 187–224.
1313. Ленін В. І. Про селян-середняків / В. І. Ленін // Повн. збір. творів. — К. : Політвидав України, 1975. — Т. 38. — С. 230–231.
1314. Ленін В. І. Резолюція про ставлення до середнього селянства. VIII з'їзд РКП(б) / В. І. Ленін // Повн. збір. творів. — К. : Політвидав України, 1975. — Т. 38. — С. 201–204.

1315. Ленін В. І. Резолюція ЦК РКП(б) «Про радянську владу на Україні» / В. І. Ленін // Повн. збір. творів. — К. : Політвидав України, 1975. — Т. 39. — С. 313–316.
1316. Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії / В. І. Ленін // Повн. збір. творів. — К. : Політвидав України, 1975. — Т. 3. — С. 1–576.
1317. Ленін В. І. Товарищі-робітники ідемо в останній, рішучий бій! / В. І. Ленін // Повн. збір. творів. — К. : Політвидав України, 1975. — Т. 37. — С. 36–40.
1318. Липицкий В. С. Строй цивилизованных кооперативов / В. С. Липицкий // Ленинская концепция социализма / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. — М. : Политиздат, 1990. — С. 313–345.
1319. Лободюк С. Вплив Харківського ринку на молочне скотарство Харківської округи / С. Лободюк. — Харків : Вид-во краєвої с.-г. дослід. станції, 1926. — 8 с.
1320. Лозбенев И. Н. Крестьянская община в годы нэпа / И. Н. Лозбенев // Вопр. истории. — 2005. — № 4. — С. 112–118.
1321. Лозовий В. С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні : ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 р.) / В. С. Лозовий. — Кам'янець-Поділ. : ПП Лежак М. І., 2008. — 480 с.
1322. Лозовий В. С. Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917–1921 рр.) / В. С. Лозовий // Укр. іст. журн. — 2005. — № 6. — С. 88–94.
1323. Лохманова А. І. Поререформена громада як само регульований соціальний організм південноукраїнського села другої половини ХІХ століття / А. І. Лохманова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. / Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. — Дніпропетровськ, 2003. — Вип. 2. — С. 133–139.

1324. Лужина А. Низовой советский аппарат (Сельсовет и волисполком) / А. Лужина, М. Резунов. — М. : Изд-во Комакадемии, 1929. — 279 с.
1325. Лурье С. В. Как погибла русская община / С. В. Лурье // Крестьянство и индустриальная цивилизация. — М., 1993. — С. 136–173.
1326. Лурье С. В. Поземельная община как элемент картины мира русских крестьян [Электронный ресурс] / С. В. Лурье – Режим доступа: <http://ethnopsyhology.narod.ru/svlourie/articles/obshina.htm>. — Поземельная община как элемент картины мира русских крестьян.
1327. Луценко С. К. Земельна громада та її завдання в справі розвитку сільського господарства / С. К. Луценко // Радянський селянин. — 1925. — №7. — С. 9–11.
1328. Луценко С. Нова земельна громада та місце її в радянській кооперативній системі / С. Луценко // Вісник НКЗС УСРР. — 1926. — № 19–20. — С. 3–7.
1329. Луценко С. Нове в Земельному Кодексі УСРР / С. Луценко // Рад. селянин. — 1927. — № 17–18. — С. 4–8.
1330. Люкшин Д. И. Вторая русская смута : крестьянское измерение / Д. И. Люкшин. — М. : АИРО–XXI, 2006. — 142 с.
1331. Люкшин Д. И. 1917 год в деревне : общинная революция? / Д. И. Люкшин // Революция и человек. Социально-психологический аспект. — М., 1996. — С. 115–141.
1332. Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923 рр.) / Р. Д. Лях. — К. ; Донецьк : Вища школа, 1975. — 118 с.
1333. Майєн А. Про оживлення діяльності сільських рад / А. Майєн // Радянська Україна. — 1926. — № 17–18. — С. 17–18.
1334. Макаров Н. П. Организация сельского хозяйства / Н. П. Макаров. — М. : Эконом. жизнь, 1926. — 568 с.

1335. Максимов И. Итоги землеустройства на Украине на 1 января 1922 г. / И. Максимов // Сільське господарство. — 1922. — № 3–4. — С. 44–56.
1336. Малик Я. Й. Більшовицький тоталітаризм в українському селі : перша спроба впровадження (жовтень 1917 – березень 1918 рр.) / Я. Й. Малик. — Львів : РВВ Львів. ун-ту, 1996. — 152 с.
1337. Малик Я. Й. Впровадження радянського режиму в українському селі (1919–1920) / Я. Й. Малик. — Львів : РВВ Львів. ун-ту, 1996. — 267 с.
1338. Малик Я. Й. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917–1920 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Я. Й. Малик; Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 1997. — 48 с.
1339. Мандра А. Конец крестьянства. – Париж, 1984 (реферат) / А. Мандра // Отечественная история. — 1994. — № 2. — С. 48–59.
1340. Мануильский Д. Кризис сельского хозяйства и коллективизация / Д. Мануильский // Коммунист. — 1921. — № 6. — С. 9–12.
1341. Мануильский Д. З. О новой политике в деревне и о работе на селе / Д. З. Мануильский // Сб. по вопр. сел. хоз. — Харьков, 1922. — С. 3–12.
1342. Мануїльський Д. З. Порадник волосного організатора радянської влади з доданням відповідного законодавства / Д. З. Мануїльський. — Харків : Всеукр. вид-во, 1920. — 78 с.
1343. Маньковский К. Г. Конспект лекций по полеводству для степной полосы / К. Г. Маньковский, Н. М. Добровольский. – Харьков : Издание Наркомзема УССР, 1923. — 58 с.
1344. Маркевич Є. Досвід проведення Земельного Кодексу на Київщині за рік (1922–1923) / Є. Маркевич // Агроном. — 1924. — № 1 — С. 24–32.
1345. Маркевич Є. Д. Земельне законодавство та землеустрій / Є. Д. Маркевич. — К. : Губземуправління, 1925. — 197 с.

1346. Маркевич Є. Про необхідність нової структури земгромад / Є. Маркевич // Землеустрійник України. — 1926. — № 3. — С. 13–16.
1347. Марків О. Молочарська кооперація на Україні / О. Марків // Земельник. — 1925. — № 4–5. — С. 14–18.
1348. Маркс К. Передмова до другого російського видання «Маніфесту Комуністичної партії» / К. Маркс, Ф. Енгельс // Маркс К., Енгельс Ф. Твори / Пер. з 2-го рос. вид. — К. : Вид-во політ літератури, 1965. — Т. 19. — С. 293–294.
1349. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко. — К. : М.П. Коць, 1995. — 217 с.
1350. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук / В. І. Марочко; Ін-т історії України НАН України. — К., 1995. — 43 с.
1351. Мацузато Камитака. Индивидуалистские коллективисты или коллективистские индивидуалисты? Новейшая историография по российским крестьянским общинам / Мацузато Камитака // Новый мир истории России : форум яп. и рос. исследователей. — М. : Аиро ХХ, 2001. — С. 187–201.
1352. Машура С. І. Що являють собою наші земгромади та в чому полягає їхня діяльність / С. І. Машура // Полтавський селянин. — 1928. — № 8. — С. 4–6.
1353. Мерль Ш. Аграрный рынок и новая экономическая политика (1925–1929) – Вена, 1981 (реферат) / Ш. Мерль // Отечественная история. — 1995. — № 3. — С. 104–116.
1354. Месяцев П. А. Земельная и сельскохозяйственная политика в России / П. А. Месяцев. — М. : Новая деревня, 1922. — 236 с.

1355. Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовчий період (1921–1925 рр.) / Б. К. Мигаль. — Харків : Вища школа, 1974. — 167 с.
1356. Мигаль Б. К. Класова боротьба в українському селі навколо питань землеустрою (1921–1925 рр.) / Б. К. Мигаль // Вісник Харк. ун-ту. — 1969. — № 35. — С. 20–27.
1357. Милютин В. П. Аграрная политика СССР / В. П. Милютин. — М. ; Л : Госиздат, 1926. — 308 с.
1358. Михайличенко Д. Ю. Політика «воєнного комунізму» і українське селянство. 1919 р. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. «Історія України» / Д. Ю. Михайличенко; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. — Харків, 2002. — 19 с.
1359. Михайлюк В. П. Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні (70-ті – початок 90-х рр.) / В. П. Михайлюк. — К. : Ред.-вид. рада Укрдержагроуніверситету, 1992. — 181 с.
1360. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиріччя ХХ ст. : Соціокультурні процеси : моногр. / О. В. Михайлюк. — Дніпропетровськ : Інновація, 2007. — 456 с.
1361. Мороз О. Українське селянство першої половини ХХ ст. : Трагедія і героїзм / О. Мороз, С. Злупко. — Львів : Універсум, 1997. — 165 с.
1362. Морозов А. Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу / А. Г. Морозов. — Черкаси : Сіяч, 1993. — 275 с.
1363. Нагорний І. Сільради і земельні громади. (До оживлення діяльності громад) / І. Нагорний // Радянська Україна. — 1925. — № 9. — С. 36.
1364. Невронов П. До питання про земельну громаду / П. Невронов // Радянська Україна. — 1926. — №17–18. — С. 11–13.
1365. Некрасов Ф. Г. Введение в землеустройство / Ф. Г. Некрасов. — Одесса, 1926. — 128 с.

1366. Нечитайло В. В. Українське селянство: Важкий шлях до волі / В. В. Нечитайло. — Кам'янець-Поділ. : Анестроф, 1995. — 191 с.
1367. Николаевщина : [краеведческий] сб. — Николаев, 1926. — 216 с.
1368. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства : усна історія української селянської культури 1920–30-х років / В. Нолл. — К. : Родовід, 1999. — 559 с.
1369. Одинцов О. В. Основы сельскохозяйственной политики на Украине / О. В. Одинцов. — Харьков : Рад. селянин, 1925. — 77 с.
1370. Олійник В. М. Розвиток селянського самоуправління в 1921–1929 роках : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Олійник. — Черкаси : Черкас. нац. ун-т. ім. Богдана Хмельницького, 2005. — 232 с.
1371. Онуфрієв В. Контрактація в сільському господарстві на Україні / В. Онуфрієв. — Харків : Рад. Селянин, 1929. — 165 с.
1372. Орлов И. Б. Современная отечественная историография нэпа : достижения, проблематика, перспективы / И. Б. Орлов // Отечественная история. — М. — 1999. — №1. — С. 112–117.
1373. Орлянський Ю. Наші труднощі / Ю. Орлянський // Червоне село. — 1926. — №4. — С. 15.
1374. Осипова Т. В. Российское крестьянство в революции и гражданской войне / Т. В. Осипова. — М. : Стрелец, 2001. — 400 с.
1375. Осликовская Е. 900 степных селянских хозяйств (к вопросу о дифференциации села) / Е. Осликовская. — Одесса : БИП, 1927. — 46 с.
1376. Основы сельского хозяйства / П. М. Фокеев и др. — М. : Просвещение, 1976. — 431 с.
1377. Осокина В. Я. Социалистическое строительство в деревне и община, 1920–1933 / В. Я. Осокина. — М. : Мысль, 1978. — 178 с.

1378. Павлов А. П. Община в советских условиях / А. П. Павлов // Революция права. — 1928. — № 5. — С. 92–105.
1379. Першин П. Н. Земельное общество / П. Н. Першин // Сельскохозяйственная энциклопедия : в 7 т. — М. : Госиздат, 1933. — Т. 2. — С. 509.
1380. Петренко В. І. Більшовицька влада та українське селянство у 20–30-х рр. ХХ ст. : причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля) : моногр. / В. І. Петренко. — Вінниця : Держ. картограф. фабрика, 2008. — 320 с.
1381. Петровський Г. І. До розвитку соціалізму в сільському господарстві / Г. І. Петровський. — Харків : Держвидав, 1928. — 101 с.
1382. Петровський Г. І. Незаможники й середняки в десятирічній боротьбі за соціалізм / Г. І. Петровський. — Харків : Держвидав України, 1927. — 52 с.
1383. Петровський Г. І. Чергові завдання роботи партії на селі : Доп. на Х з'їзді КП(б)У 27 листоп. 1927 р. / Г. І. Петровський // Петровський Г. І. Вибрані статті і промови. — К. : Політвидав України, 1978. — С. 209–245.
1384. Печерица Г. О сельсоветах и земобществах / Г. Печерица // Власть Советов. — 1928. — № 37. — С. 20.
1385. Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття : навч. посіб. для студ. іст. ф-тів ун-тів / В. В. Підгаєцький ; Дніпропетр. нац. ун-т. — Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. — 392 с.
1386. Піджарий Ф. Д. Діяльність комуністичної партії України по створенню і зміцненню колгоспного ладу (1927–1937 рр.) / Ф. Д. Піджарий. — Харків : Вища школа, 1973. — 140 с.

1387. Пиріг О. А. Неп : більшовицька політика імпровізації / О. А. Пиріг. — К., 2001. — 274 с.
1388. Плеханов Г. В. Наши разногласия / Г. В. Плеханов // Изб. философ. произведения : в 5 т. — М. : Госполитиздат, 1956. — Т. 1. — С. 253–289.
1389. Плотников В. Е. Земельное общество и сельсовет / В. Е. Плотников // Вестн. землеустройства и переселения. — 1928. — № 6. — С. 19–25.
1390. Полонський Д. До питання про сучасні дрібнобуржуазні теорії сільського господарства / Ф. Полонський. — Харків : Укр. робітник, 1928. — 17 с.
1391. Полонський П. Про заходи щодо закріплення громадських сівозмін / П. Полтавський // Земельник. — 1925. — № 8–9. — С. 57–59.
1392. Полоса А. И. Кредитование крестьянских хозяйств в доколхозной деревне (по материалам Юга Украины, 1923–1927 гг.) / А. И. Полоса // Финансы и кредит. — 1968. — Вып. 8. — С. 77–83.
1393. Поляков Ю. А. Переход к нэпу и советское крестьянство / Ю. А. Поляков. — М. : Наука, 1967. — 519 с.
1394. Поляков Я. А. Об общественных севооборотах для округов Одесской губернии / Я. А. Поляков. — Одесса, 1925. — 54 с.
1395. Постишев П. Чергові завдання парторганізації на селі / П. Постишев. — Харків : Пролетарій, 1928. — 34 с.
1396. Постников А. С. Общинное земледелие / А. С. Постников. — Одесса, 1878. — 224 с.
1397. Преображенский Е. Основной закон социалистического накопления / Е. Преображенский // Вопр. экономики. — 1988. — С. 105–137.
1398. Присяжнюк Ю. П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Ю. П. Присяжнюк // Укр. іст. журн. — 1999. — № 3. — С. 23–33.

1399. Раковский Х. Г. Комитеты незаможных селян и новая экономическая политика / Х. Г. Раковский. — Харьков : Госиздат Украины, 1923. — 70 с.
1400. Рафалович А. Л. Новая экономическая политика / А. Л. Рафалович // Экономист. — 1922. — № 2. — С. 114–135.
1401. Ревегук В. Я. За волю України : нариси історії повстансько-партизанської боротьби на Полтавщині в 1917–1923 рр. / В. Я. Ревегук. — Полтава, 2007. — 300 с.
1402. Редфилд Р. Малое общество. Крестьянское общество и культура. — Чикаго, 1960 (реферат) / Р. Редфилд // Отечественная история. — 1994. — № 6. — С. 7–18.
1403. Реєнт О. П. Більшовизм і Українська революція 1917-1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів / О. П. Реєнт. — К. : Інститут історії України, 1994. — 39 с.
1404. Реєнт О. П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. — К. : Інститут історії України НАН України, 2011. — 366 с.
1405. Резніков М. Земельна громада / М. Резніков // Рад. селянин. — 1927. — № 1. — С. 4–5.
1406. Резунов М. Сельские советы и земельные общество / М. Резунов. — М. : Изд-во Комакадемии, 1928. — 77 с.
1407. Рибак І. В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу / І. В. Рибак. — Кам'янець-Поділ. : Силин О.В., 2008. — 244 с.
1408. Рибак І. В. Селянська взаємодопомога в Україні (1921–1932 рр.) / І. В. Рибак. — К. : Рідний край, 1999. — 91 с.
1409. Рибалка І. К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.) / І. К. Рибалка. — Харків : Вид-во Харків. ун-ту, 1967. — 192 с.

1410. Рибалка І. К. Сталінщина й розселянювання країни / І. К. Рибалка // Укр. іст. журн. — 1989. — № 10. — С. 10–21; № 11. — С. 3–12.
1411. Розенблум Д. С. Земельное право РСФСР / Д. С. Розенблум. — М. ; Л. : Госиздат, 1925. — 310 с.
1412. Романюк І. М. Сільськогосподарська кооперація в Україні. 1921–1927 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. М. Романюк; Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 1994. — 16 с.
1413. Россия нэповская / С. А. Павлюченков и др. — М. : Новый хронограф, 2002. — 470 с.
1414. Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции / М. А. Рубач. — К. : Изд-во АН УССР, 1956. — 456 с.
1415. Савельев П. И. Пути аграрного развития России в дискуссиях российских историков / П. И. Савельев // Россия сельская XIX – начала XX века / под. ред. А. Корелина. — М., 2004. — С. 25–53.
1416. Савченко-Сакун Є. В. Зміївський район / Є. В. Савченко-Сакун // ВУАН : праці Комісії для виучування звичаєвого права України : зб. соц.-екон. відділу. — 1928. — № 17. — С. 290–302.
1417. Сафонов А. А. Крестьянская община и советская власть : к вопросу о роли общины в жизни послеоктябрьской деревни / А. А. Сафонов // Крестьянство и власть : материалы Всерос. научн. конф., 7–8 апр. 1995 / Тамбов. гос. ун-т им. Г.Р. Державина. — Тамбов, 1996. — С. 115–131.
1418. Сборник по вопросам землепользования и землеустройства. — Харьков : Госиздат, 1922. — 183 с.
1419. Свідомий Т. В перших рядах. Село Черепаниці Вінницької округи на Поділлі / Т. Свідомий // Радянський селянин. — 1925. — №13–14. — С. 52–53.

1420. Святець Ю. А. Українське селянське господарство та нова економічна політика. Кліометричний аналіз соціально-економічного процесу / Ю. А. Святець. — Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровськ. нац. ун-ту, 2007. — 216 с.
1421. Севообороты // Большая советская энциклопедия : в 30 т. — М., 1976. — Т. 23. — С. 159.
1422. Сельское общество // Энциклопедический словарь : в 86 т. / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. — СПб., 1900. — Т. 29. — С. 377–384.
1423. Семенов Н. Крестьянский двор по материалам пробного обследования быта и правовых отношений крестьянского двора, проведенного секцией права и государства Коммунистической академии в январе–марте 1926 г. / Н. Семенов // Революция права. — 1927. — № 1. — С. 184–198.
1424. Сергеевич В. И. Время возникновения крестьянской поземельной общины / В. И. Сергеевич. — СПб. : Сельский вестник, 1908. — 15 с.
1425. Сидоров К. До питання про заміну артикула 57 Земельного Кодексу / К. Сидоров // Вісник НКЗС УСРР. — 1925. — №21–22. — С. 74–75.
1426. Силенко А. Зразковий землеустрій на Уманщині / А. Силенко // Агроном. — 1925. — № 1. — С. 93–94.
1427. Симуш П. И. Мир таинственный : размышления о крестьянстве / П. И. Симуш. — М. : Политиздат, 1991. — 255 с.
1428. Скалига Н. Червона земельна громада / Н. Скалига. — Харків : Книгоспілка, 1926. — 80 с.
1429. Скотнікова Л. С. Аграрні відносини в українському селі (1921–1928 рр.) / Л. С. Скотнікова // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі у 1920-х роках / Ін-т історії України НАН України; ред. С. В. Кульчицький. — К., 2000. — С. 16–30.

1430. Скотт Д. С. Моральная экономика крестьянства. — Лондон : Изд-во Йельского ун-та, 1976 (реферат) / Д. С. Скотт // Отечественная история. — 1992. — № 5. — С. 5–17.
1431. Слинько І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927–1932 рр.) / І. І. Слинько. — К. : Вид-во АН УРСР, 1961. — 327 с.
1432. Слисар Г. Чорний та зайнятий пар / Г. Слисар // Рад. селянин. — 1927. — № 13–14. — С. 15–16.
1433. Советов А. В. О системах земледелия / А. В. Советов // Избранные соч. — М., 1950. — С. 233–419.
1434. Соловейчик В. Внутриселенное землеустройство / В. Соловейчик // Сборник по вопросам сельского хозяйства. — Харьков, 1922. — С. 18–25.
1435. Сосновий С. Селянські сівозміни на Україні / С. Сосновий // Земельник. — 1924. — №2. — С. 64–65.
1436. Соціалістична реконструкція сільського господарства. — Харків : Держвидав, 1932. — 31 с.
1437. Сталін Й. В. До питань аграрної політики в СРСР. Промова на конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 р. / Й. В. Сталін // Питання ленінізму. — К. : ОГІЗ, 1953. — С. 266–283.
1438. Сталін Й. В. На хлібному фронті / Й. В. Сталін // Питання ленінізму. — К. : ОГІЗ, 1953. — С. 165–174.
1439. Сталін Й. В. Про правий ухил у ВКП(б). Промова на пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р. / Й. В. Сталін // Питання ленінізму. — К. : ОГІЗ, 1953. — С. 194–255.
1440. Сталін Й. В. Про праву небезпеку в ВКП(б) : промова на пленумі МК і МКК ВКП(б) 19 жовтня 1928 р. / Й. В. Сталін // Питання ленінізму. — К. : ОГІЗ, 1953. — С. 184–193.

1441. Сталін Й. В. Рік великого перелому / Й. В. Сталін // Питання ленінізму. — К. : ОГІЗ, 1953. — С. 256–265.
1442. Стан Є. Паростки нового життя : Село Дмитрівка Очаківського району / Є. Стан // Рад. селянин. — 1928. — № 5. — С. 32–33.
1443. Становление и развитие советской экономической науки на Украине (1917–1937 гг.) / под ред. Т. И. Деревянкина. — К. : Наук. думка, 1983. — 288 с.
1444. Сташевский Е. К вопросу об организации земельных обществ на Киевщине / Е. Сташевский // Журнал Киевского губернского экономического совещания — 1923. — № 9. — С. 99–107.
1445. Сташевський Є. Д. Земельна громада та її організація / Є. Д. Сташевський, Є. Д. Маркевич. — К. : Час, 1924. — 8 с.
1446. Степаненко О. Економіка землевпорядження: короткий нарис теорії й методу складання громадських сівозмін у зв'язку із землевпорядним проектуванням / О. Степаненко. — Харків : Книгоспілка, 1927. — 256 с.
1447. Стрекалов М. Українське землевпорядження на десяти роковини Жовтневої революції / М. Стрекалов // Укр. землевпорядник. — 1927. — № 10–11. — С. 40–51.
1448. Студенский Г. А. Очерки по сельскохозяйственной экономии / Г. А. Студенский. — М. : Изд-во Центросоюза, 1925. — 383 с.
1449. Сухова О. А. «Общинная революция» в России : Социальная психология и поведение крестьянства в первые десятилетия XX века (по материалам Среднего Поволжья) : [моногр.] / О. А. Сухова. — Пенза : ПГПУ, 2007. — 373 с.
1450. Тараненко О. М. Аграрна політика П. Скоропадського : Українська історіографія проблеми : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

- іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Тараненко; Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. — Черкаси, 2011. — 20 с.
1451. Телицын В. Л. Бессмысленный и беспощадный? Феномен крестьянского бунтарства 1917–1921 годов / В. Л. Телицын. — М. : РГГУ, 2003. — 338 с.
1452. Теодорович И. О. О государственном регулировании крестьянского хозяйства : речь на заседании фракции РКП(б) VIII съезда Советов / И. О. Теодорович. — М. : Госиздат, 1921. — 14 с.
1453. Терниченко А. Г. Курс хліборобства / А. Г. Терниченко. — Харків : Рад. селянин, 1927. — IV; 364 с.
1454. Тополя Д. Молочарське товариство / Д. Тополя // Радянський селянин. — 1927. — №17–18. — С. 30–31.
1455. Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос : в 2 т. / С. П. Трапезников. — М. : Мысль, 1976. — Т. 1. — 567 с.
1456. Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос : в 2 т. / С. П. Трапезников. — М. : Мысль, 1976. — Т. 2. — 645 с.
1457. Триліський О. Аграрне питання та аграрна радянська політика / О. Триліський. — Харків : Рад. селянин, 1926. — 129 с.
1458. Триліський О. Годі переділяти землю – час господарювати на ній / О. Триліський // Вісник НКЗС [УСРР]. — 1925. — № 15–16. — С. 25–31.
1459. Триліський О. Міжкругові земельні наради і справа про сталість землекористування / О. Триліський // Землеустрійник України. — 1926. — № 1. — С. 17–21.
1460. Ус Т. Боротьба із сільськогосподарськими шкідниками (Богодухівський район на Харківщині) / Т. Ус // Радянський селянин. — 1925. — №11. — С. 40–42.

1461. Фесенко С. А. Эффективность сельскохозяйственного кредита на Украине / С.А. Фесенко. — Харьков : Изд. Госплана УССР и Укрсельбанка, 1928. — 71 с.
1462. Фигуровская Н. К. Аграрные проблемы в советской экономической литературе 20-х годов / Н. К. Фигуровская. — М. : Наука, 1978. — 258 с.
1463. Филиппов И. Территория и материальная база сельсоветов / И. Филиппов, Б. Крынская. — М. : Изд-во Комакадемии, 1930. — 96 с.
1464. Філіппов К. В. Сільськогосподарська кооперація України в 20-і роки ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / К. В. Філіппов; Харк. держ. ун-т. — Харків, 1999. — 18 с.
1465. Філіповський О. К. Аналіз будови селянських господарств та відповідна організація рільництва / О. К. Філіповський // Агрономія та землевпорядження. — Харків, 1926. — С. 9–80.
1466. Філіповський О. К. Розвідка з організації селянського господарства на Україні / О. К. Філіповський. — К. : ДВУ, 1926. — 315 с.
1467. Фоменко С. Громадські сівозміни в Степовій Україні / С. Фоменко // Земельник. — 1925. — № 6. — С. 34–39.
1468. Фоменко С. Громадські сівозміни і основні принципи їх будування // Агрономія та землевпорядження. — Харків, 1926. — С. 81–124.
1469. Фролов М. О. Політична система Радянської України в 1920–1930-х рр. : особливості та механізми формування і функціонування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / М. О. Фролов; Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. — Дніпропетровськ, 2012. — 40 с.
1470. Фурсов А. И. Концепция «моральной экономики» крестьянина и её критика / А. И. Фурсов // Народы Азии и Африки. — 1984. — № 2. — С. 156–170.

1471. Хантер Г. Аграрная политика небольшевиков и альтернатива. — Принстон, 1992 (реферат) / Г. Хантер, Я. М. Ширмер // Отечественная история. — 1995. — № 6. — С. 145–165.
1472. Хауке О. А. Крестьянское земельное право / О. А. Хауке // Труды Общества межевых инженеров. — М., 1914. — Вып. 5. — С. 1–372.
1473. Хіль І. Про земгромади / І. Хіль // Полтавський селянин. — 1928. — № 1. — С. 7–8.
1474. Хироси Окуда. Самообложение 1928–1933 гг. : к вопросу о последнем этапе русской крестьянской общины / Окуда Хироси // История российского крестьянства в XX веке. — Токио, 2002. — С. 102–122.
1475. Хміль І .В. Аграрна революція в Україні : березень 1917 – квітень 1918 рр. / І. В. Хміль. — К. : Вид. ін-ту історії України НАН України, 2000. — 90 с.
1476. Хоменко С. Громадські сівозміни та основні принципи їх будування / С. Хоменко // Агрономія та землевпорядження. — Харків, 1926. — С. 81–124.
1477. Хоменко С. Як проводити польове господарство в Степовій Україні? / С. Хоменко. — Харків : Книгоспілка, 1926. — 150 с.
1478. Хопемильський Т. Як проведено у нас землевпорядження // Т. Хопемильський // Радянський селянин. — 1928. — №4. — С. 34–37.
1479. Храпко П. Форма громадського сівозміну для різних районів України / П. Храпко // Земельник. — 1925. — №2. — С. 31–33.
1480. Цапко М. И. Борьба большевиков Харьковщины за коллективизацию сельского хозяйства (1928–1932) : автореф. дис. на соискание научной степени канд. ист. наук / М. И. Цапко; Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. — К., 1952. — 18 с.
1481. Цимбал А. З громад на товариства СОЗ / А. Цимбал // Кооперована громада. — 1929. — № 6. — С. 22–23.

1482. Чаянов А. В. Краткий курс кооперации / А. В. Чаянов. — М. : Московский рабочий, 1990. — 90 с.
1483. Чаянов А. В. Оптимальные размеры земледельческих хозяйств / А. В. Чаянов // Тр. Высш. семинария с.-х. экономики и политики. — М., 1922. — Вып. 7. — С. 5–82.
1484. Чаянов А. А. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации / А. А. Чаянов. — М. : Наука, 1991. — 456 с.
1485. Чаянов А. В. Очерки по экономике трудового сельского хозяйства / А. В. Чаянов. — М. ; Л. : Новая деревня, 1924. — 153 с.
1486. Челинцев А. Н. Теоретические основания организации крестьянского сельского хозяйства / А. Н. Челинцев. — Харьков : Изд-во Харьков. обл. сельхоз. союза кооперативов, 1919. — 178 с.
1487. Чернышевский Н. Г. Исследования о внутренних отношениях народной жизни и в особенности сельских учреждениях России барона Августа Гакстгаузена / Н. Г. Чернышевский // Изб. эконом. произведения : в 2 т. — М. : Гос. изд-во полит. лит., 1948. — Т. 1. — С. 147–214.
1488. Чернышевский Н. Г. Критика философских предубеждений против общинного владения / Н. Г. Чернышевский // Изб. экономические произведения : 2 т. — М. : Гос. изд-во полит. лит., 1948. — Т. 1. — С. 689–734.
1489. Чернышевский Н. Г. О поземельной собственности : критика «Современника» статьи г. И. В-ского / Н. Г. Чернышевский // Изб. экономические произведения : в 2 т. — М. : Гос. изд-во полит. литературы, 1948. — Т. 1. — С. 228–272.
1490. Чернышевский Н. Г. Ответ на замечание г. Провинциала / Н. Г. Чернышевский // Изб. экономические произведения : в 2 т. — М. : Гос. изд-во полит. литературы, 1948. — Т. 1. — С. 483–494.

1491. Чернышевский Н. Г. Славянофилы и вопрос об общине. Опыт изложения главнейших условий успешного сельского хозяйства Струкова / Н.Г. Чернышевский // Изб. экономические произведения : в 2 т. — М. : Гос. изд-во полит. литературы, 1948. — Т. 1. — С. 228–272.
1492. Чичерин Б. Еще раз о сельской общине (ответ г-ну Беляеву) / Б. Чичерин // Русский вестник. — М. — 1856. — Т. 3. — С. 773–794.
1493. Чичерин Б. Еще раз о сельской общине (ответ г-ну Беляеву) / Б. Чичерин // Русский вестник. — М. — 1856. — Т. 4. — С. 129–166.
1494. Чичерин Б. Обзор исторического развития сельской общины в России / Б. Чичерин // Русский вестник. — М. — 1856. — Т. 1. — С. 373–396.
1495. Чичерин Б. Обзор исторического развития сельской общины в России / Б. Чичерин // Русский вестник. — М. — 1856. — Т. 2. — С. 579–602.
1496. Чмыга А. В. Колхозное движение на Украине (1917–1929 гг.) : Очерки истории / А. В. Чмыга. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1974. — 320 с.
1497. Чубарь В. Я. Проблема ножниц в советских республиках / В. Я. Чубарь. — Харьков : Госиздат Украины, 1924. — 23 с.
1498. Чугунов С. Сельсоветы и земельные общества / С. Чугунов // Советское стр. — 1926. — №45. — С. 153–169.
1499. Шанин Т. Кооперация и коллективизация / Т. Шанин // Великий незнакомец : крестьяне и фермы в современном мире. — М. : Прогресс, 1992. — С. 361–369.
1500. Шанин Т. Определяя крестьянство (реферат) / Т. Шанин // Отечественная история. — 1993. — № 2. — С. 7–16.
1501. Шанин Т. Четыре модели развития советского сельского хозяйства / Т. Шанин // Великий незнакомец : крестьяне и фермы в современном мире. — М. : Прогресс, 1992. — С. 420–432 с.

1502. Шаповал Л. І. Сучасна українська та російська історіографія нової економічної політики : дис. ... кандидата іст. наук : спец. 07.00.06 / Лариса Іванівна Шаповал;. — Полтава : Полт. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка, 2006. — 194 с.
1503. Шарова П. Великий перелом в сільському господарстві / П. Шарова // *Вопр. історії*. — 1949. — № 5. — С. 3–25.
1504. Шебалин А. Определение порядка землепользования в существующих земельных обществах / А. Шебалин // *Вісн. НКЗС [УСРР]*. — 1925. — № 11–12. — С. 14–19.
1505. Шебалин А. Про норми та розкладкові одиниці / А. Шебалин // *Агроном*. — 1923. — №5–6. — С. 18–21.
1506. Шелестов Д. К. *Время Алексея Рыкова* / Д. К. Шелестов. — М. : Прогресс, 1990. — 351 с.
1507. Широков М. М. Работа Коммунистической партии по овладению земельными обществами и переходу их на социалистический путь развития (1927–1929 гг.) / М. М. Широков // *Вест. Моск. ун-та*. — 1966. — № 4. — С. 37–57.
1508. Широков М. М. Сельские советы и крестьянские земельные общества в 1927–1929 гг. / М. М. Широков // *Из истории борьбы Коммунист. партии за победу буржуазно-демократ. и социалист. революций и построение социализма в СССР*. — М., 1968. — С. 262–271.
1509. Шитюк М. Масові репресії проти населення півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття / М. Шитюк. — К. : Терра, 2000. — 532 с.
1510. Шліхтер О. Г. XV з'їзд ВКП(б) та робота на селі / О. Г. Шліхтер // *Вибрані твори*. — К., 1959. — С. 371–410.
1511. Шліхтер О. Г. Підсумки аграрної політики за 10 років / О. Г. Шліхтер // *Укр. землевпорядник*. — 1927. — № 10–11. — С. 5–19.

1512. Шліхтер О. Г. Проблеми соціалістичної реконструкції сільського господарства / О. Г. Шліхтер // Вибрані твори. — К., 1959. — С. 505–542.
1513. Шостак Г. Предисловие / Г. Шостак // Территория и материальная база сельсоветов. — М. : Комакадемия, 1930. — С. 3–10.
1514. Шувалов С. В. К вопросу о взаимоотношениях земельных обществ с сельскими советами / С. В. Шувалов // Вестн. землеустройства и переселения. — 1928. — № 6. — С. 81–90.
1515. Шульга З. П. Підготовка суцільної колективізації сільського господарства на Україні / З. П. Шульга. — К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1960. — 151 с.
1516. Шумило Г. Економія та організація сільського господарства / Г. Шумило. — Харків : Рад. селянин, 1927. — 236 с.
1517. Шухно В. М. О переходе характере общинной формы производственных отношений / В. М. Шухно, И. С. Свитлицкий // Полит. экономия. — Минск, 1982. — Вып. 2. — С. 138–145.
1518. Щадилов О. Землевпорядження та організація трудового господарства на Україні / О. Щадилов. — Харків : Рад. селянин, 1926. — 119 с.
1519. Щадилов О. Про громадські сівозміни / О. Щадилов. — Харків : Шлях освіти, 1924. — 31 с.
1520. Эмме А. А. Организационный строй крестьянского хозяйства причерноморской степи / А. А. Эмме. — Одесса : Изд. Одес. с.-х. станции, 1927. — 40 с.
1521. Юровский Л. Н. Денежная политика советской власти (1917–1927) / Л. Н. Юровский. — М. : Финиздат, 1928. — 401 с.
1522. Якиманский В. К итогам аграрной революции на Украине : по данным анкетного обследования 1922 г. / В. Якиманский. — Харьков : ЦСУ УССР, 1924. — 37 с.

1523. Янкевич Є. До питання про боротьбу з далекоземеллям / Є. Янкевич // Укр. землевпорядник. — 1927. — № 4–5. — С. 15–22.
1524. Ярошенко А. П. Борьба комитетов незаможных селян Украины под руководством большевистской партии за коллективизацию сельского хозяйства (1929–1930 гг.) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук / А. П. Ярошенко; Ленинград. ун-т. — Л., 1952. — 15 с.
1525. Яхшиян О. Ю. Общинное самоуправление и советы: Местная власть в русской деревне 1920-х гг. : моногр. / О. Ю. Яхшиян. — М. : Гос. ун-т упр., 2006. — 187 с.
1526. Lewin M. Russian Peasants and the Soviet Power : A Study of Collectivization / M. Lewin. — New York : Norton, 1975.
1527. Merl St. Der Agrarmarkt und die Neue konomische Politik (1925–1929). Die Anfange staatlicher Lenkung der Landwirtschaft in der Sowjetunion 1925–1928 / St. Merl. — München, Wien, 1981. — 356 p.
1528. Hunter H. Agrarian Policy of Bolsheviks and Alternative / H. Hunter, J. M. Szyrmer. — Princeton : Princeton University, 1992.
1529. Hunter H. Soviet Agriculture with and without Collectivization / H. Hunter // Slavic Review. — 1988. — № 2 (Summer).
1530. Redfield R. The Little Community. Peasant Society and Culture / R. Redfield. — Chicago : University of Chicago, 1960. — 177 p.
1531. Scott J. C. The Moral Economy of the Peasant / J. C. Scott. — New Haven; Conn. : Yale University Press, 1976.
1532. Shanin T. Peasants and Peasants Societies : Selected Readings / T. Shanin. — New York : Blackwell, 1987.
1533. Shanin T. Defining Peasants / T. Shanin. — New York : Blackwell, 1990.

1534. Weber E. Peasants Into Frenchmen : The Modernization of Rural France. 1880–1914 /E. Weber. — Stanford : Stanford University Press, 1976. — 632 p.
1535. Woolf E. Peasants / E. Woolf. — New Jersey : Prentice-Hall, 1966.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

ТАБЛИЦІ

Таблиця А. 1.

**Розміри земельних громад в УСРР в 1925/26 господарському році за
кількістю дворів**

№ п/п	Групи громад за кількістю дворів	Природно-економічні райони (в %)			
		Полісся	Лісостеп Правобережний	Лісостеп Лівобережний	Степ
1.	До 50	9,6	2,2	18,6	17,8
2.	51–100	11,4	6,5	13,8	16,0
3.	101–200	18,1	22,4	16,8	21,8
4.	201–300	21,9	14,8	11,6	14,8
5.	301–400	12,4	13,3	10,4	8,2
6.	401–500	7,6	10,2	10,1	6,0
7.	501–600	8,6	9,6	4,1	2,7
8.	601–800	5,6	12,7	6,0	3,9
9.	Понад 800	4,8	8,3	8,6	8,8
10.	Всього	100	100	100	100

Таблиця складена на основі: Фінанси земельних громад за 1925/26 господарський рік : Вибіркове обстеження // Статистика України. – Серія VI. Статистика фінансів. – Харків, 1928. – Т. 5. – Вип. 3. – № 125. – С. 8.

Таблиця А. 2.

**Кількість земельних громад по природно-економічним регіонам
Надніпрянської України у 1926/27 господарському році
(абсолютні дані)**

Природно-економічний район	Кількість земельних громад
Полісся	3039
Правобережжя	6759
Лівобережжя	7398
Степ	14626
Разом	31822

Таблиця складена автором на основі: Низові бюджети України в 1926/27 господарському році (районові, сільські, земельних громад) // Статистика України. – Серія VI. Статистика фінансів. – Харків, 1928. – Т. 5. – Вип. 5. – № 157. – С. 11.

Таблиця А. 3.

**Розподіл земельних громад за розмірами бюджетів
у 1925/26 господарському році (дані в %)**

Природно- економічний регіон	Безприбуткові	До 100 крб.	101–250 крб.	251–600 крб.	601–1000 крб.	1001–2000 крб.	2001–3500 крб.	3501–5000 крб.	Понад 5000 крб	Разом
Лівобережжя	7,2	23,8	18,3	19,4	10,8	10,4	5,6	1,1	3,4	100
Полісся	15,2	23,8	18,1	21,0	8,5	6,7	4,8	1,9	–	100
Правобережжя	20,4	26,9	22,2	15,8	4,9	5,2	2,8	1,2	0,6	100
Степ	3,6	7,6	14,2	23,3	16,3	17,2	11,4	2,6	3,8	100
Надніпрянська Україна в цілому	10,8	19,6	18,3	19,7	10,5	10,6	6,5	1,7	2,3	100

Таблиця складена автором на основі: Фінанси земельних громад за 1925/26 господарський рік : Вибіркове обстеження // Статистика України. – Серія VI. Статистика фінансів. – Харків, 1928. – Т. 5. – Вип. 3. – № 125. – С. 10.

Таблиця А. 4.

**Розмір бюджету середньостатистичної земельної громади в
1925/26 господарському році у порівнянні із землезабезпеченістю і
прибутками пересічно на одне господарство**

Природно- економічні регіони	Середній розмір кошторису на одну громаду	Середній розмір громади	Середній розмір земельного наділу на одне господарство	Середній розмір прибутку на одне господарство
	крб.	господарств	дес.	крб.
Полісся	513	320	5,31	275
Правобережжя	426	329	3,49	225
Лівобережжя	870	309	4,91	289
Степ	1260	279	8,42	309
Наддніпрянська Україна в цілому	818	327	5,38	265

Таблиця складена автором на основі: Фінанси земельних громад за 1925/26 господарський рік : Вибіркове обстеження // Статистика України. – Серія VI. Статистика фінансів. – Харків, 1928. – Т. 5. – Вип. 3. – № 125. – С. 11.

Таблиця А. 5.

**Джерела грошових надходжень земельних громад
Надніпрянської України в 1925/26 господарському році**
(дані наведені в %)

№ п/п	Статті надходжень	Питома вага
1.	Надходження від самообкладання	63,27
2.	Надходження від оренди нерозподілених земель	20,23
3.	Позики	11,28
4.	Надходження від оренди майна в тому числі:	2,74
	4.1 оренда будівель	1,13
	4.2 надходження від плідників (злучних пунктів)	0,47
	4.3 надходження від підприємств	0,39
	4.4 надходження від оренди реманенту	0,28
	4.5 надходження від оренди іншого майна	0,47
5.	Надходження від інших джерел	2,48
	Всього (п. 1, 2, 3, 4, 5)	100,00

Підраховано на основі: Фінанси земельних громад за 1925/26 господарський рік : Вибіркове обстеження // Статистика України. – Серія VI. Статистика фінансів. – Харків, 1928. – Т. 5. – Вип. 3. – № 125. – С. 30–31.

**Статті витрат коштів,
зібраних земельними громадами шляхом самообкладання
в 1925/26 господарському році в цілому по Наддніпрянській Україні
(дані наведені в %)**

№ п/п	Призначення	Кількість зібраних коштів
1	Загальні потреби (всього)	3,02
2	Спеціальні потреби (всього) в тому числі:	96,98
	2.1 утримання уповноважених та правління земгромад	6,05
	2.2 утримання сільрад	5,00
	2.3 заробітна плата пастухам	17,80
	2.4 землевпорядження та інші сільськогосподарські потреби	50,33
	2.5 благоустрій громади (ремонт доріг, мостів, протипожежна справа)	8,01
	2.6 освітні потреби (утримання шкіл, лікнепів, з/п вчителям)	7,20
	2.7 охорона здоров'я	0,50
	2.8 інші спеціальні потреби	2,09
	Всього (п. 1, 2)	100,00

Таблиця складена на основі: Фінанси земельних громад за 1925/26 господарський рік : Вибіркове обстеження // Статистика України. – Серія VI. Статистика фінансів. – Харків, 1928. – Т. 5. – Вип. 3. – № 125. – С.17–19.

Таблиця А. 7.

**Використання громадських (не розподілених між дворами) земель
Надніпрянської України в 1925/26 господарському році**

(дані наведені в %)

N п/п	Характер використання за типами земель	Питома вага
1	Використано безпосередньо громадою	51,16
2	Здано в оренду (всього)	48,84
	в тому числі:	
	2.1 орна	23,67
	2.2 садибна	0,55
	2.3 сінокіс	4,40
	2.4 ліс	1,14
	2.5 інша придатна земля	5,55
	2.6 непридатна	13,53
	Всього (п. 1, 2)	100,00

Таблиця складена автором на основі: Фінанси земельних громад за 1925/26 господарський рік : Вибіркове обстеження // Статистика України. Серія 6. Фінансова статистика. – Харків, 1928. – Т. V. – Вип. 3. – № 125. – С. 10–11.

Таблиця А. 8.

**Будова витратної частини бюджетів земельних громад
Надніпрянської України в 1925/26 господарському році**
(дані наведені в %)

N п/п	Статті витрат	Питома вага
1	Сільськогосподарські в тому числі:	52,69
	1.1 на землеустрій	36,31
	1.2 інші	16,38
2	Адміністративні в тому числі:	12,10
	2.2 утримання сільради	3,40
	2.3 утримання апарату земельної громади	8,70
3	На благоустрій в тому числі:	7,82
	3.1 протипожежна справа	3,10
	3.2 інші витрати	4,72
4	Експлуатаційні в тому числі:	6,98
	4.1 на громадські землі	3,48
	4.2 на злучні пункти (плідники)	1,86
	4.3 на підприємства	0,53
	4.4 на реманент	0,48
	4.5 на будівлі	0,47
	4.6 інші	0,16
5	На освіту та культуру в тому числі:	6,53
	5.1 на освіту	5,84
	5.2 на культуру	0,69
6	Виплати за позиками	5,72
7	Інші витрати	8,16
	Всього (п. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7):	100,00

Таблиця складена автором на основі: Фінанси земельних громад за 1925/26 господарський рік: Вибіркове обстеження // Статистика України. – Серія VI. Статистика фінансів. – Харків, 1928. – Т. 5. – Вип. 3. – № 125. – С. 31–32.

Таблиця А. 9.

**Оплата земельними громадами Наддніпрянської України
у 1920-х роках роботи працівників сільрад**

Категорія працівника	Розмір, вид витратку	Термін, на який призначена плата	Назва земельної громади	Джерело інформації
1	2	3	4	5
Голова сільради	2 фунта хліба з дес.	на рік	Мало-Писарівська земельна громада Сіннянської волості Богодухівського повіту Харківської губернії	Протокол загальних зборів від 31 грудня 1922 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-2781, оп. 1, спр. 1-а, арк. 48.
	8 пуд. зерна	на міс.	Минківська земельна громада Валківської волості і повіту Харківської губернії	Протокол загальних зборів громади від 30 грудня 1922 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-525, оп. 1, спр. 5, арк. 19–20.
	80 пуд. жита	на рік	Москалівська земельна громада Білоколодязівського району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 1 березня 1923 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 16, арк. 52.
	2 пуд. хліба з дес.	на рік	Хохлівська земельна громада Білоколодязівського району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 11 березня 1923 р. // Держархів Харківської області. – Ф. Р-608, оп. 1, спр. 8, арк. 18.

	2	3	4	5
	19,8 крб.	на міс.	Введенська земельна громада Чугуївського району Харківської округи	Відомість заробітної плати в 1924/25 господарському році // Держархів Харківської області, ф. Р-515, оп. 1, спр. 55, арк. 51.
Секретар сільради	2 фунта хліба	на рік	Мало-Писарівська земельна громада Сіннянської волості Богодухівського повіту Харківської губернії	Протокол загальних зборів від 31 грудня 1922 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-2781, оп. 1, спр. 1-а, арк. 48.
	3 фунта хліба	на рік	Хохлівська земельна громада Білоколодязівського району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 11 березня 1923 р. // Держархів Харківської області. – Ф. Р-608, оп. 1, спр. 8, арк. 18.
	84 пуд. зерна	на рік	Минківська земельна громада Валківської волості і повіту Харківської губернії	Протокол загальних зборів громади від 30 грудня 1922 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-525, оп. 1, спр. 5, арк. 19–20.
	10 пуд. хліба	на міс.	Захарівська земельна громада Білоколодязівського району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 27 червня 1923 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 46, арк. 81.
	10 пуд. хліба	на міс.	Москалівська земельна громада Білоколодязівського району Харківської округи	Протокол загальних зборів від 1 березня 1923 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 16, арк. 52.

	2	3	4	5
	6 фунтів хліба з дес.	на рік	Дорошенківська земельна громада Білоколодязівського району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 1 березня 1923 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 10, арк. 6.
	5 крб. 75 коп.	на міс.	Бакшіївська земельна громада Білоколодязівського району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 31 грудня 1924 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 9, арк. 2.
	16,8 крб.	на міс.	Введенська земельна громада Чугуївського району Харківської округи	Відомість заробітної плати в 1924/25 господарському році // Держархів Харківської області, ф. Р-515, оп. 1, спр. 55, арк. 51.
	2 крб.	на міс.	Володимирівська земельна громада Білоколодязівського району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 4 квітня 1926 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 515, арк. 10.
	15 крб.	на міс.	Земельна громада села Великі Проходи Липецького району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 22 травня 1926 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-1845, оп. 1, спр. 9, арк. 37.
Десятник (при сільраді)	10 пуд. зерна	на рік	Ново-Гнилицька земельна громада Чугуївського району Харківської губернії	Протокол загальних зборів громади від 10 січня 1922 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-1526, оп. 1, спр. 7, арк. 6.

	2	3	4	5
	12 крб.	на міс.	Земельна громада хутора Зелений Колодязь Введенської сільради Чугуївського району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 1 січня 1926 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-515, оп. 1, спр. 120, арк. 75.
Збирач податків	3 пуд. зерна	на міс.	Василівська земельна громада Білоколодязівського району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 1 січня 1923 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 12, арк. 1.
Поштар (він же візник)	270 пуд. зерна	на рік	Земельна громада с. Сотницький Козачок Золочівського району Харківської округи	Протокол загальних зборів від 23 грудня 1923 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-151, оп. 2, спр. 23, арк. 5–6.
	162 крб.	на рік	Перша Берецька земельна громада Олексіївського району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 5 березня 1926 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-1572, оп. 1, спр. 72, арк. 25.
Розсильний (при сільраді)	18 крб.	на міс.	Земельна громада села Введенського Чугуївського району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 5 березня 1926 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-515, оп. 1, спр. 101, арк. 53.
Сторож	7 пуд. зерна	на міс.	Хохлівська земельна громада Білоколодязівського району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 20 травня 1923 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 28, арк. 28.

	2	3	4	5
	36 крб. 30 коп.	на рік	Мало-Іванівська земельна громада Білоколодязівського району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 16 грудня 1928 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-3710, оп. 1, спр. 40, арк. 138.

Таблиця А. 10.

**Оплата земельними громадами Наддніпрянської України
у 1920-х роках роботи власних працівників**

Категорія працівника	Розмір, вид оплати	Термін, на який призначена оплата	Назва земельної громади	Джерело інформації
1	2	3	4	5
Уповноважений земельної громади	20 крб.	на міс.	Олексіївська земельна громада Липецького району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 10 травня 1928 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-1850, оп. 1, спр. 45, арк. 30.
	5 крб.	на міс.	Введенська земельна громада Чугуївського району Харківської округи	Відомість на виплату заробітної платні працівникам земельної громади за квітень 1926 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-515, оп. 1, спр. 103, арк. 247.
	15 коп. з дес.	на рік	Василівська земельна громада Білоколодязівського району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 17 квітня 1926 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 400, арк. 27.
	0,5 дес. сінокоосу	на рік	Права земельна громада Липецької сільради Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 26 червня 1927 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-1850, оп. 1, спр. 31, арк. 407.

	2	3	4	5
	15 крб.	на міс.	Ліва земельна громада Липецької сільради Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 13 червня 1926 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-1850, оп. 1, спр. 26, арк. 38.
	10 крб.	на міс.	Черняківська земельна громада Липецького району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 25 березня 1924 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-1850, оп. 1, спр. 26, арк. 4.
Уповноважений земельної громади	20 крб.	на міс.	Черняківська земельна громада Липецького району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 16 березня 1925 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-1850, оп. 1, спр. 11, арк. 57.
	1 дес. землі	на час виконання обов'язків	Земельна громада села Сиваші Олексіївського району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 26 листопада 1925 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-1580, оп. 1, спр. 63, арк. 4.
	1 крб. за день	на час проведення землеустрою	Земельна громада хутора Панківка Христівської сільради Кам'янобродського району Луганської округи	Протокол загальних зборів громади від 3 березня 1925 р. // Держархів Луганської області, ф. Р-2599, оп. 1, спр. 5, арк. 8.
	0,5% від збору по землеустрою	на час проведення землеустрою	Костянтинівська земельна громада Зміївського району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 29 листопада 1927 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-3772, оп. 1, спр. 62, арк. 38.

	3 крб.	на міс.	Земельна громада хутора Новий Берецької сільради Олексіївського району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 15 січня 1926 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-3772, оп. 1, спр. 72, арк. 19.
	5 крб.	на міс.	Земельна громада хутора Новий Берецької сільради Олексіївського району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 23 січня 1927 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-3772, оп. 1, спр. 96, арк. 30.
	10 крб.	на міс.	Земельна громада села Гламазд Козелецького району Ніжинської округи	Протокол загальних зборів громади від 30 вересня 1925 р. // Держархів Чернігівської області, ф. Р-1692, оп. 1, спр. 28, арк. 28.
	15 крб.	на міс.	Валківська земельна громада Харківської округи	Протокол загальних зборів від 27 липня 1927 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-1788, оп. 2, спр. 5, арк. 1.
	1 дес. землі	на час виконання обов'язків	Перша Берецька земельна громада Олексіївського району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 31 січня 1926 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-1572, оп. 1, спр. 72, арк. 21.
	1 крб. за день	на час виконання обов'язків	Введенська земельна громада Чугуївського району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 5 червня 1927 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-515, оп. 1, спр. 138, арк. 48.

	10 крб.	на міс.	Друга Березька земельна громада Олексіївського району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 14 квітня 1926 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-1572, оп. 1, спр. 72, арк. 29.
	60 крб.	на рік	Земельна громада Новий Світ Березької сільради Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 23 січня 1926 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-1575, оп. 1, спр. 96, арк. 30.
	100 крб.	на рік	Земельна громада Новий Світ Березької сільради Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 19 липня 1928 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-1575, оп. 1, спр. 96, арк. 78.
	1,5 крб. за день	на час виконання земляустрою	Друга Пришибська земельна громада Андріївського району Ізюмської округи	Протокол загальних зборів громади від 11 вересня 1928 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-3710, оп. 1, спр. 40, арк. 54.
	1 крб./ день	на час виконання земляустрою	Друга Пришибська земельна громада Андріївського району Ізюмської округи	Протокол загальних зборів громади від 11 вересня 1928 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-3710, оп. 1, спр. 40, арк. 54.
	0,5 дес. сінокоосу	на час виконання земляустрою	Василівська земельна громада Білоколодязівського району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 22 червня 1926 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 400, арк. 65.

	60 крб.	на міс.	Земельна громада хутора Красного Красноярської сільради Кам'янобродського району Луганської округи	Протокол загальних зборів громади від 17 січня 1929 р. // Держархів Луганської області, ф. Р-848, оп. 1, спр. 68, арк. 83.
	1 крб. за день	на час виконання землекористування	Гнилівська земельна громада Димерського району Київської округи	Обстеження громади за 1928 р. // ЦДАВО України, ф. 1, оп. 4, спр. 748, арк. 33.
	1 дес. сінокоосу	за рік	Зміївська земельна громада Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 1 липня 1924 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-1943, оп. 1, спр. 9, арк. 40.
	0,25 дес. сінокоосу	за рік	Старо-Покрівська земельна громада Чугуївського району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 14 грудня 1924 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-152, оп. 1, спр. 16, арк. 22.
	1 фунт зерна з дес.	за рік	Семенівська громада Пузирецької волості Бердичівського повіту Київської губернії	Протокол загальних зборів громади від 4 грудня 1922 р. // Держархів Вінницької області, ф. Р-5035, оп. 1, спр. 73, арк. 33.
	5 крб.	на поїздку в Харківське окрземуправління	Друга Берецька земельна громада Олексіївського району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 8 квітня 1925 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-1575, оп. 1, спр. 51, арк. 22.

Уповноважений земельної громади (на час відрядження)	1 пуд. зерна за добу	на поїздку в Харківське окр-земупра в-ління	Базаліївська земельна громада Печенізького району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 14 березня 1923 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-1472, оп. 3, спр. 4, арк. 7.
	20 фунтів хліба і 20 фунтів сіна за добу	на поїздку до Харкова	Базаліївська земельна громада Печенізької волості Вовчанського повіту Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 14 травня 1927 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-1472, оп. 2, спр. 20, арк. 4.
Уповноважений земельної громади (на час відрядження)	1,5 крб. за добу	на поїздку до Харкова	Базаліївська земельна громада Печенізької волості Вовчанського повіту Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 29 травня 1927 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-1472, оп. 2, спр. 63, арк. 61.
	2,5 крб. за добу		Черняківська земельна громада Липецького району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 23 травня 1928 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-1850, оп. 1, спр. 45, арк. 1
	1 крб. за добу		Земельна громада хутора Зелений Колодязь Введенської сільради Чугуївського району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 7 червня 1924 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-515, оп. 1, спр. 59, арк. 9.

	4 крб. за добу		Введенська земельна громада Чугуївського району Харківської округи	Розписка про отримані на відродження гроші від 15 липня 1925 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-515, оп. 1, спр. 68, арк. 394.
	3 крб. за добу		Земельна громада хутора Млини Біліївської сільради Остерського району Чернігівської округи	Протокол загальних зборів громади від 15 серпня 1925 р. // Держархів Чернігівської області, ф. Р-1709, оп. 1, спр. 7, арк. 26.
	2 крб. за добу		Шкнілівська земельна громада Хабинського району Київської округи	Обстеження громади в 1928 р. // ЦДАВО України, ф. 1, оп. 4, спр. 748, арк. 42.
Секретар земельної громади	15 крб.	на міс.	Земельна громада села Великі Проходи Липецького району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 22 травня 1926 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-1845, оп. 1, спр. 9, арк. 37.
	5 крб.	на міс.	Захарівська земельна громада Бакшіївської сільради Білоколодязівського району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 1 лютого 1925 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 340, арк. 177.
	15 крб.	на міс.	Валківська земельна громада Валківського району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 27 липня 1927 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-1788, оп. 2, спр. 5, арк. 1.

Робітник під час землеустрою	1,50–3 крб. за день		Захарівська земельна громада Бакшіївської сільради Білоколодязівського району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 1 лютого 1925 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 340, арк. 177.
	2 крб. за день		Василівська земельна громада Білоколодязівського району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 17 квітня 1926 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 400, арк. 27.
	4 крб. 20 коп.	за обмір луків	Друга Пришибська земельна громада Андріївського району Ізюмської округи	Протокол загальних зборів громади від 1 квітня 1925 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-3710, оп. 1, спр. 40, арк. 16.
	85 коп. за день		Старо-Іванівська земельна громада Шевченківської сільради Білоколодязівського району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 22 червня 1925 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 262, арк. 45.
	10 крб.	за складання подвірних списків для землеустрою	Перша Пришибська земельна громада Андріївського району Ізюмської округи	Протокол загальних зборів громади від 3 травня 1926 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-3710, оп. 1, спр. 23, арк. 19.

	0,5 дес. сінокоосу	за доставку стат. відомостей про посівні площі громади	Василівська земельна громада Білоколодязівського району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 13 червня 1923 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 12, арк. 28.
Косар громадського луку	20 крб. за дес.		Базаліївська земельна громада Печенізького району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 17 лютого 1927 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-1472, оп. 2, спр. 63, арк. 91.
Лісник	10 крб.	на міс.	Введенська земельна громада Чугуївського району Харківської округи	Відомість на виплату заробітної платні працівникам земельної громади за квітень 1926 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-515, оп. 1, спр. 103, арк. 247.
Члени правління громади	1 дес. сінокоосу	на рік	Земельна громада села Великі Проходи Липецького району Харківської округи	Протокол загальних зборів громади від 26 квітня 1927 р. // Держархів Харківської області, ф. Р-1845, оп. 1, спр. 9, арк. 32.
Пастух	13,57– 14,09 крб.	на міс.	В середньому по УСРР	За даними вибіркового обстеження трудових угод сільгоспліс-робітників УСРР за 1926–1928 рр. // Україна : статистичний щорічник : 1929 рік. – Х., 1929. – С. 259.

Таблиця А. 11.

Матеріальні ресурси земельних громад Наддніпрянської України
(дані вибірових обслідувань)

Показники	Абсолютні		Пересічно на 1 громаду	
	Господарський рік			
	1925/26	1926/27	1925/26	1926/27
I. Загальні дані				
Кількість обстежених земельних громад.	1028	990	–	–
В них господарств	335939	415061	327	420
В них населення	1572628	2020050	1530	2040
В них землі (дес.)	2227508	2897392	2169	2920
Громадська земля (дес.)	104752	259055	102	262
В тому числі придатна	42088	115577	41	117
Громадські підприємства	18	24	2	2
Громадський с/г реманент (шт.)	221	321	2	3
В тому числі: сівалки	119	208	1	2
жатки	5	4	0	0
молотарки	82	76	0,1	0,1
трактори	4	6	0	0
II. Натуральні повинності (відроблено днів): піших	150091	227210	146	229
кінних	75589	108912	74	110
III. Фінансові результати (крб.)				
1. Залишок на початок року	33380	91565	37	93
2. Прибутки:				
а) від земель та майна	184370	528852	180	534
в тому числі від земель	162341	481126	158	485
б) збори в розкладку	507779	429001	495	433
в) позики	90482	151136	88	153
г) інші	19825	62389	19	63
Разом	840836	1262943	819	1276
3. Видатки:				
а) експлуатаційні	51476	162176	50	161
в тому числі на землі	25725	115875	25	117
б) сільськогосподарські	388654	428375	378	433
в тому числі на землевпорядження	267812	320106	260	324
в) культурні	48170	50784	47	51
в тому числі на освіту	43115	46950	42	47
г) адміністративні	89233	125977	87	127
д) благоустрій та пожежна охорона	57658	93670	56	95
в тому числі пожежна охорона	22845	47517	22	48
е) виплати за позиками	42198	41197	41	42
ж) інші	60178	193718	58	195
Разом	737567	1095897	717	1107
4. Залишок на кінець року	103269	167046	102	170

Таблиця складена на основі: Україна : Статистичний щорічник. 1929. – Харків, 1929. – С. 350.

Таблиця А. 12.

**Розподіл угідь, що на 1 січня 1929 р., перебували у користуванні
земельних громад Наддніпрянської України**

№ п/п	Угіддя	Тис. дес.	У % від загальної кількості
1.	Садибні землі	2283,1	6,31
2.	Орні землі	28662,4	79,32
3.	Сіножаті	1852,2	5,12
4.	Інші сільськогосподарські угіддя	749,5	2,07
	Всього земель с/г призначення (п. 1, 2, 3, 4)	33547,2	92,82
5.	Ліс та чагарник	940,2	2,60
6.	Непридатні землі (яри, мочарі, болота, піски тощо)	1649,0	4,58
	РАЗОМ (п. 1, 2, 3, 4, 5, 6)	36136,4	100,00

Таблиця складна на основі: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Харків, 1929. – С. 11–12; Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В.В. Калініченко. – Харків, 1997. – С. 285.

Таблиця А. 13.

**Розподіл господарств у земельних громадах Наддніпрянської
України по групам землекористування у 1926/27 господарському році**
(за даними Наркомфіну УСРР в %)

Групи землекористування	Регіон				
	Полісся	Правобережжя	Лівобереж жя	Степ	Наддніпрянська Україна
До 3 дес.	23,6	43,7	22,9	11,4	26,8
3–6 дес.	44,7	47,1	44,6	28,8	40,6
6–12 дес.	29,2	9,0	29,6	39,9	26,5
Понад 12 дес.	2,5	0,2	2,9	19,9	6,1
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Таблиця складена автором на основі: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Харків, 1929. – С. 18.

Таблиця А. 14.

Форми землекористування у селянських господарствах земельних громад Наддніпрянської України в 1917 р. (дані площ в %)

Форми землекористування	Регіон				
	Полісся	Правобережжя	Лівобережжя	Степ	Наддніпрянська Україна
I. Общинна	2,08	0,90	5,01	32,53	10,35
II. Подвірньо-дільнична:					
черезсмужний вид	78,07	92,08	79,11	41,92	74,19
відрубний вид	5,70	3,89	10,05	15,20	8,50
хутірський вид	13,01	1,23	2,83	2,70	3,40
III. Змішана	1,14	1,90	3,00	7,65	3,56
РАЗОМ	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Таблиця складена автором на основі: НКЗС УСРР. Землевпорядженні та неземлевпорядженні селянські господарства за обстеженням навесні 1926 року. – Харків, 1928. – С. 70, 76, 88, 94, 100, 106, 112, 118; ЦДАВО України, ф. 27, оп. 10, спр. 674, арк. 138.

Таблиця А. 15.

**Форми землекористування земельних громад Наддніпрянської
України в 1923 р. (дані площ в %)**

Форми землекористування	Регіон				
	Полісся	Правобережжя	Лівобережжя	Степ	Наддніпрянська Україна
I. Общинна	0,32	1,22	20,72	56,41	26,20
II. Подвірно- дільнична:					
черезсмужний вид	85,00	92,63	65,88	31,93	64,50
відрубний вид	4,24	4,12	9,05	7,00	5,80
хутірський вид	9,89	1,12	3,37	2,73	2,40
III. Колективна	0,55	0,91	0,98	1,93	1,10
РАЗОМ	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Таблиця складена автором на основі даних окружних земельних управлінь // ЦДАВО України, ф. 27, оп. 6, спр. 529, арк. 2–22; оп. 9, спр. 701, арк. 12; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2292, арк. 27.

Таблиця А. 16.

**Форми землекористування земельних громад Наддніпрянської
України в 1926 р. (дані площ в %)**

Форми землекористува ння	Регіон				
	Полісся	Правобережжя	Лівобережжя	Степ	Наддніпрян ська Україна
І. Общинна	-	1,22	8,65	31,08	8,81
ІІ. Подвірно- дільнична:					
черезсмужний вид	73,47	92,24	80,54	49,28	78,55
відрубний вид	7,66	1,25	3,06	9,44	5,69
хутірський вид	17,80	3,38	5,10	2,28	3,45
ІІІ. Змішана	1,07	1,91	2,65	7,92	3,50
РАЗОМ	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Таблиця складена автором на основі: НКЗС УСРР. Землевпорядженні та неземлевпорядженні селянські господарства за обстеженням навесні 1926 року. – Харків, 1928. – С. 71, 77, 89, 96, 107, 113, 119.

Таблиця А. 17.

**Розподільчі одиниці, встановлені у земельних громадах при
землевпорядженні станом на 1 січня 1929 р. (дані в %)**

Регіон	На їдця	Інші одиниці
Полісся	92,8	7,2
Правобережжя	88,7	11,3
Лівобережжя	73,5	26,5
Степ	72,7	27,3
Наддніпрянська Україна	75,0	25,0

Таблиця складена автором на основі: ЦДАВО України, ф. 27, оп. 9, спр. 811, арк. 13.

Таблиця А. 18.

Зміни в землекористування в селянських господарствах земельних громад Наддніпрянської України в 1917–1926 рр.

Регіон	Господарств, яким збільшили наділ					Господарств, яким зменшено наділ				
	Господарств (%)	Пересічне забезпечення землею одного двору в 1917 р. (дес.)	Пересічно додано землі на один лвів (дес.)	% додатку	Пересічне забезпечення землею на один двір в 1926 р. (дес.)	Господарств (%)	Пересічне забезпечення землею одного двору в 1917 р. (дес.)	Пересічно відібрано землі на один лвів (дес.)	% відібрання	Пересічне забезпечення землею на один лвів в 1926 р. (дес.)
Полісся	34,2	2,9	1,8	63,3	4,8	7,6	11,6	4,9	39,0	7,0
Правобережжя	48,3	1,8	1,5	86,4	3,3	4,3	8,7	3,7	42,2	5,0
Лівобережжя	42,3	2,5	3,1	123,1	5,6	11,4	12,5	5,6	44,9	5,6
Степ	47,4	3,3	5,3	160,7	8,6	14,3	18,2	9,1	49,8	9,1
Наддніпрянська Україна	47,0	2,4	2,9	119,1	5,3	9,1	14,1	6,6	46,6	7,5

Таблиця складена автором на основі: НКЗС УСРР. Землевпорядженні та неземлевпорядженні селянські господарства за обстеженням навесні 1926 року. – Харків, 1928. – С. 106–107, 112–113, 141, 157.

Таблиця А. 19.

**Поширення черезсмужності в земельних громадах Наддніпрянської
України в 1926 р. (дані в %)**

Регіон	Групи селянських господарств за кількістю смуг на двір						
	До 4 смуг	5–7	8–10	11–15	16–25	Понад 25	Разом
Полісся	42,5	20,2	15,4	13,5	7,1	1,3	100
Правобережжя	56,5	31,5	9,2	2,5	0,3	-	100
Лівобережжя	46,5	27,2	13,8	8,9	3,3	0,3	100
Степ	59,4	27,1	8,7	3,7	1,0	0,1	100
Наддніпрянськ а України	54,1	28,2	10,6	5,1	1,8	0,2	100

Таблиця складена автором на основі: НКЗС УСРР. Матеріали до п'ятирічного перспективного плану розвитку сільського господарства України (1928/29–1932/33) : Ч. II. Організація земельної території. – Харків, 1929. – С. 15.

Таблиця А. 20.

**Поширення далекоземелля в земельних громадах Наддніпрянської
України
в 1926 р. (дані в %)**

Регіон	Відстань землі від садиби членів громади					
	До 3 верст	3–5 верст	5–8 верст	8–12 верст	Пона д 12 верст	Разом
Полісся	46,7	27,8	18,5	4,8	2,2	100
Правобережжя	49,3	34,4	12,5	3,1	0,7	100
Лівобережжя	40,6	24,5	21,9	7,9	5,1	100
Степ	31,2	22,6	23,5	13,5	9,2	100
Наддніпрянська України	42,7	26,7	18,3	6,3	6,0	100

Таблиця складена автором на основі: НКЗС УСРР. Матеріали до п'ятирічного перспективного плану розвитку сільського господарства України (1928/29–1932/33): Ч. II. Організація земельної території. – Харків, 1929. – С. 17.

Таблиця А. 21.

Форми землекористування, які селяни з неземлевпоряджених громад вважали найкращими (дані наведені в %)

Форми землекористування	Регіон			
	Полісся	Лісостеп (Правобережжя і Лівобережжя)	Степ	Наддніпрянська Україна
Общинна	1,11	3,26	12,81	5,62
Общинна з поліпшеною громадською сівозміною	4,28	6,92	20,66	10,12
Подвірно-черезсмужна	19,97	25,71	12,68	22,57
Подвірно-черезсмужна з поліпшеною громадською сівозміною	13,13	27,60	24,40	25,21
відрубний вид	22,68	21,54	17,21	20,49
хутірський вид	36,61	10,60	8,38	11,75
ІІІ. Колективна	2,22	4,37	3,86	4,24
РАЗОМ	100,00	100,00	100,00	100,00

Таблиця складена автором на основі: НКЗС УСРР. Землевпорядженні та неземлевпорядженні селянські господарства за обстеженням навесні 1926 року. – Харків, 1928. – С. 75, 81, 87, 93.

Таблиця А. 22.

Осередселищне селянське землевпорядження (дані наведені в %)

Регіон		Площа селянського землекористування	Питома вага осередселищного землевпорядження по рокам проведення							Всього на 01.01.1929 р.	Загальна кількість дворів	Питома вага землевпоряджених дворів
			До 1924 р.	1924 р.	1925 р.	1926 р.	1927 р.	1928 р.				
Полісся	Абс.	3958,5	52,1	54,6	109,8	76,4	110,7	157,9	561,5	532,8	76,9	
	%	100,0	1,32	1,38	2,77	1,93	2,9	3,9	14,2	100,0	14,4	
Правобережжя	Абс.	8319,1	58,3	134,8	213,8	296,2	218,4	513,0	1434,5	1789,4	332,0	
	%	100,0	0,7	1,62	2,57	3,56	2,62	6,17	17,24	100,0	18,6	
Лівобережжя	Абс.	8185,8	64,0	158,4	293,4	352,7	427,5	457,8	1753,8	1211,9	262,9	
	%	100,0	0,78	1,93	3,58	4,32	5,22	5,59	21,42	100,0	21,7	
Степ	Абс.	16390,7	137,1	685,4	849,4	1621,3	1570,2	1411,8	6275,2	1576,5	595,6	
	%	100,0	0,84	4,18	5,18	9,89	9,58	8,62	38,29	100,0	37,8	
Разом по Наддніпрянській Україні	Абс.	36854,1	311,5	1033,2	1466,4	2346,6	2326,8	2540,5	10025,0	5110,6	1267,4	
	%	100,0	0,85	2,8	3,98	6,37	6,31	6,89	27,2	100,6	24,8	

Таблиця складена автором на основі даних НКЗС УСРР // ЦДАВО України, ф. 27, оп. 9, спр. 693, арк. 4.

Таблиця А. 23.

**Розповсюдження черезсмужності в селянських господарствах
земельних громад з подвірної-черезсмужною формою землекористування**

Регіон		Кількість господарств, що подали відомості (дані в %)	Господарств по кількості смуг (дані в %)						Пересічна кількість смуг в одному господарстві
			До 4 смуг	5–7 смуг	8–10 смуг	11–15 смуг	16–25 смуг	Понад 25 смуг	
Полісся	до землевпорядження	100	37,2	28,6	13,3	10,6	6,8	3,5	8,3
	після землевпорядження	100	55,4	28,6	11,0	3,0	1,8	0,2	5,3
Лісостеп	до землевпорядження	100	52,7	26,4	13,2	5,2	2,0	0,5	5,4
	після землевпорядження	100	75,0	19,5	4,0	1,2	0,2	0,1	4,5
Степ	до землевпорядження	100	65,6	24,0	6,9	2,5	0,9	0,1	4,3
	після землевпорядження	100	62,9	32,5	3,4	1,0	0,2	-	4,1
Наддніпрянська Україна	до землевпорядження	100	57,8	25,5	10,1	4,3	1,8	0,5	5,1
	після землевпорядження	100	67,3	26,8	4,3	1,2	0,3	0,1	4,5

Таблиця складена автором на основі: НКЗС УСРР. Землевпорядженні та неземлевпорядженні селянські господарства за обстеженням навесні 1926 року. – Харків, 1928. – С. 136–137, 144–145, 152–153, 160–161.

Таблиця А. 24.

**Розповсюдження черезсмужності в селянських господарствах
земельних громад з общинною формою землекористування**

Регіон		Кількість господарств, що подали відомості (дані в %)	Господарств по кількості смуг (дані в %)						Пересічна кількість смуг в одному господарстві
			До 4 смуг	5–7 смуг	8–10 смуг	11–15 смуг	16–25 смуг	Понад 25 смуг	
Полісся	до землевпорядження	дані відсутні							
	після землевпорядження	дані відсутні							
Лісостеп	до землевпорядження	100	52,7	26,4	13,2	5,2	2,0	0,5	5,4
	після землевпорядження	100	75,0	19,5	4,0	1,2	0,3	-	4,5
Степ	до землевпорядження	100	57,4	26,8	8,1	5,2	2,4	0,1	5,0
	після землевпорядження	100	60,1	32,6	4,7	2,4	0,2	-	4,6
Наддніпрянська Україна	до землевпорядження	100	55,7	26,3	9,5	5,8	2,6	0,1	5,2
	після землевпорядження	100	62,1	31,0	4,4	2,2	0,3	-	4,6

Таблиця складена автором на основі: НКЗС УСРР. Землевпорядженні та неземлевпорядженні селянські господарства за обстеженням навесні 1926 року. – Харків, 1928. – С. 137–138, 152–153, 160–161.

Таблиця А. 25.

**Розповсюдження далекоземелля у селянських господарствах
земельних громад з подвірно-черезсмужною формою землекористування**

Регіон		Відстань господарств від віддаленої орної землі (дані в %)						Кількість господарств, що подали відомості (дані в %)	Пересічна відстань (верст)
		До 1 версти	1,1–3 верст	3,1–5 верст	5,1–8 верст	8,1–12 верст	Понад 12 верст		
Полісся	до землевпорядження	5,7	32,6	34,8	20,1	6,5	0,3	100	4,1
	після землевпорядження	12,2	46,3	26,2	9,6	5,7	-	100	3,1
Лісостеп	до землевпорядження	6,7	36,4	31,9	19,3	4,3	1,4	100	4,1
	після землевпорядження	13,2	48,2	25,0	10,7	2,3	0,6	100	3,3
Степ	до землевпорядження	6,0	27,4	24,7	19,6	13,1	9,2	100	6,2
	після землевпорядження	6,6	34,6	26,3	17,4	8,6	6,5	100	5,3
Наддніпрянська Україна	до землевпорядження	6,3	31,7	28,6	19,5	8,8	5,1	100	5,3
	після землевпорядження	9,7	41,1	25,8	14,3	5,6	3,5	100	4,3

Таблиця складена автором на основі: НКЗС УСРР. Землевпорядженні та неземлевпорядженні селянські господарства за обстеженням навесні 1926 року. – Харків, 1928. – С. 137–138, 145–146, 153–154, 161–162.

Таблиця А. 26.

**Розповсюдження далекоземелля в селянських господарствах
земельних громад з общинною формою землекористування**

Природно-економічний регіон		Відстань господарств від віддаленої орної землі (дані в %)						Кількість господарств, що подали відомості (дані в %)	Пересічна відстань (верст)
		До 1 версти	1,1–3 верст	3,1–5 верст	5,1–8 верст	8,1–12 верст	Понад 12 верст		
Полісся	до землевпорядження	дані відсутні							
	після землевпорядження	дані відсутні							
Лісостеп	до землевпорядження	8,2	17,4	28,0	22,7	18,8	4,9	100	6,1
	після землевпорядження	14,6	31,9	22,1	22,1	8,4	0,9	100	4,5
Степ	до землевпорядження	4,3	14,2	18,5	28,9	17,5	16,6	100	7,9
	після землевпорядження	3,9	28,1	24,7	23,5	9,6	10,2	100	6,7
Наддніпрянська Україна	до землевпорядження	4,8	14,6	19,7	28,1	17,7	15,1	100	7,7
	після землевпорядження	5,1	24,2	24,4	24,2	11,2	10,9	100	6,4

Таблиця складена автором на основі: НКЗС УСРР. Землевпорядженні та неземлевпорядженні селянські господарства за обстеженням навесні 1926 року. – Харків, 1928. – С. 137–138, 153–154, 161–162.

Таблиця А. 27.

**Структура площ в земельних громадах Наддніпрянської України в
1916 р. (дані в %)**

Сільськогосподарський район	На 100 дес. посіву припадало						Разом
	Зернових			Просапних	Сіяних трав	Інших	
	Озимих	Ярових	Разом				
I а	41,3	48,7	90,0	8,7	1,2	0,1	100
I б	41,0	52,3	93,3	6,6	0,1	–	100
II	46,7	43,6	90,3	7,5	2,2	–	100
III	46,1	39,1	85,2	12,7	2,0	0,1	100
IV	40,3	48,7	89,0	7,3	2,9	0,8	100
V	37,9	52,5	90,4	5,1	4,2	0,3	100
VI	31,8	57,5	89,3	9,6	1,0	0,1	100
VII	27,0	60,7	87,7	11,1	0,9	0,3	100

Таблиця складена автором на основі: Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. Вып. 1. Европейская Россия. Пгр., 1916. – С. 160–261.

Таблиця А. 28.

**Структура ріллі і посівів в земельних громадах Наддніпрянської
України в 1921–1922 рр. (дані в %).**

Сільсь- когос- подар- ський район	На 100 дес. ріллі				Разом	На 100 дес. посіву						Разом
	Посіву	Пару і толоки	Перелугу, яку косили	Іншої		Зернових			Просапних	Сіяних трав	Інших	
						Озимих	Ярових	Разом				
I а	73,5	25,6	0,9	–	100	49,1	39,0	88,1	8,0	1,0	2,9	100
I б	91,0	8,8	0,2	–	100	46,6	41,3	87,9	9,7	–	2,4	100
II	68,0	31,0	1,0	–	100	48,4	38,1	86,5	7,5	3,8	2,2	100
III	73,2	25,4	0,7	0,7	100	44,8	40,3	85,1	12,0	2,5	0,4	100
IV	74,7	23,3	0,9	1,1	100	40,4	48,2	88,6	9,7	1,3	0,4	100
V	82,1	14,2	0,9	2,8	100	42,7	50,6	93,3	6,1	0,5	0,1	100
VI	77,1	14,1	2,6	6,2	100	29,6	54,0	83,6	16,3	0,1	–	100
VII	76,8	17,6	5,4	0,2	100	28,3	54,6	82,9	17,0	0,1	–	100

Таблиця складена автором на основі: Итоги весеннего обследования сельского хозяйства Украины в 1922 г. (Выборный подворный опрос) // Статистика Украины. Серия 2. Сельскохозяйственная статистика. – Харьков. – 1923. – № 20. – С. 1–59.

Таблиця А. 29.

**Структура ріллі та посівів у земельних громадах Наддніпрянської
України в 1929 р. (дані наведені в %)**

Сільськогосподарський район	На 100 дес. ріллі				Разом	На 100 дес. посіву						
	Посіву	Незайнятого пару	Однолітньої толоки	Довголітньої толоки		зернових			Просапних	Сіяних трав	Інших	Разом
						Озимих	Ярових	Всього зернових				
I а	82,7	2,5	14,1	0,7	100	46,4	33,4	79,8	12,6	7,3	0,3	100
I б	83,6	0,3	12,2	3,9	100	47,5	37,6	85,1	12,2	2,6	0,1	100
II	74,1	2,4	22,2	1,3	100	38,7	38,6	77,3	12,8	9,7	0,2	100
III	82,8	3,3	12,9	1,0	100	40,3	32,5	72,8	18,2	8,8	0,2	100
IV	79,7	1,7	17,3	1,3	100	25,4	53,0	78,4	16,9	4,0	0,7	100
V	87,4	2,8	8,8	1,0	100	32,2	51,4	83,6	10,5	5,7	0,2	100
VI	84,1	5,6	5,7	4,6	100	17,1	54,4	71,5	27,3	0,9	0,3	100
VII	74,0	3,0	9,3	13,7	100	14,7	65,5	80,2	19,6	0,2	–	100

Таблиця складена автором на основі: Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1929 р. (Вибірковий перепис селянських господарств) // Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків, 1930. – № 191. – С. 1–120.

Таблиця А. 30.

Відомості про сівозміни землевпоряджених земельних громад за даними НКЗС УСРР станом на 1 жовтня 1927 р. (дані в %)

Сівозміна	Регіон				Пересічно по Наддніпрянсь кій Україні
	Полісся	Правобережжя	Лівобережжя	Степ	
Трипільна	2,04	2,62	–	7,74	5,09
Чотирипільна	59,19	79,44	67,19	19,83	42,03
П'ятипільна	4,08	5,64	8,25	17,07	12,75
Шестипільна	28,57	11,29	22,55	54,57	38,96
Семипільна	6,12	1,01	2,01	0,79	1,17
РАЗОМ	100	100	100	100	100

Підраховано автором на основі: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Харків, 1929. – С. 16.

Таблиця А. 31.

Кількість господарств, які мали поліпшені сівозміни в 1924 р.

(дані в %)

Посівні групи	Сільськогосподарські райони			
	I-а, I-б, II	III, IV	V	VI, VII
До 2 дес.	–	3,8	–	–
2–4 дес.	5,6	14,3	–	15,8
4–6 дес.	7,1	32,5	11,1	25,0
6–9 дес.	33,3	50,0	66,7	42,1
9–15 дес.	25,0	100,0	57,1	35,5
15 дес. і більше	–	–	–	48,1

Таблиця складена автором на основі: НКЗ УССР. Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины : По материалам агрокорреспондентской сети. – Харьков, 1925. – С. 18; Шумило Г. Економія та організація сільського господарства / Г. Шумило. — Харків, 1927. – С. 146.

**Площа незайнятих парів у земельних громадах
Надніпрянської України в 1924–1929 рр.**

(дані наведені в %)

Сільськогосподарський район	Чорний і чистий пар			Толочний пар		
	1924 р.	1926 р.	1929 р.	1924 р.	1926 р.	1929 р.
I а	3,5	1,3	2,5	22,3	18,9	14,1
I б	3,5	0,4	0,3	22,3	10,6	12,2
II	1,9	2,8	2,4	24,4	26,7	22,2
III	2,8	2,4	3,8	23,2	21,0	12,9
IV	3,9	1,2	1,7	19,0	20,6	17,3
V	2,0	3,2	2,8	11,8	7,7	8,8
VI	5,3	7,6	5,6	4,0	6,0	5,7
VII	4,6	6,0	3,0	3,5	3,6	9,3

Таблиця складена на основі: НКЗ УССР. Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины : По материалам агрокорреспондентской сети. – Харьков, 1925. – С. 24; Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1924 р. (Вибірковий перепис селянських господарств) // Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків, 1925. – № 59. – С. 1–273; Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1926 р. (Вибірковий перепис селянських господарств) // Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків, 1927. – № 94. – С. 1–230; Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1929 р. (Вибірковий перепис селянських господарств) // Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків, 1930. – № 191. – С. 1–120.

Таблиця А. 33.

Відсоток просапних культур та сіяних трав у структурі посівних площ у земельних громадах Наддніпрянської України (дані наведені в %)

Сільськогосподарський район	1922 р.		1929 р.	
	Просапних культур	Сіяних трав	Просапних культур	Сіяних трав
I а	8,0	1,0	12,6	7,3
I б	9,7	–	12,2	2,6
II	7,5	3,8	12,8	9,7
III	12,0	2,5	18,2	6,3
IV	9,7	1,3	16,9	4,0
V	6,1	0,5	10,5	5,7
VI	16,3	0,1	27,3	0,9
VII	17,0	0,1	19,6	0,2

Таблиця складена на основі: Ітоги весеннього обстеження сільського господарства України в 1922 г. (Выборный подворный опрос) // Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків. – 1923. – № 20. – С. 1–59; Підсумки весняного обстеження сільського господарства України в 1929 р. (Вибірковий перепис селянських господарств) // Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків, 1930. – № 191. – С. 1–120.

Таблиця А. 34.

**Чорний та чистий (весняний) пар в земельних громадах
Надніпрянської України у відношенні до всієї площі незайнятих парів у
1923 р. (дані наведені в %)**

Посівні групи (дес.)	Сільськогосподарські райони						
	I а, I б	II	III	IV	V	VI	VII
До 2,0	–	–	20,0	30,0	–	–	–
2,1–4,0	–	21,2	26,1	10,5	17,8	20,9	–
4,1–6,0	44,4	18,7	45,6	24,5	55,0	59,3	37,4
6,1–9,0	–	23,5	44,6	42,8	43,4	46,4	35,5
9,1–15,0	50,0	85,0	–	100,0	42,0	62,6	52,2
Понад 15,0	–	–	–	–	100,0	55,0	60,4
Пересічно	30,2	24,0	34,2	33,1	46,2	52,9	52,6

Таблиця складена автором на основі: НКЗ УССР. Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины : По материалам агрокорреспондентской сети. – Харьков, 1925. – С. 27.

Таблиця А. 35.

**Кількість зайнятого пару в земельних громадах Наддніпрянської
України у відношенні до площі ріллі**
(дані наведені в %)

Сільськогосподарські райони							
I а, I б	II	III	IV	V	VI	VII	Пересічно
2,4	5,0	3,1	2,4	0,7	2,7	3,8	2,9

Таблиця складена на основі: НКЗ УССР. Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины : По материалам агрокорреспондентской сети. – Харьков, 1925. – С. 27.

Таблиця А. 36.

**Відсоток земельних громад Наддніпрянської України,
що застосовували в 1924 р. лушення стерні у відношенні до
загальної площі ріллі (дані наведені в %)**

Сільськогосподарські райони							
I а, I б	II	III	IV	V	VI	VII	Пересічно
22,5	9,2	12,8	21,3	22,2	29,1	20,4	20,0

Таблиця складена на основі: НКЗ УССР. Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины : По материалам агрокорреспондентской сети. – Харьков, 1925. – С. 45, 47.

Таблиця А. 37.

**Кількість земельних громад Наддніпрянської України,
які застосовували оранку на зяб у відношенні до їх загальної
кількості**

(дані наведені в %)

Сільськогосподарський район	1924 р.	1925 р.	1926 р.
IV–V	86,6	85,2	90,1
I-а, I-б, II	36,0	39,8	63,2
III	46,7	55,4	73,9
VI–VII	57,4	51,3	58,9
Наддніпрянська Україна	52,6	56,0	71,5

Таблиця складена автором на основі: Підсумки осінніх обслідувань сільського господарства України в 1925 і 1926 рр. // Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків, 1928. – № 126. – С. 1–68.

Таблиця А. 38.

**Площа угноєної землі в земельних громадах Наддніпрянської
України в 1924 р. (в % до всієї площі орної землі)**

Сільськогосподарські райони						
I а, I б	II	III	IV	V	VI	VII
29,5	14,2	21,6	25,3	13,1	0,8	–

Таблиця складена на основі: НКЗ УССР. Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины : По материалам агрокорреспондентской сети. – Харьков, 1925. – С. 31.

Таблиця А. 39.

**Площа угноєної ріллі під окремими сільськогосподарськими
культурами у земельних громадах Наддніпрянської України в 1927 р.**

(дані наведені в %)

Сільськогосподарський район	Жито	Пшениця	Пшениця	Ячмінь	Овес	Гречка	Просо	Кукурудза
I-а, I-б, II	8,5	49,8	22,4	28,3	1,8	1,0	51,5	–
III	10,0	21,1	4,9	4,7	2,4	4,2	3,3	11,3
IV–V	5,5	13,1	1,6	1,6	0,8	1,0	1,6	0,7
VI–VII	–	–	–	–	–	–	–	–

Таблиця складена автором на основі: Підсумки осіннього обслідування врожаю 1927 р. // Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків, 1929. – № 159. – С. 19.

Таблиця А. 40.

**Свідчення про пасіння селянської худоби на озимих посівах на
Надніпрянській Україні в 1924 р.**

(дані в % від загальної кількості свідчень)

	Сільськогосподарський район						
	I-а, I-б	II	III	IV	V	VI	VII
Відсоток показань	67	60	84,2	75	50	12,5	8,0

Таблиця складена автором на основі: НКЗ УССР. Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины. По данным агрокорреспондентской сети. – Харьков, 1925. – С. 112.

Таблиця А. 41.

**Площа польових та садибних посівів в земельних громадах
Наддніпрянської України в 1923–1928 рр. (тис. дес.)**

Регіон	1923 р.	1924 р.	1925 р.	1926 р.	1927 р.	1928 р.
Полісся	1487,2	1580,9	1548,0	1653,0	1701,4	1783,5
Правобережжя	3997,0	4282,6	4349,7	4592,1	4701,4	4834,2
Лівобережжя	4155,5	4505,8	4545,0	4687,8	4769,9	4887,4
Степ	8271,5	9203,1	9927,0	10351,8	10471,9	10701,8
Наддніпрянська Україна	17911,2	19572,4	20369,7	21284,7	21644,6	22206,9

Таблиця складена на основі: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Харків, 1929. – С. 74–79, 82–83; Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В.В. Калініченко. – Харків, 1997. – С. 321.

Таблиця А. 42.

**Питома вага селянських господарств Наддніпрянської України
за площею посіву на двір**

(дані наведені в %)

Рік	Без посіву	З посівом (дес.)								
		До 1	1,1-2	2,1-3	3,1-4	4,1-6	6,1-9	9,1-15	Понад 15	Разом
1917	15,95	16,18	17,14	12,21	8,47	10,53	7,98	6,40	5,14	100
1923	3,17	13,17	24,57	20,23	12,23	13,41	7,56	3,84	1,82	100
1927	6,16	8,22	19,02	19,83	14,45	16,01	9,46	5,36	1,49	100
1929	2,49	6,84	15,36	21,16	17,20	19,46	12,97	3,94	0,58	100

Таблиця складена на основі: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Харків, 1929. – С. 70; Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В.В. Калініченко. – Харків, 1997. – С. 323.

Таблиця А. 43.

**Структура польового посіву в земельних громадах Наддніпрянської
України (дані наведені в %)**

Рік	Польові культури											Разом	
	Озиме жито	Озима пшениця	Ярова	Ячмінь	Овес	Гречка	Просо	Кукурудза	Соняшник	Картопля	Цукровий		Інші
Полісся													
1916	37,5	4,2	0,3	4,0	18,5	18,5	3,5	–	–	7,7	0,2	5,6	100
1923	43,0	2,7	0,8	4,0	15,7	18,3	1,9	–	–	6,1	0,3	7,2	100
1927	40,9	4,0	0,7	1,8	16,6	18,5	1,6	–	–	7,7	0,7	7,5	100
1929	37,9	4,3	0,9	2,5	17,0	15,5	1,5	–	–	8,6	0,8	11,0	100
Лівобережжя													
1916	26,8	9,2	18,3	16,2	10,9	4,9	3,3	0,5	0,9	2,3	0,6	6,1	100
1923	34,6	7,8	13,9	13,8	8,3	6,2	5,7	0,7	2,1	1,7	0,9	4,3	100
1927	34,2	9,9	15,3	11,3	8,6	4,0	3,9	1,7	2,9	2,2	2,1	3,9	100
1929	23,8	5,5	16,6	14,5	10,3	5,1	7,1	1,6	3,4	2,7	2,6	6,8	100
Правобережжя													
1916	30,2	15,4	0,8	11,3	16,6	7,2	5,2	2,4	0,1	5,4	1,4	4,0	100
1923	34,1	10,4	0,6	12,4	12,1	8,5	6,0	4,2	0,3	3,5	0,9	7,0	100
1927	31,4	14,0	0,8	5,3	12,3	7,8	5,0	3,6	0,5	5,3	4,4	9,6	100
1929	29,7	10,6	0,6	7,6	12,9	6,9	4,5	3,5	0,3	6,1	4,4	12,9	100
Степ													
1916	12,0	17,6	18,8	35,6	3,2	0,2	1,0	5,3	1,4	1,4	–	3,5	100
1923	22,8	10,0	14,7	23,7	3,3	0,4	4,1	7,9	6,6	0,8	0,1	5,6	100
1927	15,2	28,3	15,9	17,6	3,4	0,1	1,3	8,2	5,2	1,1	0,3	3,4	100
1929	9,6	7,0	19,1	23,8	6,4	0,2	7,7	11,7	8,5	1,2	0,5	4,3	100
Наддніпрянська Україна													
1916	20,6	14,4	13,8	24,3	8,6	4,0	2,5	3,3	0,9	2,8	0,4	4,4	100
1923	29,7	9,0	10,3	17,3	7,4	4,9	4,7	4,8	3,7	2,1	0,4	5,7	100
1927	24,3	19,4	11,4	12,4	7,4	4,0	2,7	5,2	3,3	2,8	1,6	5,5	100
1929	19,7	7,3	12,6	16,3	9,6	4,1	6,3	6,6	4,8	3,2	1,9	7,6	100

Таблиця складена на основі: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Харків, 1929. – С. 91–93; Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу : Історико-економічне дослідження / В.В. Калініченко. – Харків, 1997. – С. 325.

Таблиця А. 44.

**Склад польового посіву у 1927 р. за посівними групами
селянських господарств земельних громад Полісся**

(дані наведені в %)

Посівні групи (дес.)	Озиме жито	Озима	Овес	Гречка	Просо	Льон та	Картопля	Цукровий	Інші	Разом
Без посіву та з посівом до 0,09	–	–	–	–	–	–	100,0	–	–	100,0
0,10–1,09	44,7	2,2	7,7	14,2	1,9	2,3	21,6	–	5,4	100,0
1,10–2,09	44,6	3,4	11,8	17,6	2,1	2,3	11,5	0,4	6,3	100,0
2,10–3,09	42,6	3,9	14,9	18,5	2,0	1,9	8,3	0,5	7,4	100,0
3,10–4,09	41,4	4,0	16,5	18,9	1,7	1,7	7,0	0,7	8,1	100,0
4,10–6,09	40,1	4,1	18,0	19,1	1,4	1,6	6,1	0,7	8,9	100,0
6,10–8,09	38,0	4,7	19,5	18,8	1,2	1,4	5,6	0,8	10,0	100,0
8,10–10,09	36,3	5,3	21,0	17,9	1,2	1,4	5,4	0,8	10,7	100,0
10,10–16,09	33,7	7,5	21,6	10,4	1,0	6,2	6,0	1,0	12,6	100,0
Понад 16,10	33,5	6,5	26,0	12,7	0,6	–	4,0	0,5	16,2	100,0
В середньому	41,0	4,1	16,5	18,5	1,6	1,7	7,6	0,6	8,4	100,0

Таблиця складена на основі: Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1927 році. (Вибірковий перепис селянських господарств) // Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків, 1928 – № 130. – С. 1–240.

Таблиця А. 45.

Склад польового посіву в 1927 р. у посівних групах селянських господарств земельних громад Правобережжя

(дані наведені в %)

Посівні групи (дес.)	Озиме пшениця	Озима пшениця	Ячмінь	Овес	Гречка	Просо	Картопля	Цукровий буряк	Інші	Разом
0,10–1,09	44,6	8,7	2,2	4,4	8,5	5,8	10,5	1,3	14,0	100,0
1,10–2,09	36,6	12,8	3,7	7,8	7,8	6,3	7,0	2,7	15,3	100,0
2,10–3,01	31,6	14,3	5,2	11,3	7,5	5,5	5,5	4,2	14,9	100,0
3,10–4,09	28,6	14,6	5,9	13,4	7,6	4,8	4,7	5,0	15,4	100,0
4,10–6,09	28,4	14,9	6,0	15,1	7,7	4,3	4,2	5,4	14,0	100,0
6,10–8,09	27,2	14,8	5,6	16,9	8,0	3,8	3,6	5,3	14,8	100,0
8,10–10,09	29,2	13,9	4,5	18,0	9,3	3,4	3,3	4,7	13,7	100,0
10,10–16,09	28,9	12,5	4,2	19,7	9,7	3,3	3,7	5,6	12,4	100,0
Понад 16,10	18,1	15,6	4,8	18,9	8,1	3,0	2,0	5,6	23,9	100,0
Пересічно	31,4	14,1	5,2	12,2	7,7	5,1	5,3	4,4	14,6	100,0

Таблиця складена на основі: Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1927 році. (Вибірковий перепис селянських господарств) // Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків, 1928 – № 130. – С. 1–240.

Таблиця А. 46.

Склад польового посіву в 1927 р. у посівних площах селянських господарств земельних громад Лівобережжя

(дані наведені в %)

Посівні групи (дес.)	Озиме жито	Озима пшениця	Ярова пшениця	Ячмінь	Овес	Гречка	Просо	Кукурудза	Соняшник	Картопля	Цукровий буряк	Інші	Разом
0,00–0,09	–	–	–	–	–	–	–	–	–	100	–	–	100
0,10–1,09	52,3	3,3	6,1	7,2	6,0	5,5	4,1	0,8	2,6	7,0	0,8	4,3	100
1,10–2,09	44,6	5,4	7,6	9,9	8,9	5,5	5,1	0,7	2,9	4,0	1,8	3,6	100
2,10–3,09	38,9	6,9	9,3	10,4	10,6	5,5	4,9	0,8	3,0	3,2	2,6	3,9	100
3,10–4,09	35,5	7,8	11,6	10,6	10,8	5,3	4,4	0,9	3,3	2,7	2,8	4,3	100
4,10–6,09	32,3	9,3	14,2	11,2	10,0	4,4	3,9	1,4	3,6	2,2	2,7	4,8	100
6,10–8,09	28,6	11,3	17,5	12,0	8,4	3,4	3,5	2,0	4,3	1,8	2,4	4,8	100
8,10–10,09	25,6	13,1	20,2	12,7	6,7	0,8	3,5	2,8	5,2	1,4	1,8	6,2	100
10,1–16,09	21,9	15,5	23,3	14,0	4,9	1,1	3,2	3,7	5,9	1,0	1,2	4,3	100
Понад 16,10	18,2	21,3	23,4	14,0	4,8	0,3	2,6	4,0	6,3	0,8	0,6	3,7	100
Пересічно	32,6	9,6	14,4	11,4	9,2	4,2	4,0	1,6	3,9	2,3	2,4	4,4	100

Таблиця складена на основі: Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1927 році. (Вибірковий перепис селянських господарств) // Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків, 1928 – № 130. – С. 1–240.

Таблиця А. 47.

Склад польового посіву в 1927 р. в посівних групах селянських господарств земельних громад Степу

(дані наведені в %)

Посівні групи (дес.)	Озиме жито	Озима пшениця	Ярова пшениця	Ячмінь	Овес	Гречка	Просо	Кукурудза	Соняшник	Картопля	Цукровий буряк	Інші	Разом
0,00–0,09	–	–	–	–	–	–	–	–	–	100	–	–	100
0,10–1,09	22,9	14,8	16,8	9,0	1,4	–	1,3	14,2	8,3	3,5	0,6	7,2	100
1,10–2,09	25,8	20,0	16,7	10,7	1,4	0,1	1,3	12,3	6,7	1,6	0,4	3,0	100
2,10–3,09	24,6	21,0	14,8	12,1	2,2	0,2	1,7	11,5	7,0	1,5	0,6	2,8	100
3,10–4,09	22,2	22,4	15,0	13,2	2,8	0,1	1,8	10,5	6,8	1,5	0,7	3,0	100
4,10–6,09	19,1	24,8	16,3	14,8	3,1	0,1	1,5	9,3	6,2	1,3	0,4	3,1	100
6,10–8,09	15,9	26,6	17,2	17,0	3,1	–	1,3	8,4	5,8	1,1	0,2	3,4	100
8,10–10,09	13,6	28,4	17,4	18,3	3,2	–	1,1	7,9	5,4	1,0	0,1	3,6	100
10,1–16,09	10,9	31,5	16,6	20,2	3,6	–	0,9	7,2	4,8	0,9	0,1	3,3	100
Понад 16,10	7,7	34,4	16,5	22,4	4,7	–	0,7	6,0	3,8	0,7	–	3,1	100
Пересічно	14,7	28,2	16,6	17,8	3,4	–	1,2	8,2	5,5	1,1	0,2	3,1	100

Таблиця складена на основі: Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1927 році. (Вибірковий перепис селянських господарств) // Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків, 1928 – № 130. – С. 1–240.

Таблиця А. 48.

Середній врожай з 1 дес. зернових культур в земельних громадах
Наддніпрянської України в 1925–1928 рр.

Міра	Озиме жито	Озима пшениця	Ярова пшениця	Ячмінь	Овес	Гречка	Просо	Кукурудза	Пересічно
Полісся									
Пуди	52,3	68,9	58,5	73,4	54,9	31,2	73,0	–	50,3
Центнери	8,6	11,2	9,6	12,0	9,4	5,1	12,0	–	8,2
Правобережжя									
Пуди	67,3	76,4	49,1	65,3	68,5	48,4	62,9	66,4	66,5
Центнери	11,0	12,5	8,0	10,7	11,2	7,9	10,9	10,9	10,9
Лівобережжя									
Пуди	67,7	61,8	48,6	64,6	76,0	47,6	64,3	101,2	64,7
Центнери	11,1	10,1	8,0	10,6	12,4	7,8	10,5	16,6	10,6
Степ									
Пуди	40,4	48,4	35,4	38,9	46,6	22,5	39,5	61,6	44,2
Центнери	6,6	7,9	5,8	6,4	7,6	4,2	6,5	10,1	7,2
Наддніпрянська Україна									
Пуди	56,3	59,2	39,4	46,7	63,0	42,0	55,3	64,4	53,7
Центнери	9,2	9,7	6,5	7,6	10,3	6,9	9,1	10,5	8,8

Таблиця складена на основі: Збірник статистично-економічних відомостей
про сільське господарство України. Рік перший. – Харків, 1929. – С. 138.

Таблиця А. 49.

Динаміка валових зборів зерна в Наддніпрянській Україні

Рік	Весь валовий збір зерна у сільському господарстві		В тому числі в індивідуальних селянських господарствах	
	млн пуд.	в % від рівня 1909–1913 рр.	млн пуд.	в % від всього валового збору зерна у сільському господарстві
В середньому за 1909–1913рр.	1151,5	100,0	900,0	78,2
1921	277,0	24,2	270,0	97,5
1922	637,2	55,5	670,9	95,4
1923	940,7	82,0	897,5	95,4
1924	651,4	56,8	624,7	95,9
1925	1049,8	91,5	1002,1	95,5
1926	1029,9	89,7	985,5	95,7
1927	1102,9	96,1	1056,3	95,8
1928	799,5	69,7	760,5	95,2
1929	1135,3	98,9	1058,8	93,2

Таблиця складена автором на основі: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Харків, 1929. – С. XXIII, 126, 133; Матеріали до характеристики стану сільського господарства України. – К., 1930. – С. 8; Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В.В. Калініченко. – Харків, 1997. – С. 331.

Таблиця А. 50.

Хлібофуражний баланс УСРР

(дані наведені в тис. пуд.)

Прибуток і розподіл	Господарський рік					
	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28	1928/29
I. Прибуток						
1. Залишок у селян на початок року	76813	116884	61685	113258	139065	142272
2. Збір врожаю	940668	651412	1049753	1029937	1102908	799545
Теж саме в %	100	100	100	100	100	100
В тому числі:						
а) в земельних громадах	897483	624684	1002108	985446	1056302	760445
Теж саме в %	95,4	95,9	95,5	95,7	95,8	95,1
б) в радгоспах та колгоспах	43185	26728	47645	44491	46606	39100
Теж саме %	4,6	4,1	4,5	4,3	4,2	4,9
Разом прибутку	1017481	768296	1111438	1143195	1241973	941817
II. Розподіл						
1. Споживання сільським населенням	653915	609248	778800	782277	833140	768552
Теж саме в %	64,3	79,3	70,1	68,4	67,1	81,6
В тому числі:						
а) на насіння	133306	131480	144478	146368	156516	146940
б) на харчування	284546	272620	308750	313593	317559	298938
в) на годівлю худоби та птиці	212498	184915	287102	293380	337432	304182
г) інші витрати	23565	20233	38470	28936	21633	18492
2. Залишок у селян на кінець року в тому числі і страхові запаси	116884	61685	113258	139065	142272	101358
Теж саме в %	11,5	8,0	10,2	12,2	11,4	10,8
3. Товарна продукція	246682	97363	219380	221853	266561	71907
Теж саме в %	24,2	12,7	19,7	19,4	21,5	7,6
Разом розподілено	1017481	768296	1111438	1143195	1241973	941817
Теж саме в %	100	100	100	100	100	100

Таблиця складена на основі: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Харків, 1929. – С. 139; Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В.В. Калініченко. – Харків, 1997. – С. 332–383.

Таблиця А. 51.

**Динаміка мережі сільськогосподарської кооперації в
Надніпрянській Україні в 1920-х рр. (за станом на 1 жовтня)**

Ланка кооперації	1923 р.	1924 р.	1925 р.	1926 р.	1927 р.	1928 р.
Центри спілок фахової кооперації	1	4	6	7	7	7
Окружні та районні спілки	68	61	61	70	81	114
Низові кооперативи	8104	10037	12252	15598	17344	26056
в тому числі:						
універсальні	3784	4697	4761	4545	2651	2614
спеціальні (фахові)	251	401	2191	5989	8161	11366

Таблиця складена на основі: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Харків, 1929. – С. 213.

Таблиця А. 52.

**Охоплення сільськогосподарською кооперацією
Надніпрянської України постачанням села товарами виробничого
призначення (дані в %).**

Товари	1926/27 р.	1927/28 р.
Сільськогосподарські машини та знаряддя	82,0	94,7
Мінеральні добрива	100,0	100,0
Силікати та вогнетривкі матеріали	65,0	75,0
Метал	31,0	54,0
Лісоматеріали	59,0	75,0
Сортове насіння	100,0	100,0

Таблиця складена на основі: Матеріали до характеристики стану сільського господарства України. – К., 1930. – С. 53.

Таблиця А. 53.

**Охоплення сільськогосподарською кооперацією УСРР
збуту селянської продукції (дані в %).**

Продукція	1926/27 р.		1927/28 р.	
	Товарні лишки	Планова заготівля	Товарні лишки	Планова заготівля
Хлібопродукти	23,0	20,6	33,3	35,9
Картопля	1,2	8,6	17,1	55,0
Молочні продукти	4,0	65,1	10,4	60,8
М'ясопродукти	6,0	24,2	19,0	32,7
Яйця	36,2	65,8	41,8	72,5
Городина	4,8	97,4	17,5	58,0
Птиця	–	94,0	9,0	83,5
Фрукти	19,5	–	16,6	66,0
Махорка	90,3	98,5	90,0	100,0
Прядиво	16,5	20,0	38,3	66,7
М'ята	67,1	84,1	73,1	83,2
Хміль	99,0	100,0	100,0	100,0
Цукровий буряк	98,0	100,0	100,0	100,0
Сировина тваринного походження	–	–	7,4	12,7
Пересічно	–	–	32,2	45,9

Таблиця складена на основі: Матеріали до характеристики стану сільського господарства України. – К., 1930. – С. 52.

ДОДАТОК Б

Список земельних громад, матеріали яких було використано в роботі:

1. Земельна громада села Страсбург Фрідріх-Енгельсівського району Одеської округи // Держархів Одеської області, ф. Р-969, оп. 1, спр. 272, арк. 15–30.
2. Ново-Олександрівська земельна громада Артемівського району Артемівської округи // ЦДАВО України, ф. 27, оп. 8, спр. 1355, арк. 25.
3. Земельна громада села Ямщикове Андріанопільської волості Слов'яносербського району Катеринославської губернії (з 1925 р. Алчевського району Луганської округи) // Держархів Луганської області, ф. Р-315, оп. 1, спр. 1, арк. 1–48.
4. Земельна громада села Кременчуги Антонівського району Шепетівської округи // Держархів Житомирської області, ф. Р-28, оп. 6, спр. 58, арк. 20.
5. Кривопільська земельна громада Теофіпільського району Шепетівської округи // ЦДАВО України, ф. 12, оп. 1, спр. 193, арк. 93.
6. Корчинська земельна громада Славутського району Шепетівської округи // ЦДАВО України, ф. 12, оп. 1, спр. 193, арк. 119.
7. Хоровецька земельна громада Славутського району Шепетівської округи // ЦДАВО України, ф. 12, оп. 1, спр. 193, арк. 119.
8. Дехтярівська земельна громада Новгород-Сіверського району Глухівської округи // Держархів Чернігівської області, ф. Р-1754, оп. 1, спр. 7, арк. 1.
9. Субоцька земельна громада Ново-Празького району Єлизаветградської (Зінов'ївської) округи // ЦДАВО України, ф. 12, оп. 1, спр. 191, арк. 28.
10. Ново-Миргородська земельна громада Кам'янецького району Єлизаветградської (Зінов'ївської) округи // ЦДАВО України, ф. 12, оп. 1, спр. 191, арк. 105.

11. Григорівська земельна громада Криворізької округи // ЦДАВО України, ф. 12, оп. 1, спр. 182, арк. 7.
12. Братолюбівська земельна громада Криворізької округи // ЦДАВО України, ф. 12, оп. 1, спр. 182, арк. 38.
13. Ново-Комісарівська земельна громада Криворізької округи // ЦДАВО України, ф. 12, оп. 1, спр. 182, арк. 36–37.
14. Локнянська земельна громада Глинського району Кременчуцької округи // ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 1281, арк. 80.
15. Гудимівська земельна громада Глинського району Кременчуцької округи // ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 1281, арк. 81.
16. Ново-Гребельська земельна громада Глинського району Кременчуцької округи // ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 1281, арк. 80.
17. Неровицька земельна громада Неровицького району Лубенської округи // ЦДАВО України, ф. 12, оп. 1, спр. 183, арк. 84.
18. Жовтнева земельна громада Оболонського району Лубенської округи // ЦДАВО України, ф. 12, оп. 1, спр. 183, арк. 60.
19. Верхньо-Орільська земельна громада Кегичівського району Красноградської округи (пізніше Олексіївського району Харківської округи) // Держархів Харківської області, ф. Р-1576, оп. 1, спр. 1, арк. 1–19; спр. 8, арк. 1–61; Держархів Харківської області, ф. Р-1576, оп. 1, спр. 10, арк. 83.
20. Ново-Миколаївська земельна громада Ново-Бузького району Миколаївської округи // ЦДАВО України, ф. 4402, оп. 1, спр. 115, арк. 4.
21. Земельна громада села Шляхове Тернівського району Гайсинської округи // ЦДАВО України, ф. 27, оп. 5, спр. 116, арк. 121.
22. Куріжинська земельна громада Зінківського району Кам'янець-Подільської округи // ЦДАВО України, ф. 27, оп. 1, спр. 180, арк. 67.
23. Ківшеватська земельна громада Ківшеватського району Білоцерківської округи // ЦДАВО України, ф. 12, оп. 1, спр. 183, арк. 70.
24. Синявська земельна громада Ківшеватського району Білоцерківської округи // ЦДАВО України, ф. 12, оп. 1, спр. 183, арк. 73.

25. Земельна громада села Високе П'ятигорівського району Білоцерківської округи // Радянський селянин. – Харків. – 1928. – № 11–12. – С. 40–41.

26. Земельна громада села Черепашинці Калинівської волості Вінницького повіту Подільської губернії // Держархів Вінницької області, ф. Р-384, оп. 2, спр. 20, арк. 10.

27. Земельна громада села Обіднянське Обіднянської волості Брацлавського повіту Подільської губернії // Держархів Вінницької області, ф. Р-3881, оп. 3, спр. 54, арк. 1–6, 12.

28. Земельна громада села Джугастра-М'ястківське М'ястківської волості Ольгопільського повіту Подільської губернії // Держархів Вінницької області, ф. Р-829, оп. 1, спр. 3, арк. 2–21.

29. Земельна громада села Губник Ладижинської волості Гайсинського повіту Подільської губернії // Держархів Вінницької області, ф. Р-886, оп. 4, спр. 1, арк. 181–184.

30. Земельна громада села Антонівка Андрушівської волості Липовецького повіту Київської губернії // Держархів Вінницької області, ф. Р-5009, оп. 1, спр. 15, арк. 205.

31. Земельна громада села Очитків Андрушівської волості Липовецького повіту Київської губернії // Держархів Вінницької області, ф. Р-5009, оп. 1, спр. 52, арк. 104–105.

32. Земельна громада села Паріївка Андрушівської волості Липовецького повіту Київської губернії // Держархів Вінницької області, ф. Р-5009, оп. 1, спр. 59, арк. 168.

33. Земельна громада села Чернявка Липовецької волості Липовецького повіту Київської губернії // Держархів Вінницької області, ф. Р-5009, оп. 1, спр. 15, арк. 200.

34. Земельна громада села Котюжинець Мало-Чернятинської волості Бердичівського повіту Київської губернії // Держархів Вінницької області, ф. Р-1138, оп. 1, спр. 16, арк. 18.

35. Земельна громада села Сошанське Самгородської волості Бердичівського повіту Київської губернії // Держархів Вінницької області, ф. Р-4090, оп. 1, спр. 1, арк. 2, 13, 17.

36. Земельна громада села Семенівка Пузирянської волості Бердичівського повіту Київської губернії // Держархів Вінницької області, ф. Р-5035, оп. 1, спр. 4, арк. 120; спр. 73, арк. 1–39.

37. Земельна громада села Великий Низгурець Пузирянської волості Бердичівського повіту Київської губернії // Держархів Вінницької області, ф. Р-5035, оп. 1, спр. 4, арк. 1, 36, 94; спр. 12, арк. 49.

38. Земельна громада села Красівка Пузирянської волості Бердичівського повіту Київської губернії // Держархів Вінницької області, ф. Р-5035, оп. 1, спр. 19, арк. 7, 12, 24; спр. 12, арк. 36.

39. Земельна громада села Закутнівка Пузирянської волості Бердичівського повіту Київської губернії // Держархів Вінницької області, ф. Р-5035, оп. 1, спр. 73, арк. 13–15, 39.

40. Земельна громада села Садок Пузирянської волості Бердичівського повіту Київської губернії // Держархів Вінницької області, ф. Р-5035, оп. 1, спр. 4, арк. 121.

41. Друга Студенецька земельна громада Переяславського району Київської округи // Держархів Київської області, ф. Р-1341, оп. 1, спр. 16, арк. 20; спр. 6, арк. 55–56; спр. 4, арк. 41; спр. 24, арк. 1–4; спр. 26, арк. 1–5.

42. Земельна громада села Блиставиці Гостомельського району Київської округи // Держархів Київської області, ф. Р-17, оп. 1, спр. 4, арк. 10; спр. 32, арк. 19–24.

43. Шкнівська земельна громада Хабинського району Київської округи // ЦДАВО України, ф. 1, оп. 4, спр. 748, арк. 42.

44. Глибівська земельна громада Димерського району Київської округи // ЦДАВО України, ф. 1, оп. 4, спр. 748, арк. 31–32.

45. Земельна громада села Плоске Велико-Димерського району Київської округи // Держархів Київської області, ф. Р-1281, оп. 1, спр. 67, арк. 7.

46. Земельна громада села Маковиця Романівської волості Новоград-Волинського повіту Волинської губернії // Держархів Житомирської області, ф. Р-46, оп. 2, спр. 16, арк. 5–6.

47. Коровітівська земельна громада Романівського району Волинської округи // Держархів Житомирської області, ф. Р-326, оп. 1, спр. 83, арк. 46, 111.

48. Троянівська земельна громада Троянівського району Волинської округи // Держархів Житомирської області, ф. Р-326, оп. 1, спр. 83, арк. 21–24, 37–38.

49. Газинська земельна громада Черняхівського району Волинської округи // Держархів Житомирської області, ф. Р-126, оп. 1, спр. 179, арк. 1–2.

50. Буймерська земельна громада Іванівського району Волинської округи // Держархів Житомирської області, ф. Р-154, оп. 3, спр. 37, арк. 32.

51. Станіславська земельна громада Держинського району Волинської округи // ЦДАВО України, ф. 12, оп. 1, спр. 190, арк. 2.

52. Земельна громада села Горошки Мало-Горошківської сільради Володарського району Волинської округи // Держархів Житомирської області, ф. Р-326, оп. 1, спр. 83, арк. 49–50.

53. Татранська земельна громада Радомишлянського району Волинської округи // Держархів Житомирської області, ф. Р-326, оп. 1, спр. 83, арк. 85.

54. Михайлівська земельна громада Коростенського району Коростенської округи // Держархів Житомирської області, ф. Р-1967, оп. 1, спр. 6, арк. 1–6, 8.

55. Земельна громада села Верхні Побичі та села Нижні Побичі Кованської сільради Словечанського району Коростенської округи // Держархів Житомирської області, ф. Р-1015, оп. 1, спр. 36, арк. 1–10.

56. Червона земельна громада Кованської сільради Словечанського району Коростенської округи // Держархів Житомирської області, ф. Р-1015, оп. 1, спр. 37, арк. 2.

57. Земельна громада села Татаринівчів Народицького району Коростенської округи // Держархів Житомирської області, ф. Р-2059, оп. 1, спр. 3, арк. 4.

58. Барбарівська земельна громада Олевського району Коростенської округи // Держархів Житомирської області, ф. Р-1670, оп. 2, спр. 25, арк. 3.

59. Сирницька земельна громада Кованської сільради Словечанського району Коростенської округи // Держархів Житомирської області, ф. Р-1015, оп. 1, спр. 51, арк. 10.

60. Вершинська земельна громада Берестовецького району Маріупольської округи // Держархів Запорізької області, ф. Р-3402, оп. 1, спр. 40, арк. 3.

61. Красноярська земельна громада Берестовецького району Маріупольської округи // Держархів Запорізької області, ф. Р-3402, оп. 1, спр. 50, арк. 3.

62. Назарівська земельна громада Берестовецького району Маріупольської округи // Держархів Запорізької області, ф. Р-3402, оп. 1, спр. 50, арк. 4.

63. Земельна громада села Строганівка Царедарського району Бердянської округи // Держархів Запорізької області, ф. Р-3408, оп. 1, спр. 3, арк. 18.

64. Земельна громада села Гайчур Цареконстантинівського району Бердянської округи // Держархів Запорізької області, ф. Р-1343, оп. 1, спр. 30, арк. 4–5, 16, 23–24, 34, 43; ф. Р-1208, оп. 1, спр. 303, арк. 51–52.

65. Вельбівська земельна громада Гадяцького району Роменської округи // Держархів Полтавської області, ф. Р-3130, оп. 1, спр. 50, арк. 5–6.

66. Земельна громада Дудчинець Вепринського району Роменської округи // Держархів Полтавської області, ф. Р-2215, оп. 1, спр. 20, арк. 52.

67. Земельна громада села Яцини Білоцерківської волості Пирятинського повіту Полтавської губернії // Держархів Полтавської області, ф. Р-3461, оп. 1, спр. 17, арк. 1, 6–8, 12.

68. Лахнівська громада Коровинської волості Роменського повіту Полтавської губернії // Держархів Сумської області, ф. Р-5589, оп. 1, спр. 3, арк. 321.

69. Громада села Лисівка Рашівської волості Гадяцького повіту Полтавської губернії // Держархів Полтавської області, ф. Р-3176, оп. 1, спр. 1, арк. 1–6; спр. 4, арк. 1–79.

70. Остапівська земельна громада Хорольського повіту Полтавської губернії // Держархів Полтавської області, ф. Р-3872, оп. 1, спр. 583, арк. 73.

71. Гапонівська земельна громада Юськіської волості Лохвицького повіту Полтавської губернії // Держархів Полтавської області, ф. Р-3276, оп. 1, спр. 17, арк. 55.

72. Земельна громада хуторів Ардіївського та Москаленківського Лохвицької волості та повіту Полтавської губернії // Держархів Полтавської області, ф. Р-3276, оп. 1, спр. 17, арк. 57.

73. Земельна громада села Жданівка Лохвицької волості та повіту Полтавської губернії // Держархів Полтавської області, ф. Р-3276, оп. 1, спр. 17, арк. 58.

74. Юськівська земельна громада Лохвицького повіту Полтавської губернії // Держархів Полтавської області, ф. Р-3276, оп. 1, спр. 17, арк. 60.

75. Земельна громада села Розсошинці Мачухівської волості Полтавського повіту і губернії // Держархів Полтавської області, ф. Р-18, оп. 1, спр. 5, арк. 19–51.

76. Земельна громада хутора Буртянського Васильківської волості Полтавського повіту і губернії // Держархів Полтавської області, ф. Р-51, оп. 1, спр. 4, арк. 9; спр. 7, арк. 14–15.

77. Степнянська земельна громада Василівської волості Полтавського повіту і губернії // Держархів Полтавської області, ф. Р-51, оп. 1, спр. 7, арк. 40.

78. Войнівської земельної громади Василівської волості Полтавського повіту і губернії // Держархів Полтавської області, ф. Р-51, оп. 1, спр. 7, арк. 19, 23.

79. Витівська земельна громада Васильківської волості Полтавського повіту і губернії // Держархів Полтавської області, ф. Р-51, оп. 1, спр. 7, арк. 17.

80. Божково-Опішнянська земельна громада Васильківської волості Полтавського повіту і губернії // Держархів Полтавської області, ф. Р-51, оп. 1, спр. 7, арк. 12.

81. Деревківська земельна громада Котелевецького району Полтавської округи // ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 4224, арк. 93.

82. Велико-Рублівська земельна громада Рублівського району Полтавської округи // ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 4224, арк. 91.

83. Польська земельна громада Гуляй-Польського району Запорізької округи // Держархів Запорізької області, ф. Р-673, оп. 1, спр. 927, арк. 20–22.

84. Юрченково-Гординська земельна громада Єгорівської сільради Оріхівського району Запорізької округи // Держархів Запорізької області, ф. Р-673, оп. 1, спр. 927, арк. 5.

85. Панютинська земельна громада Ново-Беликської сільради Оріхівського району Запорізької округи // Держархів Запорізької області, ф. Р-673, оп. 1, спр. 927, арк. 8–9.

86. Друга Акимівська земельна громада Ново-Гупалівської сільради Софіївського району Запорізької округи // Держархів Запорізької області, ф. Р-673, оп. 1, спр. 912, арк. 12–13, 19–26.

87. Петрово-Свистунівська земельна громада Софіївського району Запорізької округи // Держархів Запорізької області, ф. Р-673, оп. 1, спр. 911, арк. 24–26.

88. Земельна громада села Канцерівка Хортицького району Запорізької округи // Держархів Запорізької області, ф. Р-673, оп. 1, спр. 322, арк. 136, 145–146, 157, 284–285.

89. Земельна громада села Великий Луг Хортицького району Запорізької округи // Держархів Запорізької області, ф. Р-673, оп. 1, спр. 322, арк. 178.

90. Володимирівська земельна громада Хортицького району Запорізької округи // Держархів Запорізької області, ф. Р-673, оп. 1, спр. 322, арк. 155, 305.

91. Кічкаська земельна громада Хортицького району Запорізької округи // Держархів Запорізької області, ф. Р-673, оп. 1, спр. 322, арк. 25–26, 148.

92. Земельна громада села Широке Хортицького району Запорізької округи // Держархів Запорізької області, ф. Р-673, оп. 1, спр. 322, арк. 184.

93. Ново-Петрівська земельна громада Хортицького району Запорізької округи // Держархів Запорізької області, ф. Р-673, оп. 1, спр. 322, арк. 228.

94. Земельна громада села Бабурки Хортицького району Запорізької округи // Держархів Запорізької області, ф. Р-673, оп. 1, спр. 322, арк. 180.
95. Долинська земельна громада Хортицького району Запорізької округи // Держархів Запорізької області, ф. Р-673, оп. 1, спр. 322, арк. 181.
96. Ново-Запорізька земельна громада Хортицького району Запорізької округи // Держархів Запорізької області, ф. Р-673, оп. 1, спр. 322, арк. 181.
97. Хортицька земельна громада Запорізької округи // Держархів Запорізької області, ф. Р-673, оп. 1, спр. 322, арк. 149.
98. Малишевська земельна громада Хортицького району Запорізької округи // Держархів Запорізької області, ф. Р-673, оп. 1, спр. 322, арк. 152.
99. Земельна громада хутора Придніпровського Хортицького району Запорізької округи // Держархів Запорізької області, ф. Р-673, оп. 1, спр. 322, арк. 154.
100. Земельна громада хутора Тимашова Ново-Беликської сільради Оріхівського району Запорізької округи // Держархів Запорізької області, ф. Р-673, оп. 1, спр. 927, арк. 42.
101. Земельна громада хутора Павлівського Ново-Карлівської сільради Оріхівського району Запорізької округи // Держархів Запорізької області, ф. Р-673, оп. 1, спр. 927, арк. 79.
102. П'ятигорівська земельна громада Дашівської сільради Осипівського району Старобільської округи // Держархів Луганської області, ф. Р-1190, оп. 1, спр. 3, арк. 67.
103. Підгорівська земельна громада Старобільського району і округи // ЦДАВО України, ф. 27, оп. 8, спр. 1353, арк. 25.
104. Чмирівська земельна громада Старобільського району і округи // ЦДАВО України, ф. 27, оп. 8, спр. 1353, арк. 24.
105. Земельна громада хутора Лозового Міловського району Старобільської округи // ЦДАВО України, ф. 27, оп. 8, спр. 1353, арк. 12.
106. Земельна громада села Йовсуг Біловодського району Старобільської округи // ЦДАВО України, ф. 27, оп. 8, спр. 1353, арк. 1–11.

107. Ганнівська земельна громада Ново-Астраханського району Старобільської округи // ЦДАВО України, ф. 27, оп. 8, спр. 1353, арк. 13.

108. Земельна громада села Червоний Лан Ново-Астраханського району Старобільської округи // ЦДАВО України, ф. 27, оп. 8, спр. 1353, арк. 2.

109. Земельна громада хутора Красного Христівської сільради Кам'янобродського району Луганської округи // Держархів Луганської області, ф. Р-259, оп. 1, спр. 3, арк. 51.

110. Земельна громада хутора Вільного Христівської сільради Кам'янобродського району Луганської округи // Держархів Луганської області, ф. Р-259, оп. 1, спр. 3, арк. 20.

111. Земельна громада хутора Холодного Христівської сільради Кам'янобродського району Луганської округи // Держархів Луганської області, ф. Р-259, оп. 1, спр. 3, арк. 52.

112. Земельна громада хутора Колегаєва Христівської сільради Кам'янобродського району Луганської округи // Держархів Луганської області, ф. Р-259, оп. 1, спр. 3, арк. 58.

113. Земельна громада хутора Христового Христівської сільради Кам'янобродського району Луганської округи // Держархів Луганської області, ф. Р-259, оп. 1, спр. 3, арк. 17, 57.

114. Земельна громада хутора Легкого Христівської сільради Кам'янобродського району Луганської округи // Держархів Луганської області, ф. Р-259, оп. 1, спр. 3, арк. 83.

115. Земельна громада хутора Обозного Христівської сільради Кам'янобродського району Луганської округи // Держархів Луганської області, ф. Р-259, оп. 1, спр. 3, арк. 110.

116. Земельна громада хутора Паньківка Христівської сільради Кам'янобродського району Луганської округи // Держархів Луганської області, ф. Р-259, оп. 1, спр. 3, арк. 22, 53, 70.

117. Земельна громада хутора Глиняного Христівської сільради Кам'янобродського району Луганської округи // Держархів Луганської області, ф. Р-259, оп. 1, спр. 3, арк. 17-а, 55.

118. Земельна громада хутора Красний Яр Кам'янобродського району Луганської округи // Держархів Луганської області, ф. Р-848, оп. 1, спр. 42, арк. 7–14, 16, 21–25, 32–78; спр. 68, арк. 4, 9, 16, 24–25, 28, 32, 41–43, 45–46, 49, 53–55, 60, 62, 67–71, 73–74, 76–77, 83–85.

119. Мало-Константинівська земельна громада Красноярської сільради Кам'янобродського району Луганської округи // Держархів Луганської області, ф. Р-848, оп. 1, спр. 3, арк. 13.

120. Мало-Іванівська земельна громада Красноярської сільради Кам'янобродського району Луганської округи // Держархів Луганської області, ф. Р-848, оп. 1, спр. 3, арк. 12.

121. Нікитинська земельна громада Лугансько-Станичного району Луганської округи // Держархів Луганської області, ф. Р-485, оп. 1, спр. 197, арк. 38.

122. Земельна громада слободи Картушинської Успенського району Луганської округи // Держархів Луганської області, ф. Р-287, оп. 1, спр. 6, арк. 66.

123. Біла земельна громада Біловської сільради Новосвітлівського району Луганської округи // Держархів Луганської області, ф. Р-302, оп. 1, спр. 11, арк. 1–35; спр. 16, арк. 2–12; спр. 28, арк. 1.

124. Надеждинська земельна громада Біловської сільради Новосвітлівського району Луганської округи // Держархів Луганської області, ф. Р-302, оп. 1, спр. 16, арк. 30.

125. Андріанівська земельна громада Алчевського району Луганської округи // Держархів Луганської області, ф. Р-325, оп. 1, спр. 60, арк. 2–19.

126. Земельна громада села Шевченкове Андріанівської сільради Алчевського району Луганської округи // Держархів Луганської області, ф. Р-325, оп. 1, спр. 60, арк. 31.

127.Рахманівська земельна громада Андріанівської сільради Алчевського району Луганської округи // Держархів Луганської області, ф. Р-325, оп. 1, спр. 60, арк. 21.

128.Ново-Рахманівська земельна громада Андріанівської сільради Алчевського району Луганської округи // Держархів Луганської області, ф. Р-325, оп. 1, спр. 60, арк. 22, 30.

129.Земельна громада села Кам'янка Петрівської сільради Алчевського району Луганської округи // Держархів Луганської області, ф. Р-485, оп. 1, спр. 236, арк. 89.

130.Мало-Константинівська земельна громада Алчевського району Луганської округи // Держархів Луганської області, ф. Р-313, оп. 1, спр. 8, арк. 5; спр. 9, арк. 9–10.

131.Мало-Іванівська земельна громада Мало-Константинівської сільради Алчевського району Луганської округи // Держархів Луганської області, ф. Р-313, оп. 1, спр. 8, арк. 1; спр. 9, арк. 11.

132.Земельна громада хутора Троїцького Мало-Константинівської сільради Алчевського району Луганської округи // Держархів Луганської області, ф. Р-313, оп. 1, спр. 9, арк. 1–8.

133.Богодарівська земельна громада Мало-Константинівської сільради Алчевського району Луганської округи // Держархів Луганської області, ф. Р-313, оп. 1, спр. 8, арк. 3.

134.Перша Бугаївська земельна громада Алчевського району Луганської округи // Держархів Луганської області, ф. Р-314, оп. 1, спр. 3, арк. 101.

135.Друга Бугаївська земельна громада Алчевського району Луганської округи // Держархів Луганської області, ф. Р-314, оп. 1, спр. 3, арк. 3.

136.Третя Бугаївська земельна громада Алчевського району Луганської округи // Держархів Луганської області, ф. Р-314, оп. 1, спр. 3, арк. 63.

137.Каршино-Вишневецька земельна громада Ровенецького району Луганської округи // Держархів Луганської області, ф. Р-293, оп. 1, спр. 1, арк. 22, 26–27.

138.Казабіївська земельна громада Каршино-Вишневецької сільради Ровенецького району Луганської округи // Держархів Луганської області, ф. Р-293, оп. 1, спр. 14, арк. 37, 75.

139.Велико-Рибецька земельна громада Миропільської волості Сумського повіту Харківської губернії // Держархів Сумської області, ф. Р-2289, оп. 1, спр. 95, арк. 7.

140.Земельна громада села Обводи Ястребенської волості Сумського повіту Харківської губернії // Держархів Сумської області, ф. Р-18, оп. 1, спр. 7, арк. 1–151.

141.Миропільська земельна громада Сумського повіту Харківської губернії // Держархів Сумської області, ф. Р-670, оп. 1, спр. 122, арк. 47.

142.Пінянська земельна громада Миропільської волості Сумського повіту Харківської губернії // Держархів Сумської області, ф. Р-670, оп. 1, спр. 122, арк. 41; спр. 35, арк. 12; спр. 95, арк. 13.

143.Горнальська земельна громада Миропільської волості Сумського повіту // Держархів Сумської області, ф. Р-670, оп. 1, спр. 89, арк. 20; спр. 95, арк. 15.

144.Річанська земельна громада Краснопільського району Сумської округи // ЦДАВО України, ф. 27, оп. 8, спр. 495, арк. 7.

145.Запсізька земельна громада Миропільської волості Сумського повіту Харківської губернії // Держархів Сумської області, ф. Р-18, оп. 1, спр. 7, арк. 39.

146.Олександрівська земельна громада Миропільської волості Сумського повіту Харківської губернії // Держархів Сумської області, ф. Р-18, оп. 1, спр. 7, арк. 7.

147.Попівська земельна громада Боромлянської волості Охтирського повіту Харківської губернії // Держархів Сумської області, ф. Р-488, оп. 1, спр. 1, арк. 57.

148.Земельна громада села Куп'єваха Богодухівського району Харківської округи // Радянський селянин. – Харків. – 1925. – № 11. – С. 39–40.

149.Микитівська земельна громада Боромлянської волості Охтирського повіту Харківської губернії // Держархів Сумської області, ф. Р-488, оп. 1, спр. 1, арк. 69, 81.

150.Земельна громада хутора Рокитнівський Верхньо-Орільської сільради Олексіївського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1576, оп. 1, спр. 42, арк. 7.

151.Земельна громада хутора Тарутівський Кошарської волості Конотопського повіту Чернігівської губернії // Держархів Сумської області, ф. Р-4616, оп. 1, спр. 85, арк. 88.

152.Попівська земельна громада Конотопського повіту Чернігівської губернії // Держархів Сумської області, ф. Р-4616, оп. 1, спр. 85, арк. 1.

153.Земельна громада села Баби Сосницького району Сновської (з 1925 р. Конотопської) округи // Держархів Чернігівської області, ф. Р-1700, оп. 1, спр. 1-б, арк. 1-105; спр. 20, арк. 1-123; спр. 53, арк. 49-50.

154.Лісківська земельна громада Менського району Конотопської округи Держархів Чернігівської області, ф. Р-1696, оп. 1, спр. 43, арк. 26-30, 32, 43; спр. 32, арк. 1-8; спр. 50, арк. 6-20.

155.Орлівська земельна громада Орлівської волості Ніжинського повіту Чернігівської губернії // філія Держархіву Чернігівської області в м. Ніжин, ф. Р-5, оп. 1, спр. 199, арк. 54-57.

156.Сокоринська земельна громада Козелецького району Ніжинської округи // Держархів Чернігівської області, ф. Р-1675, оп. 1, спр. 11, арк. 3.

157.Земельна громада села Сираї Козелецького району Ніжинської округи // Держархів Чернігівської області, ф. Р-1675, оп. 1, спр. 11, арк. 2.

158.Белейківська земельна громада Козелецького району Ніжинської округи // Держархів Чернігівської області, ф. Р-2351, оп. 1, спр. 21, арк. 1-23; спр. 38, арк. 1-43; спр. 39, арк. 1-86; спр. 44, арк. 1-110; спр. 51, арк. 1-5; спр. 52, арк. 1-51; спр. 55, арк. 1-34; спр. 60, арк. 1-83; спр. 68, арк. 1-9; спр. 74, арк. 1-248; спр. 83, арк. 1-49; спр. 84, арк. 1-8; спр. 88, арк. 1-24; спр. 112, арк. 1-67; спр. 113, арк. 1-10; спр. 114, арк. 1-60; спр. 115, арк. 1-78;

спр. 117, арк. 1–31; спр. 122, арк. 1–25; спр. 140, арк. 1–288; спр. 143, арк. 1–107; спр. 148, арк. 1–128; спр. 168, арк. 1–55.

159. Земельна громада хутора Шатих Белейківської сільради Козелецького району Ніжинської округи // Держархів Чернігівської області, ф. Р-2351, оп. 1, спр. 115, арк. 1, 2, 6, 28, 29, 31, 36.

160. Кривецька земельна громада Белейківської сільради Козелецького району Ніжинської округи // Держархів Чернігівської області, ф. Р-2351, оп. 1, спр. 115, арк. 7, 9, 22, 25, 32, 35, 37, 37, 48.

161. Шаптишенська земельна громада Белейківської сільради Козелецького району Ніжинської округи // Держархів Чернігівської області, ф. Р-2351, оп. 1, спр. 148, арк. 12.

162. Опеньківська земельна громада Белейківської сільради Козелецького району Ніжинської округи // Держархів Чернігівської області, ф. Р-2351, оп. 1, спр. 115, арк. 4, 16, 19, 21, 23, 27, 40, 41, 46, 52; спр. 148, арк. 11, 20.

163. Клевечанська земельна громада Белейківської сільради Козелецького району Ніжинської округи // Держархів Чернігівської області, ф. Р-2351, оп. 1, спр. 115, арк. 5.

164. Земельна громада села Курганкове Белейківської сільради Козелецького району Ніжинської округи // Держархів Чернігівської області, ф. Р-2351, оп. 1, спр. 115, арк. 15, 30, 34, 44.

165. Земельна громада села Гламазд Белейківської сільради Козелецького району Ніжинської округи // Держархів Чернігівської області, ф. Р-1692, оп. 1, спр. 15, арк. 14, 22; спр. 28, арк. 1–41; спр. 32, арк. 5, 21–22; спр. 55, арк. 7–8, 27–28, 34, 39, 43; спр. 70, арк. 7–8, 11, 20, 27, 31, 59–60, 66; спр. 87, арк. 1–31.

166. Земельна громада села Берлози Берлозької сільради Козелецького району Ніжинської округи // Держархів Чернігівської області, ф. Р-1692, оп. 1, спр. 15, арк. 9; спр. 28, арк. 16, 19, 20–24, 32, 34–35, 37; спр. 55, арк. 2–3, 14–15, 17–21, 31–33, 44, 50–51; спр. 70, арк. 5–65; спр. 87, арк. 1–46; спр. 100, арк. 51–52.

167. Часнівська земельна громада Берлозької сільради Козелецького району Ніжинської округи // Держархів Чернігівської області, ф. Р-1692, оп. 1, спр. 55, арк. 5–6; спр. 32, арк. 28; спр. 117, арк. 30; спр. 70, арк. 41, 44–46, 64.

168. Земельна громада села Шабалинове Сосницького повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-4005, оп. 1, спр. 1, арк. 6.

169. Земельна громада хутора Жилий Млин Беликівської сільради Остерського району Чернігівської округи // Держархів Чернігівської області, ф. Р-1709, оп. 1, спр. 7, арк. 7.

170. Земельна громада села Старий Глибів Остерського району Чернігівської округи // Держархів Чернігівської області, ф. П-10, оп. 1, спр. 157, арк. 211.

171. Борзнівська земельна громада Борзнівського району Чернігівської округи // ЦДАВО України, ф. 27, оп. 5, спр. 348, арк. 276–279.

172. Олтинська земельна громада Вовчківської волості Остерського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5021, арк. 36–37.

173. Земельна громада села Туманська Гута Вовчківської волості Остерського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5021, арк. 40–41.

174. Вовчківська земельна громада Вовчківської волості Остерського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5021, арк. 44.

175. Авдіївська земельна громада Горбівської волості Чернігівського повіту і губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5022, арк. 1–2.

176. Земельна громада села Вершинівська Мурав'ївка Горбівської волості Чернігівського повіту і губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5022, арк. 4–5.

177. Бурківська земельна громада Хороше-Озерської волості Борзнівського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5015, арк. 14–16.

178. Земельна громада села Сиволочі Хороше-Озерської волості Борзнівського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5015, арк. 17–19.

179. Земельна громада села Олевші Хороше-Озерської волості Борзнівського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5015, арк. 7–10.

180. Земельна громада села Прихори Хороше-Озерської волості Борзнівського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5015, арк. 11–13.

181. Земельна громада села Печі Хороше-Озерської волості Борзнівського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5015, арк. 1–4.

182. Земельна громада села Хороше Озеро Хороше-Озерської волості Борзнівського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5015, арк. 5–7.

183. Глушківська земельна громада Актинівської волості Кролевецького повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5019, арк. 21.

184. Любимівська земельна громада Актинівської волості Кролевецького повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5019, арк. 15–16.

185. Земельна громада села Актинівське Актинівської волості Кролевецького повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5019, арк. 12–13.

186. Земельна громада села См'ячі Старо-Руднянської волості Городнянського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5016, арк. 27–28.

187. Камківська земельна громада Старо-Руднянської волості Городнянського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5016, арк. 21–22.

188.Конотопська земельна громада Старо-Руднянської волості Городнянського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5016, арк. 24.

189.Надинівська земельна громада Вовчківської волості Остерського району Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5021, арк. 32–33.

190.Земельна громада села Озерянка Щиричівської сільради Актинівської волості Кролевецького повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5019, арк. 6–7.

191.Спаська земельна громада Спаської сільради Актинівської волості Кролевецького повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5019, арк. 3–4, 18–19.

192.Чорноплатівська земельна громада Актинівської волості Кролевецького повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5019, арк. 9.

193.Земельна громада села Красний Колодязь Красно-Колодязької волості Конотопського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5018, арк. 3–4.

194.Лихачівська земельна громада Держанівської волості Козелецького повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5017, арк. 3–4.

195.Комарівська земельна громада Держанівської волості Козелецького повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5017, арк. 6–7.

196.Селищанська земельна громада Держанівської волості Козелецького повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5017, арк. 9–11.

197.Земельна громада села Іржавець Держанівської волості Козелецького повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5017, арк. 16–18.

198. Земельна громада села Оксаківка Держанівської волості Козелецького повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5017, арк. 19–20.

199. Киселівська земельна громада Держанівської волості Козелецького повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5017, арк. 21.

200. Хрещата земельна громада Держанівської волості Козелецького повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5017, арк. 22–23.

201. Адамівська земельна громада Держанівської волості Козелецького повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5017, арк. 25–26.

202. Держанівська земельна громада Держанівської волості Козелецького повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5017, арк. 28–31.

203. Медведівська земельна громада Держанівської волості Козелецького повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5017, арк. 31–33.

204. Земельна громада села Лепехівка Вовчківської волості Остерського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5021, арк. 24.

205. Земельна громада села Копачі Вовчківської волості Остерського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5021, арк. 28.

206. Земельна громада села Борсуки Вовчківської волості Остерського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5021, арк. 17.

207. Земельна громада села Савинка Вовчківської волості Остерського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5021, арк. 22–23.

208. Земельна громада села Сербівка Вовчківської волості Остерського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5021, арк. 10–11.

209. Земельна громада хуторів Самойлівського, Пісковаха, Бобрівського Вовчківської волості Остерського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5021, арк. 13.

210. Земельна громада Сотницького хутора Велико-Дівицької волості Ніжинського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5020, арк. 15.

211. Земельна громада хутора Скрипцівський Велико-Дівицької волості Ніжинського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5020, арк. 3–4.

212. Шатуринська земельна громада Велико-Дівицької волості Ніжинського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5020, арк. 6.

213. Велико-Дівицька земельна громада Велико-Дівицької волості Ніжинського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5020, арк. 9–10.

214. Земельна громада села Данилине Велико-Дівицької волості Ніжинського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5020, арк. 12.

215. Котівська земельна громада Вовчківської волості Остерського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5021, арк. 3.

216. Березанська земельна громада Вовчківської волості Остерського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5021, арк. 7.

217. Хатунічівська земельна громада Старо-Руднянської волості Городнянського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5016, арк. 23–26.

218.Певніщанська земельна громада Старо-Руднянської волості Городнянського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5016, арк. 18–19.

219.Грознівська земельна громада Старо-Руднянської волості Городнянського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5016, арк. 9–10.

220.Петрівська земельна громада Старо-Руднянської волості Городнянського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5016, арк. 12–13.

221.Хрипівсько-Козача земельна громада Старо-Руднянської волості Городнянського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5016, арк. 1–2.

222.Старо-Руднянська земельна громада Старо-Руднянської волості Городнянського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-942, оп. 1, спр. 5016, арк. 4–5.

223.Довжицька земельна громада Довжицького району Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-107, оп. 1, спр. 35, арк. 1–66; спр. 20, арк. 1–23; спр. 52, арк. 1–8, 22, 26; спр. 17, арк. 39–40; спр. 20, арк. 43.

224.Жукотська земельна громада Довжицького району Чернігівської губернії //ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 4373, арк. 182.

225.Громада села Макошина Тупичівської волості Городнянського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-135, оп. 1, спр. 4, арк. 1–74.

226.Земельна громада села Ключкове Бобровицького району Чернігівської округи // Держархів Чернігівської області, ф. П-10, оп. 1, спр. 157, арк. 51.

227.Велико-Листвинівська земельна громада Тупичівської волості Городнянського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-97, оп. 1, спр. 1, арк. 1–211.

228.Громада села Малий Дирчин Велико-Щимельської волості Городнянського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-136, оп. 1, спр. 1, арк. 7, 14; спр. 2, арк. 3; спр. 14, арк. 27, 75; спр. 13, арк. 7, 124–125.

229.Земельна громада села Булахове Остерського району Чернігівської округи // Держархів Чернігівської області, ф. Р-1731, оп. 1, спр. 29, арк. 1–18; спр. 43, арк. 1–30.

230.Сербівська земельна громада Барсуківської сільради Остерського району Чернігівської округи // Держархів Чернігівської області, ф. Р-1713, оп. 1, спр. 16, арк. 2–24.

231.Земельна громада села Берилівка Мощанської волості Городнянського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-95, оп. 1, спр. 5, арк. 5, 10–11; спр. 13, арк. 1–9.

232.Салтиково-Дівицька громада Куликівської волості Чернігівського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-136, оп. 1, спр. 17, арк. 2, 25–26, 40–57; спр. 8, арк. 1–44.

233.Земельна громада хуторів Жабинщини, Велика та Мала Мачеретовщини Холявинської волості Чернігівського повіту Чернігівської губернії // Держархів Чернігівської області, ф. Р-1750, оп. 1, спр. 2, арк. 9–10; спр. 58, арк. 4–5.

234.Земельна громада Бобровицької Слободи Бобровицького району Чернігівської округи // Держархів Чернігівської області, ф. Р-1750, оп. 1, спр. 6, арк. 1–62; спр. 19, арк. 1–20; спр. 7, арк. 1–28; спр. 34, арк. 1–149; спр. 55, арк. 1–57; спр. 56, арк. 1–52; спр. 36, арк. 1–51.

235.Земельна громада села Бегач Бобровицького району Чернігівської округи // Держархів Чернігівської області, ф. Р-93, оп. 1, спр. 18, арк. 1–18; спр. 11, арк. 1–27; спр. 19, арк. 1–29; спр. 34, арк. 1–8; спр. 35, арк. 1–43; спр. 37, арк. 1–43; спр. 37, арк. 1–51; спр. 47, арк. 1–50; спр. 51, арк. 1–20; спр. 58, арк. 1–117; спр. 61, арк. 1–20; спр. 75, арк. 1–167; спр. 77, арк. 1–19;

спр. 81, арк. 1–45; спр. 82, арк. 1–37; спр. 93, арк. 1–64; спр. 95, арк. 1–97; спр. 106, арк. 1–53; спр. 110, арк. 1–144.

236.Іванівська земельна громада Левківської сільради Ізюмського району Ізюмської округи // ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 3217, арк. 1–3.

237.Копачанська земельна громада Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 340, арк. 1.

238.Грушевахська земельна громада Велико-Комишевахської волості Ізюмського повіту Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-4880, оп. 1, спр. 3, арк. 2–35, 54–57; Держархів Харківської області, ф. Р-4880, оп. 1, спр. 2, арк. 2–24.

239.Крючківська земельна громада Крючківської волості Ізюмського повіту Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-4812, оп. 1, спр. 6, арк. 1–103.

240.Іванчуківська земельна громада Савинського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-3725, оп. 1, спр. 8, арк. 16.

241.Земельна громада хутора Павлівки Савинського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-3725, оп. 1, спр. 8, арк. 11.

242.Земельна громада хутора Погонівка Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-2770, оп. 1, спр. 15, арк. 98.

243.Барвінківська земельна громада Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-2770, оп. 1, спр. 21, арк. 1–21; спр. 32, арк. 1, 15; спр. 15, арк. 5–96; ф. Р-1502, оп. 2, спр. 38, арк. 240.

244.Перша південна земельна громада Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-2770, оп. 1, спр. 15, арк. 99.

245.Мало-Іванівська земельна громада Андріївського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-3710, оп. 1, спр. 21, арк. 1; спр. 23, арк. 18, 31, 52, 57–58; спр. 25, арк. 20; спр. 67, арк. 78, 176, 237; спр. 68, арк. 23–25, 28–29, 131–133, 233.

246. Мар'ївська земельна громада Пришибської сільради Андріївського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-3710, оп. 1, спр. 67, арк. 2, 5, 9, 20, 22; спр. 23, арк. 14, 39; спр. 68, арк. 128, 146, 224.

247. Перша Пришибська земельна громада Андріївського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-3710, оп. 1, спр. 23, арк. 4, 19, 25, 54; спр. 67, арк. 21, 32, 62, 257, 263.

248. Друга Пришибська земельна громада Андріївського волості Зміївського повіту Харківської губернії (пізніше Андріївського району Ізюмської округи) // Держархів Харківської області, ф. Р-3710, оп. 1, спр. 1, арк. 4–31; спр. 21, арк. 26; спр. 23, арк. 41, 53; спр. 25, арк. 16; спр. 67, арк. 14, 177, 285, 293, 303.

249. Земельна громада села Отради Балакліївського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-847, оп. 1, спр. 503, арк. 1.

250. Максимівська земельна громада Балакліївського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-847, оп. 1, спр. 503, арк. 2.

251. Перша Красівська земельна громада Балакліївського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-847, оп. 1, спр. 503, арк. 3.

252. Земельна громада хутора Ранушино Яковенківської сільради Балакліївського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-847, оп. 1, спр. 310, арк. 6.

253. Земельна громада села Маргаритівка Семенівської сільради Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-847, оп. 1, спр. 1608, арк. 3, 57–85.

254. Земельна громада хутора Ново-Миколаївка Вербівської сільради Балакліївського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-847, оп. 1, спр. 310, арк. 13.

255. Чапельська земельна громада Савинського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1896, оп. 1, спр. 4, арк. 32.

256. Африканівська земельна громада Григорівської сільради Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1496, оп. 1, спр. 9, арк. 25, 94, 95.

257.Ново-Петрівська земельна громада Григорівської сільради Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1496, оп. 1, спр. 9, арк. 125–126.

258.Григорівська земельна громада Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1496, оп. 1, спр. 9, арк. 27–123; спр. 14, арк. 1–37; спр. 18, арк. 3–107; спр. 12, арк. 6, 16.

259.Семенівська земельна громада Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1502, оп. 1, спр. 294, арк. 179; спр. 310, арк. 22.

260.Плахтіївська земельна громада Семенівської сільради Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1502, оп. 1, спр. 294, арк. 143.

261.Охрімівська земельна громада Веселівської сільради Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1502, оп. 1, спр. 294, арк. 3.

262.Земельна громада села Поділля Данилівської сільради Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1502, оп. 1, спр. 329, арк. 4.

263.Олександрівська земельна громада Петрівського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1502, оп. 1, спр. 202, арк. 140.

264.Ново-Дмитрівська земельна громада Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1502, оп. 1, спр. 202, арк. 369.

265.Земельна громада хутора Швейкерт Григорівської сільради Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1502, оп. 1, спр. 104, арк. 34.

266.Баранівська земельна громада Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1502, оп. 1, спр. 267, арк. 19.

267.Дубівська земельна громада Рижівської сільради Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1502, оп. 1, спр. 280, арк. 21.

268.Телоуківська земельна громада Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1502, оп. 1, спр. 40, арк. 134.

269.Семиланна земельна громада Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1502, оп. 1, спр. 19, арк. 39; спр. 282, арк. 41.

270.Земельна громада хутора Лачиново Рижівської сільради Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1502, оп. 1, спр. 6, арк. 190.

271.Логинівська земельна громада Рижівської сільради Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1502, оп. 1, спр. 310, арк. 11.

272.Рижівська земельна громада Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1502, оп. 1, спр. 310, арк. 5; спр. 116, арк. 21.

273.Васильківська земельна громада Нікопольської сільради Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1502, оп. 1, спр. 191, арк. 7.

274.Данилівська земельна громада Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1502, оп. 1, спр. 105, арк. 46.

275.Бугаївська земельна громада Гаврилівської сільради Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1502, оп. 1, спр. 202, арк. 81.

276.Перша Федорівська земельна громада Богданівської сільради Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1502, оп. 1, спр. 204, арк. 157; спр. 268, арк. 51.

277.Богодарівська земельна громада Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1502, оп. 1, спр. 123, арк. 211.

278.Благодатнівська земельна громада Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1502, оп. 1, спр. 294, арк. 91.

279. Мало-Андріївська земельна громада Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1502, оп. 1, спр. 123, арк. 10; спр. 233, арк. 79.

280. Благодатнівська земельна громада Валківського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-532, оп. 1, спр. 5, арк. 8.

281. Земельна громада хутора Лісна Поляна Велико-Андріївської сільради Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1502, оп. 1, спр. 270, арк. 28.

282. Велико-Андріївська земельна громада Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1502, оп. 1, спр. 184, арк. 12; спр. 270, арк. 14, 30; спр. 434, арк. 64.

283. Іванівська земельна громада Велико-Андріївської сільради Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1502, оп. 1, спр. 270, арк. 29.

284. Олександрівська земельна громада Велико-Андріївської сільради Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1502, оп. 1, спр. 270, арк. 16.

285. Земельна громада хутора Кленового Гаврилівської сільради Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1502, оп. 1, спр. 62, арк. 3.

286. Некременська земельна громада Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1502, оп. 2, спр. 48, арк. 18.

287. Земельна громада хутора Посопівки Барвінківської сільради Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1502, оп. 1, спр. 507, арк. 1–3.

288. Шнурківська земельна громада Курульської сільради Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1502, оп. 1, спр. 202, арк. 89.

289. Друга Шнурківська земельна громада Курульської сільради Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1502, оп. 1, спр. 202, арк. 93.

290. Друга Курульська земельна громада Курульської сільради Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1502, оп. 1, спр. 202, арк. 85; спр. 123, арк. 7.

291. Надіївська земельна громада Нікопольської сільради Барвінківського району Ізюмської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1502, оп. 1, спр. 107, арк. 30; спр. 268, арк. 56.

292. Вільшанська земельна громада Куп'янського повіту Харківської губернії // Держархів Харківської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 342, арк. 8.

293. Громада села Осинове-Калмицьке Чугуївської волості Чугуївського повіту Харківської губернії // Держархів Харківської області, ф. Р-100, оп. 1, спр. 17, арк. 79.

294. Громада слободи Артемівка Печенізької волості Чугуївського повіту Харківської губернії // Держархів Харківської області, ф. Р-100, оп. 1, спр. 18, арк. 45, 47–48; спр. 8, арк. 2; спр. 6, арк. 1–254; спр. 14, арк. 4–5, 71.

295. Громада села Кочеток Чугуївського повіту Харківської губернії // Держархів Харківської області, ф. Р-100, оп. 1, спр. 17, ф. Р-515, оп. 1, спр. 97, арк. 2.

296. Чугуївська сільська громада Чугуївського повіту Харківської губернії // Держархів Харківської області, ф. Р-100, оп. 1, спр. 17, арк. 50–55.

297. Громада села Коробочкіно Коробочанської волості Чугуївського повіту Харківської губернії // Держархів Харківської області, ф. Р-100, оп. 1, спр. 7, арк. 1–66.

298. Громада села Богородичне Печенізької волості Чугуївського повіту Харківської губернії // Держархів Харківської області, ф. Р-127, оп. 1, спр. 4, арк. 3–6.; спр. 13, арк. 7.

299.Гнилицька земельна громада Шелудківської волості Зміївського повіту Харківської губернії // Держархів Харківської області, ф. Р-131, оп. 1, спр. 3, арк. 1–125; спр. 4, арк. 12; спр. 8, арк. 1–98.

300.Леміщанська земельна громада Сіннянського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-137, оп. 2, спр. 3, арк. 2, 7, 16–19, 26.

301.Громада села Манченки Люботинської волості Валківського повіту Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-142, оп. 1, спр. 4, арк. 1–42; спр. 6, арк. 1–27; спр. 2, арк. 1–10.

302.Земельна громада села Великі Проходи Липецького району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-850, оп. 4, спр. 13, арк. 26; ф. Р-1845, оп. 1, спр. 9, арк. 33, 82, 68, 53, 41, 16, 11, 49, 43, 50, 67, 129, 140, 150; спр. 28, арк. 2, 15, 17, 18, 35, 36, 41, 47, 57, 58; спр. 26, арк. 2, 3, 12, 13, 17, 27.

303.Стрілецька земельна громада Липецького району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-850, оп. 4, спр. 3, арк. 5.

304.Земельна громада хутора Татарці Баранівської сільради Валківського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1877, оп. 1, спр. 1, арк. 62.

305.Земельна громада хутора Войтенкового Баранівської сільради Валківського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1877, оп. 1, спр. 3, арк. 87.

306.Посуньківська земельна громада Валківського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1788, оп. 1, спр. 2, арк. 14.

307.Велико-Басівська громада Одноробівської волості Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-3890, оп. 1, спр. 1, арк. 34, 220.

308.Мало-Писарівська земельна громада Сіннянської волості Богодухівського повіту Харківської губернії // Держархів Харківської області, ф. Р-2781, оп. 1, спр. 1-а, арк. 1–48, 50–54; спр. 36, арк. 38–48.

309.Євлахівська земельна громада Липецького району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1854, оп. 1, спр. 46, арк. 163.

310.Земельна громада села Руські Тишки Липецького району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1854, оп. 1, спр. 58, арк. 1–27; спр. 44, арк. 75; спр. 77, арк. 1–9; спр. 80, арк. 1–26.

311.Земельна громада виселка Праворотна Стінка Липецького району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1850, оп. 1, спр. 8, арк. 24; спр. 45, арк. 30; спр. 70, арк. 36.

312.Права Липецька земельна громада Липецького району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1850, оп. 1, спр. 31, арк. 406; спр. 70, арк. 30, 39, 64–65, 87; спр. 26, арк. 40; спр. 45, арк. 45, 56; спр. 11, арк. 12, 54, 96, 103; спр. 8, арк. 63.

313.Ліва Липецька земельна громада Липецького району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1850, оп. 1, спр. 8, арк. 28; спр. 11, арк. 89; спр. 26, арк. 38–39; спр. 45, арк. 35, 39, 40.

314.Земельна громада хутора Соломахіна Липецького району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1850, оп. 1, спр. 70, арк. 34.

315.П'ята Липецька земельна громада Липецького району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1850, оп. 1, спр. 8, арк. 60.

316.Земельна громада хутора Плоского Липецького району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1850, оп. 1, спр. 45, арк. 1, 8; ф. Р-1845, оп. 1, спр. 27, арк. 2.

317.Земельна громада виселка Червоні Лани Липецького району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1850, оп. 1, спр. 45, арк. 16–17.

318.Карпенківська земельна громада Липецького району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1850, оп. 1, спр. 45, арк. 75.

319.Олексіївська земельна громада Липецького району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1850, оп. 1, спр. 45, арк. 3, 9, 15, 21, 28, 38; спр. 70, арк. 43.

320. Земельна громада хутора Другого Корсунівського Гонтів-Ярської сільради Валківського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1882, оп. 1, спр. 2, арк. 1.

321. Дементіївська земельна громада Дергачівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1849, оп. 1, спр. 3, арк. 1–18.

322. Лихачівська земельна громада Олексіївського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1580, оп. 1, спр. 39, арк. 3; спр. 52, арк. 92; спр. 63, арк. 1–35.

323. Громада хутора Радкова Старо-Салтівської волості Вовчанського повіту Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-148, оп. 1, спр. 8, арк. 1–51.

324. Ново-Гнилицька земельна громада Чугуївської волості Чугуївського повіту Харківської губернії // Держархів Харківської області, ф. Р-1526, оп. 1, спр. 5, арк. 1–12.

325. Сивашська громада Олексіївської волості Зміївського повіту Харківської губернії (пізніше Олексіївського району Харківської округи) // Держархів Харківської області, ф. Р-1508, оп. 1, спр. 1, арк. 1–34; спр. 3, арк. 3; спр. 15, арк. 2–90; спр. 39, арк. 1–24; спр. 52, арк. 124.

326. Рубанівська земельна громада Валківського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-525, оп. 1, спр. 6, арк. 1–2; спр. 97, арк. 4–5, 159; Р-529, оп. 1, спр. 5, арк. 10.

327. Громада села Рясне Лютівської волості Вовчанського повіту Харківської губернії // Держархів Харківської області, ф. Р-150, оп. 1, спр. 2, арк. 1–30.

328. Ново-Миколаївська земельна громада Ржавської сільради Олексіївського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-149, оп. 1, спр. 61, арк. 30.

329. Ржавська земельна громада Олексіївського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-149, оп. 1, спр. 61, арк. 1–49.

330. Земельна громада хутора Колесниківів Ржавської сільради Олексіївського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-149, оп. 1, спр. 74, арк. 6, 8; спр. 61, арк. 5–20.

331. Земельна громада хутора Миколівка Ржавської сільради Олексіївського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-149, оп. 1, спр. 74, арк. 5, 7; спр. 61, арк. 3.

332. Земельна громада хутора Лукошки Ржавської сільради Олексіївського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-149, оп. 1, спр. 74, арк. 9.

333. Степанівська земельна громада Ржавської сільради Олексіївського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-149, оп. 1, спр. 74, арк. 66.

334. Земельна громада хутора Ржавчик Ржавської сільради Олексіївського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-149, оп. 1, спр. 61, арк. 16.

335. Базаліївська земельна громада Печенізького району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1472, оп. 2, спр. 4, арк. 3, 6, 7, 9–10, 21–22, 27, 39; спр. 20, арк. 13, 17; спр. 35, арк. 1, 22, 30, 37–39, 46, 51, 59; спр. 63, арк. 24, 47, 54, 63, 66, 67, 75, 91, 98, 106; ф. Р-100, оп. 1, спр. 19, арк. 3–5, 39–40; спр. 20, арк. 1–31.

336. Краснокутська земельна громада Богодухівського повіту Харківської губернії // Держархів Харківської області, ф. Р-516, оп. 1, спр. 5, арк. 23, 29.

337. Старо-Покровська земельна громада Чугуївського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-152, оп. 1, спр. 22, арк. 51.

338. Земельна громада села Порозка Славгородської волості Охтирського повіту Харківської губернії // Держархів Харківської області, ф. Р-185, оп. 1, спр. 164, арк. 8, 16.

339. Земельна громада села Люджа Тростянецької волості Охтирського повіту Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-185, оп. 1, спр. 164, арк. 22.

340. Земельна громада села Сотницький Козачок Одноробівської волості Харківського повіту (пізніше Золочівського району) Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-151, оп. 1, спр. 2, арк. 2–4, 9–10; спр. 23, арк. 2–10; спр. 44, арк. 1, 14; спр. 45, арк. 6, 9, 17-а, 20.

341. Земельна громада хутора Зелений Колодязь Введенської сільради Чугуївського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-515, оп. 1, спр. 59, арк. 2–13; спр. 66, арк. 1–24, 91; спр. 101, арк. 18, 29; спр. 120 (ч. II), арк. 3, 10, 65, 73, 75, 77–78; спр. 138, арк. 8.

342. Введенська земельна громада Чугуївського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-515, оп. 1, спр. 2, арк. 1–29; спр. 57, арк. 8, 16, 35, 37–38, 47; спр. 65, арк. 1, 3, 11, 13–14, 28, 41, 45, 47, 49; спр. 101, арк. 1–2, 33, 35, 50, 82; спр. 120 (ч. I), арк. 3, 15, 19, 27, 30, 33, 42, 130; спр. 120 (ч. II), арк. 2, 7, 14, 30, 50, 96; спр. 138, арк. 4, 15, 17, 35, 46, 48, 50, 51, 57.

343. Земельна громада хутора Кулиничі Немишлянської сільради Харківського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1400, оп. 1, спр. 24, арк. 1–40.

344. Немишлянська земельна громада Харківського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1400, оп. 1, спр. 31, арк. 1–36.

345. Кантакузівська земельна громада Валківського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-525, оп. 1, спр. 5, арк. 22.

346. Пісочанська земельна громада Валківського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-525, оп. 1, спр. 97, арк. 354.

347. Велендарівська земельна громада Валківського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-525, оп. 1, спр. 97, арк. 351.

348. Ков'ягівська земельна громада Валківського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-525, оп. 1, спр. 97, арк. 181.

349. Болгарівська земельна громада Валківського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-525, оп. 1, спр. 97, арк. 175.

350.Перекіпська земельна громада Валківського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-525, оп. 1, спр. 5, арк. 6, 44, 93–94; спр. 97, арк. 314.

351.Костівська земельна громада Валківського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-525, оп. 1, спр. 6, арк. 1–2.

352.Сніжківська земельна громада Валківського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-525, оп. 1, спр. 5, арк. 53–54; спр. 6, арк. 113–114.

353.Баранівська земельна громада Валківського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-525, оп. 1, спр. 5, арк. 89; спр. 11, арк. 1–20; спр. 97, арк. 233.

354.Земельна громада Гонтів Яр Валківського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-525, оп. 1, спр. 13, арк. 1–35; спр. 97, арк. 275.

355.Заліська (Заміщанська) земельна громада Валківського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-525, оп. 1, спр. 14, арк. 1–21; спр. 97, арк. 161.

356.Валківська земельна громада Валківського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-525, оп. 1, спр. 97, арк. 156; ф. Р-1788, оп. 2, спр. 2, арк. 94; спр. 5, арк. 1.

357.Старо-Валківська земельна громада Валківського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-525, оп. 1, спр. 5, арк. 96, 98–99; спр. 97, арк. 173.

358.Кобзарівська земельна громада Валківського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-525, оп. 1, спр. 5, арк. 151; спр. 15, арк. 2–14; спр. 97, арк. 218.

359.Земельна громада села Левендалівка Валківського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-525, оп. 1, спр. 5, арк. 41, 50, 243; спр. 97, арк. 169.

360.Минківська земельна громада Валківського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-525, оп. 1, спр. 5, арк. 19–20; спр. 97, арк. 364.

361.Веселівська земельна громада Липецького району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-850, оп. 4, спр. 26, арк. 4.

362.Земельна громада села Черкаські Тишки Циркунівської волості (пізніше Липецького району) Харківського губернії (округи) // Держархів Харківської області, ф. Р-850, оп. 4, спр. 2, арк. 11–12.

363.Черняківська земельна громада Липецького району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1850, оп. 1, спр. 8, арк. 16, 43, 62, 46; спр. 11, арк. 63, 57, 18; спр. 26, арк. 5; спр. 45, арк. 1, 10–12, 19, 29; спр. 46, арк. 55, 56; спр. 70, арк. 12, 84.

364.Константинівська земельна громада Зміївського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-3772, оп. 1, спр. 62, арк. 4, 5, 8, 9, 17, 20, 25, 26, 28, 29, 31, 53–56; спр. 3, арк. 71, 73–80.

365.Вилівська земельна громада Зміївського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1940, оп. 1, спр. 8, арк. 3, 11, 13; спр. 11, арк. 14, 19–23; спр. 17, арк. 22, 52; спр. 22, арк. 5, 6; спр. 38, арк. 5–10.

366.Попівська земельна громада Велико-Проходянської сільради Липецького району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1845, оп. 1, спр. 28, арк. 42.

367.Земельна громада хутора Момоново-Серебрянський Нескучанської сільради Липецького району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1845, оп. 1, спр. 27, арк. 3.

368.Зміївська земельна громада Зміївського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1943, оп. 1, спр. 9, арк. 1–49; спр. 13, арк. 1–52, 60–72.

369.Задонецька земельна громада Зміївського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1943, оп. 1, спр. 13, арк. 59.

370. Друга Сквородинівська (Пан-Іванівська) земельна громада Валківського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-3728, оп. 1, спр. 1, арк. 35; спр. 12, арк. 12; спр. 25, арк. 4.

371. Земельна громада хутора Другий Смілий Сквородинівської (Пан-Іванівської) сільради Валківського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-3728, оп. 1, спр. 25, арк. 3, 18.

372. Земельна громада села Рогань Харківського району і округи // Держархів Харківської області, ф. Р-845, оп. 3, спр. 475, арк. 95–98.

373. Перша Старовірівська земельна громада Старовірівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-845, оп. 3, спр. 475, арк. 88–91.

374. Лиманська земельна громада Д'ячківської сільради Старовірівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-845, оп. 3, спр. 475, арк. 94–96.

375. Д'ячківська земельна громада Старовірівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-845, оп. 3, спр. 475, арк. 86–87.

376. Свердловська земельна громада Д'ячківської сільради Старовірівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-845, оп. 3, спр. 475, арк. 92–93.

377. Винниківська земельна громада Миколо-Камишеваського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-532, оп. 1, спр. 6, арк. 11.

378. Сидоренківська земельна громада Миколо-Камишеваського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-532, оп. 1, спр. 62, арк. 19.

379. Оленівська земельна громада Миколо-Камишеваського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-532, оп. 1, спр. 62, арк. 12.

380.Гаврилівська земельна громада Миколо-Камишеваського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-532, оп. 1, спр. 7, арк. 6.

381.Земельна громада хутора Кобцевий Оленівської сільради Миколо-Камишеваського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-532, оп. 1, спр. 8, арк. 3.

382.Мельниківська земельна громада Миколо-Камишеваського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-532, оп. 1, спр. 9, арк. 1.

383.Мокрянська земельна громада Миколо-Камишеваського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-532, оп. 1, спр. 11, арк. 1–2.

384.Очеретівська земельна громада Миколо-Камишеваського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-532, оп. 1, спр. 12, арк. 30.

385.Гряківська земельна громада Миколо-Камишеваського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-532, оп. 1, спр. 62, арк. 13.

386.Рождественська земельна громада Миколо-Камишеваського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-532, оп. 1, спр. 13, арк. 4.

387.Олександрівська земельна громада Миколо-Камишеваського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-532, оп. 1, спр. 4, арк. 6.

388.Земельна громада села Нова Олександрівка (Суха Балка) Рождественської сільради Миколо-Камишеваського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-532, оп. 1, спр. 13, арк. 17.

389.Комишеватська земельна громада Валківського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-532, оп. 1, спр. 3, арк. 30.

390.Лісовинівська земельна громада Верхньо-Орільської сільради Олексіївського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1576, оп. 1, спр. 42, арк. 5–19; спр. 49, арк. 1, 8, 36.

391.Земельна громада хутора Ганебного Верхньо-Орільської сільради Олексіївського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1576, оп. 1, спр. 42, арк. 3, 22; спр. 49, арк. 35.

392.Земельна громада хутора Середівського Верхньо-Орільської сільради Олексіївського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1576, оп. 1, спр. 20, арк. 1; спр. 42, арк. 5, 20, 21; спр. 49, арк. 41–57.

393.Земельна громада села Борове Зміївського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1939, оп. 1, спр. 2, арк. 1–3, 5–7, 9, 11–15, 17–18.

394.Земельна громада хутора Красний Берецької сільради Олексіївського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1575, оп. 1, спр. 96, арк. 92.

395.Земельна громада виселка Новий Світ Берецької сільради Олексіївського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1572, оп. 1, спр. 72, арк. 19; спр. 96, арк. 20, 30, 39.

396.Нова земельна громада Берецької сільради Олексіївського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1575, оп. 1, спр. 96, арк. 19–20, 78.

397.Земельна громада виселка Задорожний Берецької сільради Олексіївського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1572, оп. 1, спр. 72, арк. 11, 16.

398.Перша Берецька земельна громада Берецької сільради Олексіївського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1575, оп. 1, спр. 51, арк. 8–10, 16, 23, 27, 39; спр. 96, арк. 8, 9, 17, 37, 40, 42, 47, 62, 88; спр. 72, арк. 1, 14, 21, 25, 26.

399.Друга Берецька земельна громада Берецької сільради Олексіївського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1572, оп. 1,

спр. 72, арк. 32; спр. 51, арк. 11, 12, 14, 21–22, 25, 26, 35, 37; ф. Р-1575, оп. 1, спр. 96, арк. 29, 94, 95.

400.Третя Берецька земельна громада Берецької сільради Олексіївського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-1572, оп. 1, спр. 72, арк. 5, 28; ф. Р-1575, оп. 1, спр. 96, арк. 13, 35, 76, 54; спр. 42, арк. 3–21; спр. 51, арк. 14–51.

401.Земельна громада слободи Білий Колодязь Білоколодязівської волості Вовчанського району Харківської губернії (згодом Білоколодязівського району Харківської округи) // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 6, арк. 1–3, 7–8, 10–11, 15–17, 24–47, 64; спр. 155, арк. 2, 24; спр. 260, арк. 2, 12; спр. 100, арк. 7, 25; спр. 17, арк. 4.

402.Бакшіївська земельна громада Білоколодязівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 151, арк. 11, 17, 25; спр. 172, арк. 25, 28; спр. 259, арк. 7; спр. 9, арк. 2–39.

403.Вирівська земельна громада Бакшіївської сільради Білоколодязівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 394, арк. 35–36; спр. 340, арк. 162–165.

404.Вереміївська земельна громада Благодатнівської сільради Білоколодязівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 11, арк. 34.

405.Благодатнівська земельна громада Білоколодязівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 11, арк. 1–33, 35–54; спр. 154, арк. 4, 6, 8; спр. 266, арк. 1, 10, 11.

406.Ново-Олександрівська земельна громада Білоколодязівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 17, арк. 14–121; спр. 159, арк. 18, 38–40; спр. 173, арк. 9, 14, 18.

407.Козляринівська земельна громада Благодатнівської сільради Білоколодязівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 11, арк. 29, 35.

408. Земельна громада хутора Долгинського Білоколодязівської сільради і району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 8, арк. 25, 36.

409. Перша земельна громада хутора Бакшіївка Бакшіївської сільради Білоколодязівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 340, арк. 428; спр. 394, арк. 75.

410. Пільнянська земельна громада Шевченківської сільради Білоколодязівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 43, арк. 18; спр. 395, арк. 17, 26; спр. 15, арк. 5, 7; спр. 262, арк. 40; спр. 180, арк. 274; спр. 14, арк. 1–18, 20–30.

411. Земельна громада хутора Удобенний Іванівської сільради Білоколодязівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 340, арк. 432.

412. Земельна громада хутора Балки Іванівської сільради Білоколодязівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 162, арк. 44.

413. Земельна громада хутора Солом'яний Іванівської сільради Білоколодязівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 267, арк. 43; спр. 340, арк. 394.

414. Земельна громада слободи Іванівка Іванівської сільради Білоколодязівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 15, арк. 53, 55, 66; спр. 46, арк. 108; спр. 262, арк. 29, 45; спр. 162, арк. 18, 43, 46; спр. 267, арк. 18, 34; спр. 403, арк. 88.

415. Старо-Іванівська земельна громада Шевченківської сільради Білоколодязівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 401, арк. 67–68.

416. Портнянська земельна громада Котівської сільради Білоколодязівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 340, арк. 312; спр. 4, арк. 14; спр. 13, арк. 1–4.

417.Котівська земельна громада Білоколодязівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 405, арк. 5–6; спр. 153, арк. 15, 22, 27, 51, 59–63; спр. 4, арк. 18–19; спр. 13, арк. 5, 21, 26–28, 31–32, 39–45; спр. 12, арк. 32-а.

418.Дерев'янська земельна громада Шевченківської сільради Білоколодязівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 401, арк. 104.

419.Шевченківська земельна громада Білоколодязівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 401, арк. 55; спр. 262, арк. 35.

420.Віринська земельна громада Білоколодязівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 340, арк. 426; спр. 394, арк. 86, 87, 95.

421.Гарбузівська земельна громада Петропавлівської сільради Білоколодязівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 161, арк. 13, 15; спр. 254, арк. 21; спр. 392, арк. 44; спр. 340, арк. 205–206.

422.Петропавлівська земельна громада Білоколодязівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 46, арк. 7; спр. 4, арк. 1, 5, 23; спр. 13, арк. 8–14; спр. 398, арк. 63; спр. 193, арк. 9; спр. 392, арк. 50; спр. 161, арк. 8, 22–23.

423.Дорошенківська земельна громада Білоколодязівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 152, арк. 4–10, 12, 17; спр. 175, арк. 6–7, 15, 19; спр. 258, арк. 10, 22; спр. 402, арк. 22, 47; спр. 46, арк. 111; спр. 10, арк. 1–26, 28–32, 35–62.

424.Перша Ганнівська земельна громада Москалівської сільради Білоколодязівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 145, арк. 47; спр. 174, арк. 6; спр. 407, арк. 2; спр. 515, арк. 67; спр. 16, арк. 4–18.

425.Москалівська земельна громада Білоколодязівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 16, арк. 55–56; спр. 407, арк. 8, 47; спр. 192, арк. 6; спр. 255, арк. 15, 40, 58; спр. 145, арк. 29–30, 32–33, 37–38, 40–41, 48; спр. 401, арк. 105.

426.Ганнопільська земельна громада Білоколодязівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 156, арк. 14–20; спр. 7, арк. 2, 17; спр. 398, арк. 63–65, 67; спр. 261, арк. 13, 18, 39, 56.

427.Софіївська земельна громада Дорошенківської сільради Білоколодязівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 10, арк. 27, 33–34, 63; спр. 340, арк. 327; спр. 515, арк. 58.

428.Хохлівська (Червоноармійська) земельна громада Білоколодязівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 8, арк. 9; спр. 176, арк. 44; спр. 160, арк. 19, 27, 36, 44; спр. 264, арк. 2, 12, 14, 16, 18, 23, 57; спр. 406, арк. 27.

429.Володимирівська земельна громада Ново-Олександрівської сільради Білоколодязівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 340, арк. 84–87, 100, 112, 209; спр. 17, арк. 4; спр. 515, арк. 10, 85.

430.Захарівська земельна громада Іванівської сільради Білоколодязівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 15, арк. 46; спр. 46, арк. 81–82; спр. 162, арк. 24, 28–29, 38–39, 42, 47–49; спр. 267, арк. 5–6, 19, 26–27, 56, 63; спр. 340, арк. 308; спр. 404, арк. 11, 30, 45, 49–51; спр. 515, арк. 32.

431.Василівська земельна громада Білоколодязівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 11, арк. 54; спр. 12, арк. 1, 4, 21–27, 33–34; спр. 150, арк. 4, 17, 20, 30, 44, 47, 50, 52–54, 56–57; спр. 176, арк. 43; спр. 257, арк. 13; спр. 400, арк. 27–28, 33, 46, 47, 56–58, 62–63, 82; спр. 515, арк. 112.

432. Юрченківська земельна громада Білоколодязівського району Харківської округи // Держархів Харківської області, ф. Р-608, оп. 1, спр. 5, арк. 4–7, 10, 12, 27, 42, 62, 66, 86; спр. 157, арк. 6, 19, 26–27, 29–30, 34, 37, 48; спр. 263, арк. 2, 15–16, 22, 38, 44, 56; спр. 399, арк. 8, 41–42; спр. 515, арк. 56.